

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XVI, sv. 2, br. 32

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija
Adnan Čirgić (Podgorica)
Vukić Pulević (Podgorica)
Marc L. Greenberg (Kansas)
Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)
Emil Tokarz (Sosnowiec)
Ljudmila Vasiljeva (Lavov)
Robert Bońkowski (Katowice)
Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)
Milica Lukić (Osijek)
Jakov Sabljčić (Osijek)
Mate Kapović (Zagreb)
Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)
Tina Varga-Oswald (Osijek)
Aleksandar Radoman (Podgorica)
Goran Drinčić (Podgorica)
Suada A. Džogović (Peć)
Novica Vujović (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Sekretar Redakcije
Irena Delja

Cetinje, 2023.

Izvorni naučni rad

UDK 371.214:811.163.4(497.16)'28

Novica VUJOVIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

novica.vujovic@fcjk.me

SAVREMENI ŠKOLSKI PROGRAMI U KONTEKSTU TRETMANA DIJALEKATSKIH SADRŽAJA

Osvrt na školske programe i udžbenike za crnogorski jezik u ovome radu sprovodimo iz ugla zastupljenosti i tretmana sadržaja iz crnogorskih govora ili tradicijskih elemenata ostvarenih na nekom od naših mikrodijalekatskih tipova. Držimo da crnogorski govori i dijalektološki i sociolingvistički i lingvokulturološki nacionalnoj kulturi nude važne informacije u mnogom pogledu, te ih treba vrednovati kao dio nematerijalnoga kulturnog dobra. Konstatujemo da reformisani najnoviji programi i udžbenici za crnogorski jezik u nas nude dragocjenu osnovu za vrednovanje i afirmisanje ovih sadržaja. Problem koji ovaj proces usporava jeste ostatak tradicionalističkoga pristupa crnogorskome jeziku i nestandardnim idiomima kako u crnogorskoj prosvjeti tako i u javnim nastupima u cjelini, pa se kao neophodnost nameće dobro koncipiran program edukacije i afirmisanja crnogorskih govora kao nematerijalnoga kulturnog dobra. K tome cilju obrazovno-vaspitni sistem ima temeljnu ulogu.

Ključne riječi: crnogorski jezik, crnogorski govori, obrazovno-vaspitni proces, udžbenici

Posljednjih se godina uvjeravamo u značajne reforme i promjene najbolje u programima i udžbenicima koji se u Crnoj Gori pišu za crnogorski jezik. U ovome se radu o najnovijim školskim programima i udžbenicima govori naročito spram njihove uloge, onako kako smo je mi razumjeli, u afirmisanju crnogorskih govora kao nematerijalnoga kulturnog dobra. Da se zapaziti da je iz najnovijih udžbenika i programa, ako ne u potpunosti a ono u najvećoj mjeri, uklonjen tradicionalistički pogled na crnogorski jezik, crnogorske govore, na teorije standardnoga jezika, na samu prirodu i funkciju jezika.

Nasljedja iz raznih etapa jugoslovenske federacije u kojima su zvanično negirani crnogorski govori kao produkti istorijskoga toka crnogorske kulture, kao nosioci prepoznatljivosti lokalnih tradicija na nivou mikrodijalekatskih

cjelina u nas – montenegrstica se još od 1960-ih postepeno oslobađa (Crnogorski jezik, 2021). Zvanične crnogorske institucije nauke i kulture (Đekonski, 2022) nijesu sistemski podsticale opis i afirmaciju crnogorske materijalne i nematerijalne kulturne baštine. Kad znamo da se kreiranje jezičke i kulturne politike ne odvija izvan konteksta opšte politike, posve je jasno zbog čega su crnogorska kultura, jezik i književnost u tim decenijama bili pod ideološkim konceptom serbokroatistike/srbistike. Taj se vrijednosni sistem posvjedočio i u opštem tretmanu jezičke norme, dijalekata i jezičke kulture u cjelini.¹ Otklonu od metodički loših a kulturološki štetnih rješenja u kojima je sve crnogorsko tretirano kao dio srpske kulture te osavremenjavanju programa i udžbenika, da to i istaknemo, doprinijela je promjena društveno-političkoga ambijenta u Crnoj Gori i povećanje svijesti o vrijednostima sopstvene kulture i tradicije. Ponajviše se u tome iskoraku prepoznaje pregalaštvo nove generacije naučnika i stvaralaca u crnogorskoj filologiji koja je na javnu scenu stupila bez potrebe da za svoj rad traži potvrde političkih centara izvan Crne Gore. Razvoj nauke podsticao je emancipatorski put crnogorskoga društva, no i pored te činjenice pred današnjim je našim društvom golem posao na edukaciji i afirmaciji kulturnoga nasljeđa u svim nivoima našega društva.²

Polazeći od poznate činjenice da je crnogorski jezik u svim svojim idiomima štokavski, dakle kako u organskim slojevima maternjeg govora učenika

¹ Od osobite je važnosti adekvatno razumijevanje odnosa *dijalekat* – *standardni jezik*, istorija toga pitanja i pojmovno-teorijska razmatranja. Decenijama je tokom XX vijeka odnos *dijalekat* – *standardni jezik* usmjeravan dominantno ideološkom pozicijom lingvističkih autoriteta i obrazovnim sistemom što nas je na ukupnom štokavskom prostoru dovelo do učvršćivanja *ideologije standardnoga jezika*. Ta *ideologija standardnoga jezika* na crnogorskom jezičkom prostoru imala je i kulturološki dalekosežno negativan uticaj zbog toga što je sve markantne opštercnogorske jezičke karakteristike bilo u vidu literature bilo u raznim prilikama javnih nastupa odlučno potcrtavala kao regionalizme, provincijalizme. S obzirom na to da opštercnogorskim markantnim jezičkim crtama nije bilo mjesta u službenoj upotrebi u ondašnjoj jugoslovenskoj federaciji, postepeno je kod govornih predstavnika iz Crne Gore razvijan osećaj inferiornosti zbog straha da će ih to kako govore obilježiti ih na loš način pred sagovornicima iz drugih sredina. O nekim primjerima preporuka da se tokom nastave prepoznaju neknjiževne forme i apsolutnoga „dejtstvovanja u pravcu književnoga jezika“ vidi u (Vujović, 2015).

² Kompleksnosti trenutnoga stanja u nas bili su svjesni i autori Zakona za zaštitu kulturnih dobara („Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13.08.2010), pa su kao jednu od važnijih pojedinosti istaknuli edukaciju, a u članu 76 toga zakona stoji: „Član 76 (1) Obrazovne ustanove su dužne da kroz nastavne i vannastavne programe razvijaju svijest o vrijednosti kulturnih dobara, kao plodnom izvoru saznanja, kreativnosti i inspiracija za sadašnje i buduće generacije, opasnostima i rizicima kojima su ona izložena, potrebi njihovog očuvanja, poštovanja i razumijevanja i koristima koje iz njih mogu proizaći“ (*Zakon o zaštiti kulturnih dobara* – <http://www.ckacg.me/materijal/Zakon%20o%20za%C5%A1titi%20kulturnih%20dobara%20Crne%20Gore.pdf> (20. februar 2023)).

tako i u sadržajima što ih škola kroz obrazovno-vaspitni proces daje na standardnome jeziku, raspravu o sadržaju crnogorskih programa i udžbenika za crnogorski jezik umjesno je otpočeti jednim po nastanku starim ali po utemeljenosti i danas vrlo upotrebljivim zaključkom:

„U poučavanju standardnog jezika nastavnik može uglavnom primijeniti tri slijedeća puta:

a) da od đaka u školi traži samo standardni jezik, a da dijalektizme ispravlja bez objašnjenja;

b) da od đaka u školi zahtijeva samo standardni jezik, koji naziva 'dobrim' jezikom, 'čistim' jezikom, dok dijalekat prikazuje kao 'iskvareni' jezik, 'loš' jezik, ismijava ga;

e) da od đaka u školi zahtijeva standardni jezik, ali da mu na razumljiv način uz pomoć socio-lingvističkih spoznaja objasni zašto to od njega traži“ (Kalogjera, 1965: 27).

Prethodni citat u kratkim rezovima precizno je naznačen pristup nestandardnome idiomu i jezičkoj normi u školskome/obrazovno-vaspitnome sistemu, pa smo ga gotovo u svim segmentima rasprave o najnovijim udžbenicima i programima u nas imali na pameti. Paralelno s poštovanjem filoloških uzročnosti nastojimo da sve glavnije odlike iz bogatoga korpusa tradicijske kulture Crnogoraca i primjere iz crnogorskih govora posmatramo u kontekstu članova Zakona o zaštiti kulturnih dobara (Zakon, 2010).

Za potrebe našega rada imali smo uvid i analizirali „Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole)“ (Predmetni program, 2017).³ Riječ je o publikaciji koju izdaje važna institucija crnogorskoga prosvjetnog sistema, a u kojoj su istaknuti *ishodi učenja* i *didaktičke preporuke* kao osnova za realizaciju obrazovno-vaspitnog procesa za predmet Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik i književnost. U ovoj publikaciji, pored ostaloga, daje se informacija o nazivu školskoga predmeta, pa čitamo: „Ministarstvo prosvjete i sporta *Rješenjem o utvrđivanju opšteg dijela javno važećeg obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje*, broj: 01-5662, od 15. septembra 2011. godine, utvrdilo je naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost. Ministarstvo prosvjete *Rješenjem o utvrđivanju opšteg dijela javno važećeg obrazovnog programa za osnovno obrazovanje i vaspitanje*, broj: 023-475/2017-2, od 28. marta 2017. godine takođe je utvrdilo naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost“ (Predmetni program, 2017: 3).

³ Ovaj je program rezultat rada Komisije u čijemu su sastavu bili: dr Dušanka Popović, Nađa Durković, mr Dijana Laković te Jelena Gošović Perović.

Program je zasnovan na jasnim metodičkim principima i multidisciplinarnom sagledavanju vaspitno-obrazovnog procesa, a njime je opredijeljeno da se za nastavu ovoga predmeta odvoje 1382 časa podijeljena u tri ciklusa.

Preskočićemo mnoge pojedinosti iz ovoga programa koje su svakako značajne za druge vrste istraživanja, no za primarni cilj ovoga rada važno je u osnovnim crtama ukazati samo na nekoliko detalja. U određenju sadržaja predmeta programa navodi se i ovo: „Osim navedenih principa, u ovom programu, kao i u prethodnom (2011), uvažavaju se i principi teksta, standardnog jezika i posebnosti lokalnih govora, uočavanja, razumijevanja i povezanosti jezičkih nivoa, usmene i pisane jezičke produkcije učenika, kao i princip funkcionalnosti stečenih znanja“ (Predmetni program, 2017: 4).

Čitamo već u dijelu „Ciljevi predmeta“, u prvoj stavki ciljeva, pored ostaloga, da učenici „upotrebljavaju standardni jezik“ (Predmetni program, 2017: 5). U programu se, takođe, uz termin standardni jezik kroz didaktičke preporuke potencira razumijevanje pojma *nestandardni jezik* i onoga što on označava. Koriste se u nekim prilikama i termini *narodni jezik*, *lokalni govor*, *dijalekat*, *dijalektizam* te *dijalekatska odstupanja*.

Za dalju konkretizaciju spomenutoga programa za Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost u vidu udžbenika možemo reći da oni u čije smo sadržaje imali uvid dosljedno prate postavke iz programa. Vrijedno je i načelno podšetiti na značaj udžbenika ovoga tipa: „Suvremeni udžbenici morali bi biti svojevrsan skup lingvokulturnih i sociolingvalnih cjelina koje imaju sociokulturnu informaciju, kao i kulturne uvjetne znakove koji rukovode komunikativnim načinom djelovanja govornika određenih jezika“ (Vasiljeva, 2022: 533). U udžbeniku *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za sedmi razred osnovne škole* (Nenadović i Strugar, 2019) uvodi se termin *lokalni govor* a na stranicama 131–139. opisuje se, definiše i u odnosu na lokalne govore na primjerima objašnjava službeni i standardni jezik. Dati su i primjeri leksički i drugi za prepoznavanje i identifikaciju idioma koji se uklapa u normu, kao i razna odstupanja od crnogorske jezičke norme. Udžbenici *Moć jezika* za naredne razrede, za osmi (Nenadović i Vešović-Ivanović, 2020) i deveti (Nenadović i Vešović-Ivanović, 2022), takođe su kompatibilni s predmetnim programom, te se u osmom razredu učenici upoznaju s terminima *dijalektizmi*, *idiomi* i *lokalizmi*. Kasnije, dakle u devetome razredu, učenici govore i uče o procesu standardizacije, nestandardnim jezičkim varijantama, ortografskoj i akcenatskoj normi. U dijelu koji se tiče naše teme ukorak s udžbenicima koji učenicima koriste za savlađivanje jezika idu i čitanke za sedmi (Vučković-Ćinćur i Kovačević, 2022), osmi (Kovačević i Vučković-Ćinćur, 2021) i deveti (Vukićević-Janković et al., 2021) razred. Čitanke su najviše potvrdā iz problematike kojom se mi bavimo dale u bogatim rječnicima manje

poznatih riječi i izraza koji su uvijek izdvojeni na kraju knjige. Nemali doprinos tih čitanki nalazimo u afirmaciji onih crnogorskih stvaralaca čije je književno djelo naslonjeno na neki od idioma našega jezika, što učenicima otvara mogućnost da tokom analize djela pažnju usmjere i na bogatstvo jezika kojim je ostvareno, povezujući ga s konkretnom lokalnom zajednicom i afirmišući osobenostima njihova govora kao vrijednost u domenu nematerijalne kulturne baštine.⁴

Uvidom u sadržaj publikacije *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole)* zapaža se da zbog kompleksnije situacije⁵ kod nas koja se tiče ovako neadekvatnog „dogovora“ o nazivu nastavnog predmeta ne možemo praviti analizu upotrebe imena službenog jezika u programu i da li se u takvim prilikama uz njega uvijek misli na sadržaj standardni jezik. Iskustva iz okruženja, konkretno uzimamo primjer hrvatskog osnovnoškolskog procesa, pokazuju da je kod Hrvata upravo takav slučaj, pa kad god se govori o hrvatskome jeziku misli se, u stvari, na standardni jezik a ne bilo koji drugi idiom.⁶

Iz publikacije *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik I, II, III i IV razred filološke gimnazije* (Predmetni program, 2020a)⁷, odnosno iz ciljeva⁸ koje postavlja da se u slučaju nekih od njih samo u najši-

⁴ Uz više drugih mogućnosti izbora, kao jedan od uzornih primjera navodimo književno djelo Novaka Kilibarde, u čije je osnove ugrađen banjski govor, govor pišćeva zavičaja, pa vrijedi pogledati (Miličić, 2016) i (Копривица, 2006).

⁵ Kompleksnost situacije proizlazi iz činjenice da mnogi subjekti društvenoga i političkoga životne Crne Gore i dalje ne prihvataju formalni i suštinski status i identitet crnogorskoga jezika i kulture, te je i sami naziv predmeta Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost dobijen kao vid političkoga kompromisa.

⁶ Za hrvatski primjer dragocene informacije donosi članak (Šimičić i Ćubelić, 2021). Sprovedena analiza daje sociolingvističku, sociopsihološku te različite formalnoobrazovne dimenzije problema o kojemu su autorke pisale.

⁷ Ovaj je program izradila komisija koju su činili: prof. dr Miloš Krivokapić, prof. Gordana Vučinić, prof. Ljerka Petković, te prof. dr Drasko Došljak.

⁸ „– razvijanje vještine izražavanja i sporazumijevanja;
– razvijanje četiri aktivnosti sporazumijevanja:
• slušanje (razumijevanje onoga što se sluša),
• govor (jasan, razumljiv i pravilan),
• čitanje (razumijevanje onoga što se čita),
• pisanje (shodno gramatičkoj i pravopisnoj normi, a u okviru različitih funkcionalnih stilova);
– sposobnost sporazumijevanja standardnim jezikom, uz primjenu njegovih principa i normi;
– ovladavanje fonetskim, morfološkim, sintaksičkim i leksičkim strukturama crnogorskog-srpskog, bosanskog, hrvatskog jezika;
– ovladavanje različitim stilskim obrascima i sposobnost adekvatne upotrebe funkcionalnih stilova prilikom govora i pisanja;
– razvijanje vještine komunikacije i mogućnosti da učenik utiče na svoju sredinu i da aktivno učestvuje u društvenome životu;

rem shvatanju njihovog područja može podrazumijevati uključivanje i dijalekatskih sadržaja. Štaviše, takav se cilj niđe jasno ne unosi kao dio ciljeva programa za crnogorski jezik. Dalje se, međutim, kroza strukturu publikacije i njezin sadržaj upotrebljavaju termini dijalekt, dijalektizmi, dijalektom pisani tekstovi, nestandardne jezičke varijante itd.

Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost I, II, III i IV razred opšte gimnazije (Predmetni program, 2020b)⁹ u odjeljku će se nabrajaju ciljevi predmeta ne spominje se ništa što bi upućivalo na govore crnogorskoga jezika ili dijalekatsku bazu našega jezika. I u ovome je slučaju važno znati zadate ciljeve koje su autori unijeli u program.¹⁰

- razvijanje strategije samostalnog rada, odnosno osposobljavanja za permanentno učenje;
- podsticanje učenika da učestvuju u svim oblicima vannastavnih aktivnosti i takmičenja, da sarađuju u medijima;
- podsticanje talentovanih učenika da sami stvaraju književnoumjetničke tekstove;
- razumijevanje osobenosti svog jezika, kao i uočavanje sličnosti i razlike sa srodnim jezicima koje govori više različitih nacija, obilježavajući lični, nacionalni i državni identitet svake od njih;
- razvijanje jezičke tolerancije, uvažavanje drugih jezika i jezika manjina;
- osposobljavanje za korišćenje tehničko-informatičke pomoći prilikom prikupljanja, organizovanja i saopštavanja informacija;
- razumijevanje moći medija i sticanje kritičkog odnosa prema njima;
- razvijanje informacione i medijske pismenosti učenika“ (Predmetni program, 2020a: 3–4).

⁹ Ovaj je program izradila komisija koju su činili: prof. dr Vesna Vukićević-Janković, mr Anka Vučinić-Gujić, Gordana Vučinić, Ljerka Petković te mr Maja Sekulović.

¹⁰ „– stiče pozitivan odnos prema crnogorskom jeziku postajući svjestan da je jezik najvažniji dio kulturne baštine i najvažnija osnova čovjekovog identiteta;

- razvija četiri aktivnosti sporazumijevanja:
 - slušanje (razumijevanje onoga što se sluša);
 - govor (jasan, razumljiv i pravilan);
 - čitanje (razumijevanje onoga što se čita);
 - pisanje (shodno gramatičkoj i pravopisnoj normi, a u okviru različitih funkcionalnih stilova);
- aktivnim slušanjem i čitanjem osposobljava se da na osnovu tekstova vrši izbor činjenica, izvodi zaključke, nadograđuje i kritički vrednuje tekst i predstavlja ideje na različite načine;
- jezičkim aktivnostima podstiče razvoj aktivnog rječnika i stiče naviku i potrebu za čitanjem;
- na primjerima raznovrsnih neumjetničkih i umjetničkih tekstova formira potpunu sliku o fonetskim, morfološkim, sintaksičkim i leksičkim strukturama crnogorskog jezika;
- ovladava različitim stilskim obrascima i stiče sposobnost odgovarajuće upotrebe funkcionalnih stilova prilikom govora i pisanja;
- razvija kompetencije razumijevanja i stvaranja tekstova različitih vrsta i struktura sa različitim svrhom i namjenom;
- osposobljava se za razumijevanje, interpretiranje i vrednovanje književnog teksta sa ciljem ličnog razvoja, sticanja i razvijanja znanja i stavova, kao i vlastitog stvaralaštva;
- na odabranim primjerima iz crnogorske i svjetske književnosti upoznaje osnovne književnoteorijske tokove i razvoj žanrovskih oblika, kao i stvaralačku i umjetničku ulogu jezika;

U strukturi programa i u njegovu sadržaju posvjedočena je upotreba termina dijalekt, dijalektizmi, lokalizam, regionalizam, nestandardni jezički varijeteti, nestandardni izrazi lokalnoga govora i sl. Značajno je što se u ovome programu kao cilj daje i to da učenici razvijaju lični i nacionalni kulturni identitet, a unutar takvoga cilja mnoštvo je potencijala za edukativne programe i projekte a koje bi učenici realizovali s osloncem na crnogorsku nematerijalnu kulturnu baštinu. Dijalekti i predstavljaju pravu riznicu sadržaja za jezička i druga proučavanja te u duhu mjerila i kriterijuma savremenih civilizacija riznicu sadržaja za afirmisanje identitetskih, kulturnih, etnoloških i drugih karakteristika. Primjećuje se da se vrlo često jezička norma, preciznije njezin dio koji se tiče akcenata, određuje kao *pravilna akcentuacija*, tako je i s drugim nivoima jezičke norme koji se na više mjesta u tekstu programa preciziraju kao *jezička pravilnost*.

Od srednjoškolskih udžbenika za jezik za ovu smo priliku izdvojili *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije* (Čirgić i Šušanj, 2020), *Crnogorski jezik za II razred gimnazije* (Čirgić i Šušanj, 2019), *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije* (Čirgić i Šušanj, 2021a) te *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije* (Čirgić i Šušanj, 2021b).

U udžbeniku za prvi razred gimnazije nalazimo i članke o jezičkome normiranju/standardizaciji jezika unutar kojih se objašnjavaju i prilike na širem štokavskom području, zatim slijede jedinice o teritorijalnome raslojavanju jezika, s pojmovima *dijalekt*, *govor*, *izoglosa*. Učenik pravi razliku između govora i dijalekta, a saznaje da crnogorski govori spadaju među najproučenije u slovenskome svijetu. Svaki se od tih segmenata potkrepljuje citatima iz knji-

-
- stiče sposobnost saznanog, etičkog i estetskog vrednovanja književnih djela, te razvija kritičko mišljenje i literarni ukus; povezuje vlastito iskustvo i iskustvo književne fikcije;
 - proučavanjem istorijskog razvoja jezika i periodizacije književnosti razumije opštekulturno nasljeđe i razvija lični i nacionalni kulturni identitet;
 - razvija vještine komunikacije i uspješno se socijalizuje (razmjenjuje ideje, mišljenja, iskustva, osjećanja s drugima u različitim kontekstima), razvija sigurnost i samopouzdanje kao i spremnost na saradnju i timski rad;
 - usmjerava se na uvažavanje sagovornika i kulturu dijaloga;
 - učestvuje u različitim nastavnim interakcijama kojima se podstiče individualnost i inicijativnost;
 - razvija osjetljivosti za potrebe drugih i prihvata različitosti;
 - pronalazi u različitim izvorima sadržaje i informacije o kojima kritički promišlja, procjenjuje njihovu pouzdanost i korisnost, prepoznaje kontekst i namjeru autora, samostalno rješava probleme i donosi odluke;
 - postaje svjestan mogućnosti uticaja na svoju sredinu i društveni život i formira građansku svijest;
 - razvija strategije samostalnog rada čime se osposobljava za permanentno učenje“ (Predmetni program, 2020: 5).

ga ili adekvatnim ilustracijama. Za drugi razred gimnazije u gorespomenuto-me udžbeniku za jezik predviđena je jedinica koja učenike informiše i vodi kroz proces standardizacije crnogorskoga jezika, kao i jezičkih prilika u XXI vijeku.

Dakle, bez pretendovanja na iscrpnost i svakako sa sviješću da bi se u čitanju ovih programa i udžbenika moglo izdvojiti za metodičare i učesnike u prosvjetno-pedagoškom procesu mnoštvo drugih vrijednosti, ovđe se ograničavamo na konstataciju da su programi, kao i udžbenici što su rađeni prema načelima i ciljevima tih programa, obezbijedili dragocjenu osnovu s koje se može mnogo uraditi u pravcu izučavanja i afirmacije dijalekatskoga sadržaja crnogorskoga jezika, odnosno najšire nematerijalne kulturne baštine. Smatramo da ni u jednome ciklusu obrazovno-vaspitnog procesa u nas nastavnik ne bi smio zanemarivati dijalekatske sadržaje, osobito ne da idealizovanjem standardnoga jezika i njegova statusa kod učenika razvija negativan stav prema idiomima autentičnim za njih lično i porodice ili šire zajednice iz koje dolaze. Naprotiv, dijalekatska leksikografija, na primjer, donosi cijelo bogatstvo građe koju treba uz kreativan i afirmativan pristup uključivati učeničke programe, kulturnoumjetničke manifestacije, festivalske programe i projekte koje bi škola realizovala na nivou lokalne zajednice u kojoj i funkcioniše. Poznato je odavno da se dijalekatskim monografijama i rječnicima funkcionalnost i određuje prema obimu (leksičkoga) materijala koji je izvorno svjedočanstvo „lokalnog govora, odnosno života u određenoj sredini“ (Ćupić, 1989: 33–34).¹¹

Mnogi su vidovi tradicija koji čine specifičnost crnogorskoga tradicijskog bića pogodni za upis u registar nematerijalnih kulturnih dobara¹² a koji

¹¹ Kad su konkretno dijalekatski rječnici u pitanju bogatstvo leksike datoga govora „bi trebalo da mu je jedan od prvih zadataka. A koliko će dati i druge leksike, dakle one koja je govoru poznata ali ne pripada samo njemu, to je pitanje koncepcije i cilja leksikografskog djela. To znači da dijalekatski rječnik treba prvenstveno da bude diferencijalan u odnosu na jezik kojemu govor pripada (bilo na književni jezik, bilo u odnosu na okolne govore), naročito ako se govori o posebnim značenjima koja lekseme imaju u govoru. Takav rječnik ne bi bio dovoljno funkcionalan ukoliko ne bi obradio i onomastičku građu, makar njen najglavniji dio (glavne toponime, hidronime i antroponime, makar)“ (Ćupić, 1989: 34).

¹² Brojne su lokalne ili opšecrnogorske tradicije iz crnogorske duhovnosti i kulture (običaji iz porodičnoga života, radnje i obredi bilo da se tiču tjelesnoga ili duhovnoga bića crnogorskog čovjeka kroz vrijeme itd.) ako nijesu monografski opisane i u autentičnome vidu sačuvane, uglavnom mogu rekonstruisati, a i u identitetu tih sadržaja značajan je elemenat crnogorski jezik. Uzmimo, na primjer, crnogorsku tužbalicu o kojoj postoji monografija novijega datuma (Ćirgić, 2016), a u tužbalicu ide i lelek, dok bi se u širem zahvatu ovo pitanje sagledavalo kroz višedisciplinarni pristup i sigurno da naše antropologe, etnologe, kulturologe i ostale inspiriše cio registar radnji i vjerovanja u vezi sa kultom mrtvih. Osobito kad znamo da: „Kult mrtvih ne samo da je bio jako izražen u tradicijskoj kulturi Crnogoraca nego je, u nešto drukčijem vidu, dosta izražen i danas, a relikti toga kulta više su nego evidentni“ (Ćirgić, 2018: 218).

samim tim zaslužuju i više prostora u obrazovno-vaspitnome procesu. Temeljno je pitanje u vezi s takvim sadržajima jesu li oni zabilježeni i publikovani u autentičnome jezičkom liku u kojemu su u narodu nastali i trajali.¹³

Formulišući ovaj zaključak imamo na umu i to da je nastavniku ostavljena takva sloboda da dio programa može sam kreirati, pa tu vidimo priliku da se kreativnost učenika, nastavnika, ali i NVO sektora, umjetnika i lokalne zajednice manifestuje kroz programe i projekte u koje bi bili uključeni elementi nekoga od crnogorskih govora. Pritom se otvara čitav horizont mogućnosti upotrebe ovih elemenata, bilo u formi umjetničke obrade preuzete iz lijepe književnosti, bilo u formi folklornih ostvarenja ili produkata tradicijske kulture,¹⁴ bilo kroz afirmaciju kakvog lokalnog običaja, ili u izvornom liku autentičnih govornih predstavnika, što, razumije se, zavisi od kreativnosti i motivacije realizatora tih projekata. Danas je i te kako olakšana priprema ovakvih programa u prvom redu zbog napredne tehnike i raznih alatki za snimanja, online emitovanja, emitovanje preko jutjub-kanala itd. Na taj su način programi praktično u trenutku premijernog prezentovanja dostupni ogromnome broju ljudi. Proces o kojemu govorimo i pored preduslova u pogledu reformisanih programa i udžbenika ne ide tako brzo, a rezultati koje imamo iz neposrednoga razgovora sa studentima i jedne kvantitativno-kvalitativne analize¹⁵ stavo-

¹³ Tokom zapisivanja narodnih poslovice, pjesama, priča itd. od informatora na terenu obaveza je zapisivača da takvu građu donesu jezički nefalsifikovano. Kao primjer pouzdanoga rada možemo istaknuti Miliju Stanića i njegov *Uskočki rečnik*: „Бљѣжи, магло, магарнице | Ёто попа низ Барице | Ћѣ те стїгне, да те шїнѣ | Ћѣ починѣш, да погинѣш“ ili „На алату, вѣс љ чисту злату“ (Станић, 1990) i brojne druge primjere narodnih pjesama i poslovice iz te Stanićeve knjige.

¹⁴ U duhu meritornog pristupa tradicijskoj kulturi i brojnim produktima crnogorskog tradicijskog nasljeđa nastala je monografija *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* (Čirgić, 2018). Vidljivo je iz sadržaja te monografije kako je golem dio crnogorskoga nasljeđa zapušten i u naučnim i kulturnim krugovima zanemaren. Značaj te monografije prepoznali smo, pored svih drugih kvaliteta, u tome što Čirgić „razobličava neke netačne i naknadne interpretacije o đavolu, mogilama, vješticama, čumi, gašenju ugljevlja, vjedogonjama, vilama i dr. Argumetnovano obrazlaže da se jedan vrijedni dio našega nasljeđa neprekidno, nerijetko bez otpora, narušava i izmješta iz tradicije kojoj izvorno pripada (navodi se kao jedan od takvih primjera kult Sv. Vladimira u kojemu su za krstom išli i muslimani i hrišćani što je prekinuto izgradnjom limene crkve na Rumiji). Sve su ovdje objavljene analize plod adekvatnoga čitanja materijala (Vuka Karadžića, Vuka Vrčevića, J. Cvijića, P. A. Rovinskog, Radoja i Danila Radojevića, V. Čajkanovića, Dž. Dž. Frejzera, Sretena Petrovića, J. i L. Vukmanovića i dr.) a svakako i autoreve upućenosti da iz govora informatora s raznih terena Crne Gore izdvoji što vrijedno za ovu problematiku“ (Vujović, 2019). Upotrebljivost je sadržaja ove monografije velika i izvan naučnih rasprava, te bismo i u crnogorskom školstvu i vannastavnim aktivnostima učenika, projektima raznih kulturnoumjetničkih udruženja, NVO aktivista te lokalne zajednice upravo neke od primjera iz knjige preporučili za kreativno popularizovanje naše nematerijalne kulturne baštine.

¹⁵ Time smo se detaljnije bavili u doktorskoj disertaciji *Crnogorski govori kao nematerijalno kulturno dobro*, konkretno u poglavlju „Stavovi crnogorskih studenata o dijalekatskim

va studenata o dijalekatskim sadržajima sugerišu nam da je pred crnogorskom prosvjetom i kulturom još puno poslova s područja edukacije mladih ka upoznavanju i prihvatanju nestandardnih idioma i organskoga jezičkog sadržaja kao lingvokulturoloških vrijednosti mikrodijalekatskih cjelina. Srećnu okolnost pri otpočinjanju ovih aktivnosti vidimo u mogućnosti učenja iz praktičnih iskustava na zaštiti velikoga broja govora koje su minulih petnaestak godina realizovale hrvatske kolege. Lingvokulturološka dimenzija ovoga pitanja u pristupu hrvatskih jezikoslovaca i ovako se da konkretizovati: „Uvrštavanje pojedinoga govora na Listu znak je da je lokalna zajednica prepoznala svoj govor kao važan element svojega identiteta te da će nastojati prenijeti ga na mlađe generacije i tako očuvati njegov kontinuitet, prijenosom sa starijih na mlađe. (...) Iskustvo je pokazalo da je, nakon što se država institucijski počela baviti zaštitom, bolje rečeno prepoznavanjem i očuvanjem govora kao kulturnoga dobra, došlo do sustavnoga praćenja i rada na očuvanju mjesnih govora. Mjesnim se govorima ne bave više samo zaljubljenici u svoj kraj i govor (iako većinom oni na svojim leđima nose sve administrativno-organizacijske korake u očuvanju govora), nego su govori postali nezaobilazan dio identiteta mnogih, dio kojega se ne srame, dapače, dio identiteta koji se sa pravom i ponosom ističe“ (Jezik kao baština, 2023).

Razlike između standardnoga crnogorskog jezika i govora učenikā postoje, njih su metodičari i stručnjaci za prosvjetno-pedagoški rad opisivali i ranije, međutim ne nalazimo mnogo adekvatnih rješenja kako da se te razlike prevaziđu: da se prebrode tako da učenici nesumnjivo ovladaju jezičkom normom i budu svjesni njezine uloge u društvu, ali da ne potiru bilo koji dio svojega zavičajnog govora zbog toga što ih je škola neosnovano okrenula protiv takvih sadržaja kao neprestičnih i manje vrijednih. Imajući to na umu, u izdanjima crnogorskih institucija kakve su Zavod za udžbenike i nastavna sredstva i Zavod za školstvo pregledali smo istraživačke radove na ovu temu rađene. Izdvojila se publikacija *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora* (Popović, 2010). Autorka Dušanka Popović bilježila je govor učenika na prostoru za koji se opredijelila da ispituje, dok je među tim, kako ih naziva, starijim crnogorskim govorima najviše pozornosti usmjerila na govor Zete i govor Bijeloga Polja. Za ovaj vid istraživačkoga rada najvažnije je definisati autentičnoga govornika, te je izbor načinjen tako da je autorka obišla, kako ističe u objašnjenju metodologije, po jednu seosku i jednu gradsku školu u Zeti i Podgorici, odnosno u Bijelome Polju (Popović, 2010: 7). Kao instrumenti u istraživanju

sadržajima“, str. 96–107, Institut za jezikoslovlje Fakulteta humanističkih nauka Univerziteta u Katovicama, 2023.

korišćeni su opservacije časova, intrjui s nastavnicima, audio zapisi govora učenika i njihovi pisani radovi (Popović, 2010: 7).

Analizom tako prikupljene građe autorka registruje, pregledno navodi primjere te objašnjava odstupanja u govoru učenika od jezičke norme. Primjeri odstupanja od jezičke norme, da to i istaknemo, pregledno su navedeni po školama, odnosno prema uzrastu učenika. Istraživanje je Dušanke Popović kroz rezultate i izvedene zaključke olakšalo kontekstualizaciju naše teme za nivo cijeloga društva, a cilj ovoga rada u pravcu što hitnijega pravnog definisanja i državnom kulturnom strategijom afirmisanja crnogorskih govora kao nematerijalne kulturne baštine – poduprlo je najsvježijim činjenicama iz škole. Upoznavući korisnika istraživanja s metodologijom rada, autorka kaže i ovo: „Dijalekatsko izražavanje ne treba zanemarivati u školi. Naprotiv, ono pokazuje i dokazuje bogatstvo jednog jezika i dobra je osnova za naporedno izučavanje standardnog jezika. Taj, uslovno rečeno, problem, prevazilazi se organizacijom nastave koja uvažava sve što smo naprijed naveli (dijalekat kao bogatstvo jezičkog izraza, emotivnu povezanost učenika sa govorom koji donose od kuće sl.), kao i izradom diferencijalne gramatike. Nastavnici treba da afirmišu dijalekatsko izražavanje, a da bi to postigli, moraju biti dijalektološki obrazovani. Izražavanje učenika na vlastitom dijalektu neće biti smetnja u radu nastavnika, ukoliko dijalekat shvati kao prilog bogatstvu standardnog jezika, posebno u pogledu leksike“ (Popović, 2010: 6). Po svemu sudeći, u obrazovno-vaspitnome procesu kroz osnovnu i srednju školu učenici izgrađuju ili ovladavaju *jezičkom kulturom*, no ni u jednome shvatanju toga cilja a još manje u realizaciji u učionici ne smije se insistirati na tome da jezička kultura znači a priori negiranje i potiskivanje lokalne leksike, mikrodijalekatskih frazema ili sintakse, što je još neprihvatljivije – vrijednosno je smještati u korpus kulture nižega reda.

Odstupanja od standardnoga jezika koja je autorka registrovala u govoru učenika potvrđuju one osobine koje su već bile poznate u dijalektološkoj literaturi o prodružju s kojega učenik dolazi. Međutim, zatečeno stanje u crnogorskim školama posvjedočilo je da što kao rezultat škole, medija, što društveno prihvatljivih stavova o jezičkoj normi i dijalektima i sl. imamo kao rezultat to: „da su ove razlike u govoru učenika manje frekventne u odnosu na opisane narodne govore, te da su, uprkos sličnosti u odstupanju, neke pojave iz govora učenika potpuno nestale“ (Popović, 2010: 67). S gledišta zaključka o gubljenju nekih crta zavičajnoga govora iz govora učenika, vrijedno je podсетiti na jedno još ranije zapažanje filologa: „Данас је тешко и дијалектологу да пронађе типичне особине које су карактерисале говор претходне генерације“ (Пецо, 1985: 65).

Neodvojivo od ovoga temeljnog zato što onemogućava kulturološki i suštinski iskorak ka prihvatanju dijalekata prema njihovoj stvarnoj vrijednosti unutar crnogorske baštine – jeste pitanje raskida s nasljeđem u prosvjetnoj praksi će neki nastavnici i uprkos reformisanim programima, posve jasnoj situaciji u recentnoj jezikoslovnoj literaturi i dalje se u predstavljaju sadržaja crnogorskih govora metodički oslanjaju na tradicionalističke stavove iz epohe srpskohrvatske/srpske jezičke politike. „No ne treba kriviti one koji možda imaju takav stav. On je uvelike posljedica nečega što možemo nazvati ideologija ili kultura standardnoga jezika, a za takve su stavove u velikoj mjeri krivi upravo sami lingvisti, koji u medijima pokušavaju uvjeriti ljude da ne znaju što koja riječ znači, da su zaboravili svoj jezik, koji objašnjavaju što je jedino 'pravilno'“ (Kapović, 2010: 10–11).

Najšire posmatrano, ma koliko programi i udžbenici za crnogorski jezik bili osavremenjeni, emancipatorski proces znatno usporavaju dva u široj ideološko-političkoj perspektivi kreirana tipa negatora crnogorskoga jezika: za jedne je riječ o „političkome“ jeziku,¹⁶ dok su za druge opšecrnogorske jezičke crte potvrda nacionalizma.¹⁷ Odsustvo naučne utemeljenosti u osnovi je ova dva pristupa, međutim tu važnu karakteristiku i jedni i drugi prikrivaju strategijom medijskoga djelovanja radi zbunjivanja struke i crnogorske javnosti u cjelini. Stanje se usložnjava i sve većim obimom sadržaja koji se prezentuju posredstvom internetskih platformi i medija za čije naučno nepouzdanost i nedobronamjerne sadržaje o crnogorskom jeziku i kulturi važeća kulturna i identitetska politika zvaničnih institucija u nas nerijetko nema mehanizme adekvatnoga odgovora.

Razumijevajući načelno i u detaljima sve rečene pojedinosti po kojima naša sociolingvistička, društveno-politička i prosvjetna situacija jeste kompleksna – krajnje je opravdano edukaciju postaviti na visoko mjesto prioriteta u poslovima zaštite crnogorskih nematerijalnih dobara, osobito crnogorskih govora, njihova opisa i utvrđivanja autentičnosti. I realizovati je uz pomoć naprednih komunikacijskih alata i platforma savremenoga svijeta kako bi mla-

¹⁶ Dio srbista poput Slobodana Remetića, Miloša Kovačevića i dr. naučni diskurs prilagođavaju svojim političkim stavovima o nepostojanju bosanskoga, crnogorskog i hrvatskoga jezika te uvode podjelu na lingvističke jezike, za njih je to srpski, i političke jezike, za njih su to svi štokavski jezici izuzev srpskoga.

¹⁷ Takvome predstavljenju crnogorske jezičke norme najviše su doprinijeli tekstovi Rajke Glušice. Teško je naći kakvu metodičnost ili usklađenost u tome pristupu: i kad je, recimo, u tim tekstovima prihvaćen naziv crnogorski jezik, vidljivo je bilo iz onoga što je nuđeno kao argumentacija da se ne poznaje sistem toga jezika, osobito one opšecrnogorske crte; da bi se došlo do faze u kojoj su, po mišljenju te autorke, svi standardni štokavski jezici nenaučne i nacionalističke tvorevine, a kad je Crna Gora u pitanju opredjeljuje se za ijekavsku varijantu srpskohrvatskoga/srpskoga jezika.

dim generacijama bila što dostupnija. Najbitniji dio toga procesa sprovodiće se kroz obrazovno-vaspitni sistem, a savremeni crnogorski školski programi i udžbenici koji su po njima rađeni, da time i zaključimo, obezbijedili su vrijedan osnov.

Bibliografija

- *Crnogorski jezik 1768–2020: bibliografija* (2021). Podgorica i Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Narodna biblioteka „Radosav Ljumović“.
- Čirgić, A. (2016). *Crnogorska usmena tužbalica*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čirgić, A. (2018). *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2019). *Crnogorski jezik za II razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2020). *Crnogorski jezik za prvi razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2021a). *Crnogorski jezik za treći razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čirgić, A. i Šušanj, J. (2021b). *Crnogorski jezik za četvrti razred gimnazije*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Čupić, D. (1989). „Dijalekatski rječnici u odnosu na druga leksikografska djela“, *Hrvatski dijalektološki zbornik*, br. 8, str. 33–40.
- Đekonski, M. (2022). „Udio nacionalne akademije u definisanju jezičkoga identiteta u Crnoj Gori“. u: Vujović, N. (ur.) *Cetinjski filološki dani III*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Univerzitet u Kansasu, str. 149–158.
- *Jezik kao baština. Hrvatski govori kao nematerijalna kulturna baština*. Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje (<https://jezik.hr/jezik-kao-bastina.html>) [1. 10. 2023]
- Kalogjera, D. (1965). „O odnosu regionalni dijalekat – standardni jezik“. *Jezik*, br. 13, 1965, 27–30.
- Kapović, M. (2010). *Čiji je jezik*. Zagreb: Algoritam.
- Копривица, J. (2006). *Речник говора Бањана, Грахова и Опутних рудина*, посебна издања. Подгорица: Црногорска академија наука и умјетности.
- Ковачевић, Lj. i Vučković-Ćinćur, R. (2021). *Čitaj hrabro i govori slobodno*, čitanka za osmi razred osnovne škole. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.

- Miličić, B. (2016). *Rječnik književnoga djela Novaka Kilibarde*, Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.
- Nenadović, D. i Strugar, M. (2019). *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za sedmi razred osnovne škole*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Nenadović, D. i Vešović-Ivanović, A. (2020): *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za osmi razred osnovne škole*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Nenadović, D. i Vešović-Ivanović, A. (2022). *Moć jezika. Crnogorski-srpski, bosanski i hrvatski jezik za deveti razred osnovne škole*. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Пецо, А. (1985). *Стазама нашега језика*. Београд: Завод за уџбенике и наставна средства.
- Popović, D. (2010). *Naša škola: dijalekatska odstupanja u govoru učenika osnovnih škola na području starijih crnogorskih govora*. Podgorica: Zavod za školstvo.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost* (I, II, III, IV, V, VI, VII, VIII, IX razred osnovne škole) (2017). Podgorica: Zavod za školstvo.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski I, II, III i IV razred filološke gimnazije* (2020b). Podgorica: Zavod za školstvo.
- *Predmetni program Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost I, II, III i IV razred opšte gimnazije* (2020b). Podgorica: Zavod za školstvo.
- Станић, М. (1990). *Ускочки речник*, књ. 1. Београд: Научна књига.
- Šimičić, L. i Ćubelić, M. (2021). „Između standardnog varijeteta i lokalnih govora: jezične prakse osnovnoškolaca u Makarskom primorju“. *Filologija*, br. 76, str. 201–251.
- Vasiljeva, Lj. (2022). „Udžbenik kao važno sredstvo upravljanja nastavnim procesom (na primjeru udžbenika Crnogorski jezik za gimnazije)“. u: Vujović, N. (ur.) *Cetinjski filološki dani III*. Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost i Univerzitet u Kansasu, str. 531–538.
- Vučković-Ćinćur, R. i Kovačević, Lj. (2022). *Čitaj i uči da voliš*, čitanka za sedmi razred osnovne škole. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Vujović, N. (2015). „Dijalekatski rječnici i njihov značaj“. *Lingua Montegrina*, br. 15, str. 35–45.
- Vujović, N. (2019). „Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca“. *Analitika*, 14. februar 2019. <https://www.portalanalitika.me/clanak/326106--natprirodna-bica-u-tradicijskoj-kulturi-crnogoraca> [15. 10. 2023]

- Vukićević-Janković, V. et al. (2021). *Razigraj riječ*, čitanka za deveti razred osnovne škole. Podgorica: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- *Zakon za zaštitu kulturnih dobara* (2010). „Sl. list Crne Gore“, br. 49/10 od 13. 08. 2010.

Novica VUJOVIĆ

MODERN SCHOOL CURRICULA IN THE CONTEXT OF DIALECTOLOGY CONTENT

In this paper, we review school curricula and Montenegrin language textbooks from the point of view of representation and treatment of Montenegrin dialects or traditional elements content implemented in one of our micro-dialect types. We believe that Montenegrin dialects, in terms of dialectology, sociolinguistics, and linguistic culture, offer important information to the national culture in many respects, and that they should be valued as part of the intangible cultural heritage. We state that the reformed latest curricula and Montenegrin language textbooks offer a valuable basis for evaluating and affirming these contents. The problem that slows down this process relates to the remaining traditionalist approach to the Montenegrin language and non-standard idioms both in Montenegrin education system and in public discourse as a whole, so well-conceived curricula and affirmation of Montenegrin dialects as intangible cultural heritage is imposed as a necessity. In this endeavour, the educational system has a fundamental role.

Key words: *Montenegrin language, Montenegrin dialects, educational process, textbooks*

Izvorni naučni rad

UDK 81'36

Mirjana Matea KOVAČ (Split)

Filozofski fakultet u Splitu

mirjana@ffst.hr

RETROSPEKTIVNA ANALIZA POUČAVANJA NA TEMELJU ZADATAKA

Poučavanje jezika na temelju zadataka proizlazi iz kognitivno-interakcijskih teorija koje zagovaraju nenamjerno usvajanje, za razliku od eksplicitnog poučavanja ili namjernog (svjesnog) učenja jezika (Long, 2015). U istraživanju je sudjelovalo 17 studenata prve godine diplomskog studija i 13 studenata druge i treće godine preddiplomskog studija njemačkog jezika i književnosti. Prva skupina ($N = 17$) prakticirala je poučavanje na temelju zadataka u sklopu kolegija *Razvoj govorne fluentnosti* tijekom dvanaest uzastopnih tjedana, dok je druga skupina ($N = 13$) odradila tri ciklusa govornih zadataka u dva tjedna. Na kraju istraživanja ispitanici su ispunili *online* upitnik s ciljem utvrđivanja: i) percepcije učinkovitosti ponavljanja na govornu izvedbu u postfazi u odnosu na prethodno izvršenje zadatka te ii) utjecaja poučavanja jezika na temelju zadataka na individualne varijable – afektivne (motivacija i govorna anksioznost) i kognitivne (samovrednovanje govorne izvedbe). Upitnik je sastavljen od tvrdnji vezanih uz afektivne i kognitivne varijable u prvom (središnjoj fazi) i ponovljenom (postfazi) izvođenju govornog zadatka. Nastavnik je nadgledao i ispravljao pogrešne ili neprimjerene jezične oblike u postfazi izvođenja zadatka. Statističkom analizom ustanovljene su razlike u percepciji ponavljanja pedagoškog zadatka u postfazi. Ispitanici procjenjuju da u ponovljenoj izvedbi znatno više kontroliraju (samonadgledaju) svoj izričaj nego u prvoj izvedbi. Drugim riječima, u ponovljenoj izvedbi više pozornosti posvećuju leksičkoj prikladnosti, gramatičkoj točnosti kao i elementima fluentnog govora (upotreba neleksikaliziranih poštapalica). Analizom retrospektivnih komentara mogu se primijetiti vrlo pozitivni stavovi vezani uz poučavanje na temelju zadataka – unaprijeđenje govorne izvedbe u svim aspektima, to jest u upotrebi složenijih izričaja, raznovrsnijeg leksika, veće

gramatičke točnosti te fluentnijeg govora, ali i afektivnih varijabli (motivacija, manji strah od govorenja).

Ključne riječi: *ponavljanje zadatka, motivacija, poučavanje na temelju pedagoških zadataka, fluentan govor*

1. Uvod

Komunikacijska kompetencija kao krajnji cilj poučavanja u stranome jeziku prepoznaje se u lingvističkom diskursu već u ranim 70-im godinama prošloga stoljeća. Iako su istraživači predlagali bliskoznačne termine za sličan koncept, većini definicija zajednički je naglasak na sposobnosti uporabe znanja o jeziku s namjerom ostvarenja komunikacijskog cilja (Bagarić i Mihaljević Djigunović, 2007). Bagarić i Mihaljević Djigunović (2007: 91) navode „da biti kompetentan korisnik jezika u komunikaciji ne znači samo posjedovati znanje o jeziku nego i sposobnost i vještinu za aktiviranje toga znanja u komunikacijskom činu.“

U ostvarenju toga cilja u formalnom okružju (učionici) pedagoški zadatak definira se kao svaka aktivnost koja uključuje uporabu stranog jezika sa svrhom prenošenja namjeravanog sadržaja (Willis, 1996; Willis i Willis, 2007; Ellis i et al., 2020). U toj aktivnosti postoji određen zahtjev koji je potrebno zadovoljiti te jasno definiran komunikacijski ishod, a govornik se pritom oslanja na vlastite, postojeće lingvističke resurse. Van den Branden (2006) u pregledu dostupne literature navodi čak sedamnaest sličnih definicija pedagoškog zadatka. Važno je naglasiti da je aktivnost govorenja samo jedna od mogućih pedagoških aktivnosti jer komunikacijski zadatak može uključivati i čitanje, pisanje kao i neverbalnu povratnu informaciju na govorni input.

U okviru postupnog razvoja komunikacijske kompetencije postavlja se pitanje načina prezentacije jezičnih sadržaja. S jedne strane, nekolicina autora navodi da se ciljni jezični sadržaji ne bi trebali eksplicitno objašnjavati, nego da bi nastavnik trebao upozoriti na pogrešku te objasniti pravilo ili ponuditi leksičku jedinicu u trenutku kada se učenik suoči s poteškoćom u oblikovanju izričaja. To je takozvani reaktivni fokus na pogrešku (Long, 2015). S druge strane, eksplicitno predstavljanje i objašnjavanje jezičnih oblika (leksičkih jedinica i gramatičkih pravila) tradicionalniji je pristup kod poučavanja i naziva se poučavanje jezika potpomognuto zadatcima (engl. *task-supported language teaching*) (Ellis, 2019). Bliskoznačni je izraz kratica PPP (engl. *presentation-practice-production*), a riječ je o glavnoj metodologiji u strukturiranoj nastavi jezika (Ellis, 2019: 456).

Poučavanje na temelju zadataka (engl. *Task-based language teaching*), bez eksplicitnog poučavanja gramatičkih oblika, uključuje autentičnu komunikacijsku potrebu koja će rezultirati upotrebom određenog gramatičkog obli-

ka. Ovaj oblik poučavanja omogućuje veću kreativnost u načinu oblikovanja i implementacije pedagoških zadataka za razliku od PPP-a. Temeljno je obilježje poučavanja na temelju zadataka provedba ciklusa u tri faze – pripreмноj, glavnoj i završnoj fazi. Međutim, za razliku od PPP-a, kod poučavanja na temelju zadataka mogući su različiti oblici pripreme i izvršavanja zadataka u tri faze. Primjerice, u pripreмноj je fazi moguća aktivnost planiranja. Ellis i sur. (2020) navode da je planiranje u trajanju od jedne do tri minute idealno vrijeme za maksimalnu učinkovitost kod izvedbe zadatka, posebice ako se učenicima/studentima daju jasne smjernice o tome što se od njih očekuje u predviđenom vremenu za planiranje. Ako je cilj zadatka usvajanje određene gramatičke strukture, ona se može predstaviti u fazi planiranja, uvježbavati u glavnoj te ponoviti u završnoj fazi.

Za razliku od Ellisa i sur. (2020), Long (2015) se protivi eksplicitnom poučavanju gramatike vjerujući da će tim pristupom učenici/studenti zadatak percipirati kao uvježbavanje gramatike, a ne kao izvršenje autentičnog komunikacijskog zadatka. Long (2015) svoj pristup temelji na pretpostavci da bi se gramatička pravila trebala poučavati implicitno (usputno) te da je nastavnikova reakcija bitna tek ako se učenik/student suoči s poteškoćom kod oblikovanja sadržaja poruke. Tada je usmjeravanje pozornosti na gramatički oblik svojevrsna nužna reakcija na nastalu poteškoću, to jest nastavnik ima prigodu eksplicitno objasniti određeno gramatičko pravilo (DeKeyser, 2013).

U pripreмноj su fazi moguće različite aktivnosti. Učenike/studente može se upoznati sa sadržajem, ali ne i s postupcima u glavnoj fazi. U pripreмноj fazi učenici/studenti mogu, primjerice, pogledati kratak film. Kod te aktivnosti naglasak je na razvoju vještine aktivnog slušanja. S obzirom na složenost mentalnih procesa uključenih u proces slušanja i znanja o kojima ovisi uspješnost izvršenja zadatka (lingvističko, pragmatičko, diskursno znanje), slušanje se smatra jednom od najzahtjevnijih vještina i za učenike i za nastavnike u procesu poučavanja (Field, 2009). Nowrouzi i sur. (2015) razlikuju tri nelinearne i uzajamno povezane poteškoće u procesu slušanja – i) poteškoće kod percepcije (fonološke i leksičke), ii) sintaktičke i semantičke poteškoće te iii) diskursne i pragmatičke.

Detaljno planiranje zadatka iznimno je bitno, a nastavnik treba obratiti pozornost na to da se kod oblikovanja pedagoškog zadatka očuva prirodnost (autentičnost) zadatka koji je svojevrsna preslika svakodnevnih komunikacijskih situacija. U drugoj, glavnoj, fazi nastavnik se može koristiti korektivnom povratnom informacijom (engl. *corrective feedback*) kako bi se kod učenika/studenta pozornost usmjerila na pogrešan ili neprikladan jezični oblik. Također, upozoravanjem na pogreške kod učenika/studenta neizravno se podiže razina svjesnosti o nužnosti samopraćenja govora.

U posljednjoj, završnoj fazi obrađeni sadržaj može se ponavljati, a naglasak je na problematiziranju točno određenih lingvističkih aspekata koje su učenici/studenti uočili za vrijeme izvršenja zadatka u glavnoj fazi. Kod ponavljanja zadatka procedure su iste, ali je potrebno blago modificirati input kako se kod učenika/studenata ne bi pojavila dosada. Drugim riječima, riječ je o proceduralnom ponavljanju u kojem govornici slijede slične korake, ali im je ponuđen sadržaj drukčije prezentiran u odnosu na prvo predstavljanje. Drukčiji način prezentacije istog ili sličnog sadržaja pokazao se pozitivnim pristupom kada je riječ o motivaciji (Long, 2016).

Zbog upoznatosti sa zadatkom, učenici će primijetiti ili će pozitivnije reagirati na nastavnikovo ispravljanje pogreške. Pozitivan učinak ponovljene izvedbe u završnoj fazi objašnjava se proceduraliziranim znanjem i određenim stupnjem automatizacije koja je posljedica ponavljanja. DeKeyser (2007) smatra da je ključni cilj automatizacija, a obilježava je nenamjerno, nekontrolirano, nesvjesno, učinkovito i brzo procesiranje. Upoznatost sa sadržajem radnje i umanjeni kognitivni zahtjevi na razini planiranja sadržaja i organizacije govornih činova, ali i formulacije i artikulacije pozitivno će se odraziti na primjećivanje određenog jezičnog oblika.

Osim ponavljanja, samoanalize, snimanja vlastite izvedbe, transkripcije govornih uzoraka, uočavanje i ispravljanje pogrešaka također su vrlo korisne metode koje se mogu primijeniti u završnoj fazi (Ellis i et al., 2020). Ellis (2008) naglašava da zadatci usmjereni prema podizanju svjesnosti o pojedinim aspektima jezika ne moraju nužno rezultirati većom gramatičkom točnošću, ali će se pozitivno odraziti na buduće uočavanje nepravilna oblika kao i na opću motivaciju.

Za razliku od poučavanja na temelju zadataka, kod eksplicitnog poučavanja jezičnih oblika (PPP) specifična se jezična struktura predstavlja u prvoj fazi poučavanja. Nakon izravnog poučavanja učenici uvježbavaju jezični oblik kroz kontrolirane vježbe. To je priprema za završnu fazu u kojoj se učenici koriste poučanim strukturama izvršavajući komunikacijski zadatak (Ellis, 2019). Long, kao protivnik eksplicitnog poučavanja gramatike, navodi mogućnost fokusiranja na gramatički oblik u završnoj fazi PPP-a jer je riječ o reakciji, odnosno o osvrtnu na poteškoće koje je govornik imao za vrijeme izvođenja zadatka u glavnoj fazi. Drugim riječima, učenik/student uočio je određene nedostatke u svom outputu te ih je problematizirao u završnoj fazi.

Jedan je od potvrđenih pozitivnih učinaka poučavanja na temelju zadataka veći stupanj motivacije kod izvršavanja pedagoških zadataka. Proučavanje učeničke motivacije već se dugo nameće kao središnja tema u obrazovnom kontekstu formalnog poučavanja stranih jezika. Motivacija za učenje jedan je od temeljnih čimbenika koji utječu na kvalitetno ovladavanje stranim jezikom.

Gardnerov socioedukacijski model uvodi koncepte integrativne i instrumentalne motivacije za učenje stranog jezika i jedan je od najutjecajnijih modela u području istraživanja motivacije u stranome jeziku (Gardner, 2006). Važnu ulogu u sklopu toga modela imaju učenički stavovi prema nastavi stranog jezika – integrativnost (pokazivanje interesa prema ciljnoj kulturi) i instrumentalnost (praktični razlozi učenja jezika), koji mogu utjecati na razinu učenikove motivacije. Dörnyei (2005: 65) navodi da „motivacija daje primarni poticaj za početak učenja stranog jezika i kasnije je pokretačka snaga za održavanje dugog i često zamornog procesa“. Motivacija je ovisna o brojnim čimbenicima kao što su stavovi prema načinu poučavanja, percepciji zahtjevnosti/težine i složenosti pojedinog zadatka, načinu implementacije, stupnju interaktivnosti itd.¹ „Nedostatak motivacije učenika smatra se glavnom preprekom provedbi TBLT-a“ (Ellis i et al., 2020: 154). Osim motivacije, osjećaj anksioznosti drugi je faktor koji uvelike djeluje na uspješnost ovladavanja leksičkim jedinicama i gramatičkim strukturama u stranome jeziku. Anksioznost u govoru uključuje subjektivan osjećaj nelagode, nervoze i zabrinutosti, a najčešće se pojavljuje kod spontane komunikacije te je povezana sa strahom od negativne procjene ili sa strahom od testiranja (Ellis i et al., 2020).

Poučavanje na temelju zadataka nailazilo je na oštre kritike jer je u nedovoljnoj mjeri stavilo naglasak na poučavanje gramatičkih aspekata jezika (npr. Burrows, 2008). Ellis (2009: 232) je na kritike odgovorio da se “attention to grammar is not carried out as a separate activity, but incorporated into the focus on form which refers to teaching where learners’ attention is focused on form in the context of communicative activities“.

Lyster i Saito (2010) navode da je implicitno (neizravno) signaliziranje pogreške (engl. *prompt*) učinkovitija strategija od eksplicitnog ispravljanja (engl. *recast*) u formalnom okružju. Stoga je korektivna povratna informacija izvrsna zamjena za poučavanje gramatike u pripremnoj fazi (Ellis i sur., 2020).

Ellis (2018) ističe superiornost poučavanja na temelju zadataka u odnosu na PPP jer rezultira primjećivanjem (fokusiranom pažnjom) određenih lingvističkih oblika, proizvodnjom većeg outputa te je usmjereno prema uspješnijoj komunikaciji. Shintani (2015) je uspoređivala učinkovitost poučavanja gramatičkog oblika (množina imenica u engleskom jeziku dodavanjem nastavka -s) kod dviju skupina ispitanika (jednu skupinu poučavali su na temelju zadataka, a drugu prema PPP-u). Kod klasičnog načina poučavanja (PPP) naj-

¹ Osim temeljnog koncepta složenosti koji jedan zadatak razlikuje od drugoga te se izravno povezuje s pozitivnim učincima na izvedbu (govorenu/pisanu), Robinson (2011) uvodi i koncept težine ili zahtjevnosti zadatka (engl. *difficulty*). Dok se složenost odnosi na kognitivne faktore, težina/zahtjevnost zadatka podrazumijeva afektivne i intelektualne faktore – govornikovu percepciju o tome koliko je pojedini zadatak jednostavan ili složen.

prije se objasnila tvorba množine imenica, zatim se uvježbavala upotreba kroz ciljno odabrane zadatke, a tek su onda ispitanici demonstrirali svoje znanje u zadacima koji su zahtijevali upotrebu poučavanog oblika. Za razliku od prve, druga skupina (poučavana na temelju zadataka) aktivno se koristila jezikom i izvršavala je govorni zadatak uz pomoć postojećeg lingvističkog repertoara, bez eksplicitnog poučavanja gramatičkog oblika množine imenica. Nastavnik je učenike eksplicitno ispravljao kada bi oni pogriješili, što je rezultiralo deduktivnim zaključivanjem o razlici između tvorbe jednine i množine imenica. Autorica zaključuje da skupina ispitanika kojima je eksplicitno objašnjeno pravilo koje su potom uvježbavali nije u govornoj produkciji pokazala bolju usvojenost ciljne jezične strukture, za razliku od skupine koja se bez eksplicitnog objašnjenja pravila uspješnije koristila gramatičkim oblikom kod izvršenja govornog zadatka.

Zagovornici pristupa poučavanja na temelju zadataka navode tri temeljne dobrobiti za usvajanje stranog jezika – primjećivanje, veću jezičnu produkciju i uspješniju komunikaciju (Ellis, 2018). U cijelom ciklusu (pripremna, glavna i završna faza) nastavnik je koordinator cijelog procesa koji, između ostaloga, ima bitnu funkciju kod pružanja korektivne povratne informacije – postupka koji implicitno dovodi do usmjeravanja pozornosti na gramatički oblik (Nunan, 2004; Shintani, 2016). Međutim, Ellis (2018) ističe potrebu longitudinalnih studija koje će potvrditi superiornost pojedinog pristupa.

Učinkovitost pojedinog pristupa moguće je ustanoviti primjenom retrospektivnih upitnika – retrospektivni komentari daju uvid u učinkovitost ili neučinkovitost poučavanja na temelju zadataka ili PPP-a te služe kako bi se kod govornika osvijestili različiti aspekti izvedbe (svjesnost o samopraćenju govora, primjećivanje pogrešaka, poštapalica, učestalost pogrešaka i samoispravljanja). Stoga je cilj takvih samoprocjena da učenika/studenta potaknu na razmišljanje o jeziku, što postupno vodi prema osvještavanju određenih aspekata jezika, ali i prema samopraćenju vlastite izvedbe.

Cilj je ovoga rada da se na temelju retrospektivnih upitnika kao deskriptivne studije ispita: i) percepcija učinkovitosti ponavljanja u postfazi na govornu izvedbu u odnosu na prethodno izvršenje zadatka te ii) utjecaj poučavanja jezika na temelju zadataka na afektivne (motivacija i govorna anksioznost) i kognitivne (samovrednovanje govorne izvedbe) varijable. Naime, dosadašnja su istraživanja uglavnom ispitivala korisnost ovog tipa poučavanja na mjerljive varijable govorne izvedbe u stranome jeziku (sintaktička složenost, leksička raznovrsnost, gramatička točnost i govorna fluentnost), dok su longitudinalne, samoevaluacijske studije rijetke. Jednu od rijetkih takvih istraživanja učinkovitosti poučavanja na temelju zadataka u autentičnom formalnom okružju proveli su Bryfonski i McKay (2019), čiji rezultati upućuju

na iznimno pozitivnu percepciju implementacije pristupa poučavanja stranog jezika na temelju komunikacijskih zadataka.

Metodološki postupci

U istraživanju je sudjelovalo 17 studenata prve godine diplomskog studija i 13 studenata druge i treće godine preddiplomskog studija njemačkog jezika i književnosti. Studenti diplomskog studija ($N = 17$) oblikovali su i izvodili pedagoške zadatke u okviru kolegija *Razvoj govorne fluentnosti* tijekom trinaest tjedana. Svaki tjedan jedan je student, uz pomoć nastavnika, oblikovao pedagoški zadatak koji se izvršavao u tri faze (pripremna faza, glavna faza i završna faza). Isti postupak primijenili su studenti druge i treće godine ($N = 13$) u dva tjedna. Na kraju odrađenih ciklusa studenti su ispunili *online* anketni upitnik s ciljem utvrđivanja percepcije poučavanja jezika na temelju zadataka. Tvrdnje su se odnosile na varijable individualnih razlika, tj. afektivne varijable (motivacija i govorna anksioznost) te kognitivne varijable (samovrednovanje sposobnosti) koje znatno utječu na izvođenje zadataka.

U pripremnoj fazi studenti su pogledali film u trajanju do pet minuta. U glavnoj fazi trebali su prepričati sadržaj filma uz pomoć kartica s predloženim leksičkim jedinicama. Prema Skehanu (2003), vizualni materijali predstavljeni bez popratnog teksta zahtijevaju povećan kognitivni napor kod procesiranja govora – planiranja i oblikovanja izričaja zbog ograničena vremena te nedovoljne automatizacije jezičnih struktura. Stoga su kartice s ponuđenim leksičkim jedinicama i/ili gramatičkim oblicima vrlo učinkovita metoda koja će govornicima pomoći kod oblikovanja izričaja.

Također, ispred sebe imali su popis vrlo učestalih formulaičnih izraza koje su trebali upotrijebiti u oblikovanju govora. Cilj je bio da se koriste različitim izrazima kako bi se izbjeglo ponavljanje istih. Za vrijeme izvođenja zadataka nastavnik je nadgledao govornu izvedbu studenata koji su komunicirali u malim skupinama te je implicitno (ponavljajući pogrešan oblik) signalizirao studentu da je napravio pogrešku. Ako student nije reagirao na implicitni zahtjev za samoispravljanjem, nastavnik je ispravio pogrešan gramatički oblik ili pogrešno upotrijebljenu leksičku jedinicu. Na kraju cijelog ciklusa studenti su ispunili anketni upitnik – osvrt na poučavanje na temelju zadataka. Nastavnik je sastavio tvrdnje iz anketnog upitnika.

U ovom istraživanju korišten je ponešto modificiran pristup poučavanja na temelju zadataka jer su studentima u glavnoj fazi ponuđene kartice s leksičkim jedinicama koje su se pojavile u filmu te formulaični izrazi, što je trebalo olakšati oblikovanje izričaja u glavnoj fazi te omogućiti da se resursi pažnje usmjere na nadgledanje gramatičkih oblika i oblikovanje složenijih izričaja u

fazi ponavljanja. Također, cilj je bio da ispitanici proizvedu sintaktički složenije i leksički raznovrsnije izričaje koji bi se postupno ponavljanjem automatizirali.

U razradi triju faza za potrebe ovog istraživanja upotrijebljen je jedan element PPP-a. Naime, u glavnoj fazi studentima su ponuđene leksičke jedinice i formulaični izrazi te se oni nisu morali oslanjati isključivo na vlastiti, postojeći lingvistički repertoar. Isto tako, u završnoj fazi studenti su imali prigodu ponoviti te automatizirati predstavljene strukture.

2. Rezultati i rasprava

Deskriptivna analiza relevantnih podataka sažeta je u vrijednostima aritmetičke sredine (M), standardne devijacije (sd) i postotcima (%). Da bi se utvrdile razlike u pojedinim varijablama, korišten je Studentov t test i prezentirana je p vrijednost kao i prag značajnosti od $p < 0,05$. Analiza podataka izvršena je s pomoću softvera Statistica 12.

Ispitanici ($N = 40$) su svoj stupanj slaganja ili neslaganja s tvrdnjama označili na Likertovoj ljestvici (1 – 5). Ponuđeni su odgovori glasil: slažem se potpuno, slažem se, ne mogu procijeniti, ne slažem se, apsolutno se ne slažem.

U prvom dijelu istraživanja (tablica 1) ljestvica je sastavljena od parova (ukupno 24 tvrdnje). Tvrdnje su se odnosile na uspoređivanje izvedbe u glavnoj i završnoj fazi – fazi ponavljanja. Ispitanici navode da u ponovljenoj izvedbi značajno više kontroliraju (samonadgledaju) svoj izričaj nego u prvoj izvedbi ($t(78)=2,73$, $p < 0,01$). Naime, u ponovljenoj izvedbi više pozornosti obraćaju na leksičku prikladnost, gramatičku točnost kao i na upotrebu poštapalica (tablica 1, B). Naglasak je na podizanju svijesti o nužnosti praćenja vlastitoga govora kroz implementaciju komunikacijskih aktivnosti koje zahtijevaju aktivno govorenje, što postupno dovodi do proceduralizacije govornikova međujezika. Ponavljanje u završnoj fazi zahtijeva manji kognitivni napor jer je govornik upoznat sa sadržajem (Kovač, 2020). Ellis (2018) ističe superiornost poučavanja na temelju zadataka jer rezultira primjećivanjem određenih lingvističkih oblika, proizvodnjom većeg outputa te je usmjereno prema uspješnijoj komunikaciji.

Nadalje, u ponovljenoj izvedbi studenti značajno više primjećuju izgovorne pogreške svojih kolega ($t(78)=2,54$, $p < 0,05$) i više pozornosti obraćaju na učestalou upotrebu poštapalica ($t(78)=2,76$, $p < 0,01$) u odnosu na prvu izvedbu (tablica 1, E – F). U ponovljenoj izvedbi oslobađaju se kognitivni resursi koje govornik može usmjeriti prema nadgledanju govora te uočavanju neželjenih disfluentnih oblika (Kovač, 2020).

Rezultati pokazuju da studenti lošije procjenjuju vlastitu govornu fluencnost ($t(78)=9,67$, $p < 0,01$) te im je teže pristupiti traženim leksičkim jedini-

cama i gramatičkim oblicima ($t(78)=8,83$, $p<0,01$) u odnosu na ponovljenu izvedbu (tablica 1, G – H).

Studenti preferiraju implicitno poučavanje gramatike (kroz aktivnu govornu komunikaciju ili *input flood*) ($t(78)=5,14$, $p<0,01$) u odnosu na eksplicitno poučavanje gramatike (uvježbavanje izoliranih primjera ili *drill*). Može se primijetiti da je implicitno poučavanje jezičnih oblika i korektivna povratna informacija izvrsna zamjena za poučavanje gramatike (Ellis i sur., 2020). Ti rezultati potvrđuju kritičke procjene klasičnog pristupa poučavanju jezika (PPP) na temelju i) prezentiranja jezičnih sadržaja, ii) uvježbavanja kroz ciljno odabrane zadatke (practiciranje) te iii) aktivnog korištenja usvojenih struktura u zadacima (prezentiranje) (Ellis i sur., 2020).

Osim toga, ispitanici preferiraju takav oblik poučavanja vokabulara (kroz autentične zadatke) ($t(78)=10,01$, $p<0,01$) i smatraju da je tip poučavanja temeljen na zadacima prikladniji za višu razinu vladanja jezikom ($t(78)=-5,37$, $p<0,01$). Slične zaključke navodi Dörnyei (2005) te naglašava da poučavanje na temelju zadataka nije prikladno za govornike na nižoj razini vladanja jezikom zbog ograničenih jezičnih resursa ako je cilj vježbi razvoj govorne kompetencije. Ispitanici smatraju da izvršavanjem govornih zadataka implicitno usvajaju gramatičke strukture koje proizlaze iz potrebe zadatka, bez eksplicitnog objašnjenja određenog gramatičkog pravila, odnosno nije im potrebno eksplicitno objašnjenje zašto je upotrijebljen neki gramatički oblik ($t(78)=-4,82$, $p<0,01$) (tablica 1, I – L).

Tablica 1. Razlike u slaganju s pojedinim tvrdnjama koje izražavaju stav prema aspektima uspješnosti ponavljanja

Parovi tvrdnji	M	sd	t	p
A				
U prvoj sam izvedbi više pozornosti usmjerio/la prema gramatičkoj točnosti, a manje prema sadržaju iskaza.	2,45	1,08		
U ponovljenoj sam izvedbi više pozornosti usmjerio/la prema gramatičkoj točnosti, poglavito prema oblicima koji su mi bili zahtjevniji pri prvoj izvedbi.	2,15	1,03	1,27	0,205
B				
U prvoj sam izvedbi više kontrolirao/la (samonadgledanje) svoj izričaj (obraćao/la sam pozornost na leksičku prikladnost, gramatičku točnost i poštapalice.	2,58	1,15	2,73	0,007**
U ponovljenoj sam izvedbi više kontrolirao/la (monitoring) svoj izričaj.	1,95	0,88		

C	U prvoj sam izvedbi uočavao/la gramatičke pogreške (tvorba i/ili sintaktička struktura) svojih kolega.	2,30	1,02		
	U ponovljenoj sam izvedbi uočavao/la gramatičke pogreške (tvorba i/ili sintaktička struktura) svojih kolega.	1,98	0,83	1,56	0,121
D	Formulaični izrazi kojima smo se koristili kod pripreme zadataka veoma su mi pomogli u prvoj izvedbi.	2,08	1,00		
	Formulaični izrazi kojima smo se koristili kod pripreme zadataka više su mi pomogli u drugoj izvedbi.	1,98	0,89	0,47	0,631
E	U prvoj izvedbi manje primjećujem izgovorne pogreške svojih kolega.	2,98	1,12		
	U ponovljenoj izvedbi više primjećujem izgovorne pogreške svojih kolega.	2,35	1,08	2,54	0,012*
F	U prvoj izvedbi više čujem učestalu upotrebu poštapalica svojih kolega.	2,75	1,01		
	U ponovljenoj izvedbi više obraćam pozornost na učestalu upotrebu poštapalica kod svojih kolega.	2,20	0,76	2,76	0,007**
G	Smatram da je moj govor u prvoj izvedbi vrlo fluentan (brži tempo, manje poštapalica, manje pogrešaka).	3,63	1,10		
	Smatram da je moj govor u ponovljenoj izvedbi fluentniji (brži tempo, manje poštapalica, manje pogrešaka).	1,70	0,61	9,67	<0,001*
H	U prvoj izvedbi lako pristupam leksemima i gramatičkim formulacijama (brzo ih prizivam).	3,23	0,95		
	U ponovljenoj izvedbi lakše pristupam leksemima i gramatičkim formulacijama (brže ih prizivam).	1,73	0,51	8,83	<0,001**
I	Preferiram eksplicitno poučavanje gramatike (vježbanje zadataka „drill“).	3,15	1,08		
	Preferiram implicitno poučavanje gramatike (kroz aktivnu govornu komunikaciju ili <i>input flood</i>). Dok govorim, uočavam pogreške koje se ponavljaju.	1,95	1,01	5,14	<0,001**
J	Preferiram klasični oblik poučavanja vokabulara (eksplicitno poučavanje).	3,58	1,03		
	Preferiram ovakav oblik poučavanja vokabulara (kroz autentične zadatke).	1,63	0,67	10,01	<0,001**

Retrospektivna analiza poučavanja na temelju zadataka

K	Ovaj tip poučavanja na temelju zadatka prikladniji je za višu razinu vladanja jezikom.	2,03	0,86	-5,37	<0,001**
	Ovaj tip poučavanja na temelju zadatka prikladniji je za nižu razinu vladanja jezikom.	3,13	0,97		
L	Izvršavanjem govornih zadataka usvajam gramatičke strukture koje proizlaze iz potrebe zadatka, bez eksplicitnog objašnjenja određenog gramatičkog pravila. Drugim riječima, gramatiku učim „usputno“ ili implicitno.	2,00	0,82	-4,82	<0,001**
	Potrebno mi je eksplicitno objašnjenje zašto je upotrijebljen neki gramatički oblik.	3,05	1,11		

*M – aritmetička sredina; sd – standardna devijacija; * $p < 0,05$; ** $p < 0,01$*

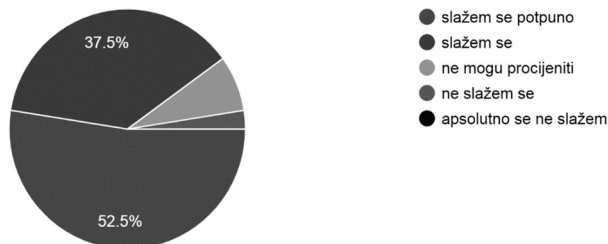
U drugom dijelu istraživanja ispitanici su trebali procijeniti stupanj slaganja ili neslaganja s tvrdnjama koje se odnose na određene aspekte učenja na temelju zadataka (engl. *task based learning*). Većina sudionika jasna je u stupnju slaganja s ponuđenim tvrdnjama, odnosno većina se slaže ili potpuno slaže da zadatci potiču na interaktivnost (97,5 %), da zadatci imaju jasno definiran komunikacijski cilj (95 %), da su povezani s autentičnim govornim situacijama (100 %) i da je kod izvršavanja zadataka naglasak na prenošenju sadržaja (72,5 %) (tablica 2). Također, smatraju da ponavljanje zadataka ne izaziva dosadu (tablica 2). Studenti procjenjuju da imaju više samopouzdanja dok govore njemačkim jezikom u odnosu na prijašnje godine (90 %) (slika 1) te su motivirani aktivno govoriti i svi smatraju ponavljanje zadataka vrlo korisnim (100 % se slaže ili se potpuno slaže). Afektivni faktori pokazali su se iznimno bitnim za učinkovito usvajanje jezika. Prema Banduri (1997: 3) samoučinkovitost je vjerovanje u vlastite sposobnosti organiziranja i provođenja postupaka potrebnih za postizanje zadanih postignuća. Ta definicija implicira da će osoba vrlo vjerojatno uspješno odraditi zadatak ako vjeruje da to može. Afektivni faktori, posebice samoučinkovitost, još su nedovoljno istraženi faktori kod usvajanja stranog jezika (Ellis i sur., 2020).

Tvrdnje	M	sd	%*
Zadaci potiču na interaktivnost.	1,43	0,55	97,5
Kod izvršavanja zadataka naglasak je na prenošenju sadržaja.	2,18	0,93	72,5
Zadatak je povezan s autentičnim (svakodnevnim) govornim situacijama.	1,58	0,50	100
Zadatak ima jasno definiran komunikacijski cilj.	1,50	0,60	95
Ponavljjanje zadataka izaziva mi dosadu.	4,05	0,88	5
Imam više samopouzdanja dok govorim na njemačkom jeziku u odnosu na prijašnje godine.	1,60	0,74	90
Motiviran/a sam aktivno govoriti.	1,70	0,82	87,5
Ponavljjanje zadatka smatram vrlo korisnim.	1,40	0,50	100
Kroz kolegij sam osvijestio/la funkciju poštapalica.	1,75	0,81	87,5
Sada više pozornosti posvećujem poštapalicama.	1,78	0,80	87,5
Ovakav tip zadataka relativno je nova pojava u mom dosadašnjem obrazovnom iskustvu.	1,55	0,78	92,5
Vizualni input (projektor, sličice) doprinosi primjećivanju i dugotrajnijem pamćenju obrađivanih sadržaja (bogatiji vokabular, različiti formulaični izrazi).	1,25	0,44	100
Nastavnik implicitno (neizravno) ispravlja moje pogreške.			
Ako više puta pogriješim istu gramatičku konstrukciju, nastavnik će ponoviti ispravan oblik.	1,63	0,74	97,5
U suradnji s kolegama cilj je ostvariti zadani ishod zadatka (svatko u grupi odraduje svoj dio) i zajedno prezentira.	1,35	0,53	97,5
Novi vokabular lakše pamtim ako je posebno/drukčije prezentiran (na karticama, u bojama, s crtežima...).	1,55	0,64	92,5
Odgovara mi veća samostalnost u izvršavanju zadatka/samostalno rješavanje poteškoća.	2,45	1,06	52,5
Usredotočen/a sam na način na koji ću prenijeti sadržaj, a manje na formu.	2,63	0,98	42,5
Prakticiranim sadržajem mogu se koristiti i izvan formalnog konteksta (učionice).	1,53	0,55	97,5
Mislim da je kod ovakva tipa poučavanja zanemarena uloga nastavnika.	3,93	0,86	5
Više bih volio/voljela da se najprije obrađuje vokabular (odvojeno), a zatim zadatci.	3,10	1,13	32,5
Kod ovog tipa poučavanja student je u središtu poučavanja, a ne nastavnik.	1,77	0,74	85

*M – aritmetička sredina; sd – standardna devijacija; * – postotak odgovora „slažem se potpuno“ i „slažem se“*

U istraživanju razlika između dvaju pristupa – PPP-a i poučavanja na temelju zadataka na procjenu samoučinkovitosti – Harris i Leeming (2021) došli su do sljedećih zaključaka. Vjerojatnije je da će učenici s visokom razinom percipirane samoučinkovitosti pri rješavanju određenog zadatka ustrajati usprkos mogućim poteškoćama te će biti manje razočarani u slučaju neuspjeha. Nakon godinu dana aktivnog poučavanja autori navode značajne promjene kod obje poučavane skupine glede većeg stupnja osobne procjene samoučinkovitosti. Međutim, retrospektivni komentari ipak potvrđuju superiornost klasičnog načina poučavanja (PPP), a razlog koji ispitanici navode jest jednostavnost u izvršenju komunikacijskih zadataka. Autori smatraju da je razlog tomu prijašnje iskustvo poučavanja te opća tendencija prema jednostavnijem načinu ispunjavanja zadanih ciljeva. Također, autori ističu da su potrebne daljnje studije kako bi se ispitala valjanost dobivenih zaključaka ispitivanja. Uspoređujući ta dva pristupa, Leeming (2017) također nalazi veću razinu samoučinkovitosti kod dviju razmatranih skupina (PPP i poučavanje na temelju zadataka).

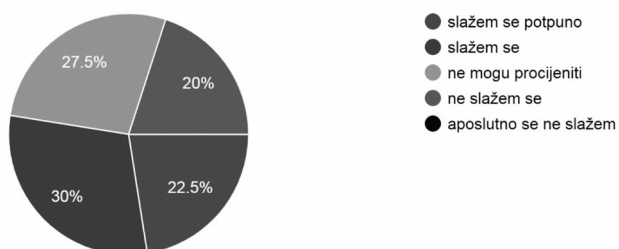
Slika 1. Procjene slaganja s tvrdnjom – *Imam više samopouzdanja dok govorim na njemačkom jeziku u odnosu na prijašnje godine*

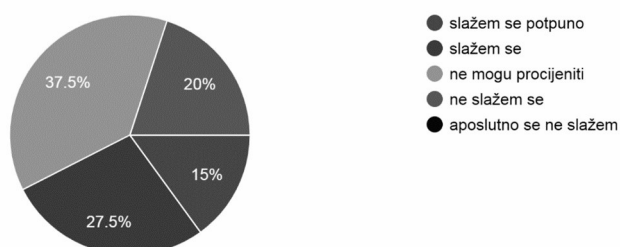
Većina je studenata preko kolegija osvijestila funkciju poštapalica (87,5 %) i sada više pozornosti posvećuje poštapalicama (87,5 %). Smatraju da je takav tip zadataka relativno nova pojava u njihovu dosadašnjem obrazovnom iskustvu (92,5 %). Svi studenti smatraju da vizualni input (projektor, sličice) doprinosi primjećivanju i dugotrajnijem pamćenju obrađivanih sadržaja (100 % se slaže ili potpuno se slaže) (Skehan, 2003). Ispitanici se slažu da nastavnik implicitno ispravlja njihove pogreške (97,5 %), da u suradnji s kolegama namjerava zajedno ostvariti ciljeve zadatka (97,5 %) te da se novi vokabular lakše pamti ako je posebno/drukčije prezentiran (97,5 %). Tvrdnje u vezi s kojima su se studenti dvoumili: odgovara li im veća samo-

stalnost u izvršavanju zadatka (samostalno rješavanje poteškoća) (52,5 % se slaže ili potpuno se slaže), ii) primarna usredotočenost na sadržaj, a manje na lingvistički oblik (42,5 %) te iii) način prezentacije sadržaja – željeli bi da se najprije obrađuje vokabular (odvojeno u pripreмноj fazi), a zatim zadatci (32,5 %) (slika 2 – 4). Iz navedenih odgovora može se primijetiti da bi se poučavanje vokabulara, slično kao i kod PPP-a, moglo uvesti u pripreмноj fazi za vrijeme planiranja. Isto tako, bez obzira na primarnu važnost prenošenja sadržaja, ispitanici navode visoku razinu svjesnosti o nužnosti nadgledanja ispravnosti gramatičkog oblika. Te tvrdnje mogu se objasniti prijašnjim iskustvom poučavanja i učenikovom navikom primanja korektivnih povratnih informacija koje sadržavaju odgovor na učenikov pogrešan iskaz (Ellis, 2009).

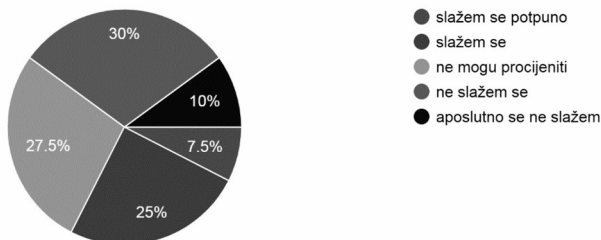
Slika 2. Procjene slaganja s tvrdnjom – *Odgovara mi veća samostalnost u samostalnom izvršavanju zadatka (samostalno rješavanje poteškoća)*

Slika 3. Procjene slaganja s tvrdnjom – *Primarno sam usredotočen/a na sadržaj, a manje na lingvistički oblik*

Slika 4. Procjene slaganja s tvrdnjom – *Volio/voljela bih da se najprije obrađuje vokabular u pripreмноj fazi (odvojeno), a potom zadatci u glavnoj fazi*

Studenti također smatraju da se uvježbavanim sadržajem mogu koristiti i izvan formalnog konteksta (učionice) (97,5 %), da je kod tog tipa poučavanja student u središtu poučavanja (85 %) te da uloga nastavnika nije zanemarena (95 %). Nastavnik je koordinator cijelog procesa koji, između ostalog, ima bitnu funkciju kod pružanja korektivne povratne informacije – postupka koji implicitno dovodi do usmjeravanja pažnje na gramatički oblik (Shintani, 2016). Na kraju istraživanja sudionike se pitalo kojom bi ocjenom ocijenili koncept *poučavanja na temelju zadataka*. Većina studenata ocijenila je koncept odličnim (67,5 %), a 32,5 % vrlo dobrim.

Nakon predstavljenih tvrdnja studentima je postavljeno pitanje otvorenog tipa, a dobiveni odgovori uključuju kritičku procjenu – subjektivni dojam o općoj korisnosti takva pristupa kod poučavanja. U nastavku su navedeni pojedini retrospektivni komentari koji se odnose na različite aspekte govorne izvedbe (strukturnu složenost, leksičku raznovrsnost, gramatičku točnost, govornu fluentnost), ali i na afektivne varijable (motivacija, strah od govorenja, samovrednovanje izvedbe i sl.). Iz analize odgovora možemo primijetiti da studenti vrlo učestalo navode prednosti takva načina poučavanja koje se očituju u afektivnim faktorima – većoj motivaciji (*poticanje studenata na govorenje; zbog opuštene atmosfere mislim da smo bili motivirani i nije nam bilo nelagodno govoriti njemački*), većoj procjeni samoučinkovitosti, umanjenom strahu od govora. Nadalje, studenti navode kognitivne faktore kao što su primjećivanje pogrešaka i poštapalica u govoru te olakšano procesiranje kod ponavljanja zadatka (*Pri ponavljanju zadatka je lakše; Razvijam svijest o svojim greškama; uvježbavanje komunikacije i izbjegavanje pauza kao i poštapalica u govoru; Zadatci su definitivno utjecali na smanjenje pogrešaka i poštapalica*). Isto tako, navode učinkovitost ponuđenih formulaičnih izraza i utjecaj na opću govornu prirodnost (go-

vor je fluentniji, 'prirodniji'; Najveća korist je iskustvo korištenja jezika u autentičnom i spontanom govoru; Interaktivnost, prirodni govor, vježbanje self-monitoringa). Također, studenti navode „usputno“ usvajanje jezika u poučavanju na temelju zadataka (*nesvjesno usvajanje vokabulara; bolje upamćivanje; učenje jezika 'bez truda'*) te obraćanje pažnje na gramatičku točnost (*Kroz ove je vježbe lakše uočiti pogreške koje činim dok govorim, npr. upotreba pogrešnog člana; Ponavljanjem zadataka studenti postaju svjesniji svojih pogrešaka i svakim ponavljanjem ih ispravljaju; u drugom ponavljanju pravimo manji broj gramatičkih grešaka*) kao i složenija sintaktička struktura (*koristim dulje izričaje*). Studenti navode umanjeni strah od govorenja (*Ukoliko postoji nelagoda od govora i komunikacije, ona se postupno smanjuje; Govorna anksioznost je i dalje prisutna, ali je umanjena korištenjem formulaičnih izraza te boljim poznavanjem sadržaja nakon prve izvedbe*). Iz retrospektivnih komentara moguće je ustanoviti da pojedini studenti navode usvajanje novog vokabulara (*Vokabular je opsežniji; koristim se novim riječima*), dok jedan ispitanik navodi poboljšanje svih aspekata govorne izvedbe, osim leksika (*Ponavljanje zadataka se pozitivno odrazilo na sve elemente osim vokabulara, nove riječi se ne ponavljaju u tolikoj mjeri da bi se pohranile u dugoročno pamćenje*).

Iz retrospektivnih komentara može se primijetiti da ispitanici navode upotrebu složenijih sintaktičkih struktura i raznovrsniji vokabular, što opravdava učinak ovog tipa poučavanja na različite segmente govorne izvedbe. Naime, kritičari ovog pristupa navode *fosilizaciju* (korištenje istim leksičkim jedinicama iz postojećeg lingvističkog repertoara) kao temeljni nedostatak, što se negativno odražava na usvajanje novih struktura. Međutim, poučavanje na temelju zadataka kako je oblikovano za potrebe ovog istraživanja potvrđuje pozitivne učinke na i) automatizaciju (ponavljanje) postojećeg lingvističkog znanja, ii) usvajanje novih struktura kroz predstavljene leksičke jedinice i formulaične izraze (usložnjavanje jezika) te iii) ponavljanje (proceduralizaciju znanja) u postfazi. Također, naglasak je na interaktivnosti koja, prema Ellisu (2009: 229), motivira učenike da iskoriste većinu raspoloživih kognitivnih resursa za izvršenje zadatka. Međutim, autor naglašava da priroda i učinkovitost tijekom izvođenja zadatka ovise o razini znanja učenika, obilježjima oblikovanja zadatka i načinu provedbe. Stoga je prethodna upoznatost s leksičkim jedinicama u glavnoj fazi te ponavljanje u postfazi povezana s automatizacijom kroz „the repetition of speakers' selection of words, morphemes, and grammatical structures“ (Fukuta, 2016: 322).

3. Zaključak

U istraživanju svrhovitosti poučavanja jezika na temelju zadataka te ponavljanja u postfazi sudjelovalo je 17 studenata prve godine diplomskog studija i 13 studenata druge i treće godine preddiplomskog studija njemačkog jezika i književnosti. Prva skupina ($N = 17$) prakticirala je poučavanje na temelju zadataka u sklopu kolegija *Razvoj govorne fluentnosti* u trajanju od dvanaest uzastopnih tjedana, dok je druga skupina ($N = 13$) odradila tri ciklusa govornih zadataka u dva tjedna. Svaki je ciklus uključivao pripremnu, središnju i postfazu. Na kraju istraživanja ispitanici su ispunili *online* upitnik koji je uključivao tvrdnje koje se odnose na individualne varijable – afektivne (motivacija i govorna anksioznost) i kognitivne (samovrednovanje govorne izvedbe) te na opću korisnost ponavljanja u postfazi. Statističkom analizom ustanovljene su razlike u percepciji ponavljanja pedagoškog zadatka u završnoj fazi u odnosu na izvođenje zadatka u središnjoj fazi. Sudionici istraživanja procjenjuju da u ponovljenoj izvedbi značajno više kontroliraju (samonadgledaju) svoj izričaj u odnosu na prethodnu izvedbu, drugim riječima, u ponovljenoj izvedbi više pozornosti posvećuju leksičkoj prikladnosti, gramatičkoj točnosti kao i elementima fluentnog govora (upotrebi neleksikaliziranih poštapalica, tihih stanki i sl.). Nadalje, u ponovljenoj izvedbi studenti značajno više primjećuju izgovorne pogreške svojih kolega te više pozornosti usmjeravaju na učestalu upotrebu poštapalica u odnosu na prvu izvedbu. Rezultati pokazuju da studenti lošije procjenjuju vlastitu govornu fluentnost u prvom zadatku. Također, oni navode već poteškoće u prizivanju leksičkih jedinica i odgovarajućih gramatičkih oblika u središnjoj fazi (kod prvog prepričavanja) u odnosu na ponovljenu izvedbu u postfazi. Studenti preferiraju implicitno poučavanje gramatike (gramatička se pravila ponavljaju ili uče kroz aktivnu govornu komunikaciju) u odnosu na eksplicitno poučavanje (uvježbavanje izoliranih primjera izvan konteksta). Osim toga, oni preferiraju ovakav oblik poučavanja vokabulara (kroz autentične zadatke) te smatraju da je pristup poučavanja na temelju zadataka prikladniji za višu razinu vladanja jezikom. Ispitanici ističu da izvršavanjem govornih zadataka implicitno usvajaju gramatičke strukture koje proizlaze iz potrebe zadatka, bez eksplicitnog objašnjenja određenog gramatičkog pravila.

Na temelju retrospektivnih komentara primjećuju se pozitivni stavovi vezani uz poučavanje na temelju zadataka – unaprjeđenje govorne izvedbe u svim razmatranim segmentima, to jest što se tiče veće strukturne složenosti izričaja, veće leksičke raznovrsnosti, gramatičke točnosti te fluentnijeg govora, ali i afektivnih varijabli (motivacija, manji strah od govorenja, samoprocjena izvedbe i sl.).

Literatura

- Bandura, A. (1997). Self-efficacy: The exercise of control. New York: Freeman.
- Bagarić, V. i Mihaljević Djigunović, J. (2007). Definiranje komunikacijske kompetencije. *Metodika*, 8 (1), 84–93.
- Burrows, C. (2008). Socio-cultural barriers facing TBL in Japan. *The Language Teacher*, 32 (8), 15–19.
- Bryfonski, L., i McKay, T. H. (2019). TBLT implementation and evaluation: A meta-analysis. *Language Teaching Research*, 23, 603–632.
- DeKeyser, R. (2007). *Practicing in a second language: Perspectives from applied linguistics and cognitive psychology*. Cambridge University Press.
- DeKeyser, R. M. (2013). Age effects in second language learning: Stepping stones toward better understanding. *Language Learning*, 63(1), 52–67.
- Dörnyei, Z. (2005). *The psychology of the language learner. Individual differences in second language acquisition*. Lawrence Erlbaum Associates Publishers.
- Ellis, R. (2018). *Reflections on task-based language teaching*. Multilingual Matters.
- Ellis, R. (2019). Towards a modular language curriculum for using tasks. *Language Teaching Research*, 23 (4), 454–475.
- Ellis, R. (2009). Task-based language teaching: Sorting out the misunderstandings. *International Journal of Applied Linguistics*, 19 (3), 221–246.
- Ellis, R., Skehan, P., Li, S., Shintani, N. i Lambert, C. (2020). *Task-Based Language Teaching – Theory and Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Field, J. (2009). *Listening in the Language Classroom*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Fukuta, J. (2016). Effects of task repetition on learners' attention orientation in L2 oral production. *Language Teaching Research*, 20(3), 321–340.
- Gardner, R. C. (2006). The socio-educational model of second language acquisition: *A research paradigm*. U S. H. Foster Cohen, M. Medved Krajnovic, i J. Mihaljević Djigunović (ur.), *Eurosla yearbook* (237–260). Amsterdam: John Benjamins.
- Harris, J., i Leeming, P. (2022). The impact of teaching approach on growth in L2 proficiency and self-efficacy. A longitudinal classroom-based study of TBLT and PPP. *Journal of Second Language Studies*, 5 (1), 114–143.
- Kovač, M. M. (2020). *Govorna fluentnost u stranome jeziku*. Filozofski fakultet u Splitu.

- Leeming, P. (2017). A longitudinal investigation into English speaking self-efficacy in a Japanese language classroom. *Asian-Pacific Journal of Second and Foreign Language Education*, 2 (12), 1–18.
- Lyster, R., i Saito, K. (2010). Oral feedback in classroom SLA: A meta-analysis. *Studies in Second Language Acquisition*, 32, 265–302.
- Long, M. (2015). *Second language acquisition and task-based language teaching*. Wiley Blackwell.
- Long, M. (2016). In defence of tasks and TBLT: Nonissues and real issues. *Annual Review of Applied Linguistics*, 361, 5–33.
- Nowrouzi, S., Tam, S. S., Zareian, G., i Nimehchisalem, V. (2015). Iranian EFL students' listening comprehension problems. *Theory and Practice in Language Studies*, 5 (2), 263–269.
- Nunan, David. 2004. *Task-based language teaching*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Shintani, N. (2016). *Input-based Tasks in Foreign Language Instruction for Young Learners*. John Benjamins Publishing Company.
- Shintani, N. (2015). The incidental grammar acquisition in focus on form and focus on forms instruction for young learners. *TESOL Quarterly* 49, 115–140.
- Skehan, P. 2003. Task-based instruction. *Language Teaching*, 36, 1–14.
- Van den Branden, K. (Ed.) (2006). *Task-based language education: from theory to practice*. Cambridge, UK: CUP.
- Willis, J. (1996). A framework for task-based learning. Harlow, UK: Longman.
- Willis, J. R., i Willis, D. (2007). *Doing task-based teaching*. Oxford: Oxford University Press.

Mirjana Matea KOVAČ

RETROSPECTIVE ANALYSIS ON THE USEFULNESS OF TASK-BASED LANGUAGE TEACHING

Task-based language teaching stems from cognitive-interactional theories that advocate unintentional acquisition, as opposed to explicit teaching or intentional (conscious) language learning (Long, 2015). 17 first-year graduate students and 13 second- and third-year undergraduate students of German studies participated in this research. The first group (N=17) practiced task-based teaching as part of the course Development of speech fluency for twelve consecutive weeks, while the second group (N=13) did three cycles of speaking tasks lasting two weeks. At the end of the research, the respondents filled out an online questionnaire with the aim of determining the impact of task-based language teaching on individual variables - affective (motivation and speech anxiety) and cognitive (self-evaluation of speech performance). The questionnaire was composed of statements related to affective and cognitive variables in the first and repeated performance of the speaking task. The teacher monitored and corrected wrong or inappropriate language forms in the post-phase of the task. Statistical analysis revealed differences in the perception of repetition of the pedagogical task in the post-phase. The students estimate that in the repeated performance they control (self-monitor) their utterance significantly more than in the first performance, in other words, in the repeated performance they pay more attention to lexical appropriateness, grammatical accuracy, as well as to the elements of fluent speech (use of non-lexicalized fillers, silent pauses, etc.). Analyzing retrospective comments, one can notice very positive attitudes related to task-based teaching - improvement of speech performance in all aspects, that is, regarding the use of more complex expressions, more diverse lexis, greater grammatical accuracy and more fluent speech, but also affective variables (motivation, less fear of speaking).

Key words: *task repetition, motivation, task-based learning, speech fluency*

Izvorni naučni rad
UDK 811.163.42'36

Marijana BAŠIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku
mabasic@unizd.hr

Sanja BARIČEVIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru, Odjel za kroatistiku
sbaricev@unizd.hr

WRITTEN LANGUAGE PRODUCTION AT A HIGHER LEVEL OF MASTERING CROATIAN AS A FOREIGN LANGUAGE

Productive (active) knowledge of a foreign language is associated with speaking and writing. Deviations from the norm in writing or speaking are an unavoidable part of acquiring a foreign language, but they are not the only indicator of how well a person has mastered it. In addition to testing the accuracy of a student's spoken and written production of a foreign language, recent research includes (among other things) the testing of grammatical and lexical complexity and fluency. This paper analyzes the written linguistic production of non-native speakers of Croatian at a higher level of mastery of Croatian as a foreign language. The first part of the paper analyzes the grammatical complexity, accuracy and fluency of their written material, and the second part deals with deviations at the orthographic, phonological, morphological, syntactic, lexico-semantic and word-formation levels. Furthermore, the relationship between complexity, accuracy and fluency in the individual and overall written material produced is compared.

Keywords: Croatian as a foreign language, written production, deviations, complexity, accuracy, fluency

1. INTRODUCTION

Students' ability to write in a foreign language is an important indicator of the degree to which they have mastered it. Aladrović Slovaček and Kolar Billege (2011: 15) point out that writing is "a complex productive activity that requires a high level of linguistic knowledge (grammatical, textual and

pragmatic)". For Pasini and Ćavar (2009: 53–54), writing is "strictly limited to language competence and it requires thoughtful use of the totality of linguistic knowledge and the rules that students are familiar with." Since writing requires a high level of mastery of a foreign language, students of foreign languages exhibit insecurity when engaging in it even at advanced levels. At higher levels of mastery of a foreign language, deviations from the norms of the language being learned¹ are expected to a lesser degree as students are expected to produce texts which are lexically, grammatically and in terms of content more complex and which follow the principles of building a coherent text structure.

However, as in the evaluation of written assignments produced by native speakers, it is difficult to determine the criteria and principles which could be used for an objective evaluation of all the segments of written production. Applying the descriptors listed in CEFR (2005: 28–29), which include range, accuracy, fluency, interaction and coherence, this paper analyzes accuracy, fluency, and complexity of written production, using examples of five subjects, speakers of various languages who learned Croatian as a foreign language. With such an approach, an attempt was made to base the assessment of language mastery on measurable principles and thereby make it more objective.

1.1. An Overview of Previous Research

Over the last twenty years or so, several papers have been published which deal with learning and teaching Croatian as a foreign language. The topics covered include the production of verb forms in the present tense (Jelaska, 2003), Croatian orthography (Udier, 2015a), the lexical approach in language teaching (Bergovec, 2007; Udier, 2009), enclitics (Udier, 2015b), comparisons of speech errors in beginners and advanced students (Carović et al., 2010), differences in mastering one's mother tongue and a foreign language (Jelaska, 2012), etc.

Many papers deal with deviations from the norm at all language levels in foreign learners of Croatian. For example, deviations in the use of verb forms (Novak, 2000; Novak Milić, 2002a; Novak Milić, 2002b), aspects of verbs (Jelaska and Bošnjak, 2005; Cvikić and Jelaska, 2007; Čilaš Mikulić, 2012a), adverbs (Musulin and Macan, 2006), infinitives and the *da* + *present* structures (Čilaš-Mikulić, 2012b), the category of gender (Gulešić Machata, 2012, 2013), and reflexive verbs (Pavlinušić and Kelić, 2011). In addition to grammatical deviations in written language production, those found in the

¹ On deviations see Gulešić Machata and Udier (2008: 19).

speech of foreign learners have also been researched (Carović et al., 2010).

Papers on contrastive analysis covered deviations among bilingual Croatian speakers whose main communicative language is Serbian (Jelaska and Hržica, 2002), Ukrainian speakers mastering the morphology of Croatian (Fuderer, 2004), Macedonian Croatists (Cvitanušić Tvico and Nazalević, 2010), speakers of Slavic languages (Gulešić Machata and Jelaska, 2010), native speakers of German (Macan and Kolaković, 2008), native speakers of Italian (Alujević Jukić and Brešan, 2010), and native speakers of Polish (Vidović Bolt and Kodrić, 2013). Other research included comparisons between verb systems in Croatian and Macedonian as a second and foreign language (Jelaska et. al., 2010), and the most pronounced differences in spelling between Croatian and Slovenian (Ćužić, 2015).

Newer theoretical approaches, which view language as a changing system, such as dynamic systems theory, chaos/complexity theory, or complex adaptive system theory² in mastering Croatian as a foreign language were applied in Bašić (2015).

1.2. Basic Concepts and Terms

Mastering a foreign language is a long and complex process, and it implies mastering various language skills. During this process, various types of deviations appear, which can be used to follow a person's progress. The literature discusses three main approaches to deviations: the contrastive analysis hypothesis, error analysis and interlanguage theory.³

Progress was traditionally determined by comparing the learner's interlanguage, i.e. the transitional system composed of elements of the target and source languages, but also elements that do not belong to either (Selinker and Gass, 2001: 11), and the target language. Deviations were broken down according to various criteria, so research papers mention transfer errors, developmental errors, native errors and non-native errors. Furthermore, interlingual, intralingual and induced errors were detected in language production activities.

Interlanguage is influenced by a number of factors, and its partly predictable development is also characterized by a certain unpredictable variability. Linguistic development is therefore complex, creative and highly individual, and variability is most pronounced during the transition from one developmental phase to another (Medved Krajnović, 2010: 24). Analyzing written

² On these approaches see more in Larsen-Freeman (1997: 142), de Bot and Larsen-Freeman (2011: 8–17), Cameron and Larsen-Freeman (2007), Larsen-Freeman and Cameron (2008), Bašić (2015: 8–13) and Bašić (2017: 289–295).

³ More on that in Schachter (1974), Corder (1981) and James (1998).

language produced in one's mother tongue in the so-called minimum terminable syntactic unit (T-unit), Hunt concluded that children can also form longer sentences, but only by using coordinating conjunctions (Hunt, 1965: 37). According to Hunt, reducing the number of sentences when mastering one's mother tongue and increasing the number of T-units is a sign of maturation.

It was on these syntactic units that the idea of creating an index of development when mastering a foreign language was based. Larsen-Freeman (2009: 580) was among the first to advocate this, emphasizing that such an index would make it possible to determine the developmental level of the subjects more precisely, which was prior to then based on a subjective impression and imprecisely described someone as being, for example, at an "intermediate level". The index of language development is determined by measuring complexity, accuracy and fluency, i.e. CAF.

2. RESEARCH METHODOLOGY

In the late 20th and early 21st century, a theoretical pluralism in the study of foreign language learning developed and brought forth a methodology to investigate various segments of texts.⁴ In trying to determine the level of language development and changes in the system during the process of mastering a foreign language, researchers turned to language production activities and the analysis of complexity, accuracy and fluency (Bašić, 2015: 18). This analysis enabled a more objective evaluation of the written linguistic production of foreign language learners compared to evaluation based on the number of deviations. Furthermore, numerous studies have established that it is not possible to distinguish between compositions written by learners at an intermediate level from those of beginners or even advanced learners based on the number of deviations because language development is not linear, but rather characterized by constant variability, i.e. ups and downs (Larsen-Freeman and Strom, 1977).

In the first part of the paper, the complexity, accuracy and fluency of the written production of foreign learners of Croatian will be determined within the framework of the dynamic systems theory and complementary theories, such as chaos/complexity theory, complexity theory, complex adaptive systems theory, etc.⁵ In the second part of the paper, deviations at individual grammatical levels are analyzed. In this way, more parameters have been included in the analysis of the material in an attempt to make it more objective.

⁴ More on this in Medved-Krajnović (2010: 126–143).

⁵ More on this in Bašić (2015: 8–13)

2.1. The Subjects and the Material

This paper analyzes journal entries of five subjects, each being a native speaker of a different language. Three of them were third year Croatian Studies students, and they are native speakers of Polish, Slovak and Turkish. One male student, an English speaker, was taking Croatian as a third year elective course and he often stays in Croatia taking Croatian language courses. A female student of Geography, a speaker of Czech, was a beginner as a “formal” learner of Croatian, but had stayed in Croatia before writing her journal, studying Geography at the University of Zadar and learning Croatian on her own for six months.

All the subjects attended the Croatian Language Course at the Center for Foreign Languages at the University of Zadar, intended for foreign students at a higher level of mastery of Croatian as a foreign language. During the course, the students kept a journal. They had a free choice of what they were going to write about and how much they were going to write. The word count for each entry was also not limited, so the entries had a different number of tokens: the entries of the Turkish speaker totalled 6,709 tokens, those of the Slovak speaker 5,794, those of the Polish speaker 3,725, those of the Czech speaker 3,617, and those of the English speaker 1,754 tokens. A total of 5,000 tokens were analyzed.

2.2. Research Method

Each subject wrote his or her journal entries in Microsoft Word, and these were prepared for more detailed processing in Microsoft Excel in such a way that each individual sentence, i.e. T-unit, was in its own line. The text was then copied and pasted into a Microsoft Excel workbook (a separate sheet was used for each of the subjects).

At the beginning of the analysis, the number of tokens in all journal entries were determined and the first thousand tokens were selected for further analysis. Then the total number of produced sentences, i.e. T-units, was determined, the sentences were divided into simple, compound, complex and compound-complex sentences. For sentences containing more than one clause, the number of clauses was also determined. Then the complexity, accuracy and fluency of the written language production was determined.⁶ Before the accuracy was determined, the deviations were marked, and these will be analyzed in detail in the second part of the paper.

⁶ For more on the various measures of complexity, accuracy and fluency see Wolfe-Quintero et al. (1998).

3. RESULTS AND DISCUSSION

The research results are divided into two parts and include a breakdown of CAF, and then an analysis of the observed deviations at individual language levels (orthographic, phonological, morphological, syntactic and lexical). The results of the written language production analysis of individual subjects are marked with the abbreviation for their mother tongue (Cze for Czech, Eng for English, Pol for Polish, Slo for Slovak and Tur for Turkish).

3.1. Complexity, Accuracy and Fluency (CAF)

Complexity was determined on the basis of the mean number of T-units per sentence, i.e. TU/S, the mean number of clauses per T-units, i.e. C/TU, and the mean number of dependent clauses per T-units, i.e. DC/TU. Higher mean values indicate more complex sentences. Overall accuracy was determined based on the proportion of T-units without deviations and on the basis of the number of deviations per T-unit (T-units with one deviation, with two deviations and with three or more deviations), and fluency was based on the length of T-units, the length of T-units without deviations and the length of clauses in compound and complex sentences.

3.1.1. The Complexity of the Written Production

Table 1 and figure 1 show the results of the analysis of the complexity of the written production of each subject. Table 1 provides data on the total number of sentences produced, and T-units and the mean number of T-units per sentence, and figure 1 shows the results of the analysis of sentences according to sentence structure.

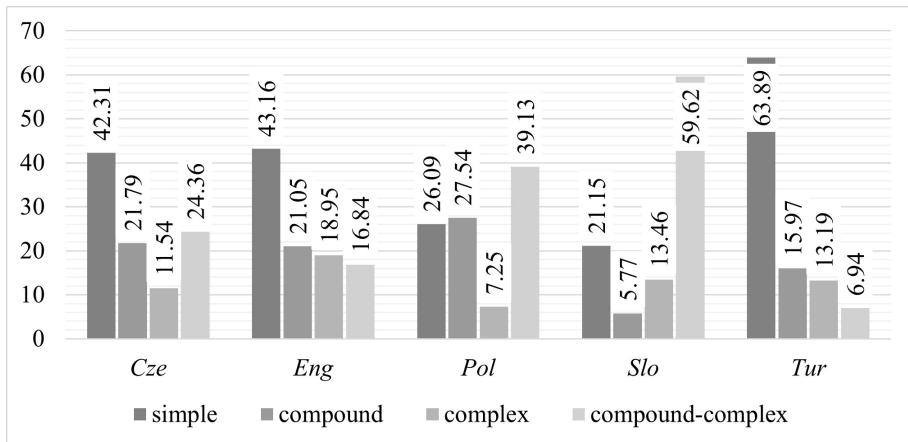
Table 1. The mean number of T-units per sentence, i.e. TU/S

	<i>The subject's mother tongue</i>					<i>total</i>
	<i>Cze</i>	<i>Eng</i>	<i>Pol</i>	<i>Slo</i>	<i>Tur</i>	
<i>T-units</i>	126	131	135	90	174	656
<i>sentences</i>	78	95	69	52	144	438
<i>TU/S</i>	1.62	1.38	1.96	1.73	1.21	1.50

The Slovak speaker produced the lowest number of sentences (52), and the Turkish speaker produced the highest number (as many as 144 sentences). In the corpus, which consisted of 5,000 tokens, the subjects produced a total of 438 sentences. As for T-units, the Slovak speaker also produced the lowest number (90), and the Turkish speaker produced the highest number of them (174 T-units).

Since higher values of TU/S (mean number of T-units per sentence) indicate the production of more complex sentences, we can see that syntactically the most complex record is that of the Polish speaker (1.96), then that of the Slovak (1.73) and Czech (1.62) speakers. The record of the English speaker follows (1.38), and the lowest mean number was recorded in the Turkish speaker (1.21). The total number of T-units in the analyzed corpus was 656, and the average mean number of T-units per sentence was 1.5.

Figure 1. The proportion of sentences produced according to sentence structure

The analysis of the sentences produced according to sentence structure revealed that the Slovak speaker, who produced the lowest number of sentences (52 in total), produced mostly sentences with at least three clauses (59.62%) in contrast to the Turkish speaker who produced the highest number of sentences (144 in total), among which as many as 63.89% were simple sentences (figure 1). Simple sentences were dominant in the material produced by the English (43.16%) and the Czech speakers (42.31%) as well, while sentences containing at least three clauses were also quite numerous in the Polish speaker's material (39.13%).

Figure 2. The range and average of the proportion of sentences produced according to sentence structure (all subjects)

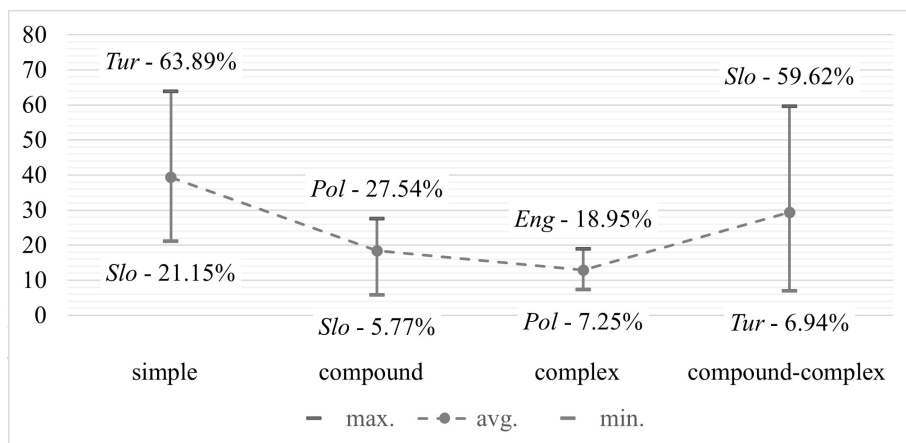

Table 2. The mean number of clauses per T-units, i.e. C/TU

	The subject's mother tongue					total
	Cze	Eng	Pol	Slo	Tur	
clauses	124	130	155	143	119	671
T-units	126	131	135	90	174	656
C/TU	0.98	0.99	1.15	1.59	0.68	1.02

The data on the number of clauses produced, i.e. the mean number of clauses per T-units (C/TU), also indicate that the written language production of subjects whose mother tongue was a Slavic language (Czech, Polish, Slovak), as well as that of the subject whose mother tongue was English, was syntactically more complex than that of the subject whose mother tongue was Turkish (table 2). The proportion of complex sentences was lowest in the Turkish speaker (36.11%), and highest in the Slovak speaker (78.85%). The Polish speaker produced somewhat fewer complex sentences (73.91%), and the proportion was similar for the Czech and English speakers (57.69% and 56.84%, respectively). The Slovak speaker had the highest mean number of clauses per T-units (1.59), followed by the Polish (1.15) and then the English speaker (0.99), while the Czech speaker's mean number was slightly lower (0.98). The C/TU of the Turkish speaker differed significantly from the C/TU of the other subjects (0.68).

A comparison of the mean number of dependent clauses per T-units of an individual subject (table 3) shows that the highest mean number of DC/TU and thus the most complex language production was that of the Slovak speaker (0.71), while the other subjects produced similar mean numbers (the Czech speaker – 0.25, Polish – 0.28, English – 0.31, Turkish – 0.32). The subjects produced a total of 228 dependent clauses, and the DC/TU value of the entire material analyzed was 0.35.

Table 3. The mean number of dependent clauses per T-units, i.e. DC/TU

	<i>The subject's mother tongue</i>					<i>total</i>
	<i>Cze</i>	<i>Eng</i>	<i>Pol</i>	<i>Slo</i>	<i>Tur</i>	
<i>Dependent clauses</i>	31	40	38	64	55	228
<i>T-units</i>	126	131	135	90	174	656
<i>DC/TU</i>	0.25	0.31	0.28	0.71	0.32	0.35

A comparison of the individual results for TU/S, C/TU and DC/TU, and the average results for the entire material (figure 3), shows that the Slovak speaker scored higher than average in all three categories, the Polish speaker scored higher than average in TU/S and C/TU, but lower in DC/TU, the Czech speaker scored higher than average only in TU/S, while scoring lower than average in C/TU and DC/TU. The results of all three mean numbers for the English and Turkish speakers were lower than average. It should be noted that the figures for TU/S and C/TU for the English speaker were closer to the average values, while both subjects had similar DC/TU figures (the Turkish speaker scored slightly higher [0.32] than the English speaker [0.31]). Therefore, it can be concluded that the written production of the Slovak speaker was the most complex of all the subjects.

Figure 3. Complexity – the results of the subjects in relation to the average for the entire material

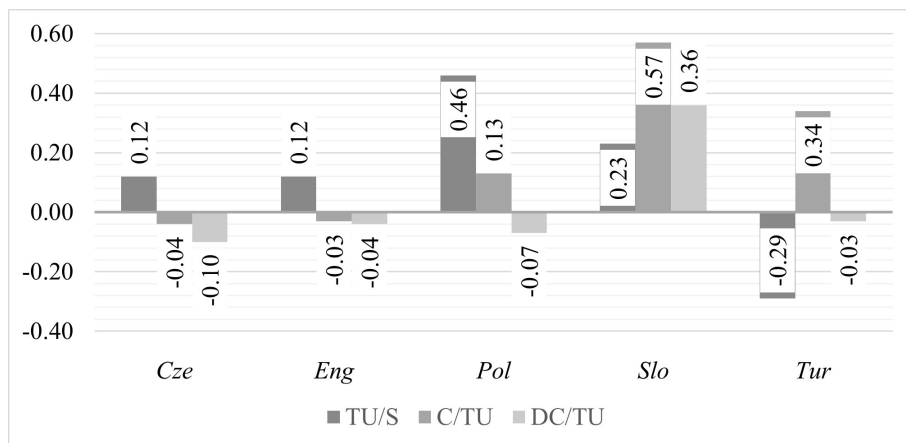

Table 4 shows the results of the analysis of accuracy in the written production of each subject, that is to say, the average accuracy of the analyzed material, as well as the data on the portion of T-units with different numbers of deviations (one, two, three or more). The entire material analyzed (656 T-units) shows that 74% of T-units the subjects produced were without deviations, in 18.3% of T-units one deviation was recorded, 4.85% of T-units had two deviations, and 2.85% of T-units had three or more deviations.

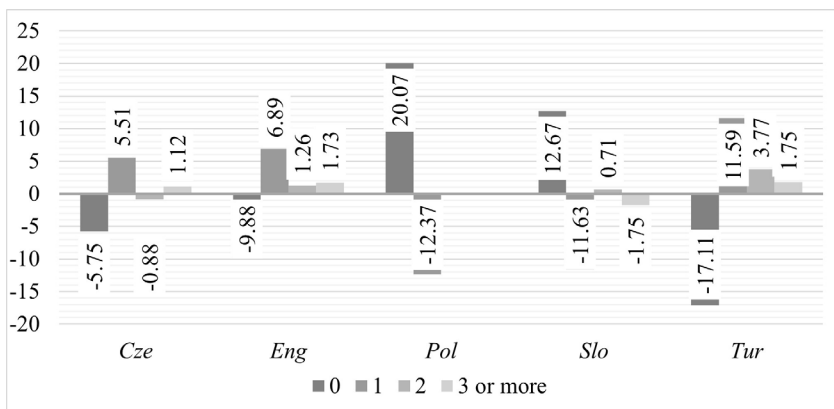
It should be noted that only in the subject whose mother tongue was Polish no T-units with two or more deviations were recorded, and her written language production also had the highest proportion of correctly produced T-units (94.07%). The subject whose mother tongue was Slovak produced 86.67% T-units without deviations, and the subject whose mother tongue was Czech 68.25%. The proportion of T-units without deviations in the material produced by the subject whose mother tongue was English was 64.12%, and in that produced by the subject whose mother tongue was Turkish was 56.89%.

Table 4. The accuracy of the written language production – proportion of deviations in T-units

Number of deviations in T-units	The subject's mother tongue					total
	Cze	Eng	Pol	Slo	Tur	
0	68.25	64.12	94.07	86.67	56.89	74.00
1	23.81	25.19	5.93	6.67	29.89	18.30
2	3.97	6.11	0	5.56	8.62	4.85
3 or more	3.97	4.58	0	1.10	4.60	2.85

A comparison of the individual and average results of the entire material (figure 4) has shown that two subjects (the Polish and Slovak speakers) produced more T-units with no deviations than average, and the other three subjects fewer T-units with no deviations than the average. It is interesting to point out that the Slovak speaker scored better in terms of the complexity of her written language production, while the Polish speaker was better in terms of the accuracy of her written language production. The Turkish speaker's results in terms of both accuracy and complexity were found to be the worst. When it comes to the number of deviations per T-unit, it should be noted that among the T-units with deviations in all the subjects, the most numerous were T-units with one deviation. More than three deviations per T-unit were recorded once for the Czech and English speakers and twice for the Turkish speaker. Furthermore, one T-unit with as many as nine deviations was recorded in the Czech speaker.

Figure 4. Accuracy – the results of the subjects in relation to the average for the entire material

3.1.3. The Fluency of the Written Production

The fluency of the written language production was determined by three measures: the length of T-units, the length of T-units with no deviations and the length of clauses in complex sentences. The length meant the number of words in T-units, i.e. clauses. The results of the fluency analysis are presented in table 5.

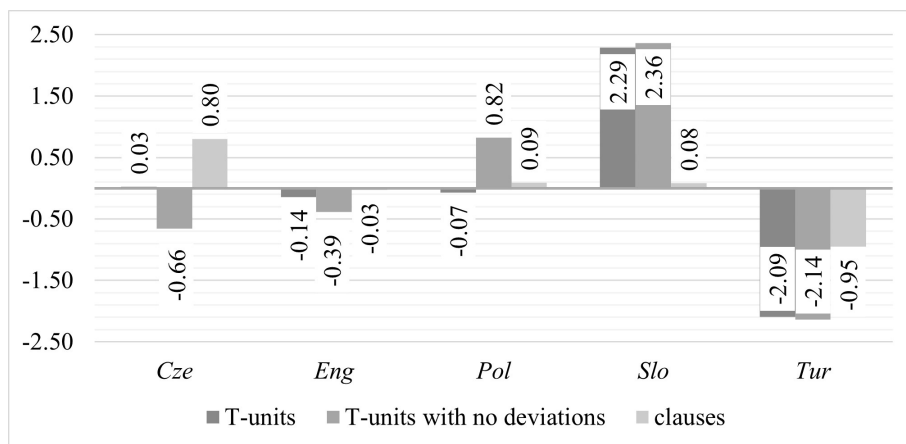
Table 5. Fluency in the written language production – length (number of words)

	<i>The subject's mother tongue</i>					<i>average</i>
	<i>Cze</i>	<i>Eng</i>	<i>Pol</i>	<i>Slo</i>	<i>Tur</i>	
<i>T-units</i>	7.91	7.74	7.81	10.17	5.79	7.88
<i>T-units with no deviations</i>	6.35	6.62	7.83	9.37	4.87	7.01
<i>clauses</i>	6.5	5.67	5.79	5.78	4.75	5.70

On average, T-units contained 7.88 words, T-units with no deviations 7.01 words, and clauses of compound and complex sentences 5.7 words. The longest T-units were produced by the Slovak speaker (10.17 words). The T-units of three subjects (the Czech, the Polish and the English speakers) were of similar length (Cze – 7.91 words, Pol – 7.81 words and Eng – 7.74 words). The Turkish speaker produced the shortest T-units – 5.79 words.

A comparison of the individual and average results for the entire material (figure 5) has shown that the Slovak speaker achieved the best results when the fluency of the written language production was measured. The length of T-units and the length T-units with no deviations in her material was higher than average. The length of her clauses was also higher than average, but it should be noted that the Polish speaker produced slightly longer clauses (5.79 words) than the Slovak speaker (5.78 words). The length of the T-units with no deviations in the Polish speaker was also higher than average, but her T-units were slightly shorter than average. The Czech speaker's clauses were longer than average, slightly longer than the average T-unit, and the length of her T-units with no deviations was lower than average. The lengths of all three observed units in the English speaker were slightly lower than average, and the Turkish speaker scored worst in terms of fluency.

Figure 5. Fluency – the results of the subjects in relation to the average of the entire material

3.2. An Analysis of the Deviations at Individual Linguistic Levels

Writing is normally preceded by “the adoption of grammatical and orthographic rules and norms of a language” (Pavličević-Franić and Sikirić, 2005: 98), but deviations⁷ are inevitable at all linguistic levels.⁸ According to CEFR (2005: 112), communicative language competence includes: lexical, grammatical, semantic, phonological, orthographic and orthoepic competence. The deviations have been analyzed according to this division in this paper as well. Since it deals with the written production, the deviations analyzed are orthographic, phonological, morphological, syntactic and lexical. Among the lexical deviations, semantic and word formation deviations are included, that is to say, lexical-semantic and lexical-morphological deviations are analyzed.⁹

A deviation is sometimes difficult to define as such exclusively at one particular level because individual examples of deviations can easily be considered deviations at several levels. The most common deviations are transfer and developmental ones, but they can also be, for example, induced (Medved Krajnović, 2010). When talking about language deviations, it is sometimes difficult to determine whether a particular deviation belongs exclusively to one linguistic level because in some examples deviations occur at several linguistic levels. Therefore, in this paper examples in which

⁷ For various divisions of deviations see Gulešić-Machata and Udier (2008).

⁸ More in Jelaska (2005: 101).

⁹ The division of deviations into lexical-semantic and lexical-morphological is used in Macan and Kolaković (2008).

deviations can be seen at several linguistic levels at the same time have been analyzed as such.

In the 5,000 tokens of the written language production by the five subjects analyzed, a total of 401 deviations were recorded (table 6). Therefore, the proportion of deviations in the whole material was 8.02%. The majority of deviations were produced by the Turkish speaker. His 172 deviations make up 42.89% of all the deviations in the analyzed material. The Slovak speaker produced the lowest number of deviations (7.48% of all the deviations, or 3% of deviations in her thousand tokens). A quarter of all recorded deviations were produced by the English speaker (102 deviations or 25.44%), the Czech speaker produced 62 deviations or 15.46%, and the Polish speaker 35 deviations or 8.73%.

Table 6. The number and proportion of deviations in the whole material

	<i>The subject's mother tongue</i>					<i>total</i>
	<i>Cze</i>	<i>Eng</i>	<i>Pol</i>	<i>Slo</i>	<i>Tur</i>	
<i>Number of deviations</i>	62	102	35	30	172	401
<i>Proportion of deviations</i>	15.46	25.44	8.73	7.48	42.89	8.02

The range of deviations in the written language production in terms of tokens, therefore, ranged from 3% (Slo) to 17.20% (Tur), and the proportion of deviations in the whole material was 8.02%. In the part of the paper in which accuracy in regard to T-units was analyzed, it was established that the proportion of T-units with no deviations in the individual materials ranged from 56.89% (Tur) to 94.07% (Pol) and that the proportion of T-units with no deviations averaged 74%.¹⁰

¹⁰ Research into the proportion of deviations, i.e. the proportion of T-units with no deviations in foreign learners of Croatian, is the subject of only one paper. Analyzing morphosyntactic deviations in a case study of a foreign learner of Croatian in the material which included 12,163 tokens, i.e. 1,399 T-units, Bašić (2015: 157) found deviations in 954 T-units (68.2%). The majority were T-units with one deviation (41.51%), followed by three or more deviations (33.44%), and the least frequent were T-units with two deviations (25.05%).

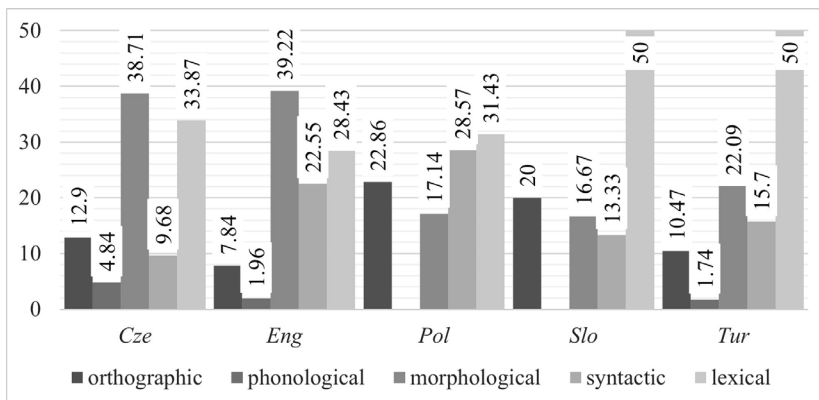
Table 7. The proportion of individual deviations at various linguistic levels

<i>Linguistic level</i>	<i>The subject's mother tongue</i>					<i>total</i>
	<i>Cze</i>	<i>Eng</i>	<i>Pol</i>	<i>Slo</i>	<i>Tur</i>	
<i>orthographic</i>	12.90	7.84	22.86	20.00	10.47	11.97
<i>phonological</i>	4.84	1.96	0.00	0.00	1.74	1.99
<i>morphological</i>	38.71	39.22	17.14	16.67	22.09	28.18
<i>syntactic</i>	9.68	22.55	28.57	13.33	15.70	17.46
<i>lexical</i>	33.87	28.43	31.43	50.00	50.00	40.4

Table 7 shows the data on the proportion of deviations according to linguistic levels in the materials of each subject and in the whole material. In the whole material, deviations were most frequently found at the lexical level (40.4%), followed by the morphological (28.18%), syntactic (17.46%) and orthographic (11.97%) levels, and the fewest were recorded at the phonological level (1.99%).

The proportion of lexical deviations among the individual subjects was the highest in the Slovak and the Turkish speakers – as many as 50% of all the determined deviations in the analyzed material produced by these subjects related to the lexical level (figure 6). In the English speaker, the largest proportion of deviations was recorded at the morphological level (39.22%), and a similar proportion was recorded at the same linguistic level for the Czech speaker (38.71%). For the Polish speaker, the largest proportion of deviations was at the lexical level (31.43%). No phonological deviations were recorded in the entries by the Polish and Slovak speakers.

Figure 6. The proportion of deviations at the various linguistic levels

The rest of the paper will examine deviations at the individual linguistic levels in more detail.

3.2.1. Deviations at the Orthographic Level

The acquisition of orthographic rules by foreign language learners depends on various factors. At the higher and the advanced levels of foreign language acquisition, a higher level of adoption of orthographic norms is expected; however, insufficient knowledge of linguistic rules results in uncertainty in their application (Pasini and Ćavar, 2009: 53; Ćužić, 2015: 33–34). In their own texts, foreign language students often avoid using words they are not sure how to spell, so deviations at the orthographic level are not common.¹¹ This has also been confirmed in this study. The majority of orthographic deviations were found in the Turkish speaker, but only because he tried writing direct speech, so most of the deviations had to do with the rules of writing direct speech. Thus, out of 18 deviations, 14 refer to indicating direct speech. Other spelling deviations included punctuation (1), the omission of serial commas (2) and the comma before an adversative clause (3–4).

- 1) *Je li došao servis u 4.*
- 2) *Možete li mi hitno nazvati taksi molim Vas?*
- 3) *Izbacio sam mali kufer koji je bio na leđima, činilo mi se kao da će ispasti u vodotok ali sreću nije ispao.*
- 4) *Sjedio sam ali još nisam vjerovao.*

Eight deviations were found in the Czech speaker: omission of punctuation, (5–6), placing a comma before a dependent clause in a complex sentence¹² (7), the alternations of ije/je/e/i (*dvijesto metara, primjetila*), the usage of capital letters in names (*Park Prirode Blidinje*), the spelling of the preposition *s/sa* (*sa vidikovcom*), and spelling the negative particle and the adjective as two words (*ne mljevenu kavu*).

- 5) *Super mislim, nisam još bila ni u Crnoj Gori ni u Albaniji...*
- 6) *...(dobra ideja za poklon kući kažu mi cure)...*
- 7) *Ne mogu zamisliti, zašto čovjek koji ide autom i popije limenku pića, zašto je treba izbaciti s prozora?*

¹¹ Cf. Grgić and Udier (2012: 217).

¹² This is probably due to interference because in Czech the comma is placed in complex sentences even when there is no inversion.

The English speaker's deviations included the omission of commas before the adversative independent clauses (8–9) and in stringing clauses together (10), failing to use the comma when the dependent clause is inverted (11), the spelling of the preposition *s/sa* (*sa Tomislavom, sa nekoliko prijatelja*), spelling a compound adverb as two words (*u jutro/ujutro*), and alternations of *ije/je/e* (*svetla/svjetla*).

- 8) *Puno stvari se dogodilo u filmu, ali glavna priča je da kćerka će ići na ekskursiju s njezinom školom ali majka nema dosta novca.*
- 9) *Ja bih imao više ali proveo sam puno vremena s pregled dvenika jedan i dva.*
- 10) *Brzo se tuširam i oblačim onda odlazim za školu.*
- 11) *Kad moram pisati na hrvatskom mislim moj IQ spusti.*

The following deviations were noted in the Polish speaker: omission of commas before adversative independent clauses (12–13), omission of commas after inverted clauses (14–15), placing a comma before dependent clauses (16–17), placing a comma in a clause with a modal particle (18), and using a capital letter in the name of a monument (*Stare Vrata*).

- 12) *Šteta, jer smo s ekipom planirali roštilj i zabavu na otvorenom a čini se da umjesto toga moramo pripremiti kabanice i kišobrane.*
- 13) *Oko 22:40 je krenula svirati Dubioza Kolektiva ono što se tada događalo u Dvorani mladosti teško pretočiti u riječi...*
- 14) *Kada sam stigli kući pojela sam sendvič i otišla spavati.*
- 15) *Kada smo se vraćale u Zadar cesta je bila zatvorena zbog bure i zbog toga smo zakasnile predavanje.*
- 16) *...momci su nabavili toliko mesa, ribe i povrća, da ćemo to jesti do kraja tjedna...*
- 17) *Dok smo putovali, razmišljala sam o tome, da stvarno živim trenutačno u pravim raju.*
- 18) *Taj dan po običaju ljudi provode na otvorenom u ozračju sunca i ugodnih temperatura, ali nažalost, prema vremenskoj prognozi ove godine Hrvatska mora očekivati naoblachenje i kišu.*

Six deviations were noted in the Slovak speaker: the omission of a comma in an adversative independent clause (19), the omission of a comma in an inserted clause (20) and for emphasis (21), the spelling of the prepositions *s/sa* (*sa fakulteta, sa slovačkim*) and spelling two words as one (*prviput*).

- 19) *Htjela sam odabrati njemački i kao drugi sam stavila zbog ovog iskustva hrvatski ali i nizozemski-kao drugu mogućnost.*
- 20) *Jednog dana kada sam sjedila u fotelji me je zvala moja super prijateljica sa studija gdje smo se upoznale i sklopile odličnu vezu.*
- 21) *Odigrava se to jednom godišnje i to na Božić.*

As has already been stated, the Turkish speaker had a large number of deviations in indicating direct speech. Most deviations in the other subjects had to do with the placement of commas in adversative independent clauses (seven deviations). There were 20 deviations in the placement of commas in total (42% of all orthographic deviations). This was followed by deviations in the spelling of the preposition *s/sa* (five deviations), and three deviations related to the alternations of *ije/je/e* and the spelling of compound words each.

3.2.2. Deviations at the (Morpho)Phonological Level

It is difficult to separate phonological from orthographic deviations.¹³ In this paper, phonological deviations are considered to be all deviations related to the replacement of phonemes, that is, graphemes (except for the alternations of *je/ije*). Since morphophonology deals with “the phonetically conditioned variation of morphemes and their morphologically conditioned phonetic variation” (CEFR 2005: 115), these deviations can be considered morphophonological.

Students of Croatian Studies are introduced to phonological changes in Croatian in various language courses. The Czech speaker did not attend any such courses, except the aforementioned language course, and three deviations were recorded in her case: the failure to perform consonant devoicing (*prije odlazka*), applying the second palatalization in masculine adjectives (... *rijetci nisu ni slučajevi kada potpuno presuši*), and deviations in words (*odvisi < ovisi*). In the Turkish speaker, deviations were recorded in the present tense of the verb *kretati*, in which iotation needs to be carried out (*kreću < kreću*), replacement of voiceless and voiced sounds (*noz < nos*), and failure to perform consonant devoicing (*odprije < otprije*). In the English speaker, the substitution of the graphemes *č* and *ć* (*ču < ću*) and of the graphemes *s* and *z* (*ekskursija < ekskurzija*) was recorded. No morphophonological deviations were recorded in the Polish and Slovak speakers.

¹³ Cf. Alujević Jukić and Brešan (2010: 246).

3.2.3. Deviations at the Morphological Level

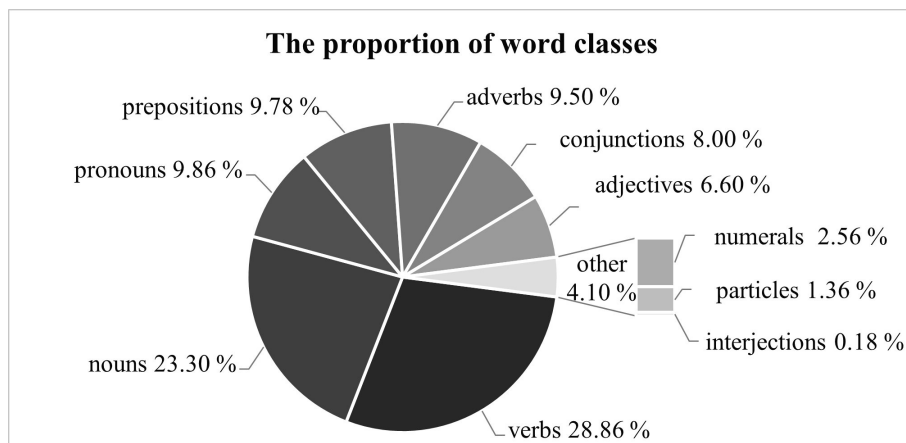
Croatian is a morphologically complex language, which presents difficulties for foreign learners. Difficulties can be expected, for example, in the production of the present tense and in the declension of nouns, adjectives and pronouns.¹⁴ Before the analysis of deviations at the morphological level was carried out, the percentage of individual word classes in the samples of all subjects (table 8) and the whole material (figure 7) was worked out. The subjects most frequently used verbs (their proportion in the entire material was 28.86%) and nouns (23.3%). The proportion of pronouns was 9.86%, that of prepositions 9.78%, and that of adverbs 9.5%. The proportion of conjunctions was 8%, and that of adjectives 6.6%. The remaining 4.1% of tokens were numerals (2.56%), particles (1.36%) and interjections (0.18%). It is interesting to point out that the Czech speaker was the only one who produced more nouns than verbs in the analyzed sample: her proportion of nouns was 26.9%, and that of verbs 20.1%. Furthermore, a higher proportion of adverbs (13.6%) was recorded in her sample than in those of the other subjects, where this proportion ranged from 7.4% (Slo) to 9.2% (Eng).

Table 8. The proportion of word classes – number of tokens

<i>Word class</i>	<i>The subject's mother tongue</i>					<i>total</i>	<i>average</i>
	<i>Cze</i>	<i>Eng</i>	<i>Pol</i>	<i>Slo</i>	<i>Tur</i>		
<i>adjectives</i>	87	63	63	74	43	330	66
<i>adverbs</i>	136	92	90	74	83	475	95
<i>conjunctions</i>	65	85	84	107	59	400	80
<i>interjections</i>	3	0	2	1	3	9	1.8
<i>nouns</i>	269	261	233	192	210	1165	233
<i>numerals</i>	20	38	21	15	34	128	25.6
<i>particles</i>	26	20	6	7	9	68	13.6
<i>prepositions</i>	117	87	99	100	86	489	97.8
<i>pronouns</i>	76	86	89	142	100	493	98.6
<i>verbs</i>	201	268	313	288	373	1443	288.6

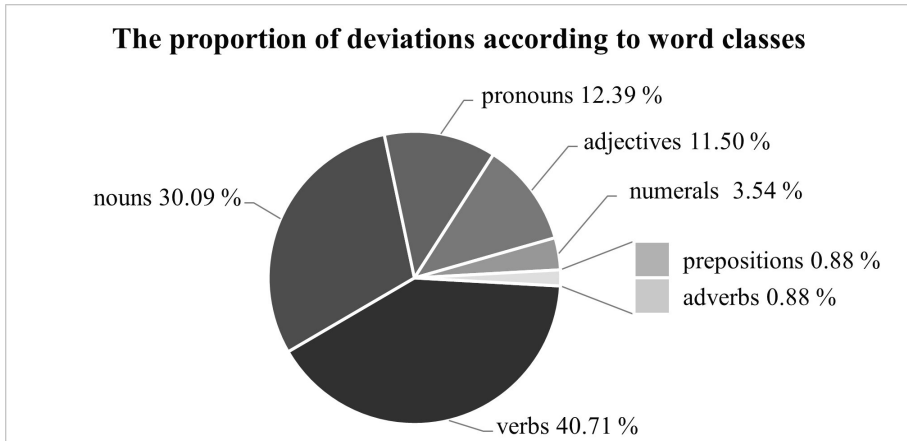
¹⁴ Cf. Udier (2009: 81)

Figure 7. The proportion of word classes in the whole material – proportion of tokens (N = 5,000)

A total of 113 deviations at the morphological level were found in the analyzed material. The proportion of morphological deviations was 28.18% and these are the second most represented deviations in the analyzed material after the lexical ones. The largest numbers of morphological deviations were recorded in the English (40 deviations) and the Turkish speaker (38 deviations). The Czech speaker produced 24 deviations at the morphological level, while the Polish and Slovak speakers produced six and five deviations, respectively. The proportion of deviations according to word classes in the whole material can be seen in figure 8. Deviations were more frequent in the production of variable word classes – verbs (40.71%), nouns (30.09%), pronouns (12.39%), adjectives (11.5%) and numerals (3.54%), but they were also recorded in invariable word classes – adverbs and prepositions.

Figure 8. The proportion of deviations according to word classes in the whole material (N = 113)

The proportion of deviations according to word classes in each sample is shown in table 9. The deviations for verbs ranged from 1.04% (Slo) to 6.97% (Cze), for nouns from 0% (Pol) to 6.13% (Eng), for pronouns from 0% (Pol) to 7% (Tur), and the largest range was determined for adjectives – the speakers of Czech, Slovak and Turkish did not deviate in their production of adjectives; the proportion of deviations for adjectives in the Polish speaker was 3.17%, and in the English speaker as much as 17.46%.

Table 9. The proportion of deviations according to word classes

Word class	The subject's mother tongue					total	average
	Cze	Eng	Pol	Slo	Tur		
adjectives	0	17.46	3.17	0	0	3.94	4.13
adverbs	0	0	0	0	1.20	0.21	0.24
conjunctions	0	0	0	0	0	0	0
interjections	0	0	0	0	0	0	0
nouns	2.97	6.13	0	0.52	4.29	2.92	2.78
numerals	0	5.26	0	0	5.88	3.13	2.23
particles	0	0	0	0	0	0	0
prepositions	0	0	0	0	1.16	0.20	0.23

<i>pronouns</i>	2.63	4.65	0	0.70	7.00	2.84	3.00
<i>verbs</i>	6.97	2.61	1.28	1.04	4.83	3.19	3.34
<i>total</i>	2.4	4	0.6	0.5	3.8	2.26	2.26

Deviations recorded in the production of conjugable and inflective tokens will be analyzed in the following section in more detail. Since the largest number of deviations were found in the production of verbs and nouns, most of the analysis will deal with these two word classes, but deviations which occurred in the production of other declinable word classes will also be mentioned (adjectives, pronouns and numerals).

3.2.3.1. *Deviations in the Production of Conjugable Forms*

As for the number of verb tokens, the largest number of deviations was recorded in the Czech speaker – 14 deviations among 201 used verb forms (6.97%), followed by the Turkish speaker – 18 deviations among 373 verb forms (4.83%). The other three subjects had less than ten deviations in the production of verb forms: the English speaker 7 deviations among 268 verb forms (2.61%), the Polish speaker 4 deviations among 313 verb forms (1.28%) and the Slovak speaker 3 deviations among 288 verb forms (1.04%). The deviations therefore ranged from 1.04% (Slovak) to 6.97% (Czech).

The subjects had more difficulties forming the present tense than forming the perfect and future tenses, even though past tense verb forms were more common in the analyzed journal entries. Deviations were therefore more frequent in the less frequent present forms, as was expected (less frequent use generally results in more deviations). Also, the frequency of deviation is also related to the predictability of the verb type¹⁵ – there are more deviations in the production of less predictable or unpredictable verb types.¹⁶ In addition to deviations at the morphological level in the production of verb forms, deviations are most often associated with the selection of an inappropriate aspect, but such deviations are more common in the samples of those subjects whose mother tongues do not have the grammatical category of aspect.

In the Czech speaker, deviations were most often noted in the conjugation of the present tense of verbs: *zabosti* > *zabostim* instead of *zabodem*, *naručivati* > *naručivam* instead of *naručujem*, *zapovijedati* > *zapovijedava*

¹⁵ Zrinka Jelaska (2001) considers the following types of verbs as predictable: *-iti* > *-im*, *-jeti* > *-im*, *-Vvati* > *-ujem*, *-nuti* > *-nem*; these types as less predictable: *-ati* > *-am*, *-ati* > *-em*, *-ati* > *-im*; and the so-called “irregular” verbs as unpredictable.

¹⁶ More on that in Novak Milić (2002a).

instead of *zapovijeda*, *čuditi se* > *čuduju se* instead of *čude se*, *ležati* > *ležaju* instead of *leže* (22–26). The subject uses an inappropriate suffix when conjugating these verbs, and in example 27, in addition to the inappropriate suffix (-ava instead of -a), she also chooses an inappropriate verb – instead of the verb *dopuštati*, she uses the verb *popuštati*.¹⁷

- 22) *Trebat ću dvije nove pribadače da zabostim u kartu sa zemljama, koje sam već u životu posjetila.*
- 23) *Idemo na čevape (ja ne naručivam, za večeru smo u hotelu dobili dva odreske s krumpirom, dosta je bilo mesa).*
- 24) *„Hajde na drugu stranu puta“, zapovijedava.*
- 25) *Na državnoj granici s Bosnom i Hercegovinom neko vrijeme čekamo dok se carinici snalazi sa svim dokumentima i čuduju se što ja, kao jedina strankinja, radim među svim Hrvatima.*
- 26) *Da bi se vidjele samo limenke ,ali oko puta ležaju naokolo sve vrste boca, plastične i staklene, omote hrane, pneumatike, plastične stolice i drugi komadi namještaja, neidentificirane predmete s rzičitim materijala, stari građevinski materijal, i to ne želim znati što bih vidjela kad bih došla pogledati bliže.*
- 27) *Pa nema toliko veze, hrvatski stil popuštava manje zakašnjenje.*

In some examples, there are multiple deviations: e.g. a deviation in the number and aspect of the verb – the 3rd person singular of the imperfective verb *snalaziti se* > *snalazi se* instead of the 3rd person plural of the perfective verb *snaći se* > *snađu se* (25). Furthermore, an example of a deviation in the number of the verb only was also recorded – 1st person singular *popijem* instead of the 1st person plural *popijemo* (28), as well as the use of an incomplete reflexive verb – *zaustavljati se* > *zaustavljamo* (29).

- 28) *Pitali smo gdje u gradu se može nabaviti kava, ali nitko na nije shvaćao i stalno su nas slali u kafiće da samo popijem kavu.*
- 29) *Nekih petnaest, dvadeset minuta nakon prolaska granice zaustavljamo.*

It is also interesting to note that the stressed form of the auxiliary verb *htjeti* > *hoćemo* (30) was used to form the future tense, and the dialectal form of the I-participle *željeti* > *želili* (31) was used to form the past tense, probably under the influence of the local Ikavian idiom.

¹⁷ Therefore, this is a combination of a lexical and a morphological deviation.

- 30) *Tijekom idućih sedam dana hoćemo ja i studenti pete godine geografije putovati kroz Hercegovinu, Bosnu i Republiku Srpsku u Crnu Goru.*
 31) *Tada je bilo šaljivo, želili smo kupiti pravu bosansku kavu da uzmem kući.*

These were not the only deviations in the production of verb forms in the sample of the Czech speaker, but the others had to do with the use of an inappropriate aspect – *krenuti* instead of *kretati*, *nastavljati* instead of *nastaviti* (32–33), and with the overgeneralization of the rule on the pronunciation of the first future tense formed with the infinitive ending in *-ti* to verbs with the infinitive ending in *-ći* if the infinitive precedes the unstressed present tense of the auxiliary verb *htjeti* – *stićemo* instead of *stići ćemo* (34).

- 32) *Krenemo sa svim prtljagama preko puta i čekamo bus.*
 33) *U Jablanici zaustavljamo na KAVU, ali također na čevape i nastavljali smo u vožnji prema Sarajevu.*
 34) *Prva je pauza isplanirana kod Modrog i Crvenog jezera kod Imotskog, kamo i (nakon još jedne kraće pauze na kavu na pumpi na autocesti) stićemo.*

The Turkish speaker most frequently deviated when choosing the category of aspect, giving preference to perfective verbs (*proći* instead of *prolaziti*, *razmisliti* instead of *razmišljati*, *sjediti* instead of *sjesti*, *mijenjati* instead of *promijeniti*), and he only chose the imperfective form instead of the perfective verb once (*zvati* instead of *pozvati*), as in examples (35–39).

- 35) *Više nisu prošli taksiji. Mislio sam ići pješice.*
 36) *Ja sam stalno razmislio pozitivno sve mi dok se oživljava tijekom putovanja.*
 37) *Sjedio sam na slobodno sjedalo, pa čekam.*
 38) *Iako budem mjenjao¹⁸ Euro s lirom, morao sam se voziti taksijem.*
 39) *On zvao¹⁹ taksista.*

¹⁸ Apart from the incorrect choice regarding the aspect, we see a deviation at the level of spelling – *je* instead of *ije*.

¹⁹ Only in this example can we talk about a deviation at the morphological level because the unstressed present tense of the auxiliary verb *biti* necessary for the perfect tense is missing (On *je* pozvao taksista.). The omission of the auxiliary verb *biti* in the 3rd person perfect could have occurred due to overgeneralization of the rule on the truncation of the perfect tense. The reflexive verb *zvati se* is usually taught at the beginner levels – A1/A2 (the truncated perfect: *zvao se*).

Deviations at the morphological level are mainly related to the formation of verb forms, namely conditionals (*bi se mogao* instead of *bih se mogao*, *bi spavao* instead of *bih spavao*) and the aorist tense (*uzeh* instead of *uze*, *rekoh sam* instead of *rekoh*²⁰), as in examples (40–42).

- 40) *Kako bi se mogao vratiti nazad još jednom , gdje bi spavao?*
- 41) *On uzeh svoj žeton.*
- 42) *Pitao da je, "Koji ti broj sjedala?" Rekoh sam, "12".*

He also used the present form *igraju* instead of the perfect *su igrali* (43), the 3rd person plural *rade* instead of the 3rd person singular *radi* (44), and he believed that the verb *stići* is reflexive (45–46).

- 43) *Bila je prijateljska skupina tamo koje igraju karte dok prolazi vrijeme.*
- 44) *Ali prije toga sam mislio upitati zaštitara kampusa da bi možda nazvao taksi koji rade na medicinskom fakultetu.*
- 45) *Stigao sam se pred Hotela Simseka nakon što sam hodao na praznoj sveučilišnoj cesti.*
- 46) *Stigli smo se na zračnu luku čim nije bilo 20 minuta.*

In the material produced by the English speaker, deviations were noted in the use of reflexive verbs without the pronoun *se* – *igrali su* instead of *igrali su se* (47), and of intransitive verbs with the pronoun *se* – *spusti se* instead of *spusti*, *se je bilo* instead of *je bilo* (48–49).

- 47) *U jutro mala djeca su igrali i njihov trener je imao najčudniji i najglasniji glas.*
- 48) *Kad moram pisati na hrvatskom mislim moj IQ spusti.*
- 49) *Sada ima dvoje studente iz Amerike, i prvi dva tjedna se je bilo jedan čovjek zove Ramon koji je privoditelj u Luksemburgu.*

He also deviated in the formation of the present tense, so he produced the form *živu* instead of *žive* (50) and *dobi* instead of *dobije* (51). He uses the perfective verb *završiti* instead of the imperfective *završavati* (52), when conjugating the verb *dolaziti*, he uses the singular *dolazi* instead of the plural *dolaze* (53), and he also makes a mistake in the gender of the active participle and produces the form *rekli* instead of *rekle* (54).

²⁰ The perfect tense *rekao sam* is also correct here. It is not clear why the subject used the aorist suffix of the main verb in combination with the unstressed present tense of the auxiliary verb *biti*.

- 50) *Priča je o majci i kćerci koji živu u Sarajevu.*
51) *Eventualno majke dobi novac od prijateljice i kćerka može ići na ekskurziju.*
52) *To je gdje film završi.*
53) *Oko deset ipo svaki dan Mile ili njegova supruga dolazi s kavom, sokom, i keksima.*
54) *Nisam razumio taj dio filma, ali mislim da su zle djevočice u školi rekli kćerci da njezin otac nije bio branitelj.*

As for the Polish speaker, only four deviations in the production of verb forms were recorded. In the first future tense she uses the infinitive of the verb without the final *-i* – *provest* instead of *provesti* (55), like some native speakers, and the dialectal form of the active participle *ogladnili* instead of *ogladnjeli* (56).

- 55) *Ustala sam u 6 sati, pogledala sam kroz prozor i rekla sam sama sebi da ću stvarno provest ovaj dan u krevetu.*
56) *Od plivanja brzo smo ogladnili, sretno da roštilj je bio gotov i mogli smo početi jesti.*

Unlike in the previous two examples, which could be considered native speaker deviations, the use of the perfect without the auxiliary verb *biti* (*bilo* and *čekali* instead of *bilo je* and *čekali smo*) could be considered transfer deviations from the speaker's mother tongue (57).²¹

- 57) *Bilo nas sedmero, ostali čekali nas već na otoku.*

As for the Slovak speaker, deviations were recorded in the formation of the present and the first future tense. In (58), the subject uses the plural *pripreme* instead of the singular *pripremi*, and in (59) the auxiliary verb *htjeti* in the singular instead of the plural (*ću* instead of *će*).

- 58) *Svaki odjel pripreme nešto tipično što se slaže s Božićem i nakon toga se te igre predstave u zlatnoj dvorani našeg fakulteta kamo dođu i spomenuti ambasadori.*
59) *Moje prijateljice su mi rekle da ću i one stići u Zadar, tako ćemo nešto i ovdje poduzeti.*

²¹ Cf. Polish: *Było nas siedmioro, pozostali już czekali na nas na wyspie.*

3.2.3.2. Deviations in the Production of Declinable Forms

The analyzed deviations in the production of declinable forms are mostly those in the production of nouns, and they refer to deviations related to the grammatical categories of case, gender and number. In relation to the number of noun tokens, the largest number of deviations was recorded in the English speaker – 16 deviations out of a total of 261 produced noun tokens (6.13%) and the Turkish speaker – 9 deviations out of a total of 210 tokens (4.29%). The Czech speaker had 8 deviations out of 269 tokens produced (2.97%), and the Slovak speaker had 1 deviation out of 192 tokens produced (0.52%), while the Polish speaker had no deviations and produced a total of 233 noun forms. The proportion of deviations therefore ranged from 0 (Pol) to 6.13% (Eng).

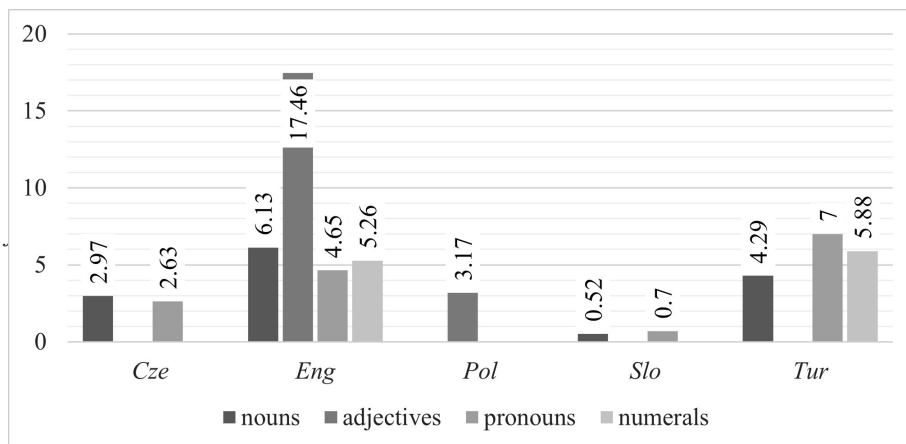
Among the 34 deviations in the production of nouns, the deviations were more frequently related to the mixing up of oblique cases (19 deviations) than to replacing oblique cases with the nominative (10 deviations).²² It is interesting to point out that two samples do not contain such deviations at all (Pol and Slo), and that the largest number of deviations was recorded in the sample of the English speaker (13 deviations); the Czech speaker produced 9 deviations, and the Turkish speaker 7. Other deviations include the declension of the i-type noun *večer* according to the rules of the e-type (the Slovak speaker, example 60), and the use of an inappropriate number suffix, e.g. *student* instead of *studente* and *majke* instead of *majka* (the English speaker, examples 61 and 62). The Turkish speaker had problems with the noun *trošak*, which has a monosyllabic stem, and thus follows additional rules for the declension (long plural, the fleeting *a*), so he produced the form *trošaka* instead of *troškova* in the plural genitive case (63), and the noun *usna* (64), which he uses in the singular instead of the plural (singular adjective *usnu* instead of plural adjective *usne*).

²² Due to the limited scope of this paper, only numerical data with no examples are provided. The genitive was used three times instead of the nominative and twice instead of the accusative, while the dative was used once instead of the genitive. The accusative was used three times instead of the nominative and the genitive, twice instead of the locative and once instead of the dative and the instrumental. The locative was used once for the accusative and the instrumental, and the instrumental was used once for the accusative. The nominative was used in the place of the genitive (five examples), the accusative (two examples), the instrumental (two examples) and the dative (one example).

- 60) *Na kraju utakmice jedne večere stajala je na igralištu jedna Slovakinja.*
 61) *Kad škola ima druge student, oni i dolaze.*
 62) *Eventualno majke dobi novac od prijateljice i kćerka može ići na ekskurziju.*
 63) *Izašao sam iz studentskog doma, zatim moja avionska karta bi bila nevažeca, također još jednom puno rada, trošaka...* ”
 64) *Tada nisam mogao osjećati ni usnu ni noz zbog hladnoća.*

In addition to the declension of nouns, the subjects also made mistakes when declining adjectives (13 deviations), pronouns (14 deviations) and numerals (4 deviations).²³ The proportion of deviations in the production of a particular declinable word class shows that the English speaker had the most problems with the declension of adjectives (17.46% of deviations), but it should be noted that the number of adjective tokens produced was relatively small (63 occurrences in total and 11 deviations). The proportion of deviations in the production of declinable word classes in the other samples was no higher than 7% (figure 9). The range of deviations was the smallest in the production of declinable word classes in the Slovak sample, and the largest in the English sample.

Figure 9. The proportion of deviations in the production of declinable word classes

The Czech speaker deviated in her use of the accusative without a preposition instead of the locative of relative pronouns (e.g. *Ja to ponekad malo pretjerujem.* instead of *Ja u tome ponekad malo pretjerujem*), and she also had

²³ Due to the limited scope of this paper, these examples are also not listed in detail.

problems with agreement in number (e.g. *Za večeru smo u hotelu dobili dva odreske s krumpirom.*)

As for the Turkish speaker, the use of the dative instead of the genitive pronoun was recorded (*Išao sam kod njega.* instead of *k njemu*, *Zahvalio sam njega.* instead of *njemu*), deviations in the gender of adjectives (...*jedan je bio u mojem ruci* instead of *u mojoj*), the use of adjectives instead of adverbs (*Nemam dovoljnih kovanica.* instead of *dovoljno*), and the plural of ordinal numerals instead of the singular (*druga su bile* instead of *druge su bile*).

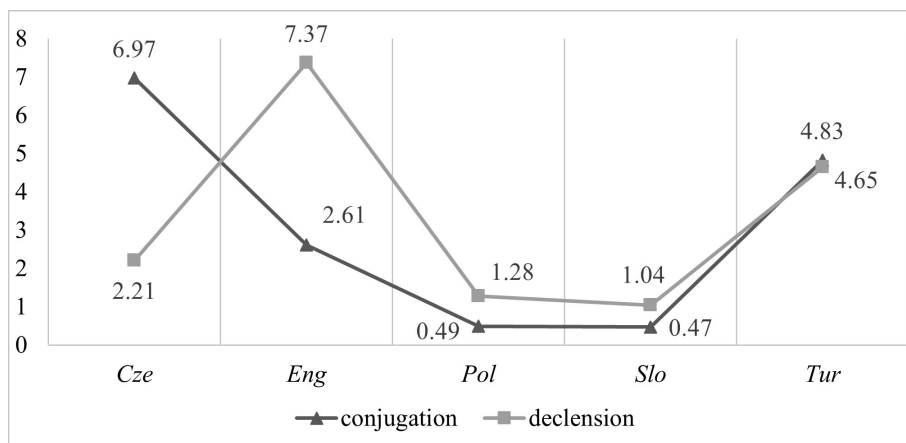
The Polish speaker deviated in the declension of adjectives (...*živim trenutačno u pravim raju* instead of *u pravom*) and in the use of the adjectival form with a pluralia tantum noun (*Stare Vrata* instead of *stara vrata*).

As already mentioned, the lowest number of deviations was recorded in the Slovak speaker. This was in the genitive of the possessive pronoun *naš*, listed in (65), for which it cannot be determined whether it is an error or a random mistake.

- 65) *Svaki dan smo vidjeli neki novi grad i na kraju našej odlaska se i sunce pojavilo.*

3.2.3.3. The Proportion of Conjugation and Declension Deviations – a Comparison

Figure 10. The proportion of conjugation and declension deviations

A comparison of the proportion of in declension and conjugation deviations (figure 10) shows that the Turkish speaker has mastered both categories to an equal degree. The difference in the proportion of declension and conju-

gation deviations in his written production is 0.21 percentage points in favour of declensions. It is interesting to note that the subject produced an equal number of declinable and conjugable tokens, that is to say 377 conjugable and 387 declinable tokens. The difference in the proportion of deviations for the Slovak speaker is 0.57 percentage points, also in favour of declinable tokens (the mean number of the produced declinable and conjugable tokens was 59.5 vs. 40.5), and for the Polish speaker 0.79 also in favour of declinable tokens (the mean number of the produced declinable and conjugable tokens was 56.5 vs. 43.5). The difference in the proportion of the deviations produced by the two remaining subjects was 4.76 percentage points for the Czech speaker in favour of declinable tokens, and in favour of conjugable tokens for the English speaker. It is interesting to note that they produced almost an equal number of declinable tokens (Eng – 448, Cze – 452), but the English speaker produced more conjugable tokens (268) than the Czech speaker (201). The difference in the mean number of declinable and conjugable tokens produced was the largest in these speakers (Eng – 37.4 vs. 62.6; Cze – 30.8 vs. 69.2).

3.2.4. Deviations at the Syntactic Level

Syntactic deviations are the third most represented type of deviations in the analyzed material and their proportion is 17.46%. The proportion and type of deviations coincide with the findings presented by Pasini and Čavar (2009: 54): “At an advanced level, uncertainty appears in the word order in a sentence (even among speakers of other Slavic languages since interference occurs), in congruence, declensions of numerals and numerical nouns.” The greatest number of deviations was expected in the order of enclitics. Considering the distinction between the high and low standard variety (Udier, 2015), only non-grammatical word order was considered as a deviation. In the analyzed material, 23 deviations related to the order of enclitics (32.86% of all deviations at the syntactic level) and 19 deviations related to agreement (27.14% of all deviations at the syntactic level) were recorded, which means that the order of enclitics and agreement accounted for as much as 60% of deviations at the syntactic level.

The largest number of deviations in the order of enclitics was recorded in the Polish and English speakers, with 7 deviations each, as in (66) – *Je 7...* instead of *7 je...* and (67) – *...pa sada ja ću.* instead of *...pa ću sad.* Deviations in agreement follow, especially with numerical words. Example 68 (*bio* instead of *bilo*) was excerpted from the written production of the Czech speaker, and examples 69 (*Sat je bio...* instead of *Bilo je...*) and 70 (*bio* instead of *bila*) from the written production of the Turkish speaker, in whose case the largest

number of deviations was recorded in vocabulary (as many as 13). In the Turkish speaker, there were also deviations in the indication of direct speech, as in example 71,²⁴ of which there were 7.

- 66) *Je 7 sati i neprekidno pada kiša.*
- 67) *Nisam pisao o sastanku sa Tomislavom još pa sada ja ću.*
- 68) *Prema nekim podacima duboko je čak i 287 metara, što bi zapravo bio najdublje jezero u Europi.*
- 69) *Sat je bio 4.50.*
- 70) *Gužva je bio.*
- 71) *Pitao sam ga da: "Mogu li dostići ako idem pješice?"*

As for the English speaker, we also find deviations in the use of the verb in complex conditional sentences – *je išlo* instead of *bude išlo* (72), the omission of the conjunction *da* and the use of the infinitive instead of the present tense – *provjeriti* instead of *da provjerim* (73), the use of the infinitive as the adjectival complement – *film je bio pretežak razumijeti* instead of *film je bilo preteško razumjeti* (74) or as a noun postmodifier – *imam prostor raditi* instead of *prostor za rad* (75), and the omission of the conjunction *da* (76–77).

- 72) *Ako sve je išlo točno, stignut ću u školu točno u devet.*
- 73) *Kad sam završio, ja sam uporedio izvornu hrvatsku verziju i novu hrvatsku verziju provjeriti razumijem li stvarno sadržaj.*
- 74) *Film mi je bio još pretežak razumijeti.*
- 75) *Ali sada imam prostor raditi.*
- 76) *Kad moram pisati na hrvatskom mislim (Ø) moj IQ spusti.*
- 77) *Mislim (Ø) s njegovom pomoći mogu pisati vrlo dobru primjenu.*

In addition to the order of enclitics, the position of proclitics is also part of the fixed word order (Peti-Stantić, 2006: 230), so in non-native speakers deviations in their position in the sentence can also be found. Both recorded deviations in the order of proclitics occur in the material produced by the English speaker (78–79).

- 78) *Ja ću biti na dva ili tri predavanja po semestru (predavanja o i hrvatskoj književnosti i prijevodu)...*
- 79) *Ovo je moj drugi put u Zadru. Bio sam i ovdje prošle ljeta.*

²⁴ The subject applies the rule on the use of the conjunction *da* for indirect speech in direct speech.

3.2.5. Deviations at the Lexical Level

Macan and Kolaković (2008: 36) state that the lexical level covers word-formation (lexical-morphological) and semantic (lexical-semantic) deviations, and Cvikić and Bošnjak (2004: 115) point out that “in order to know a particular word we need to know its *form*, *content* and its *usage*”. Lexical deviations were the most prevalent of all types of deviations in the analyzed material. Their proportion in the total material was 40.4%. As already stated, this type of deviation was most prevalent in the Polish (31.43%), and the Slovak and the Turkish speakers (50%).

At the semantic level, the bulk of the deviations refer to the meanings of prepositions (22.84%), for example, *pred* was used instead of *na* (80), *iz* instead of *od* (81), *u* instead of *na* (82–84).

80) *Uzeo sam kufere, ruksak je bio pred leđima, jedan je bio u mojem ruci.*

81) *Čovjek mi je dao 2 lire iz svojih kovanica koje je uzeo od žetonmatika.*

82) *Idemo u grad, ali ostat ćemo samo neki sat vremena, sat i pol, nema-mo što da radimo duže u kiši i trebamo krenuti dalje.*

83) *Obično sam išao u poluotok, ali ponekad sam se samo pokušao izgubiti.*

84) *Onda sam prevodio s engleskog u hrvatsku.*

The following are deviations having to do with the meanings of verbs (20.37%), especially (un)prefixed ones in the Polish speaker (*popuštava* instead of *dopušta/dozvoljava*, example 85) and the Turkish speaker (examples 86 – 88, *pokrenuti* instead of *krenuti*, *dostigao* instead of *stigao*, *povratiti* instead of *vratiti*).

85) *Pa nema toliko veze, hrvatski stil popuštava manje zakašnjenje.*

86) *Za 15 minuta autobus će pokrenuti...*

87) *Kako sam dostigao?*

88) *Na granici zaboravili su nam povratiti kakve papire._*

At higher levels of learning, modal words i.e. conjunctions pose problems for learners (*sretno* instead of *sva sreća* and *onda* instead of *pa*), as can be seen in examples 89–90 from the material produced by the Czech speaker.

89) *Od plivanja brzo smo ogladnili, sretno da roštilj je bio gotov i mogli smo početi jesti.*

90) *Nakon dva sata drijemanja, odlučili smo napraviti nešto aktivno, onda počeli smo igrati odbojku i frisbee.*

Deviations in expressions follow with 14.81%, e.g. in the written production by the Turkish speaker (*čim nije prošlo...* instead of *uskoro*, *prijateljska skupina* instead of *skupina prijatelja*, *je bio kao da ide* instead of *kao da se kretao*, example 91–93) and the Slovak speaker (*odličnu vezu* instead of *prijateljstvo*, example 94).

- 91) *Stigao nam je metro čim nije prošlo puno vremena.*
- 92) *Bila je prijateljska skupina tamo koje igraju karte dok prolazi vrijeme.*
- 93) *Autobus je bio kao da ide.*
- 94) *...gdje smo se upoznale i skopile odličnu vezu.*

At the lexical-semantic level, deviations can be more clearly linked to the native language of the individual speaker, as can be seen in (95–96) recorded in the material produced by the English speaker.

- 95) *Eventualno majke dobi novac od prijateljice i kćerka može ići na ekskurziju.*
- 96) *Odmor u tom vremenu je bio vrlo zanimljiv, i jedan je čuo puno jezika istovremeno.*

The English and the Turkish speakers coined two interesting words each (Eng – examples 97–98, Tur – examples 99–100).

- 97) *Prijavilci za Fulbright moraju imati plan istraživanja.*
- 98) *Veselim se stanu jer je puno jeftiniji nego drugi stani koji bih mogao naći i susjedstvo je lijepo.*
- 99) *Pričekao sam ispred žetonmatika.*
- 100) *Čekao sam u stanonici.*

4. Conclusion

The analysis of the written linguistic production of five subjects of different mother tongues at a higher level of learning Croatian as a foreign language has provided insights into the individual qualities of the written production of each subject. At the time of data collection, four subjects had been learning Croatian for three years at a higher education institution, unlike the Czech speaker who had learnt Croatian only informally during a single semester of study in Croatia. Despite this fact, in terms of complexity, accuracy and fluency, her results were better than those of two other subjects, the English and the Turkish speakers, who had been learning Croatian for a longer period

of time and in a formal environment. The reason for this probably lies not only in the fact that the subject had been exposed to Croatian while attending lectures in Croatian, but also in the fact that her mother tongue, like Croatian, is a Slavic language. The subjects whose mother tongues were Polish and Slovak achieved better results than other subjects, which was expected considering their native languages are more similar to Croatian and the fact that they are students of Croatian Studies. The written linguistic production of the Slovak speaker was characterized by the highest complexity and fluency, while that of the Polish speaker was characterized by the highest accuracy. The English speaker achieved better results than the Turkish speaker even though he had not studied Croatian. However, during his studies at the University of Zadar, he attended lectures as part of the Translation Module of the Graduate Study of English, where he helped his colleagues with translation from Croatian into English, so he probably had to use Croatian actively more often than the Turkish speaker, who did attend classes with native speakers of Croatian, but rarely actively participated in discussions.²⁵

Deviations were unavoidably found in the journal entries of all subjects. The proportion of deviations in the analyzed material was the highest in the two subjects who also scored worst for complexity, accuracy and fluency. The deviations produced by the Turkish speaker accounted for as much as 42.89% of all the deviations recorded, and those produced by the English speaker 25.44%. The proportion of deviations produced by the Czech speaker, who did not learn Croatian formally, was 15.46%, and the proportion of deviations by the two subjects who studied Croatian Studies was 8.73% (the Polish speaker) and 7.48% (the Slovak speaker). These two subjects produced a larger number of complex sentences than the other subjects, so it can be said that the subjects who make more mistakes in the written production in Croatian as a foreign language more frequently opt for producing simple sentences. By reaching for avoidance strategies, they are probably trying to reduce the number of deviations which are more likely to occur in syntactically more complex structures. Deviations were found at all normative levels. In the case of two subjects, the speakers of Polish and Slovak, no deviations were found at the phonological level, probably because they had mastered the phonological norm well while studying Croatian. Morphological deviations were the most prevalent type of deviations in the English and the Czech speakers, whi-

²⁵ In his journal entries, the subject states that he prefers writing because he has more time to formulate his thoughts, to use a dictionary and remember grammar rules, which supports the claim that “adopting the **usage** of certain words” (Cvikić and Bošnjak, 2004: 118) can make mastering a language difficult, especially when it comes to complex production activities which include speaking and writing.

le in the other three subjects, deviations at the lexical level prevailed. Since the Czech speaker did not learn Croatian in a formal environment, the high proportion of morphological deviations in her case is not surprising. Based on the comparison of the proportion of lexical, morphological and syntactic deviations in the English speaker, it could be concluded that he focused mainly on syntax, probably because he had helped students of English with their translation assignments from Croatian into English during his study abroad programme in Croatia.

The findings of the analysis of the complexity, accuracy and fluency in the written production of these five subjects, as well as the analysis of the deviations they had produced, gave an insight into the individual patterns of mastering Croatian as a foreign language. Each subject followed his or her own developmental path and, in addition to some expected deviations, also produced some specific ones depending on various factors (e.g. their mother tongue, the method of mastering Croatian, their study programme, etc.). The analysis and examples of deviations can be useful to teachers of Croatian as a foreign language in their classes as guidelines on what they should focus on and what types of deviations they can expect. Future research should therefore include samples of written language production of native speakers of other languages.

References

- Aladrović Slovaček, K. & Kolar Billeg, M. (2011). „Ocjenjivanje jezične djelatnosti pisanja na materinskome jeziku“, in: Bežen, A. & Majhut, B. (eds.) *Redefiniranje tradicije: dječja književnost, suvremena komunikacija, jezici i dijete*. Zagreb: ECNSI & UFZG, pp. 15–29.
- Alujević Jukić, M. & Brešan, T. (2010). „Prijenosne pogreške kod talijanskih izvornih govornika tijekom pisane produkcije na hrvatskom kao stranom jeziku“. *Časopis za hrvatske studije*, Vol. 6, No. 1, pp. 241–252, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/128476>> [14. 3. 2023].
- Bašić, M. (2017). „Inojezični razvoj i teorije dinamičnih sustava“. *Croatia et Slavica Iadertina*, Vol. 13, No. 2, pp. 287–320, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/292709>> [12. 4. 2023].
- Bašić, M. (2015). *Morfosintaktički razvoj u hrvatskome kao inome jeziku – prikaz slučaja*. PhD thesis. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Bergovec, M. (2007). „Leksički pristup u nastavi stranih jezika s posebnim osvrtom na hrvatski“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 1, No. 3, 53–66, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/32528>> [12. 4. 2023].

- Cameron, L. & Larsen-Freeman, D. (2007). „Complex systems and applied linguistics“. *International journal of applied linguistics*, Vol. 17, No. 2, pp. 226–240.
- Carović, I., Vidović, A. & Kovač, M. M. (2010). „Usporedba govornih pogrešaka u hrvatskome kao stranom jeziku između početnih i naprednih stupnjeva učenja“, in: Mildner, V. & Liker, M. (eds.) *Proizvodnja i percepcija govora*. Zagreb: FF Press, pp. 313–328.
- Corder, S. P. (1981). *Error analysis and interlanguage*. Oxford: Oxford University Press.
- Cvikić, L. & Jelaska, Z. (2007). „Složenost ovladavanja glagolskim vidom u inojezičnome hrvatskome“. *LAHOR: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 2, No. 4, pp. 190–216, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/34276>> [14. 4. 2023].
- Cvikić, L. & Bošnjak, M. (2004). „Pogled u obilježja i probleme učenja riječi u hrvatskome kao nematerinskome jeziku“, in: Stolac, D., Ivanetić, N. & Pritchard, B. (eds.) *Suvremena kretanja u nastavi stranih jezika: zbornik radova sa savjetovanja održanoga 17. i 18. svibnja 2002*. Zagreb: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku – Rijeka: Grafrade, pp. 111–120.
- Cvitanušić Tvico, J. & Nazalević, I. (2010). „Stavovi makedonskih kroa-tista i problemi ovladavanja pojedinim hrvatskim jezičnim kategorijama“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 2, No. 10, pp. 167–186, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/102426>> [12. 4. 2023].
- Čilaš Mikulić, M. (2012a). *Glagolski vid u hrvatskome kao drugom i stranom jeziku*. PhD thesis. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Čilaš Mikulić, M. (2012b). „Uporaba infinitiva i/ili ustrojstva da + prezent u inojezičnome hrvatskome“, in: Čilaš Mikulić, M., Juričić, A. & Udier, S. L. (eds.) *Savjetovanje za lektore hrvatskoga kao inoga jezika*. Zagreb: FF press, pp. 64–72.
- Čužić, Tomislav. (2015). „Pogled u najizrazitije hrvatsko-slovenske pravopisne razlike u kontekstu analize interferencijskih pravopisnih pogrešaka“, in: Udier, S. L. & Cergol Kovačević, K. (eds.) *Višejezičnost kao predmet multidisciplinarnih istraživanja*. Zagreb: Srednja Europa, pp. 33–53.
- De Bot, K. & Larsen-Freeman, D. (2011). „Researching Second Language Development from a Dynamic Systems Theory perspective“, in: Verspoor, M., de Bot K. & Lowie, W. (eds.) *A dynamic approach to second language development: Methods and techniques*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins Publishing, pp. 1–23.
- Fuderer, T. (2004). „Kako ukrajinski govornici usvajaju pojedine hrvatske vrste riječi“. *Strani jezici*, Vol. 33, No. 3/4, pp. 375–393.

- Grgić, A. & Udier, S. L. (2012). „Pravopisna kompetencija na razini B1 u hrvatskome kao inome jeziku“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 2, No. 14, pp. 204–220, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/163919>> [18. 4. 2023].
- Gulešić Machata, M. (2013). „Apriorna analiza odstupanja u gramatičkom rodu (s obzirom na prvi jezik učenika)“. *Opera Slavica*, Vol. XXIII, No. 4, pp. 174–186, <Available at: https://digilib.phil.muni.cz/_flysystem/fedora/pdf/129023.pdf> [14. 3. 2023].
- Gulešić Machata, M. (2012). *Rod u inojezičnom hrvatskom: lingvistički i psiholingvistički pristup*. PhD thesis. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Gulešić Machata, M. & Jelaska, Z. (2010). „Inojezični hrvatski i govornici drugih slavenskih jezika“, in: Badurina, L. & Bačić-Karković, D. (eds.) *Riječki filološki dani 8*. Rijeka: Filozofski fakultet, pp. 695–716.
- Gulešić Machata, M. & Udier, S. L. (2008). „Izvorna odstupanja u hrvatskome kao inojezičnome“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 1, No. 5, pp. 19–33, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/50852>> [14. 3. 2023].
- Hunt, K. W. (1965). *Grammatical structures written at three grade levels*. Illinois: Champaign.
- James, C. (1998). *Errors in language learning and use. Exploring error analysis*. London – New York: Longman.
- Jelaska, Z. (2012). „Ovladavanje materinskim i inim jezikom“ in: Češi, M., Cvikić, L. & Milović, S. (eds.) *Inojezični učenik u okviru hrvatskoga jezika: okviri za uključivanje inojezičnih učenika u odgoj i obrazovanje na hrvatskome jeziku*. Zagreb: AZOO, pp. 19–35, <Available at: <https://www.azoo.hr/app/uploads/uvezeno/datoteke/inojezicni-ucenik-web-1536878529.pdf>> [11. 2. 2023].
- Jelaska, Z., Cvikić, L. & Tofoska, S. S. (2010). „Glagolski sustavi u hrvatskomu i makedonskomu kao drugomu i stranomu jeziku“ in: Karanfilovski, M., Velev I. & Makarioska, L. (eds.) *Megjunaroden makedonistički sobir*. Skoplje: Filološki fakultet „Blaže Koneski“, pp. 153–166.
- Jelaska, Z. (2005b). „Ovladavanje drugim jezikom“, in: Jelaska, Z. (ed.) *Hrvatski kao drugi i strani jezik*. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, pp. 88–108.
- Jelaska, Z. & Bošnjak, T. (2005). *Glagolima od komunikacije do gramatike i obratno. Hrvatski kao drugi i strani jezik – HIDIS 1 (knjižica sažetaka)*. Zagreb: Hrvatsko filološko društvo.

- Jelaska, Z. (2003). „Proizvodnja glagolskih oblika hrvatskoga jezika kao stranoga jezika: od infinitiva prema prezentu“, in: Botica, S. (ed.) *Zbornik Zagrebačke slavističke škole 2002*. Zagreb: Filozofski fakultet – Zagrebačka slavistička škola, pp. 48–63.
- Jelaska, Z. & Hržica, G. (2002). „Poteškoće u učenju srodnih jezika: prevođenje sa srpskoga na hrvatski“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 49, No. 3, pp. 91–104, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/367301>> [22. 2. 2023].
- Jelaska, Z. (2001). *Basic Croatian Grammar I*. Zagreb: Sveučilišna škola hrvatskoga jezika i kulture (skripta).
- Larsen-Freeman, D. (2009). „Adjusting expectations: The study of complexity, accuracy, and fluency in second language acquisition“. *Applied Linguistics*, Vol. 30, No. 4, pp. 579–589.
- Larsen-Freeman, D. & Cameron, L. (2008). *Complex systems and applied linguistics*. Oxford: Oxford University Press.
- Larsen-Freeman, D. (1997). „Chaos/complexity science and second language acquisition“. *Applied Linguistics*, Vol. 18, No. 2, pp. 141–165.
- Larsen-Freeman, D. & Strom, V. (1977). „The Construction of a Second Language Acquisition Index of Development“. *Language Learning*, Vol. 27, No. 1, pp. 123–134.
- Macan, Ž. & Kolaković, Z. (2008). „Prijenosna odstupanja govornika njemačkoga u ovladavanju hrvatskim jezikom“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 1, No. 5, pp. 34–52, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/50854>> [13. 4. 2023].
- Medved Krajnović, M. (2010). *Od jednojezičnosti do višejezičnosti: uvod u istraživanja procesa ovladavanja inim jezikom*. Zagreb: Leykam international.
- Musulin, M. & Macan, Ž. (2006). „Usvajanje priloga u inojezičnome hrvatskome“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 2, No. 2, pp. 176–189, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/16761>> [11. 2. 2023].
- Novak Milić, J. (2002a). „Učenje glagolskih oblika u hrvatskome kao stranome jeziku“. *Suvremena lingvistika*, Vol. 53, No. 1–2, pp. 85–100, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/24774>> [21. 2. 2023].
- Novak Milić, J. (2002b). „Neke morfološke pogreške „stranaca“ kod učenja hrvatskoga kao drugoga ili stranoga jezika“, in: Stolac, D., Ivanetić, N. & Pritchard, B. (eds.) *Primijenjena lingvistika u Hrvatskoj – izazovi na početku XXI. stoljeća*. Zagreb – Rijeka: Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, pp. 373–400.

- Novak, J. (2000). *Učenje i usvajanje osnovnih glagolskih oblika u hrvatskome kao stranome i drugome jeziku*. Master thesis. Zagreb: Filozofski fakultet.
- Pasini, D. & Ćavar, A. (2009). „O naprednom stupnju učenja hrvatskoga kao stranog jezika“. *Hrvatski*, Vol. 7, No. 2, pp. 47–60, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/118768>> [18. 3. 2023].
- Pavličević-Franić, D. & Sikirić, M. (2005). „Inovacijski semantemi u procesu usvajanja jezičnoga znaka“. *Jezik: časopis za kulturu hrvatskoga književnog jezika*, Vol. 52, No. 3, pp. 92–102, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/24194>> [13. 4. 2023].
- Pavlinušić, E. & Kelić, M. (2011). „Utjecaj poučavanja na ovladanost povratnim glagolima u hrvatskome kao inome jeziku“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 1, No. 11, pp. 5–22, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/118255>> [22. 2. 2023].
- Peti-Stantić, A. (2006). „O kakvu je redu riječ?“. *Filologija*, No. 46–47, pp. 227–238, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/35029>> [12. 2. 2023].
- Schachter, J. (1974). „An Error in Error Analysis“. *Language learning*, Vol. 24, No. 2, pp. 205–214.
- Selinker, L. & Gass, S. M. (2001). *Second Language Acquisition*. Mahwah: Lawrence Erlbaum Associates.
- Udier, S. L. (2015a). „Glottodidaktički pogled na hrvatski pravopis“. *Strani jezici*, Vol. 44, No. 2, pp. 110–128.
- Udier, S. L. (2015b). „Enklitike u nastavi hrvatskoga kao inoga jezika između višega i nižega standardnog varijeteta“, in: Udier, S. L. & Cergol Kovačević, K. (eds.) *Višejezičnost kao predmet multidisciplinarnih istraživanja*. Zagreb: Srednja Europa, pp. 17–32.
- Udier, S. L. (2009). „Pristup obradi leksičkih jedinica u nastavi hrvatskoga kao drugoga i stranoga jezika“. *Lahor: časopis za hrvatski kao materinski, drugi i strani jezik*, Vol. 1, No. 7, pp. 77–93, <Available at: <https://hrcak.srce.hr/file/70141>> [16. 3. 2023].
- Vidović Bolt, I. & Kodrić, A. (2013). „Važnost kontrastivnog pristupa u poučavanju stranoga jezika – primjer ovladavanja hrvatskim za poljske govornike“. *Poznańskie Studia Slawistyczne*, No. 5, pp. 307–320, <Available at: <https://bibliotekanauki.pl/articles/635770>> [16. 3. 2023].
- Wolfe-Quintero, K., Inagaki, S. & Kim, H. Y. (1998). *Second language development in writing: Measures of fluency, accuracy and complexity*. Honolulu: Second Language Teaching and Curriculum Center, University of Hawaii at Manoa.
- *Zajednički europski referentni okvir za jezike: učenje, poučavanje, vrednovanje (ZEROJ)* (2005). Zagreb: Školska knjiga.

Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIČEVIĆ

**PISANA PROIZVODNJA NA VIŠOJ RAZINI OVLAĐAVANJA
HRVATSKIM KAO INIM JEZIKOM**

Proizvodno (aktivno) znanje inoga jezika povezuje se s govorenjem i pisanjem. Odstupanja su u pisanju ili govorenju neizostavan dio ovlađavanja inim jezikom, ali nisu jedini pokazatelj koliko je netko ovladao njime. Osim ispitivanja točnosti govorene i pisane proizvodnje učenika inoga jezika novija istraživanja uključuju (između ostaloga) i ispitivanja gramatičke i leksičke složenosti i tečnosti. U ovome se radu raščlanjuje pisana proizvodnja neizvornih govornika hrvatskoga jezika na višoj razini ovlađavanja hrvatskim kao inim jezikom. U prvome se dijelu rada utvrđuje gramatička složenost, točnost i tečnost njihovih pisanih uradaka, a u drugome dijelu rada prikazuju se odstupanja na pravopisnoj, fonološkoj, morfološkoj, sintaktičkoj, leksičko-semantičkoj i leksičko-tvorbenoj razini. Zaključno se uspoređuju odnos složenosti, točnosti i tečnosti u pojedinačnoj i ukupnoj pisanoj proizvodnji.

Ključne riječi: *inojezični hrvatski, pisana proizvodnja, odstupanja, složenost, točnost, tečnost*

Izvorni naučni rad

UDK 316.7(=1.161.2)(100)

Алла РОМАНЧЕНКО (Одеса)

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова

apromanchenko@ukr.net

ПСИХОЛІНГВІСТИЧНІ ТА ЕТНОКУЛЬТУРНІ ПАРАМЕТРИ КОМПАРАТИВНОЇ КАРТИНИ СВІТУ УКРАЇНЦІВ

Метою дослідження є з'ясування специфіки компаративної моделі світу українців в психолінгвістичному й етнокультурному аспектах. Для цього визначено якісні й кількісні параметри асоціатів, вирізнено частотні й одиничні асоціативні реакції, зіставлено асоціати з агентами порівняння у фразеологічних словниках, встановлено етнокультурні коди вказаної моделі світу, здійснено нейролінгвістичну кваліфікацію агентів порівняння.

У процесі вивчення прислужилися спрямований асоціативний експеримент для експлікації сучасної компаративної моделі світу; компонентний аналіз, використаний для встановлення семантичної амплітуди агентів порівняння; етнолінгвістичний метод для кваліфікації національно-культурного сегменту компаративної картини світу; елементи методів Мілтон-модельної ідентифікації та предикатних характеристик мовлення, що сприяли визначенню актуальної репрезентативної системи українців; кількісні підрахунки, котрі уможливили з'ясування продуктивності етнокультурних кодів у досліджуваному фрагменті картини світу.

Для кожного з 10 стимулів визначено кількість реакцій, агентів порівняння, повторюваних та одиничних реакцій, відмов. Сформовано компаративне асоціативне поле, організоване 3-5 тематичними групами. З'ясовано, що повторювані реакції становлять 27 %, а одиничні – 64 %. Асоціати кожного стимулу зіставлено з агентами порівняння у фразеологічних словниках й встановлено, що лише 5 % відтворюють традиційні порівняння. Тематичні групи агентів порівняння відбивають різні етнокультурні коди українців: антропний – 31 %, артефактний – 27,8 %, зооморфний – 17,85 %. Асоціати відбивають візуальну та кінестетичну

репрезентативну систему й репрезентують лінгвокогнітивний складник національної мовної особистості, котрий фрагментарно актуалізує компаративну модель світу у вказаних аспектах.

Ключові слова: *агент порівняння, асоціат, етнокод, компаративна модель, компаративне асоціативне поле, стимул*

Вступ

Картина світу як об'єкт дослідження здавна цікавить фахівців. Однак досі актуальним залишається питання стосовно її етноспецифіки, оскільки вона має здатність змінюватися з часом. Указану наукову проблему частково можна розв'язати завдяки студіюванню психолінгвістичних та етнокультурних характеристик компаративного сегмента картини світу, що уможливить з'ясування її статичних й динамічних параметрів. Актуальність вивчення вказаних особливостей компаративної картини світу вбачаємо у важливості асоціативного складника у формуванні світогляду народу, у необхідності встановлення природи асоціацій різного ступеня складності крізь призму порівняння.

Картину світу розуміють як когнітивну конструкцію, зумовлену кількома чинниками: законами природи, життєвою концепцією, сенсом буття людини тощо (Dodd, 2017), і трактують як об'єкт вивчення, що цікавить науку та інші сфери життєдіяльності (Tagiyuddin, 2017). Концепти віддзеркалюють досвід народу та його духовні цінності, а мовна картина світу, складниками якої є концепти, виявляє специфіку світобачення етнічною спільнотою (Форманова, 2020: 31), зокрема й щодо компаративної картини світу. Порівняння, як зазначає О. Левченко, – один із феноменів, що відбиває концептуальні простори (Левченко, 2006), котрі перетинаються й організовують етнокультурну мережу.

Сутність і методику проведення асоціативного експерименту (АЕ) висвітлено в чималій кількості розвідок, де докладно описано процедуру й методологічні вимоги до проведення, типи та модифікації, ступінь вірогідності й об'єктивності, вибір респондентів і слів-стимулів, чинники, що впливають на результати. АЕ, нині затребуваний у багатьох працях із психології, криміналістики, судової експертизи, комунікативної, когнітивної й психолінгвістики, лінгворекламології й лінгвокультурології, лінгвоперсонології та лінгводидактики, де визначають семантичні параметри слів, їхній асоціативний діапазон, сугестивний вплив тощо. Теоретичною базою пропонованої статті слугували публікації з психолінгвістики, нейролінгвістичного програмування, нейропсихології,

комунікативної й когнітивної лінгвістики, лінгвокультурології, фразеології українських учених (Архангельская, 2020; Жуйкова, 2018; Романченко, 2020; Ковалевська, 2008; Мартінек, 2007; Мізін, 2018; Сириця, 2020; Тодор, 1994; Форманова, 2020; Kovalevska, Kovalevska, Kutuza & Lakomska, 2021; Kutuza & Varynska, 2020). У працях зарубіжних дослідників (Жарноцайова, 2020; Bandler & Grinder, 1979; Deese, 1969; Dodd, 2017; Greenwald, McGhee & Schwartz, 1998) розкрито методику й прийоми, алгоритм та аналіз досліджень, що актуально для нашої розвідки.

За допомогою АЕ виявляють асоціативні поля лексем, пов'язаних зі стимулом, а також асоціативні зв'язки між стимулом і реакцією (Мартінек, 2007: 13), суб'єктивні інтерпретації опитуваних та прогнозовані реакції (Кутуза, 2018: 440), що демонструють стереотипні уявлення мовців, сформовані колективною свідомістю. Науковці переконані, що саме завдяки автоматичності відтворення підсвідомого АЕ є ефективним механізмом різноаспектних студій (Жарноцайова, 2020: 69). Його залучають і з метою встановлення семантичного діапазону слів різних частин мови, і для з'ясування продуктивності й розуміння трансформованих фразеологізмів у медійному дискурсі (Лакомська, 2019) тощо. Прикметники з неоднаковим семантичним наповненням нерідко слугують предметом психолінгвістичних досліджень. М. Жуйкова зосередила увагу на тих, семантика яких містить відомості про основні канали сприйняття (Жуйкова, 2018). Для О. Тодор стимулами в психолінгвістичному експерименті слугували 12 незакінчених фраз (прикметник та сполучник *як*), що викликали образ, котрий існує у свідомості мовця як мірило вказаної ознаки (Тодор, 1994: 65). У сфері ж зіставної фразеології плідно працює К. Мізін. Обравши стимули-прикметники англійської та української мов, він визначив значущі для британців й українців концепти, що дало змогу дійти висновків стосовно ціннісних орієнтирів молоді (Мізін, 2016). Необхідність і доцільність проведення АЕ для осмислення компаративної моделі світу вбачаємо в можливості встановлення статичної й динаміки агентів порівняння в компаративних висловлюваннях. Частотні асоціати демонструють невинновий характер уживання, соціальну закріпленість і статичність, а одиничні – індивідуальні уявлення про світ, його динаміку.

Метою нашої розвідки є з'ясування специфіки компаративної моделі світу українців в психолінгвістичному й етнокультурному аспектах. Із цією метою необхідно вирішити такі завдання: заналізувати реакції респондентів на стимули, визначивши їхні якісні й кількісні параметри, вирізнивши традиційні й індивідуальні асоціативні реакції; зіставити отримані асоціати з агентами порівняння, зафіксованими в українських

фразеологічних словниках, для чого залучено шість лексикографічних праць (Коломієць & Регушевський, 1988 (далі КР); Олійник & Сидоренко, 1978 (ОС); Словник фразеологізмів української мови, 2003 (Б); Удовиченко, 1968 (СУТ); Удовиченко, 1984 (У); Ужченко & Ужченко, 1998 (УУ)); встановити етнокультурні коди, що репрезентують компаративну модель світу; здійснити нейролінгвістичну кваліфікацію агентів порівняння.

Методика та методи дослідження

З чотирьох запропонованих ученими різновидів стимулів (іменник, дієслово, віддієслівний іменник та прикметник) для АЕ обрано прикметники та дієслова. Запланований спрямований асоціативний експеримент як один із його типів передбачав відповідь на стимул словесною реакцією певного граматичного класу (Жарноцайова 2020: 70). У цій розвідці ми зосередилися лише на прикметникових стимулах. Експеримент зводився до того, щоб отримати реакції на стимул – основу порівняння, яка є компонентом компаративної моделі (референт порівняння – основа порівняння – формальний маркер – агент порівняння). Основою порівняння обрано десять прикметників на позначення зовнішніх і внутрішніх якостей об'єктів / суб'єктів.

У процесі дослідження прислужилися спрямований асоціативний експеримент для експлікації фрагменту сучасної компаративної моделі світу; компонентний аналіз, використаний для встановлення семантичної амплітуди агентів порівняння; етнолінгвістичний метод для кваліфікації національно-культурного сегменту в межах компаративної картини світу; елементи методів Мілтон-модельної ідентифікації та предикатних характеристик мовлення, що сприяли визначенню актуальної репрезентативної системи українців; кількісні підрахунки, котрі сприяли встановленню ступеня продуктивності етнокультурних кодів у досліджуваному фрагменті картини світу.

До експерименту залучено 155 (105 осіб жіночої і 45 – чоловічої статі) респондентів віком від 16 до 53 років. Більшість опитаних (100 осіб) є студентами коледжу (ВСП «Одеський автомобільно-дорожній фаховий коледж державного університету «Одеська політехніка»), які здобувають фах, пов'язаний з економічною діяльністю та транспортною галуззю. До перших належать бухгалтерський облік (15), економіка підприємства (17), комерційна діяльність у бізнесі (5), менеджмент (12), а до других – обслуговування та ремонт автомобілів (25), організація авіаперевезень (13), експертиза й розслідування ДТП (2), організація та

регулювання дорожнього руху (6), митне оформлення на авіатранспорті (5). Іншими респондентами (55 осіб) були філологи, більшість з яких – студенти (спеціалізація: українська мова та література, прикладна лінгвістика) та викладачі філологічного факультету Одеського національного університету імені І. І. Мечникова. Соціологічний складник експерименту передбачав відповіді на запитання про вік, стать, фах. Його власне асоціативна частина зводилась до того, щоб отримати реакції на стимул – основу порівняння, якою послуговували десять прикметників: *бідний, білий, вільний, гарний, гострий, міцний, старий, сердитий, хитрий, чистий*. Усього отримано 1590 реакцій на вказані стимули. До уваги взято першу та другу реакції (якщо така була).

Асоціативний експеримент відбувся офлайн у березні 2020 року у вказаних навчальних закладах. Студентам було повідомлено про мету й завдання експерименту, отримано відповідну згоду на участь у дослідженні й використанні даних із науковою метою. Для проведення пропонуваного дослідження не було отримано жодних коштів або іншої підтримки та дотримано етичних норм під час підготовки та проведення цього дослідження.

Результати асоціативного експерименту

Мета емпіричного дослідження полягає у встановленні складу агентів порівняння, що формують компаративну конструкцію, часто фразеологічного типу. Атрибутивна природа стимулу й завдання експерименту спонукали до реакцій-субстантивів. Відповідно до його формальних умов, зокрема щодо запропонованих стимулів-основ компаративної моделі, отримані асоціативні зв'язки в основному репрезентують синтагматичні відношення. Нижче наводимо асоціативні реакції респондентів, указуючи дані щодо частотності, кількості задіяних агентів порівняння (АП).

Бідний як: студент 21, бомж 20, безхатченко 16, церковна миша 14, миша 8, жебрак 7, безхатко 6, сирота 5, безробітний 2, бездомний 3, безхатній 2, двірник / дворник 2, кріпак 2, пенсіонер 2, родич 2, селяк 2, собака 2, африканець, багатій, біда, босяк, вівця, ґрунт, дерево без листя, Індія, капіталіст, козак, комуніст, Кравчук (одна лише хата зі стріхою), кріт, Лазар, лис, людина, людина без грошей, людина без місця проживання, мер, мільйонер, не робить нічого, нитка, папір, простак, пустеля, раб, селянин, сусід, Трамп, фермер, Чіпка, чоботар, чоловік, чоловік, що сидить під храмом, чорт, щур, Юра. Отримано 153 реакції. Усього АП – 54, 17 з них – уживані більше одного разу, 37 одиничних

реакцій, відмов – 5 (далі подаватимемо кількісні дані в такій послідовності: 153/54/17/37/5).

Найчастотнішими є реакції *студент, бомж, безхатченко, церковна миша, миша* (подаємо перші п'ять). Оними є одиничними реакціями, серед них АП обрано біблійних, реальних та літературних осіб чи країну (*Лазар, Трамп, Чінка, Юра; Індія*). Індивідуальні асоціати характеризуються середньою продуктивністю стосовно еталонності ознаки. Компаративне асоціативне поле (КАП) репрезентує такі тематичні групи: назви осіб (апелятиви й оними) за соціальним статусом, діяльністю, професією, мешканням тощо; назви тварин; абстрактні й речовинні назви. Синтагматичні відношення представлено більшістю одиничних іменників, рідко трапляються словосполучення (*дерево без листя*) або подано пояснення, відоме переважно старшому поколінню (*Кравчук ((одна лише хата зі стріхою)*).

Стереотипними, такими, що маркують світобачення українців й об'єктивовані у фразеологічних словниках (ФС), є п'ять реалій. У складі фразеологічних одиниць (ФО) функціують такі АП, як *церковна миша* (У, II: 284; КР: 15; ОС: 20; УУ: 99; Б: 390), *родич* (УУ: 153). Поза увагою респондентів перебували образи турецького святого (У, II: 284; КР: 15; СУІ: 413; Б: 155; УУ: 12), бубона (КР: 15; Б: 155; УУ: 12), маку (КР: 15; УУ: 99), репрезентовані українською фольклорною традицією. За емоційно-оцінним ставленням до неназваного референта порівняння вирізняє дві групи: нейтральні та емоційні асоціати, де в останніх наявний гумористичний, сатиричний чи навіть саркастичний елемент.

Білий як: *сніг (перший) 81, стіна 9, молоко 8, лист (паперу, аркуша, чистий) / аркуш 8, смерть 6, сметана 5, крейда 4, ведмідь 4, засць 4, полотно 2, іній 2, місяць 2, ворона 2, альбінос, вапно, вода, голуб, день, дитина, добро, її брат, килим, кінь, колір, кріль, літак, мертвець, масло, морозиво, мука, небо, папір, пісок, птах, светр, слов'янин, стеля, труп, туфлі, фарба, холодильник, чорний клен*. Схема реакцій: 166 /46/13/29/0. 1 – нерозбірливо.

Найчастотнішими є реакції *сніг, стіна, молоко, лист, смерть*. Відомо, що лексема *сніг* активно функціює у біблійних текстах, де йдеться про колір шкіри, волосся, одяг божества, духовну чистоту й радість (Судук, 2015). Одиничні асоціати ілюструють середню продуктивність щодо еталонності ознаки, нетиповим мірилом виступають *вода, добро, літак, холодильник* тощо. Зрідка асоціати виражено атрибутивними словосполученнями (*її брат, чистий аркуш, чорний клен*). КАП охоплює такі тематичні групи: назви речовин, тварин, предметів, живих і неживих осіб. Серед асоціатів наявні й словосполучення.

До зафіксованих у ФС агентів порівняння належать: *сніг* (Б: 672), *стіна* (У: 298; ОС: 20), *молоко* (У, П: 276; ОС: 220), *крейда* (У: 55; ОС: 20), (побіліти як) *полотно* (УУ: 139), *голуб* (ОС: 220). Поза увагою респондентів опинився лише один АП – *дунь*, котрий, за даними ФС, поєднується як зі словом *білий*, так і зі словом *сивий* (Б: 355; УУ: 193). Його відсутність серед асоціатів мотивуємо тим, що, по-перше, цей птах належить до рідкісних видів родини яструбових, по-друге, білий колір у його забарвленні представлено частково (біле черево, біле надхвістя).

Вільний як: *птах* (у небі) / *птиця* (в небесах) / *птаха* / *пташка* 101, *вітер* (у полі; що дме у вітрила) 22, *козак* 8, *орел* 5, *вовк* 2, *море* 2, *сокіл* 2, *Україна* 2, *бездітний*, *каса*, *китайський народ*, *ластівка*, *лебідь*, *лев*, *лелека*, *лібертарій*, *людина*, *муха*, *свобода*, *сім'я*, *студент*, *українець*, *я*.
Схема реакцій: 159/30/8/15/0.

КАП не розгалужене, оскільки перші два асоціати мають високу повторюваність. Разом із ними (*птах*, *вітер* – з варіантами) лексеми *козак*, *орел*, *вовк* становлять концентроване ядро поля. Порівняно з розглянутими стимулами аналізована основа порівняння охоплює невелику кількість одиничних реакцій, адже високий відсоток індивідуальних асоціатів зумовлений низькою повторюваністю реакцій і, навпаки, висока частотність тієї самої асоціації впливає на невелику кількість одиничних асоціатів. Одиничними реакціями є, наприклад, такі: *каса*, *лібертарій*, *сім'я*, *свобода*. Їх представлено переважно іменниками, іноді трапляються й словосполучення (*китайський народ*, *вітер у полі*, *птах у небі*, *птиця в небесах*) чи підрядні означальні речення (*вітер, що дме у вітрила*).

На основі реакцій утворюється поле, сформоване з таких тематичних груп: назви птахів і тварин, осіб і їх сукупності, природних реалій. Реакція *каса* викликана часто вживаним у закладах торгівлі та харчування словосполученням *вільна каса*. Більшість АП називають птахів: *орел*, *сокіл*, *ластівка*, *лебідь*, *лелека*. Як очікувану й мотивовану реакцію зафіксовано й назву нашої країни (*Україна*), етнонім (*українець*), іменник *свобода*. Центральним асоціатом поля є зафіксоване в опрацьованих ФС й міцно вкорінене в народній свідомості порівняння *вільний як птах* (У, П: 280; СУІ: 410; Б: 583; УУ: 146). Інших АП в узуальних ФО не виявлено.

Гарний як: *квітка* / *квіточка* (весняні) / *квіти* 25, *я* (1 відповідь містить смайлик ☺) 15, *кіт* / *котик* / *кішка* 8, *весна* 7, *дівчина* 5, *сонце* 5, *небо* 4, *троянда* / *роза* 4, *веселка* 3, *калина* 3, *мама* (що посміхається) / *матуся* 3, *писанка* 3, *полуниця* 3, *Джонні Депп* 2, *картина* 2, *місяць* 2, *модель* 2, *намальований* 2, *нарцис* 2, *свиня* 2, *світ* 2, *сокіл* 2, *Ален Делон*, *Анорій Любка*, *Анжеліна Джоли*, *Артем*, *білка*, *букет*, *верба*, *виш-*

ня, вогонь, Гальперін Михайло, дзеркало, душа, завод, захід сонця, зерно, зірка (людина), зорі, діамант, життя, завжди, золото, каблучка, Кайлі Дженер (поруч ☺), король, лев, лебідь, літо, луна, людина, Майстренко, мак, маленьке цуценя (поруч ☺), мерседес, море, опудало, пава, панська дочка, персик, природа, пролісок, пташка, рожса, свобода, сон, хоч воду з лиця пий, цвіт, Юсеф, яблуні у цвіту, Ярик, ясен. Схема реакцій: 156/80/22/51/3.

КАП аналізованого стимулу найбільш розгалужене, що засвідчує обшир еталонів порівняння. Частотними реакціями в межах поля є *квітка, я, кіт, весна, дівчина*. Одиначні реакції (мають високу продуктивність) демонструють індивідуальні критерії ідеалів краси, що вказує на незаштампованість мислення стосовно мірила краси й інтенсивного вираження досліджуваної ознаки (*дзеркало, персик, свобода, життя, король* тощо). Асоціати переважно є іменниками, наявні також асоціати-словосполучення (*весняні квіти, маленьке цуценя, яблуні в цвіту, захід сонця, панська дочка*) та асоціати-атрибути (не передбачалося експериментом). Охоплено такі тематичні групи: назви осіб; назви рослин і тварин; назви природних реалій; абстрактні й речовинні назви. Серед назв осіб актуальними є апелятиви (їх більшість) та оніми, з-поміж яких вирізняються ті, що номінують відомих персон і постають привабливими для сучасних українців – актори, модель, письменник: *Джонні Деп, Андрій Любка, Анжеліна Джолі, Ален Делон, Кайлі Дженер*.

Фразеологічну традицію репрезентують такі АП, як *квіточка* (Б: 290), *сонце* (КР: 21), *писанка* (Б: 502; УУ: 132), *картинка* (ОС: 222), *зоря* (КР: 21), *мак* (Б: 364), *рожа* (УУ: 153), *цвіт* (Б: 756). Усталені порівняння, звісно ж, не викликають такого емоційного ефекту, як одиначні, бо не демонструють додаткових експресивних властивостей, але завжди містять оцінний елемент. Трапляються серед асоціатів і власне компаративні ФО: як *намальований, хоч воду з лиця пий*. Серед отриманих реакцій відсутні традиційні порівняння з лялечкою (Б: 361; УУ: 94), цяцькою (Б: 760), яблучком (У, II: 280; СУІ: 414), ягодою (СУІ: 415).

Гострий як: *ніж / ножик* 85, *перець (чили)* 35, *лезо* 7, *голка* 4, («*Тещин*») *язик* 4, *слово / слова (що руйнують життя)* 3, *гірчиця* 2, *соус* 2, *безмежся, бритва, жарт, кинджал, кілок, куточок, лук, меч, осока, піп, топор, сатира, спис, стріла, цвях, шабля, шприц*. Схема реакцій: 159/29/8/17/1.

Кількісно асоціативні реакції подібні до тих, котрі має стимул *вільний*, і маніфестують обмежене коло АП завдяки високій частотності лексем *ніж / ножик, перець, лезо, голка, язик*, що вказує на спільність асоціацій респондентів. Індивідуальні асоціати репрезентують низьку

продуктивність еталонів, де на неординарність претендують *безмежжя, ніп*. Поруч зі словами функціює підрядне словосполучення та підрядне означальне речення (*«Тещин язык»; слова, що руйнують життя*). КАП містить кілька тематичних груп: назви предметів, речовин, мовно-літературні назви. ФС фіксують стійкі сполуки з лексемами *ніж* (У, II: 278; УУ: 110), *бритва* (У, I: 150). Інших АП у ФС не виявлено.

Міцний як: *горіх (ядро) / горішок 56, камінь 21, сталь 14, дуб 10, скеля 7, залізо 5, кулак 4, бетон 2, дерево 2, молот 2, я 2, алмаз, батько, болт, вино, Геракл, гірчиця, гора, горілка, граніт, діамант, дідусь, що не падає духом, замок, кава, кіготь, кремін, кокос, крига, лев, Майстренко, міст, нероба, ніж, робочий клас, руки матері, стіл, Титан, топор, хабіб, Халк, хлопець, хрін, чавун, явір*. Схема реакцій: 158/45/11/33/0.

АП *горіх / горішок, камінь, сталь, скеля, дуб* є високочастотними. Лише останній відбиває фразеотрадицію (У, II: 270), пов'язану з ототожненням міцності чогось із деревом родини букових, що символізує чоловічу силу. Зафіксований один випадок ілюструє малу затребуваність кваліфікації зазначеної ознаки у традиції народу, спонукає до залучення індивідуальних еталонів – АП. Одиничні асоціати репрезентують середню продуктивність еталонності ознаки, серед яких нестандартними є *хабіб* (з малої літери), *Халк, Майстренко, нероба* тощо. КАП охоплює такі тематичні групи: назви речовини, предметів, міфічних, реальних і мультиплікаційних персонажів, флорономени. Кількісну перевагу мають речовинні назви.

Старий як: *дід / дідусь 62, дуб (що височіє над будинком) 32, (цей) світ 25, дерево 8, пен 6, бабуся 2, всесвіт 2, бик, будинок, відро, вовк, гріх, історія, карбюраторний двигун, камінь, картина, книга, коньяк, ліс, мамонт, мій прадід, молодий, монах, море, мудрець, наше місто, ніч, пенсіонер, планета, пляшка вина, система відносин між людьми, собака, «Совок», студент під час сесії, сусід, цап, черепаха, черешня*. Схема реакцій: 168/41/7/31/0.

Тематичні групи на позначення осіб, тварин, рослин, предметів, природних реалій, абстрактних понять формують КАП, у якому високочастотними є такі АП, як *дід / дідусь, дуб, світ, дерево, пен*. Одиничні асоціати демонструють середню продуктивність еталонності ознаки, з-поміж яких своєю оригінальністю вирізняються *«Совок», цап, гріх* тощо. Неординарними реакціями є асоціати-словосполучення *карбюраторний двигун, система відносин між людьми, студент під час сесії*. ФС у ролі АП подають лише лексеми *пен* (Б: 488; УУ: 130) і *світ* (У, I: 214; УУ: 166; Б: 635).

Сердитий як: вовк 25, пес 11, бик 10, (голодна) собака 8, (старий) дід 7, чорт 7, батько (після зборів) / тато / папа 6 – 3/1/1/1, ведмідь 6, індик / индик 5, мати / мама (коли не розморозила м'ясо, як вона просила) 5, вітер 4, кабан 3, вчитель 2, звір 2, зла бабця / стара баба 2, лев 2, сич 2, я 2, баран, бог знає що, брат, буря, віл, ворог, гном, голодний лев, грім, директор, дівчина, що втратила кохання, злодій, єнот, камінь, Ніка, кіт, лось, людина, небо, нещасний, пан, пень, перець, півень, правоохоронець, Саша, слон, сова (бо сови завжди насуплені сидять), спроба, строгий, студент, тигр, хабіб, хижак, Ходзинська, холод, хом'як, чоловік, хтось. Схема реакцій: 148/64/18/39/5.

Частотними є реакції, де АП є вовк, пес, собака, пов'язувані в слов'янській народній традиції з «нечистими» тваринами (Архангельська, 2020: 1110, що й зумовило їхнє поєднання з основою *сердитий*. До частотних також належать лексеми *бик* і *дід*. Кількість одиничних асоціатів відбиває їхню середню продуктивність, з-поміж яких вирізняються *директор, дівчина, що втратила кохання, спроба, холод, віл* тощо. ЗАФІКСОВАНО поширені асоціати *голодна собака, старий дід* тощо. КАП утворюють: назви осіб на позначення спорідненості / ворожості, за родом діяльності, узагальнені назви; назви тварин, природних реалій та деякі інші. АП – оніми є ситуативно мотивованими (*Ніка, Ходзинська, Саша*), як і частина апелятивів (*мама, коли не розморозила м'ясо, як вона просила; батько після зборів*). Серед отриманих асоціатів наявні традиційні: *пес (санджарівський)* (Б: 500), *собака* (Б: 674), *індик* (У, II: 273; Б: 275). Не залучено лексеми (*спасівська*) *муха* (у *спасівку*) (УУ: 106; Б: 412) та *оса* (Б: 469), актуальні у фразеотрадиції.

Хитрий як: лис / лисиця 134 – 81/52, єврей 3, змія / змій 2, дівчина, домінант, Ємеля, жид, звір, злодій, крадій, Кристіян, Люда, мій брат, молодша сестра, німець (узловатий), Палажка, півень, піп (свящ.), політик, усмішка, хлопець, що втирається в довіру, чорт. Схема реакцій: 163/24/3/19/0.

Частотність АП *лис / лисиця* вплинула на КАП в цілому й зумовила наднизьку кількість повторюваних та одиничних асоціатів, а також наповненість тематичних груп. Оригінальні індивідуальні асоціативні реакції репрезентують фонові знання реципієнтів із фольклорно-літературної (*Ємеля, німець (узловатий замість узлуватий, Палажка)* як алюзії з казки, художніх творів Т. Шевченка й І. Нечуя-Левицького) та особистої (*Кристіян, Люда, молодша сестра, мій брат*) сфер. Аналізований стимул не представлений у лексикографічних працях.

Чистий як: (джерельна) вода (що біжить з гір) 37, (білий) аркуш (паперу) 9, небо 9, лист 8, скло 7, сльоза 7, дитина / (невинне) дитя 4,

кіт / кішка 4, кришталь 4, море 4, роса 3, сніг 3, (гірське) джерело 2, Деніс 2, дощ 2, любов 2, мило 2, немовля 2, новий 2, озеро 2, порошок 2, простирадло / простинь 2, свиня 2, тарілка 2, ангел, батюшка, ванна, волосся, грязний, дзеркало, діамант, душа, звук, земля, зоря, іній, їжак, килим, крапля води, кристал, медсестра, митий, нігер, одяг, палата у лікарні, новий папір, підлога, після душу, після сауни, постіль, посуд, потолок, риба, речі, руки, совість дитини, сорочка, спирт, стіл, струмок, фарфор, чистий. Схема реакцій: 160/71/24/38/2.

Високочастотні реакції пов'язані з водою, аркушем, небом, листом, склом і сльозою. Одиначні асоціати характеризуються середньою продуктивністю асоціацій, у межах яких домінують мотивовані, очевидні (напр., *ангел, душа, одяг, спирт* тощо), особистісно мотивованими постають *риба, Деніс, їжак* та ін. Іменники на позначення предметів, речовин, осіб (міфічних, реальних, за професією, віком), тварин, абстрактних понять формують доволі широке КАП, друге після стимулу *гарний*. Стереотипними АП виявилися *скло* (ОС: 212) й *сльоза* (ОС: 212; Б: 667). Не актуалізовано словосполучення *нова копійка* (У, II: 278; УУ: 76), з яким здавна порівнювали щось чисте.

У межах усіх КАП переважають асоціати, що відбивають пряме значення АП. Більшість реакцій мають нейтральну конотацію, коли АП реалізує семантику слова із семою-кваліфікатором потенційного референта порівняння. Переносне значення зумовлене полісемією основи порівняння (*чистий як невинне дитя, як совість дитини, як спирт*) або ж іронічним і презирливим ставленням до агента порівняння, де реалізується протилежна ознака (*бідний як Кравчук (одна лише хата зі стріхою), мільонер, Трамп, капіталіст; білий як ворона, як чорний клен; вільний як каса, як китайський народ; гарний як свиня*). Тут спостерігаємо появу вторинних оцінних значень із протилежним характером оцінки (Тодор, 1994: 67). Іноді реакції містять пояснення, подане в дужках (слова чи знаки): *сердитий як сова (бо сови завжди насуплені сидять); міцний як горіх (ядро); хитрий як піп (свещ.); гарний як я ☺, Кайлі Дженер ☺, маленьке цуценя ☺*.

Компонент, що розширює АП, перетворюється в мірило інтенсивного вияву ознаки (*білий як перший сніг, як чистий лист; вільний як вітер, що дме у вітрила; гарний як весняні квіти, як панська дочка; маленьке цуценя, «Тецин язик»; старий як наше місто, цей світ; хитрий як молодша сестра, чистий як джерельна вода, як гірське джерело, білий аркуш*). Асоціативні реакції можемо звести до двох полів: загальнонародні, типові реакції, де на передній план виходить узвичаєність, традиційність, статичність АП і його базових ознак, та індивідуальні асоціативні

реакції, що формуються з опертям на індивідуальний досвід. Останні не менш цінні для віддзеркалення етнокультурної й психолінгвістичної специфіки окремої особистості.

Асоціації з високим рівнем стереотипності відтворюють уявлення про предмети, явища, осіб, залучаються в медіапросторі, політичному й рекламному дискурсах, тобто в тих галузях діяльності, де особливо актуальною є впливова функція. Вони мають раціонально-аксіологічну природу й фіксуються передусім у фразеології та пареміології народу. Гумористичні, саркастичні, агресивні асоціативні реакції реципієнтів більшою мірою продемонстрували студенти коледжу, що пов'язуємо з особливостями віку (16 років), коли загострено реакцію на життєві виклики, обставини, людей.

О. Тодор на основі реакцій 60 інформантів на запропоновані незакінчені фрази, «імовірність функціонування яких у мові не викликає сумнівів» (Тодор, 1994: 65), дійшла висновку, що перше місце посідають традиційні образи, відомі молодому й дорослому населенню. Інформанти обізнані з національно-культурною специфікою слов'янського й неслов'янського фольклору. Результати нашого експерименту дещо дисонують, бо серед агентів порівняння більшою мірою наявні нетипові, що й акцентує на певній динаміці складників компаративної картини світу. Дослідниця помітила зв'язок другого компонента порівняльної фраземи з конотацією першого компонента. Ми теж переконалися в указаний залежності, а також звернули увагу на функціонування іронічних або навіть «несумісних» зі стимулом реакцій.

Окремі агенти порівняння можна кваліфікувати як константні, які побутують у народі в різні часи. Серед спільних негативно маркованих назвемо такі: *бомж, свиня, чорт, злодій* тощо. Позитивно конотованими в обох експериментах виявилися *квітка, маківка, Ален Делон, птиця*. На стимул *красивий / красива* у О. Тодор та *гарний* у нашому дослідженні отримано реакції, що вказують на відмінності стосовно еталонів вроди, що змінюються з часом. Це відповідно *Попелюшка, Клеопатра, Венера, Афродіта* та *Джонні Деп, Андрій Любка, Анжеліна Джолі, Кайлі Дженер* та ін.

За нашими спостереженнями, тематичні групи АП відбивають різні етнокультурні коди українців, засвоєні ними у процесі формування мовної особистості, яке відбувається в умовах, зумовлених соціальним і національно-культурним контекстом (Фомина, 2019). Актуальними виявились антропозорієнтовані АП, адже коди культури значною мірою формуються за допомогою властивостей та дій людини (Сырица, 2020: 18). Антропний (Ан) етнокод переважає в реакціях на стимули *бідний*

(71 %), *старий* (24 %), *сердитий* (45,5 %), *хитрий* (67 %), що уможливило його панування у фрагменті компаративної картини світу (31 %). Друге місце належить артефактному (Ар) етнокультурному коду (27,8 %), котрий лідирує в реакціях на стимули *білий* (52 %), *гострий* (73 %), *міцний* (58 %), *чистий* (48 %). Зооморфний (З) код (17,85 %) найширше представлено в реакціях до слова *вільний* (47 %). Природоморфний (П), фітоморфний (Ф), просторово-часовий (Пр), літературно-мистецький (Лм) та акціональний (Ак), аксіологічний (Акс), міфічно-релігійний (Мр) й атрибутивний (Ат) представлено в компаративній картині світу доволі слабо. Отримані дані щодо частотності актуалізації того чи того коду за допомогою агента порівняння відбито в таблиці 1 й репрезентовано в міжнародному репозиторії (<https://dataverse.harvard.edu/dataverse/comparativeworldview>).

Таблиця 1. Етнокультурні коди
Table 1. Ethnocultural codes

К. Мізін виокремив типи асоціативних моделей усталених порівнянь, серед яких моно-, полісеміантивні, інтенційно-креативні, які відбивають етапи розвитку мислення й формують принципи проектування концептосфер (Мізін, 2016: 40, 43), що певною мірою корелюють із визначеними нами продуктивними етнокодами. Скажімо, антропометричність репрезентує антропний код, зооморфізм – зооморфний код, а побутоцентризм утілено в артефактному коді. Ці та інші принципи демонструють найактуальніші етнокультурні коди, які маніфестують представники одеських закладів освіти.

У нейролінгвістичному програмуванні, сугестології тощо прийнято вважати, що процеси моделювання уможливлюють інтерпретацію висловлювань, відбивають «максимальну амплітуду гіпотетичних трансформацій» (Ковалевська, 2008: 145). АЕ від початку передбачав реалізацію одного з механізмів метамоделі мови – упущення, яке функціонує в компаративних конструкціях, де один з її складників вербально не позначений. Це значною мірою суб'єктивізувало вибір АП, адже реципієнти самостійно декодували референт порівняння, що, з одного боку, спонукало до стійких асоціацій, з другого – маніфестувало їхній досвід, а це, на наш погляд, дало доволі репрезентативні результати щодо компаративної картини світу українців.

Застосувавши Мілтон-модельну ідентифікацію АП, ми дійшли висновку, що під час АЕ активізувалось упущення як один з універсальних процесів моделювання, специфіка якого передбачає вилучення, не-

називання фрагментів фонового знання. Маркерами аналізованого процесу є неспецифічні іменники в ролі АП (*біда, добро, свобода, душа, природа, всесвіт, усмішка, совість, сатира* тощо), котрі є семантично дифузними і не містять чіткого референта. З іншого боку, такі елементи в компаративній структурі відбивають суб'єктивні параметри та корелюють із власним досвідом мовця (Ковалевська, 2008: 153). До такої лексики зараховуємо й іменниковий займенник *я*, що слугував АП для двадцятьох респондентів до основи *вільний, гарний, міцний, сердитий*, а також займенник *хтось* для стимулу *сердитий*.

Стимули вимагали активізації того чи того каналу сприйняття світу, що й віддзеркалюють отримані АП. Прикметники *білий, гарний, старий* викликають асоціації, котрі засвідчують перевагу візуальної репрезентативної системи. Її вияв також фіксуємо серед асоціатів на стимули *гострий, міцний, сердитий, чистий*. Кінестетична репрезентативна система актуалізується для надання асоціацій на стимули *вільний, бідний, хитрий* та меншою мірою – *гострий, міцний, чистий*. Отже, стимульні слова *гострий, міцний, сердитий, чистий* демонструють візуально-кінестетичну модальність. Аудіальна ж модальність представлена поодинокими реакціями, що зумовлено семантикою основ компаративної моделі. Зафіксований модальнісний інваріант притаманний українському світобаченню.

Висновки

Результати АЕ відбивають національне мислення людини крізь призму порівняння. Комплекс агентів порівняння віддзеркалює універсальні та ідеосинкретичні асоціації, зумовлені моно- чи поліступеневістю розумової операції. Частотні реакції транслують універсальність етнічної компаративної картини світу. Оригінальні асоціати демонструють індивідуальний спосіб вербального мислення, властивий креативним мовним особистостям.

Одержані результати експлікують орієнтири українців (переважно молоді) щодо «ідеалів» гарного / потворного, норми / ненорми, котрі слугують точкою відліку у світосприйманні. Вони свідчать про уподобання й оцінку осіб, предметів та явищ, фіксують утримувані в свідомості етносу еталони, що з давніх-давен сформувались і становлять сегмент компаративної картини світу українців. Креативне осмислення деяких реалій зумовлене особливостями світобачення, психологічним станом чи настроєм під час проведення експерименту, бажанням показати власне ставлення до когось / чогось. Суб'єктивні інтерпретації об'єктивної реальності нерідко зумовлені психологічними, фізіологічними, гендерни-

ми й віковими чинниками. Зміни у світобаченні підтверджують думку про динаміку етнічної компаративної картини світу, де поєднано накопичені асоціації, у яких утілено народний менталітет і духовну культуру етносу, та новітні асоціації носіїв мови, що формують сучасну асоціативно-вербальну мережу українців.

Сукупність частотних й одиничних асоціатів утворює компаративну модель – фрагмент національної мовної картини світу й демонструє панування антропного, артефактного й зооморфного етнокультурних кодів. Розглянуті асоціати репрезентують лінгвокогнітивний складник мовної особистості, котрий фрагментарно актуалізує компаративну модель світу в психолінгвістичному й етнокультурному аспектах. Вивчення асоціативних реакцій з основою порівняння – дієсловом та зіставлення результатів із традиційними АП, що становлять національну фразеосистему, а також виявлення вікової та гендерної специфіки асоціатів планується в подальших розвідках.

Література

- Архангельская, А. М. (2020). Собака как «нечистое» животное в традиционной народной культуре. *Slavica Slovaca*, ро́чнiс 55, čislo 1, s. 110–122.
- Жарноцайова, Ж. (2020). Методика асоціативного експерименту. *Slavica Slovaca*, ро́чнiс 55, čislo 1, s. 69–81.
- Жуйкова, М. (2018). Лінгво-психологічна характеристика прикметників та проблема їх лексикографічного опису. *East European Journal of Psycholinguistics*, 5 (1), с. 119–133.
- Ковалевська, Т. Ю. (2008). *Комунікативні аспекти нейролінгвістичного програмування*. Одеса: Астропринт.
- Кутуза, Н. В. (2018). *Комунікативна сугестія в рекламному дискурсі: психолінгвістичний аспект*. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.
- Лакомська, І. (2019). Специфіка використання фразем у медійних заголовках: психолінгвістичний аспект. *Діалог: Медіастудії*, № 25, с. 99–115.
- Левченко, О. (2006). Стійкі порівняння (збіг та асиметрія прототипів). *Лінгвістичні дослідження*, вип. 20, с. 12–17.
- Мартінек, С. В. (2007). *Український асоціативний словник: Е 2 т.: Том 1: Від стимулу до реакції*. Львів: ВЦ ЛНУ ім. І. Франка.
- Мізін, К. (2016). Верифікація лінгвокультурної релевантності концептів за допомогою методики психолінгвістичного експерименту. *Психолінгвістика*, вип. 19 (2), с. 29–43.

- Романченко, А. П. (2020). Фразеосфера елітарної мовної особистості Петра Сороки: етнокультурне та особистісне. *Актуальні питання гуманітарних наук*. Дрогобич : Гельветика, 2020. С. 223–228.
- Сырица, Г. (2020). Антропоморфный код во фразеологизмах с числовым компонентом. *Orbis linguarum*, вип. 18 (1), с. 18–22.
- Тодор, О. Г. (1994). Порівняльні фраземи у психолінгвістичному сприйнятті. *Мовознавство*, № 2-3, с. 64–69.
- Фомина, Н. (2019). Отражение в речи индивидуально-типологических особенностей языковой личности. *Psycholinguistics*, № 26 (1), с. 342–362.
- Форманова, С. В. (2020). Концепти «кохання» та «шлюб» в українській мовній картині світу. *Orbis linguarum*, vol. 18 (3), с. 31–41.
- Судук, І. (2015). Семантика стійких біблійних порівнянь. *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Філологічні науки*, вип. 38, с. 302–306.
- Bandler, R., & Grinder, J. (1979). *Frogs into Princes: Neuro Linguistic Programming*. Moab, UT: Real People Press.
- Deese, J. (1969). On the structure of associative meaning. *Psychological Review*, vol. p. 161–175.
- Dodd, C.H. (2017). Worldview in intercultural communication. *The international encyclopedia of intercultural communication*. URL: <https://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/9781118783665/ieicc0077> [10.12.2021].
- Greenwald, A. et al. (1998). Measuring individual differences in implicit cognition: the implicit association test. *Journal of Personality and Social Psychology*, vol. 73, p. 1464–1480.
- Kovalevska, T., Kovalevska, A., Kutuza, N., & Lakomska, I. (2021). Suggestion algorithm in advertisement megadisours: Hypnotic inductors systematics. *Journal of Language and Linguistic Studies*, 17 (Special Issue 2), 1294-1307.
- Kutuza, N., & Varynska, A. (2020). Neuropsychophysiological basis of communicative influence. *Journal of History Culture and Art Research*, 9 (1), 107-114. URL: <https://dx.doi.org/10.7596.taksad.v9i1.2539> [23.2.2022].
- Tagiyuddin, M. (2017). Worldview as a perspective in study of science and religion. *Journal of Islam and Science*, 2017, 4(2), 40-46. URL: <https://doi.org/10.24252/jis.v4i2.12481> [7.10.2021].

Лексикографічні джерела

- КР – Коломієць, М. П., & Регушевський, Є. С. (1988). *Словник фразеологічних синонімів* / за ред. В. О. Винника. Київ: Рад. шк.
- ОС – Олійник, І. С., & Сидоренко, М. М. (1978). *Українсько-російський і російсько-український фразеологічний словник*. Київ: Рад. шк.
- Б – Білоноженко, В. М. та ін. *Словник фразеологізмів української мови* (2003). Київ: Наук. думка.
- СУІ – Удовиченко, Г. М. (1968). *Словник українських ідіом*. Київ: Рад. письменник.
- У – Удовиченко, Г. М. (1984). *Фразеологічний словник української мови : в 2 т.* Київ: Вища шк.
- УУ – Ужченко, В. Д., & Ужченко, Д. В. (1998). *Фразеологічний словник української мови*. Київ: Освіта.

Alla ROMANCHENKO

PSYCHOLINGUISTIC AND ETHNOCULTURAL PARAMETERS OF COMPARATIVE WORLDVIEW OF UKRAINIANS

The objective of the study is to clarify the specifics of the comparative model of the world of Ukrainians in the psycholinguistic and ethnocultural aspects. For this purpose, qualitative and quantitative parameters of associates are determined, associations with comparison agents in phraseological dictionaries are compared, ethnocultural codes of the comparative model of the world are specified and neurolinguistic qualification of comparison agents is carried out.

In the course of the research a directed associative experiment and questionnaire for explication of a fragment of the modern comparative model of the world were used; component analysis was used to specify the semantic amplitude of the comparison agents; ethnolinguistic method is involved in the qualification of the national-cultural segment within the comparative worldview; elements of Milton model identification methods and predicate characteristics of speech contributed to the definition of the current representative system of Ukrainians; quantitative calculations manifest the productivity of ethnocultural codes in the studied worldview fragment.

For each stimulus (poor, white, free, good, sharp, strong, old, angry, cunning, clean) the number of reactions, comparison agents, repeated reactions, single reactions and failures is determined. The comparative associative field which is formed by 3-5 thematic groups is defined. Repeated reactions were

found to be 27% and single reactions 64%. Associates of each stimulus were compared with comparison agents in phraseological dictionaries and it was found out that only 5% of the total number reproduced traditional comparisons.

Thematic groups of comparison agents reflect different ethnocultural codes of Ukrainians: anthropic – 31 %; ethnocultural – 27, 8 %; zoomorphic – 17, 85 %. The associates reflect the visual and kinesthetic representative system.

The considered associates represent the linguocognitive component of the universal and individual linguistic personality, which fragmentarily actualizes the comparative model of the world in psycholinguistic and ethnocultural aspects.

Keywords: *comparison agent, associate, ethnocode, comparative model, comparative associative field, stimulus.*

Таблиця 1. Етнокультурні коди

Table 1. Ethnocultural codes

	Бідний %	Білий %	Вільний %	Гарний %	Гострий %	Міцний %	Старий %	Сердитий %	Хитрий %	Чистий %
Ан	71	11	30	23	3,5	24	24	45,5	67	11
З	14	18	47	13	-	2	15	37,5	25	7
Ар	4	52	3	14	73	58	22	6	-	48
Пр	4	2	4	5	3	-	19	-	-	3
Ф	2	2	-	30	3,5	16	10	-	-	-
Акс	2	2	3	1	-	-	-	1	-	-
Мр	2	-	-	-	-	-	-	-	4	1
Ак	1	2	-	1	-	-	5	1	4	3
П	-	11	13	13	-	-	5	8	-	21
Лм	-	-	-	-	17	-	-	-	-	-
Ат	-	-	-	-	-	-	-	1	-	6

Pregledni rad

UDK 821.161.2.09-7

Timothy LUNN (Cambridge)

The Perse Upper School Cambridge, Great Britain

tjlunnx@gmail.com

Olga VERHOVTSOVA (Kyiv)

Department of Foreign Languages and Translation, National Aviation University, Kyiv, Ukraine

olverts@gmail.com

Olga ISHCENKO (Kyiv)

Department of Theory, Practice and Translation of English Language, Igor Sikorsky Kyiv Polytechnic Institute

olga.v.ishchenko@gmail.com

THE POWER OF SATIRE: HOW TO LAUGH ABOUT POLITICAL ISSUES

By studying satire in newspapers, this article's aim is to apply a common analysis tool on a discursive type found in the daily press column. The idea is to point out humorous satirical components in the texts devoted to political events or political leaders.

The satirical press has been an important part of the media landscape for centuries. Through humor, wit, and irony, satirical publications have been able to criticize and satirize politicians, public figures, and social issues in a way that traditional media cannot. This article examines the role and influence of the satirical press in society, explores its historical roots, contemporary forms, and potential future development. Drawing on case studies from different media, we analyze the ways in which the satirical press shaped public discourse, influenced policy decisions, and challenged power structures. We also discuss the challenges and opportunities facing the satirical press in the digital age, including the rise of social media and changing audience expectations. Ultimately, we argue that the satirical press plays a crucial role in promoting critical thinking, upholding democratic values and holding government accountable.

This study lays the basis for analyzing a complex phenomenon of satire. It also reveals the various types of satire specific to cultural and linguistic contexts.

Key words: *humor, irony, satire, press, comic of fact, ridicule, documentary comic.*

Introduction

Satirical journalism originates in folk art, which repeatedly and constantly refers to satire as an instrument of self-defense and self-consolation from the strong and powerful. The term ‘satire’ applies to intentionally hyperbolic representations of reality that denounce and ridicule the voluminous stupidities, vices, evils and follies of people.

The purpose of this article is to identify and analyze the objects of satire, as well as the means of expressing this artistic technique in modern print media, to evaluate the effectiveness of satirical press, considering its impact on the audience and its ability to provoke thought, discussion, or change. The article aims to explore briefly the historical and cultural context surrounding satirical press to provide a broader understanding of its significance. Satire often reflects the concerns, values, and attitudes of a particular time and place. Subsequently, analyzing the historical and cultural backdrop helps illuminate the societal factors that may have influenced the creation and reception of satirical pieces. In this regard, we can cite authors such as Molière or Oscar Wilde, famous playwrights, who claimed not to speak of serious things in a serious way.

Thus, the researchers were spurred to provide philosophical answers to the framed research questions:

Is satire an effective weapon to fight against political situations that we deplore? Can it apply to all subjects? Can we deal with serious and important subjects in a pleasant or humorous way?

Theoretical background

Satire, together with irony, has occupied a significant place in literature since ancient times. In medieval and new Europe, satire, developing as an independent phenomenon, had complex and diverse goals, putting forward a number of well-known names. It appears in almost every medium of human expression, including literature, visual art and music. Its roots come from the classic world of ancient Greece and Rome: Aristophanes, Horace, Juvenalis. Satire is also part of the sacred tradition of French journalism, dating back to

the time of Marie Antoinette, which was ridiculed in leaflets on the eve of the French Revolution. France became the world leader in the number of satirical publications. It was Rabelais, who directed the sharpest arrows of satire against the church, which he saw as the main parasitic force, pressing a heavy burden on the shoulders of the masses of people, whilst in the 17th century, Molière deals with serious subjects such as in his play "Le Tartuffe", where he makes fun of the hypocrisy of religion and forced marriage.

The satirical press appeared in the United Kingdom in the Victorian era (19th century), i.e. later than in France. The "golden age" of English satire is the Enlightenment, when such writers, poets and publicists as S. Butler, J. Addison, A. Pope, J. Swift, S. Johnson, O. Goldsmith, G. Fielding and others ridiculed people's idleness, stupidity and ignorance. Alexander Pope, an 18th-century English poet and satirist, had significant thoughts on satire. In his work "An Essay on Criticism" (1711) he expressed his views on the purpose, techniques, and moral dimensions of satire. Pope viewed satire as a means of correcting vices, follies, and abuses in society. He believed that satire should serve a moral purpose by exposing and ridiculing human weaknesses and flaws. Satire, according to Pope, should act as a mirror to reflect and reform society. Jonathan Swift was another great English satirist who believed in common sense and the need for a reasonable transformation of the world. Swift wrote journalistic works on pressing topics in which he ridiculed the remnants of the political system in England, as well as its wars and shortcomings. His first significant work was the anti-religious satire "The Tale of a Tub" (1704), which ridiculed the main church denominations, their struggle and mutual hostility. In the novel *Gulliver's Travels* (1726), the entire human race is ridiculed, where apparent wisdom turns out to be indescribable stupidity, and sympathy turns out to be pitiful hypocrisy. We should also mention Sebastian Brandt, a German satirical poet, whose satire has not lost its freshness and brightness even today. Reading his book "Ship of Fools", we suddenly recognize ourselves and our contemporaries with surprise. Anger and stupidity, selfishness and envy, idleness and boasting - do these qualities not exist in the modern world of global progress? People are new, but vices are old. And that means that we need to eradicate in ourselves the same things that our ancestors fought and ridiculed.

The very word "satire" means "a work of art that sharply and mercilessly denounces the negative phenomena of reality. This word derives from Latin, which was borrowed from Greek. The term is understandable if we remember the first meaning of this word: 'sarkazein' meant to 'open the mouth by showing the teeth'. The appearance of satire in the literature of the country should be preceded by a certain level of maturity in understanding the events.

In addition, the author must have firm ideals and a colossal supply of vitality and patriotism (Chambers, 2002: 1280).

There are many studies on satire, but there is still no consensus among academics about what satire is: is it a genre or a special method of depicting reality? Many researchers who devoted their works to the theory of satire paid almost no attention to satirical journalism.

Some well-known scholars and researchers who have conducted research on political sarcasm or related topics include Dr. Roderick P. Hart, Dr. Jonathan Charteris-Black, Dr. Alison Dagnes, and Dr. H. Jay Siskin, among others.

Dr. Roderick P. Hart is a well-known scholar in the field of political communication who has authored several books on political discourse and rhetoric, including "Political Tone: How Leaders Talk and Why" (2013), and "Seducing America: How Television Charms the Modern Voter," among others. Dr. Jonathan Charteris-Black is the author of several books with a focus on political communication, rhetoric, and discourse analysis. In his "Politicians and Rhetoric: The Persuasive Power of Metaphor" (2011) he studies the role of metaphor in political discourse and how politicians use metaphorical language to shape public opinion and convey persuasive messages. Alison Dagnes (2019), a researcher of political satire, highlights the other aspects of the subject, such as its linguistic features, rhetorical strategies, cultural and social implications, and effects on political communication and discourse.

Amber Day (2011) examines the role of satire and political humor in contemporary society and politics, and argues that satire can serve as a powerful tool for dissent and critique. In her "Satire and dissent: Interventions in contemporary political debate" she analyzes various forms of satire, including cartoons, parodies, and stand-up comedy, and discusses how these forms of humor can challenge and subvert dominant ideologies and power structures. Amber Day offers a thought-provoking analysis of the complex and multifaceted role that satire plays in contemporary political discourse.

Dr. Kilby (2020) considers the limitations of political satire during the 2020 US presidential election. In her article, published in *The Conversation*, "Satire failed to pack a punch in the 2020 election" she argues that despite the prevalence of satirical commentary on Donald Trump and the political landscape, satire did not have a significant impact on the election outcome or public opinion. Dr. Kilby's work sheds light on the complex relationship between satire, emotion, and politics, and offers insights into the challenges facing satirical commentators and media outlets in the current political climate.

Study and Methodology

The current paper considered the descriptive-correlational method of research. It includes collecting the data from the recent current affair publications and envisioned to explain the relationship between using various tools of satire and laughter that serves as the justification of impact on the readership. The chief sources of the data are the recent editions of "Private eye", "The New European" and "The Sunday Times Magazine".

Discussion

Satire has always been considered an "ungrateful" genre - the state regime has never accepted the writers' caustic criticism. The state has tried to protect the people from the creativity of such figures in a variety of ways: they banned books for publication and exiled writers. But it was all in vain. These people were known, their works were read and they were respected for their courage.

Satire is a broad genre, incorporating a number of different approaches. It is sometimes serious, acting as a protest or to expose, or it can be comical when used to poke fun at something or someone. Some satire is explicitly political, while other examples of satire in literature, film, TV and online take on a wider variety of topics.

However, it's important to note that criticism of politicians is a common and inherent aspect of satire, as public figures in the political arena are often subject to scrutiny, debate, and criticism from various quarters, including the media, opposing political parties, and the general public. The specific politicians who are most criticized can vary greatly depending on factors such as their political affiliation, actions, policies, and public statements, as well as the opinion and perspectives of different individuals and groups. Satire is most commonly used in the context of topical issues, particularly in the political arena. When people laugh at a satirical joke, they are, in effect, agreeing with the underpinning observation presented by the satirist. Presenting an attacking observation in satire is effective because it allows the audience members to reach their own conclusion. By laughing, they are recognizing the absurdity of the reality being described.

It's also worth noting that criticism of politicians can be subjective and may come from different ideological, partisan, or policy-related viewpoints. In a diverse political landscape, opinions and criticisms can vary widely, and different politicians may face criticism from different quarters at different times. It's always important to exercise critical thinking, fact-checking, and discretion when evaluating political information and perspectives.

One example is *Private Eye*, a British fortnightly satirical and investigative magazine. It was founded in 1961 by journalist Christopher Booker and actor Peter Cook, with the aim of offering an alternative view of news and current affairs that is often not covered by the mainstream media. The magazine is known for its mix of humorous cartoons and articles, along with serious investigative journalism. It covers a wide range of topics, including politics, business, and the media. Another example is *The New European*, a British pan-European weekly political and cultural newspaper that emerged in response to the Brexit referendum. Some of the publications of this periodical clearly reflect the main methods and forms of satire at the present stage. While primarily a newspaper, it incorporates elements of satire and irony in its coverage and commentary.

Since political discourse is often carried out against the background of extreme tension, it contains many expressive units, often showing a negative assessment of the opponent. On the other hand, the tendency of "flirting" of politicians with the audience is becoming more widespread. Currently, many political debates are losing their formality and seriousness, taking on the appearance of a talk show, replete with provocative jokes using profanity. Some politicians linger in the political arena for a long time precisely because of the ability to amuse people and shock them with their verbal and non-verbal behavior. People are interested not so much in the meaning of what was said, but in the emotions born of what was said. Perhaps that is why irony, satire and sarcasm occupy a significant place in political discourse.

One of the functions of laughter is to mask the so-called dirt in politics, of which readers are tired. Witty banter against politicians turns out to be much more effective than bombastic accusation. Make the leader comical and he will no longer be a leader. Satire kills two birds with one stone: it both entertains the audience and makes them think. It reminds us that one way to overcome a problem is to laugh maliciously at it. How else to explain the rise in popularity of magazines, which please readers with colorful covers about Boris Jonson? For more than six months, Johnson had been sharply criticized by the public, the opposition and many colleagues for not preventing corporate parties in Downing Street during the period of coronavirus restrictions - and even participating in them himself. Both ordinary Britons and members of parliament accused Johnson of dishonesty, remembering that the prime minister first denied participating in parties, then called them work events and for a long time denied violating the coronavirus rules introduced by his own government. Johnson's position changed as more and more evidence emerged, and in the end, he received a fine and was forced to apologize. However, he consistently refused to resign, citing the

Ukrainian conflict, which, according to him, required increased attention from the British Cabinet.

If you are looking for perfect examples of self-defeating self-interest, of humanity's tendency to cut off its nose to spite its noncommunal face, then a dropped kerb contagion is pretty good. (Private Eye, 2023: 8)

Satire in the press refers to the use of language in a satirical manner to convey ridicule, irony, humor, or social commentary. It involves the use of various literary techniques, such as irony, hyperbole, similes, parody, puns, sarcasm, and exaggeration to criticize or expose societal issues, political ideologies, or human behavior. Here are some ways that satire can be expressed in the press.

Headlines. Headlines play a crucial role in newspapers, as they are the first point of contact between the reader and the story. Ironical headlines serve to attract attention because they are the first thing a reader sees. They can also help to establish a newspaper's brand identity, by showcasing its editorial style, tone, and priorities. A good headline should provide a concise and accurate summary of the article's main points. This can help readers decide whether they want to read the full story or not.

Newspapers and magazines may use sarcastic headlines to mock political events, policies, or figures.

THE WORLD'S SHORTEST HONEYMOON PERIOD. (Campbell, 2022: 7)

Liz Truss came to power by the will of the ruling party, not the will of the people. The Tory leader resigned as British Prime Minister, serving in this post for just 45 days. The article discusses a situation or event that was initially met with enthusiasm or optimism, but quickly became problematic. The phrase "honeymoon period" is often used to describe a brief period of time during which things are going well and everyone is happy, but which may be followed by more challenging or difficult circumstances.

WHAT WILL IT TAKE TO GET JONSON OUT OF # 10? (Mason, 2022: 1)

The article discusses various strategies that have been proposed for removing Johnson from office, including a vote of no confidence in Parliament, legal challenges to his actions or decisions, and pressure from within the Conservative Party itself. However, the author notes that each of these strategies has its own challenges and limitations, and that removing Johnson from office is likely to be a difficult and protracted process.

CAN YOU USE 'POLITICIAN' AND 'TRUTH' IN THE SAME SENTENCE WITHOUT LAUGHING? (Falsani, 1995) The article goes on to discuss the ways in which politicians can build trust with the public, such as being open about their sources of funding, disclosing conflicts of interest, and speaking honestly about their beliefs and intentions. The author also suggests

that the media has a role to play in holding politicians accountable for their statements and actions.

To answer the question posed in the article's title, "Can you use 'politician' and 'truth' in the same sentence without laughing?", the author writes: "Yes, it is possible to use 'politician' and 'truth' in the same sentence without laughing, but it is a rare occurrence".

The headline is a crucial element of a newspaper's design and editorial strategy, as it helps to shape the reader's experience of the publication and influence their engagement with the content.

Puns. Puns can be a powerful satirical tool when used in the right context. Puns, as a form of wordplay, can create a play on words that highlights the ridiculousness of a situation, making it an effective tool for satirical commentary.

The country's horrorscope (Ball, 2022: 10) This pun plays on the words "horoscope" and "horror" to create a vivid image of a bleak future for the country and is used to make a satirical comment about the current political or social situation.

Guardian knot (Private Eye, 2023: 11) is a play on the phrase "Gordian knot", which refers to an intricate knot that was famously cut by Alexander the Great with his sword in ancient Greek mythology.

Called to ordure (Private Eye, 2023: 13) is a play on the phrase "called to order", which is used to indicate the start of a formal meeting or proceeding. The pun substitutes the word "ordure" for "order", changing the meaning of the phrase and creating a play on words.

EU-phemisms (Private Eye, 2023: 15) is a play on the word "euphemisms", which refers to words or phrases that are used to avoid using harsh or unpleasant language. In this case, the pun substitutes "EU" for "eu" in "euphemisms", referencing the European Union. This wordplay draws attention to the use of euphemisms by the European Union, highlighting the potential impact of language on our understanding of important issues.

War and piece (Private Eye, issue 1595, 2023: 12) The pun changes the meaning of the title of the famous novel "War and Peace" by Leo Tolstoy, substituting "piece" for "peace." The pun uses wordplay to create a new meaning for a well-known title and may prompt the reader or listener to consider the relationship between war and personal meaning in a new way.

Thus, puns can be a clever and effective way to inject humor into satirical commentary, drawing attention to important issues and prompting critical thinking.

Simile. A satirical comparison, or simile, is a literary device that uses a comparison between two things to create a humorous or critical effect.

Unlike a regular comparison or simile, which usually seeks to make a point of similarity or likeness between two things, a satirical comparison or simile exaggerates or distorts the comparison in a way that is humorous or critical.

*I was talking the other day to a former colleague of Johnson and to an eminent Shakespeare critic. The question arose: which Shakespeare character is he? They said simultaneously, **Falstaff**. A paragon of vanity, mendacity, idleness and debauchery.... So popular with audiences his appearance guaranteed a sell-out.* (Coles, 2022: 10)

Johnson is compared with Falstaff, a fictional character who appears in several of William Shakespeare's plays. Falstaff is a comedic character who is portrayed as a cowardly, lazy, and gluttonous knight, and is known for his wit.

***Just like a dolphin**, Rishi Sunak never has a proper sleep. Instead, his brain operates in two shifts and doesn't fully shut down. This will allow him to tackle his formidable in-tray 24/7 without having to break for a nap. It also helps him evade predators who would otherwise try to eat him as he takes a snooze.* (Rafferty, 2022: 2)

*Boris was **as agile as a cat**.* (Private Eye, 2023:11)

By using this phrase the article describes Boris Johnson's ability to adapt to a challenging situation or to make quick decisions. It also emphasizes Johnson's physical dexterity or ability to navigate difficult political situations with ease.

Metaphor. Metaphor can be an effective tool for satire because it allows writers to create comparisons that highlight the absurdity or hypocrisy of a situation or person, often in a humorous or exaggerated way. For example, a writer might use a metaphor to compare a politician to a snake, suggesting that the politician is sneaky, untrustworthy, or dangerous. This comparison is not meant to be taken literally, but rather to highlight the negative qualities of the politician in a way that is memorable and humorous.

*Jeremy Hunt delivered his fiscal statement **with the air of an opera house manager who** has to tell the audience that the tenor has fallen ill, and that the show is cancelled.* (Sparrow, 2022: 5)

This sentence uses a metaphor to describe how Jeremy Hunt delivered his fiscal statement. The speaker is comparing Hunt's demeanor to that of an opera house manager who has to deliver bad news to the audience that the tenor (the lead singer) has fallen ill and that the show is cancelled. The metaphor suggests that Hunt delivered his statement with a sense of disappointment and resignation, as if he were delivering bad news that he did not want to give.

*By surviving almost a full term in **the nest of vipers** that was Trump's White house, Convey proved she knows how to navigate the court of King Donald.* (Pengelly, 2022)

In this example the metaphor describes the challenges that Kellyanne Conway faced while working as an advisor in the Trump White House. The metaphor compares the White House to a "nest of vipers," suggesting that it was a place filled with danger, conflict and intrigue. The statement suggests that Kellyanne Conway was able to navigate the difficult and often treacherous environment of the Trump White House and successfully complete almost a full term as an advisor. The metaphor of the "court of King Donald" reinforces this idea, implying that Conway was able to stay in favour with Trump in the White House.

*Brexit is **the elephant in the room** which few want to talk about.* (O'Reills, 2022: 5)

The phrase "*the elephant in the room*" is a metaphor that describes a big, obvious issue or problem that everyone is aware of, but no one wants to discuss or acknowledge. In this case, "*Brexit*" refers to the United Kingdom's decision to leave the European Union. Brexit is a major issue that is affecting many aspects of life in the UK and Europe, but it is not being openly discussed or acknowledged by many people. The metaphor implies that Brexit is a significant issue that is having a large impact on many people's lives, but it is being ignored or avoided by many, despite its importance.

We can see that metaphors can be a powerful tool for satire because they allow writers to create memorable and impactful comparisons that highlight the absurd or hypocritical aspects of a situation or person, often in a humorous or exaggerated way.

Idioms. When used in a satirical context, idioms can be employed in a number of ways. One approach is to take a well-known idiom and subvert its meaning to create a humorous or ironic effect. Idioms in a satirical context can be a powerful tool for writers to create witty and humorous commentary on various topics or situations. Idioms are phrases or expressions that have a figurative meaning that differs from their literal meaning, and they are often used to add color and flair to language.

There are two idioms in the following example:

*Many are asking the question, what good is the United Nations? Who still believes in it? What good is a Secretary-General who does not **take the bull by the horns**, does not **name a spade a spade**, does not proactively propose implementable blueprints for peace and mobilizes the entire UN system in support of valid peace initiatives?*(The United Nations Promise of Peace, 2022)

The idiom "*take the bull by the horns*" means to confront a difficult situation or problem head-on without delay or hesitation. In the context of the example, it suggests that the Secretary-General of the United Nations should

not shy away from tackling important issues related to peace, but rather address them directly and proactively.

"To name a spade a spade" means to speak candidly and honestly about something, even if it is uncomfortable or unpopular. In the context of the example, it suggests that the Secretary-General should not shy away from calling out problems or issues related to peace, but rather acknowledge them directly and candidly.

*The English language even has two sayings which demonstrate how deeply ingrained the idea is: "Give them **an inch and they'll take a mile**", and the President Theodore Roosevelt's maxim of 1900, which has now entered the political lexicon: "**Speak softly, but carry a big stick**". (Marshall, 2020: 83)*

"Give them an inch and they'll take a mile" is a common idiom that means if you allow someone to get away with a minor action, they will try to take more or do something more significant. The phrase suggests that people will take advantage of any leniency or flexibility given to them, and so it is necessary to be firm and draw clear boundaries in order to prevent this from happening. On the other hand, "Speak softly, but carry a big stick" is a maxim attributed to former US President Theodore Roosevelt in 1900. (Rauch, 2023: 4) It means that one should maintain a calm and composed demeanor when dealing with others, but also be prepared to use force or power if necessary. The phrase suggests that it is important to have both diplomacy and strength in one's approach to international relations or other situations where power dynamics are at play.

The phrase "speak softly" emphasizes the importance of tact, diplomacy, and avoiding confrontation whenever possible, while "carry a big stick" implies the need for strength or power to back up one's words. This maxim has become a political and cultural touchstone, particularly in discussions of foreign policy and international relations.

Together, these two phrases highlight the importance of balancing assertiveness and diplomacy, setting clear boundaries, and being prepared to act with strength and power when necessary.

*But the very fact that such a drone would reach a place where Putin plans to stay is a **slap in the face** for the Russian dictator. (Bunyan, 2023: 15)*

This figurative expression suggests that the arrival of a drone in a place where Putin plans to stay is a significant insult or provocation to him. The use of the phrase "slap in the face" emphasizes the severity of this insult, conveying a sense of disrespect or defiance towards Putin. The phrase "slap in the face" is a metaphorical expression, and does not refer to a literal physical action.

The use of idioms in satire can add humor and depth to a piece of writing, allowing the writer to convey complex ideas in a playful and engaging way. However, it's important to use idioms judiciously and with care, as they can also be overused or misunderstood if not used in the right context.

Thus, there is no doubt that satire has to be understood. And we know that it consists in saying the opposite of what we think, but with distance, to bring to light, to make obvious what we criticize: we pretend to agree with the opposing position.

We must therefore recognize that it is possible to laugh at serious subjects and to apprehend them in a pleasant way: literature testifies to this. Satire makes people more receptive to serious subjects, de-dramatizing and liberating man, provoking and attacking his targets. But despite everything, we must at the same time admit that there are limits to laughter and humour. Black humour, for example, should be handled with care. We must not fall into bad taste or excess.

Conclusion

Satire in the press can take many forms being an important way for journalists to comment on and critique society and politics in a humorous and engaging way. Perhaps satire differs from all forms of comedy in its sense of purpose. However, alongside its sense of humour, engagement and purpose, satire always negates. Along with laughter in satire, therefore, indignation and resentment are equally powerful.

By studying the satirical press, we can better understand its purpose, techniques and impact. Satirical press often employs various literary and rhetorical devices to convey its message. Analyzing these devices can help uncover the satirical intent and effectiveness of the piece. Some common devices include irony, metaphors, idioms, parody, sarcasm, and wordplay. Understanding how these devices are used enhances comprehension of the satirical content.

Satirical press typically targets specific individuals, institutions, or societal issues. Analyzing the choice of targets and subject matter can reveal underlying criticisms or commentary. Identifying the social, political, or cultural context surrounding the target can provide insights into the satirical perspective and the message being conveyed. It often serves as a form of social commentary, highlighting issues, hypocrisies, or absurdities in society. Analyses of social commentary in satirical pieces enable readers to delve deeper into the satirist's critique and the societal implications being explored.

Satire has been used for centuries by writers and satirists to comment on politics and social issues in a way that is both entertaining and thought-

provoking. One conclusion that can be drawn about satire in political writing is that it has the potential to shape public opinion and influence political discourse. Through the use of satire, writers can highlight the flaws and contradictions in political systems, policies, and leaders, and inspire readers to question and challenge the status quo. However, satire is not always well-received by those in power, and can sometimes lead to backlash and censorship. Satirical writing can also be misunderstood or misinterpreted by some readers, leading to confusion or offence. Satire in political writing is a complex and nuanced form of expression that requires skill, nuance, and an understanding of the political and social context in which it is being used. When used effectively, it can be a powerful tool for promoting critical thinking, social commentary and political change.

Reference list

- Ball, J.(2022). “The country’s horrorscope”. *The New European*, issue 315, p. 10
- Bunyan, R.(2023). “The Ukrainian forces reportedly launched the UJ-22 drone from Ukraine”. *Metro*, The 28.04. 23 Issue, p. 15
- Campbell, A. (2022). “The world’s shortest honeymoon period”. *The New European*, issue 313, p. 7
- Chambers, A. (2002). *The chambers dictionary*. Allied Publishers. p.1280
- Charteris-Black, J. (2011). *Politicians and rhetoric: The persuasive power of metaphor*. Springer.
- Coles, R. (2022). “We all fall Boris. It’s what we do when we get up that count”. *The Sunday Times*, p.10
- Dagnes, A. (2019). *Super mad at everything all the time: Political media and our national anger*. Springer.
- Day, A. (2011). *Satire and dissent: Interventions in contemporary political debate*. Indiana University Press.
- De Zayas, Al.(2022). The United Nations Promise of Peace – Also In Ukraine <https://www.counterpunch.org/2022/12/05/the-united-nations-promise-of-peace-also-in-ukraine/> [access date 25.05.2023]
- Falsani, C. (1995). Los Angeles Time August, 2 <https://www.latimes.com/archives/la-xpm-1995-08-02-ls-30520-story.html> [access date 1.06.2023]
- Hart, R.P., Childers, J.P. and Lind, C.J. (2013). *Political tone: How leaders talk and why*. University of Chicago Press.
- Hart, R.P.(1999). *Seducing America: How television charms the modern voter*. Sage.

- Kilby, Al. (2020). Satire failed to pack a punch in the 2020 election. Swansea University. GB <https://www.electionanalysis.ws/us/president2020/section-6-popular-culture-and-public-critique/satire-failed-to-pack-a-punch-in-the-2020-election> [access date 20.06.2023]
- Marshall, T. (2020). Prisoners of geography. Elliott & Thompson Limited, UK
- Mason, P.(2022). “What will it take to get Jonson out of # 10”. *The New European*, issue 298, p. 1
- O’Reills, B. (2022). “We need to talk about the elephant in the room”. *The New European*, issue 315, p. 5
- Pengelly, M. (2022) “Kellyanne Conway to Republicans who want to dump Trump: ‘You first’”. *The Guardian*, The 31.08.22 issue, available at: <https://www.theguardian.com/us-news/2022/aug/30/kellyanne-conway-republicans-trump-fox-news> [access date: 20.07.2023]
- Pope, A., Oldmixon, J. and West, A.S., 2016. *An essay on criticism*. CUP archive
- Private Eye. Easter Special (2023). Issue 1595, 31 March – 20 April.
- Rafferty, N. (2022). “He only sleeps with half his brain at a time: surprising facts about Rishi Sunak”. *The Daily Mash*, The 10.30.22 Issue, p.2
- Rauch, D.V. (2023). *A Sea Change in American Diplomacy: Theodore Roosevelt and the evolving role of the US Navy in American Foreign Policy; 1896-1909* (Doctoral dissertation, Harvard University).
- Sparrow, A. (2022). “Jeremy Hunt to make snap statement on medium-term fiscal plan”, *The New European*, issue 318, p. 5
- Swift, J. (2010). *A tale of a tub and other works* (Vol. 1). Cambridge University Press.
- Swift, J., Davis, H. and Williams, H., 1959. *Gulliver's travels: 1726* (p. 259). Blackwell.

**Timothy LUNN &
Olga VERHOVTSOVAV &
Olga ISHCENKO**

**THE POWER OF SATIRE: HOW TO LAUGH
ABOUT POLITICAL ISSUES**

Abstract: By studying satire in newspapers, this article's aim is to apply a common analysis tool on a discursive type found in the daily press column. The idea is to point out humorous satirical components in the texts devoted to political events or political leaders.

The satirical press has been an important part of the media landscape for centuries. Through humor, wit, and irony, satirical publications have been able to criticize and satirize politicians, public figures, and social issues in a way that traditional media cannot. This article examines the role and influence of the satirical press in society, explores its historical roots, contemporary forms, and potential future development. Drawing on case studies from different media, we analyze the ways in which the satirical press shaped public discourse, influenced policy decisions, and challenged power structures. We also discuss the challenges and opportunities facing the satirical press in the digital age, including the rise of social media and changing audience expectations. Ultimately, we argue that the satirical press plays a crucial role in promoting critical thinking, upholding democratic values and holding government accountable.

This study lays the basis for analyzing a complex phenomenon of satire. It also reveals the various types of satire specific to cultural and linguistic contexts.

Key words: *humor, irony, satire, press, comic of fact, ridicule, documentary comic.*

Pregledni rad

UDK 811.111:34(091)

Marijana JAVORNIK ČUBRIĆ (Zagreb)

Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu

mjavorni@pravo.hr

O POVIJESNOM RAZVOJU ENGLESKOG JEZIKA PRAVNE STRUKE

U radu se daje kratak prikaz povijesnog razvoja engleskog jezika pravne struke. Između ostalog, engleski jezik pravne struke karakteriziraju brojne posuđenice iz drugih jezika te je stoga važno proučavati njegov povijesni razvoj i utvrditi podrijetlo riječi i fraza koje su i danas u svakodnevnoj uporabi. Od 9. do 12. stoljeća riječi su se uglavnom posuđivale iz skandinavskih jezika. Ipak, jezik engleskog općeg prava razvio se nakon normanskog osvajanja 1066. godine. Pisani jezik prava nakon osvajanja bio je latinski, kao i u većem dijelu Europe, no francuski je postao jezik sudova u Engleskoj, a francuske su posuđenice usvojene u jeziku prava i uprave. Više od tristo godina engleska je pravna profesija bila trojezična, jer se latinski koristio u pismu, engleski u sudnici zauzimanje iskaza svjedoka a francuski u sudskim raspravama. Tragovi tog razdoblja koji su su prisutni u modernom engleskom jeziku pravne struke kratko se opisuju u radu jer bolji uvid u povijesni razvoj engleskog jezika pravne struke omogućuje bolje razumijevanje načina na koji se mijenja u sadašnje vrijeme.

Ključne riječi: engleski jezik pravne struke, englesko opće pravo, posuđenice, francuski, latinski

Uvod

Jezik prava stalno se razvija u skladu s političkim, društvenim i povijesnim okolnostima. Stoga je opravdano ustvrditi da je engleski jezik pravne struke rezultat brojnih političkih, povijesnih, društvenih i jezičnih utjecaja tijekom stoljeća. A. Wagner tako navodi da je svako povijesno razdoblje doprinijelo i nastavlja doprinositi stvaranju engleske pravne arhitekture, što vodi do semantičkih varijanti. Kao temelje engleske semantičke pravne arhitekture navodi anglosasko razdoblje i normansko osvajanje (Wagner, 2003: 94–95).

Tijekom anglosaskog razdoblja pravni je sustav u Engleskoj bio slabo razvijen, no ipak su se rabili određeni pravni termini, od kojih su neki opstali do danas. Kako bi se moglo usvojiti (ili podučavati) engleski jezik pravne struke, nužno je znati nešto o njegovu povijesnom razvoju i razlozima koji su doveli do nekih od njegovih specifičnih obilježja.

2. O engleskom općem pravu

Englesko se pravo smatra specifičnim i jedinstvenim pravnim sustavom iz nekoliko razloga. Prvi je taj što se ono sastoji od nekoliko dijelova – opće ili nepisano pravo koegzistira s pisanim ili kodificiranim pravom. Opće ili nepisano pravo temelji se na sudskim odlukama (*judicial decisions*) sadržanim u riješenim slučajevima (*decided cases*), na koja su utjecali običaji (*customs*) po kojima se uvijek postupalo, te na napisima jurista (pravnika znanstvenika). Kako se pravo oblikovalo na temelju prilika, običaja i primjene moralnih načela, najveći problem bila je neujednačenost i nestabilnost. No kako su se izvještaji o riješenim slučajevima počeli bilježiti, suci su počeli tražiti prethodno riješene slučajeve slične onima koje su rješavali kako bi lakše donijeli odluku. Iz takve se prakse razvila doktrina *stare decisis* (ili doktrina precedenta¹), na temelju koje su sudovi niže nadležnosti obvezni primijeniti odluku višeg suda u odlučivanju o slučaju sa sličnim činjenicama. *Stare decisis* razlog je zbog kojeg jezik igra tako ključnu ulogu u općem pravu. Ako je sud u prethodnoj odluci ustvrdio da određena riječ ili fraza ima određeno značenje, onda je nužno upotrijebiti istu riječ ili frazu kako bi se postiglo isto značenje. Pisano ili kodificirano pravo sastoji se od zakona izglasanih u parlamentu. Važan izvor engleskog prava je i pravičnost (*equity*) koja je rezultat specifičnog povijesnog razvoja. Britanski ustav se često naziva nepisanim jer je sadržan u nizu gore spomenutih izvora. Ustavnost je zajamčena zakonima, konvencijama i precedentima. Ustav se tako temelji na zakonima i konvencijama, no povijesno gledajući, u najvećoj mjeri na precedentima koji čine bit engleskog općeg prava. Za razvoj engleskog jezika prava sve su te činjenice bitne, no opće je pravo u najvećoj mjeri utjecalo na njegovo oblikovanje.

Način na koji se razvijalo opće pravo znatno je utjecao i na korištenje jezika. Pravni sustav koji danas nazivamo općim pravom (*common law*) počeo se razvijati nakon normanskog osvajanja Engleske 1066. godine. Engleska u to doba nije bila jedinstveno pravno i sudsko područje. Plemenska i povijesna razjedinjenost engleskog prostora ogledala se u različitosti pravnih običaja

¹ Da bi presuda imala svojstvo presedana, ona mora ispunjavati nekoliko bitnih uvjeta: presedan (ili precedent) je presuda koja rješava zbiljski spor koji su stranke iznijele pred sud, i u okviru činjenica koje su stranke iznijele (Cf. Kurtović 2005: 63).

pojedinih pokrajina. Jedino je feudalno pravo (koje je uređivalo odnose između kralja i njegovih vazala) bilo jedinstveno, no isto je tako bilo običajnog podrijetla. Samo je crkveno (kanonsko) pravo donekle bilo pisano pravo. Kralj se smatrao zaštitnikom kao provoditelj i jamac provođenja pravde, a pravo se smatralo nataloženim iskustvenim nasljeđem naraštaja. Kraljev je sud bio samo za njegove vazale, a kmetovima i slobodnim ljudima sudili su mjesni sudovi kojima je najčešće predsjedao lokalni vlastelin. Mjesni se sud najčešće smatrao konačnim, jer su mjesni sudovi, a ne netko iznad njih, poznavali lokalnu pravdu (Kurtović, 2005: 217–18).

Proглаšenje Vilima Osvajača engleskim kraljem označilo je kraj razjedinjene vladavine, no nije označilo prekid s prijašnjom organizacijom sudstva. Tek stoljeće nakon normanskog osvajanja započinje stvaranje novih, kraljevskih ili središnjih sudova. Opće se pravo dakle u znatnoj mjeri razvilo tijekom 12. stoljeća kada je pravosudni sustav u zemlji centraliziran uspostavljanjem Kraljevskog suda u Westminsteru. Kako su prije toga svi sudski postupci bili usmeni, a običaji koji su se primjenjivali znatno različiti u različitim dijelovima zemlje, pravna je tradicija bila nestabilna. Autor zbirke propisa *Leges Henrici Primi* iz 1118. godine komentirao je takvo stanje izjavom da je „vođenje sudskog postupka nesigurno poput kockanja“. Isto je tako opisao i vrhovnu ulogu kralja kojega je silna moć stavljala iznad svih zakona, te je zabilježio da nad svime i svima stoji kraljevski sud koji dosljedno čuva običaje i pravo u svako doba i na svim mjestima (usp. Baker 2002:13). Nadležnost tog suda protezala se na cijelu Englesku. Međusobni odnosi između viših i nižih (mjesnih ili manorijalnih) sudova u najvećoj je mjeri bila uređena običajem. Suci Kraljevskog suda postali su dvorski dužnosnici odabrani na temelju svoje naobrazbe, jer iako nisu nužno bili pravnici, barem su djelomično poznavali kanonsko i rimsko pravo. Ti su suci putovali diljem zemlje i prikupljali običaje na temelju kojih su se donosile sudske odluke. Zadatak utvrđivanja onoga što čini pravo zajedničkim za cijelu zemlju pokazao se iznimno složenim, jer su mjesni sudovi i kraljevi sudovi donosili odluke na različit način. Iz tog razloga, kraljevi su sudovi krajem 12. stoljeća počeli voditi registre presuda kraljevih sudova².

Iako je još Vilim Osvajač proglasio da će se anglo-saski zakoni i dalje primjenjivati, kraljevi su sudovi u 12. stoljeću počeli određivati nove zakone. Da bi se pokrenuo sudski postupak, moralo se podnijeti poseban zahtjev i tražiti pokretanje postupka. S vremenom je to rezultiralo propisanim oblicima tužbe za svaku vrstu postupka koji su se morali strogo poštivati. Nakon pismenog podneska slijedila je usmena argumentacija koja je morala biti u skladu s

² Registri presuda kraljevih sudova (plea rolls) vodili su se do 19. stoljeća.

oblikom pisanog podneska. Ako usmeni argumenti nisu bili propisno uobličeni, sud bi odbacio tužbu. Čak je i jednostavna promjena reda riječi ili varijacija u riječima mogla rezultirati odbacivanjem tužbe. Ukoliko je presuda već bila donesena, smatralo se da sud ne može odlučiti drugačije u novom slučaju koji je sličan već riješenome po činjenicama. Tako je jednom donesena presuda – presedan ili precedent – postala obvezujuća za sve buduće slične slučajeve. Naravno, nije svaka presuda precedent. Precedentom se smatra presuda koja rješava zbiljski spor u okviru činjenica koje su stranke iznijele, a svojstvo precedenta nema cijela presuda, nego samo onaj njezin dio koji izlaže načela i razloge (*ratio decidendi* ili razlog za odluku).

U vrijeme vladavine kralja Henrika II³ zemlja je podijeljena na šest oblasti koje su tri puta godišnje posjećivali kraljevi suci i tamo vodili postupke. Na taj je način opće pravo uistinu postalo zajedničko u smislu da je doprlo do svih dijelova zemlje. Putujući suci trebali su pravdu učiniti dostupnom puku, a u odlukama je ulogu igrala i porota⁴. Suci koje je kralj odašiljao diljem zemlje smatrali su se sucima cijele Engleske (*justiciarii totius Angliae*), bili su članovi kraljeva vijeća i obavljali su sudačke poslove tamo gdje je to bilo potrebno ili tamo gdje bi ih kralj poslao. To ne znači da je pravda postala dostupna, jer nisu uspostavljeni redovni sudovi, pa je ponekad bilo iznimno teško dočekati ili pronaći kraljeve suce koji bi mogli presuditi u sporu⁵. Usprkos tome, u 12. stoljeću započelo je češće obraćanje kralju i traženje kraljeve milosti i pravde, uglavnom kao rezultat nezadovoljstva odlukama mjesnih sudova⁶.

Sve češće se uz pojam prava počela spominjati i pravičnost, jer su sudovi priznavali samo činjenice i pozivali se na običaje ili ranije odluke, ne uzimajući u obzir pojedinačne slučajeve i njihove posebne karakteristike. Smatralo se da samo kralj može ispraviti takvu vrstu nepravdičnosti, pa su se stranke počele neposredno obraćati kralju tražeći milost ili ispravljanje odluke

³ Općenito se smatra da je opće pravo uspostavljeno za vrijeme vladavine Henrika II (1154–89) nakon anarhije koja je nastala u vrijeme vladavine njegova prethodnika, kralja Stjepana. Henrik II ponovno je uveo red u zemlju i potaknuo daljnji razvoj prava i usklađivanje sudske prakse (Baker, 13).

⁴ Porota u Engleskoj započinje sredinom 12. stoljeća i različito se koristila u kaznenim i imovinskim postupcima; porotnici su bili 12 čestitih ljudi koji će pred kraljevim sudom dati točan iskaz o činjenicama; njih se nije ispitivalo, nego su na pitanje suca trebali dati jednoglasan odgovor „da“ ili „ne“ (usp. Kurtović, 2005: 238–239).

⁵ Jedan tužitelj 1158. godine detaljno je opisao muke i troškove povezane s potragom za kraljem ili njegovim sucima u različitim dijelovima zemlje (opisano u Baker, 2002: 15–16).

⁶ Jedan od osnovnih razloga zadovoljstva proizlazi iz činjenice da se slobodnim ljudima najčešće uopće nije sudilo, pa su bili prisiljeni tražiti kraljevu zaštitu pravde. No to je često značilo lutati od dvorca do dvorca i tražiti kralja, pa zato Magna Carta sadrži odredbu da će kraljevi suci suditi umjesto kralja na istom mjestu u Westminsterskoj palači, gdje su vrhovni sudovi ostali do 19. stoljeća (Kurtović, 2005: 218).

suda općeg prava. Kako je takvih molbi bivalo sve više, naposljetku je u 15. stoljeću kralj takve poslove povjerio Lordu Kancelaru koji je s vremenom uspostavio vlastiti sud (*the Court of Chancery*). Osnovna odlika novoga suda bila je ideja da ovakav sud ne mora primjenjivati precedente ni pisane zakone, nego pomoću slobodne procjene svih okolnosti slučaja treba donijeti presudu koja se temelji na pravičnosti. Kako kancelar nije morao odlučivati na temelju pravila koja su vrijedila na sudovima općeg prava, mogao je odlučivati prema vlastitoj savjesti a ne u skladu s običajima zemlje, pa se i njegov se sud počeo sve češće nazivati sudom savjesti (Baker, 2002: 103). Isprva su se odluke kancelara temeljile na prirodnoj pravdi i moralnim načelima. Postupno su odluke kancelara postajale sistematizirane i razvila su se takozvana pravila pravičnosti (*rules of equity*) kao dodaci i korektivi odlukama koje su donosili sudovi općeg prava.

Krajem 13. stoljeća tri su važna suda bila uspostavljena: Sud kraljeva stola (*King's Bench*), Sud opće sudbenosti (*Court of Common Pleas*) i Sud državne blagajne (*Court of Exchequer*). Sudom kraljeva stola često je predsjedao kralj ukoliko se sudilo o važnim predmetima, a to su uglavnom bili predmeti koji su se ticali kralja, a nisu bili u nadležnosti državne blagajne. Sud opće sudbenosti rješavao je sporove među običnim ljudima, naročito u sporovima o pravu na zemlju. Sud državne blagajne činili su suci sva tri visoka suda i odlučivao je o odnosima između sva tri suda, kao i o pravnim pitanjima od značenja za sve njih. Na taj je način ovaj sud odigrao važnu ulogu u ujednačavanju sudske prakse i razvoju općeg prava. Ta tri Kraljeva suda bila su u opreci s općim sudovima i crkvenim sudovima. Sva tri suda provodila su pravo koje se od vladavine Edwarda I nazivalo općim pravom, jer je bilo zajedničko za cijelu Englesku. Do tog vremena opće je pravo postalo definitivni skup pravila koje se i dalje razvijalo putem novih odluka. Ti su sudovi postojali do 1875. godine i poznati su pod nazivom sudovi općeg prava (Geldart 1995: 20–21).

Kancelarov sud, s druge strane, od 1285. godine imao je pravo rješavati slučajeve na novi način na osnovi podnesaka. U 15. stoljeću sudovi općeg prava postali su ovlašteni za tumačenje je li podnesak valjan ili nije, a u tome su se vodili ustaljenim načelima općeg prava. Kako W. Geldart naglašava, pravo i moral nisu bili jasno razlučeni, pa se nije moglo ni očekivati da će samo jedan sud moći provoditi pravdu. Stoga je kralj bio jedini koji je mogao pravedno odlučivati, no molbe za pravičnim rješenjem redovito su se upućivale Lordu Kancelaru, koji se smatrao čuvarom kraljeve savjesti i koji je obično bio biskup, te kao takav autoritet za procjenu pitanja morala i savjesti. U praksi su odluke Lorda Kancelara bile posve nova pravila – pravila pravičnosti, što je dovelo do sukoba sa sudovima općeg prava.

Tijekom 13. i 14. stoljeća opće je pravo uobličeno na temelju drevnih običaja, no ponajviše na temelju precedenata. Kada su Tudori došli na vlast 1485. godine, Kancelarovi sudovi postali su vrlo utjecajni. To je dovelo do sukoba sa sudovima općeg prava, pa je naposljetku postignuto kompromisno rješenje da se Kancelarovi sudovi ne miješaju u nadležnost sudova općeg prava, a ukoliko je bilo potrebno ispraviti nedostatak u općem pravu, Parlament je bio zadužen za donošenje takvog zakona. Novi socijalni i gospodarski uvjeti 16. stoljeća doveli su do potrebe za razvojem zakonodavstva ili kodificiranog prava (*statute law*). Naposljetku su pravila pravičnosti pripojena općem pravu prema Zakonu o sudbenosti iz 1873–5, kojim su ukinuti neki stari sudovi i uspostavljen novi – Visoki sud pravde (High Court of Justice).

Od 1066. do 15. stoljeća, dok su latinski i francuski bili službeni pisani jezici u Engleskoj, nije postojao službeni standard engleskog jezika, kako je engleski u pismu bio regionalnog karaktera i individualan. Pisani engleski jezik koji se koristio na Kancelarovom sudu u službenim dokumentima u 15. stoljeću postao je začetak standardnog jezika po stilu, vokabularu i gramatici (Freeborn, 2006: 255). Iz tog je razloga važno naglasiti ulogu povijesnog razvoja općeg prava u formiranju engleskog jezika pravne struke.

Opće pravo poznato je i pod drugim nazivima; tako se često se naziva angloameričkim pravom (iako je to zapravo pogrešno, je je riječ o dva različita sustava s nekim zajedničkim značajkama). Zbog iznimne važnosti preседана izraz se na hrvatski ponekad prevodi i kao precedentno pravo, dok je u engleskom najčešći alternativni naziv *judge-made law*. Neki autori spominju i izraz akuzatorni pravni sustav (*adversarial system*), naglašavajući da je osnovna razlika između kontinentalnog prava i općeg prava u prirodi postupka; dok je rimski sudski postupak u prošlosti i sudski postupak u kontinentalnim pravnim sustavima danas inkvizitoran u smislu da sudac ili suci ispituju svjedoke i proučavaju dokaze u nastojanju da otkriju istinu, postupak u općem pravu je akuzatoran što znači da suprotstavljene stranke u postupku (tužitelj i tuženik) vode vrstu bitke u kojoj pokušavaju dokazati da su oni u pravu i to najčešće na temelju dokaza koje su sami prikupili. Gibbons tako navodi da su akuzatorni postupak, prisutnost porote i važnost preседана najznakovitije značajke općeg prava (Gibbons 2003: 6).

Raspravljajući o ulozi jezika u općem pravu, Beveridge (2002: 2) ukazuje da englesko opće pravo nikada nije bilo akademsko pravo niti pravo apstraktnih načela. Nasuprot tome, ono je oduvijek bilo pravo koje oblikuju njegovi praktičari ili pravници, uglavnom zato što oni kontroliraju na koji se način slučaj odvija na sudu. Pravници tumače što je pravo na temelju pravnih autoriteta (preседана) koje iznose na sudu, a jezik u tome ima ključnu ulogu. Zbog specifičnih obilježja engleskog općeg prava, u podučavanju engleskog

jezika pravne struke nužno je razjasniti neke osnovne pojmove vezane uz opće pravo i kako je moguće prevesti ih na ciljani jezik. Pravnici i budući pravnici koji nisu izvorni govornici engleskog jezika trebaju razumjeti što određeni termini znače u engleskom pravnom sustavu kako bi ih mogli adekvatno koristiti. Govoreći o engleskom jeziku prava u međunarodnim ugovorima, Beveridge zaključuje: "...if non-common law lawyers know what these terms in these contracts mean to a common law lawyer, they will be able to know which terms they want to retain, which terms they want to discard, and which terms they will need to convert to neutral language"⁷ (Beveridge 2002:13).

3. Razvoj općeg engleskog jezika

Za raspravu o povijesnom razvoju engleskog jezika pravne struke, nužno je naznačiti pregled razvoja općeg engleskog jezika. Staroengleski jezik (*Old English*) bio je u upotrebi otprilike sedam stoljeća, od sredine petog do sredine dvanaestog stoljeća. Kako je u navedenom razdoblju došlo do ogromnih političkih i društvenih promjene, jasno je da se i jezik znatno mijenjao. S. Irvine naglašava da je tijekom tog razdoblja došlo do niza promjena u jeziku: "These transitions can be viewed from both internal and external perspectives: internal in the sense of changes in spelling, grammar and vocabulary, and external in the sense of the links between these changes and social and political events"⁸ (Irvine 2006: 33). Povijesni događaji koji su u najvećoj mjeri utjecali na jezik su invazija Germana sredinom petog stoljeća, dolazak kršćanstva u anglosasku Englesku 597. godine kada je latinica zamijenila prijašnje runsko pismo, vladavina kralja Alfreda (871–899. godine) kao razdoblje procvata kulture, benediktinska reforma iz druge polovice desetog stoljeća i uspostava staroengleskog književnog jezika i naposljetku, normansko osvajanje 1066. godine (Irvine, 2006: 33–35). U povijesti razvoja engleskog jezika općenito, ali posebno engleskog jezika pravne struke, posebno mjesto zauzima normansko osvajanje Engleske 1066. godine i početak vladavine Vilima Osvajača⁹. Od tog je razdoblja francuski postao službeni jezik u Engleskoj, iako su obični ljudi nastavili govoriti engleski.

⁷ „Ako pravnici koji djeluju u sustavima koji nisu sustavi općeg prava žele znati što ti termini znače pravnicima u sustavu općeg prava, znat će koje termine žele zadržati, koje odbaciti, a koje će morati prevesti na neutralni jezik“ (prijevod MJČ).

⁸ Te se tranzicije mogu razmatrati i s internog i eksternog stajališta: internog u smislu promjena u pravopisu, gramatici i vokabularu, a eksternog u smislu poveznica između tih promjena i društvenih i političkih zbivanja (prijevod MJČ).

⁹ Postoje brojne kontroverze o Vilimovu podrijetlu, no neupitno je da on sebe nije smatrao osvajačem, nego zakonitim nasljednikom krune. To spominje i Melinkoff (67).

Oblik engleskog jezika koji se u Engleskoj koristio od normanskog osvajanja do otprilike 1500. godine bio je takozvani „srednjoengleski“ (*Middle English*). Najvažnije razlike u jeziku uključivale su promjenu izgovora, uglavnom uvjetovanu usvajanjem brojnih francuskih riječi, kao i prijelaz sa sintetičkog na analitički tip jezika, prvenstveno uvjetovan gubitkom infleksija. Dominacija francuskog jezika utjecala je i na brojne promjene u pravopisu. (usp. Freeborn, 120–125). Razdoblje srednjoengleskog jezika obilježeno je i velikim razlikama među različitim dijalektima jezika¹⁰. U gramatičkom pogledu jezik je postajao sve više analitički, a u pogledu vokabulara najznačajnije su promjene uključivale gubitak velikog broja staroengleskih riječi i dodavanje tisuća riječi iz francuskog i latinskog jezika. Te su promjene bile toliko opsežne da je jezik s početka ovoga razdoblja gotovo nerazumljiv današnjem govorniku, dok tekstovi koji potječu s kraja razdoblja jezično počinju sličiti modernom engleskom: "At the beginning of the period English is a language that must be learned like a foreign language; at the end it is Modern English"¹¹ (Baugh & Cable 2003: 158).

4. Povijesni razvoj engleskog jezika pravne struke

Engleski jezik pravne struke mijenjao se u skladu s promjenama u društvu, a u pogledu vokabulara zadržao je neka važna obilježja iz svakog od navedenih razdoblja. Primjer termina koji datira iz anglosaskog razdoblja, a koristi se i danas, je *writ*. Tijekom anglosaskog razdoblja ta je riječ označavala dokument o prodaji zemlje ili drugog vlasništva s pečatom. U razdoblju nakon normanskog osvajanja riječ *writ* prvenstveno je označavala kraljev nalog. U kasnijem razdoblju (krajem 15. stoljeća) označavala je podnesak koji je kancelar upućivao sudu kako bi se pokrenuo zatraženi postupak. *Writ* (na latinskom *breve*, na francuskom *brief*) je bio tanak komad pergamenta u kojem se nalazilo pismo u ime kralja, obično napisano na latinskom, i zapečaćeno vrhom velikog pečata. Samo se toliko može općenito reći o prirodi termina *writ*, jer je sadržaj pisma varirao od postupka do postupka. Nakon 1833. godine postojao je samo jedan tip izvornog termina *writ*, i tužitelj je upisivao vlastite podatke u obrazac (Baker 2002: 57). Danas je riječ *writ* uvriježena u pravnom jeziku. Iako najčešće znači sudski nalog, može značiti i tužbu, odluku, poziv svjedoku, prijedlog, podnesak ili pisani dokument (Gačić 2004:1500). Ta je riječ primjer termina specifičnog isključivo za pravnu struku, no kako postoje

¹⁰ Različiti dijalekti su bili prisutni na sjeveru zemlje (Northumbria), u južnom dijelu (Mercia) i u području Londona (cf. Muggleston 2006: 91–96).

¹¹ „Na početku razdoblja engleski je jezik koji se mora učiti poput stranog jezika; na kraju razdoblja to je moderni engleski“ (prijevod MJČ).

brojne nijanse u značenju ovisno o kolokaciji i kontekstu, nužno je utvrditi točno značenje riječi svaki put kada se koristi u utvrđenom pravnom izrazu.

Od devetog do dvanaestog stoljeća, tijekom razdoblja čestih vikinških napada i osvajanja, skandinavske su riječi prodirale u staroengleski jezik. Mattila navodi da je to bila lagana posudba, kako je riječ bila o srodnim jezicima¹², te navodi neke od najvažnijih primjera – riječi kao što su *gift*, *loan*, *sale* i *trust*. Isto tako ukazuje da je i riječ *law* skandinavskog podrijetla (Mattila 2006: 225). *Law* je riječ koja je varijanta staronorveške imenice *log* koja je označavala nešto propisano ili određeno, u staroengleskom je postala *lagu* u petom stoljeću, a u devetom *law*¹³. Skandinavci su u većem broju živjeli u Engleskoj od devetog stoljeća, prvo u raspršenim naseljima, zatim u istočnom dijelu (Danelaw), a 1016. godine danski je kralj Kanut postao engleski vladar, a njegova je vladavina potrajala trideset godina. Tijekom tog razdoblja staroengleski je i dalje najzastupljeniji jezik, no brojni su skandinavski termini i utjecaji ostavili traga na njemu. Tako, na primjer, neke od riječi koje su izvedenice od osnovne riječi *law* skandinavskog su podrijetla i potječu iz ovog razdoblja. Primjer su riječi *byelaw* ili složenice s nastavkom *in-law*. *Byelaw* je riječ koja danas označava mjesni propis, a nastala je spajanjem staronorveške riječi *by* koja je značila selo ili naselje¹⁴ i riječi *law*, pa je spajanje te dvije riječi proizvelo novu koja je značila seoski ili mjesni zakon. Složenice s nastavkom *in-law* nastale su kako bi se razlikovale osobe koje su krvni srodnici od onih koji su srodnici na temelju braka. Takav je izraz *brother-in-law*, šurjak, a zabilježen je prvi put oko 1300. godine (Melinkoff 1963: 53).

Jedno od obilježja anglosaskog društva bilo je korištenje verbalne magije, zbog čega su određeni pravni postupci zahtijevali složene i precizne jezične rituale. Zbog toga se često rabila aliteracija, posebno u višečlanim izrazima. Ponekad se rabila inverzija kako bi se naglasilo značenje. Općenito govoreći, jezik anglosaskih zakona imao je obilježja govora.

S dolaskom kršćanstva 597. godine, usmena pravna komunikacija zamijenjena je pisanom, a svećenstvo je bilo zaduženo za zapisivanje svih službenih dokumenata. Shodno tome, prvi anglosaski zakoni napisani su pod utjecajem crkvenog prava na latinskom jeziku. Latinski je, kao i u ostatku Europe, stoljećima ostao dominantan jezik službenih dokumenata i prava u Engleskoj. Wagner navodi latinske riječi i izraze iz tog razdoblja koji se i danas

¹² Isto naglašavaju Baugh i Cable, koji navode da su staronordijski i staroengleski bili toliko slični jezici da su mnoge riječi bile posve identične (Baugh i Cable 2002: 117).

¹³ O podrijetlu riječi *law* uspoređi Wagner 2003:94 ili Melinkoff 1963:5.

¹⁴ Danas je isto tako –by tipičan sufiks koji označava ime brojnih mjesta u Engleskoj, kao na primjer Derby (Melinkoff, 53)

koriste u jeziku prava: *ab initio, corpus delicti, ad damnum, et al., certiorari, mandamus, ex parte, mens rea...* (Wagner, 2003: 96–98)

Jedan od najvažnijih događaja za razvoj engleskog jezika općenito, a posebice engleskog jezika prava, bilo je normansko osvajanje 1066. godine. Ipak, i prije normanskog osvajanja, brojni su Normani već dugo živjeli u Engleskoj, a isto je tako važno napomenuti da je kralj koji je vladao prije Vilima Osvajača, od 1042. do 1066. godine bio Edward (poznat pod imenom Edward Ispovjednik) koji je odrastao u Normandiji i kojemu je francuski bio materinski jezik. Nakon bitke kod Hastingsa i normanskog osvajanja, s novim kraljem u Englesku su iz Normandije došle brojne plemićke obitelji koje su govorile francuski. Jezična situacija u zemlji postala je složena – novopridošlice su govorile francuski, običan puk engleski, a pisani je jezik, kao i u ostatku Europe toga doba, bio prvenstveno latinski. Iz vremena vladavine Vilima Osvajača i njegova sina Vilima Drugog sačuvano je 87 službenih spisa i povelja. Kako Melinkoff navodi, nijedan od tih dokumenata nije napisan na francuskom; devetnaest ih je samo na engleskom, devet u engleskoj i latinskoj verziji, a svi su ostali napisani na latinskom (Melinkoff 1963: 66). Kako su Normani obično koristili latinski u službene svrhe, takva je situacija potrajala još dva stoljeća, iako je normanski francuski postupno dobivao na važnosti. Prvi je zakon donesen na normanskom francuskom 1275. godine, gotovo dva stoljeća nakon normanskog osvajanja. Krajem 13. stoljeća francuski je postao jezik zakonodavstva i sudstva. Tijekom gotovo tri stoljeća francuski je bio i jezik sudskih postupaka, a većina službenih institucija i dužnosnika nosili su nazivlje francuskog podrijetla. Velik broj riječi i izraza koji su se tada rabili opstao je do današnjega dana. Baugh i Cable ilustriraju to primjerima najčešćih riječi u jeziku sudskih rasprava: riječi *justice* i *equity* koriste se umjesto staroengleske riječi *geriht*, *judgment* umjesto *dom*, *crime* umjesto *synn*. Isto tako navode glagole povezano sa sudskim postupkom: *sue, plead, accuse, indict, arraign, depose, blame, arrest, seize, pledge, warrant, assail, assign, judge, condemn, convict, award, distrain, imprison, banish, acquit, pardon*, kao i nazive brojnih kaznenih djela: *felony, trespass, assault, arson, larceny, fraud, libel, slander, perjury* i *adultery* (Baugh i Cable 2002: 170). Tijekom spomenutog razdoblja latinski je ostao jezik službenih spisa i zakona, no kako su samo najobrazovaniji znali latinski, on nikada nije postao jezikom sudskih rasprava.

U razdoblju srednjoengleskog jezika u pogledu jezika prava, najvažnije promjene dogodile su se u vokabularu, posebice u riječima povezanim s organima vlasti i uprave. Zapravo i riječi koje označavaju te pojmove francuskog su podrijetla i potječu iz ovog razdoblja (*government, govern, administer, administration, crown, empire, reign, royal, authority, sovereign, majesty, court, council, parliament, assembly, statute, treaty, alliance, repeal, tax*).

Engleski Parlament u tri je navrata nastojao regulirati jezik zakonodavstva. Prvi je put to pokušano u znamenitom *Statute of Pleading* usvojenom 1362. godine. Zanimljivo je napomenuti da je *Statute of Pleading*, prvi zakon u kojem Parlament traži da se svi sudski postupci vode na engleskom jeziku, zapravo napisan i usvojen na francuskom.¹⁵ Zakon nalaže da jezik sudova treba postati engleski, ali da se dokumenti trebaju nastaviti bilježiti na latinskom, naglašavajući da se svi zakoni i običaji moraju održavati onakvima kakvi jesu i kakvi su bili ranije. Kao glavni razlog ove promjene navodi se činjenica da je „francuski jezik uvelike nepoznat diljem kraljevstva“. Danas se taj zakon navodi i kao prvi zabilježeni zahtjev za pojednostavljenjem engleskog jezika prava. Usprkos tome zakonu, pravnici su se nastavili koristiti francuskim jezikom na sudu. Iako su se zakoni počeli donositi na engleskom, francuski je ostao dominantni jezik suda sve do 17. stoljeća. Kao dominantni jezik pravne profesije, znatno je utjecao na engleski jezik pravne struke, te je velik dio stručnog vokabulara francuskog podrijetla, uključujući termine kao što su *appeal*, *attorney*, *claim*, *complaint*, *counsel*, *defendant*, *evidence*, *executor*, *indictment*, *judge*, *jury magistrates*, *Parliament*, *party*, *plaintiff*, *plea*, *sentence*, *sue*, *tenant* i *verdict*. Isto tako, usvojeno je načelo francuskog jezika da se pridjevi dodaju iza riječi koju označuju, te se takve kombinacije javljaju u engleskom jeziku pravne struke. Primjeri su: *attorney general*, *court martial*, *letters testamentary* i *malice afterthought*.

Drugi pokušaj zabilježen je u vrijeme vladavine puritanaca kada je Cromwellov Parlament 1650. usvojio zakon kojim se zahtijevalo da se sva sudska izvješća i pravne knjige, kao i sami zakoni, pišu isključivo na engleskom jeziku (*An Act for turning the Books of the Law, and all Proces and Proceedings in Courts of Justice, into English*). U nastavku se navodi izvorni tekst prvog dijela tog zakona:

The Parliament have thought fit to Declare and Enact, and be it Declared and Enacted by this present Parliament, and by the Authority of the same, That all the Report-Books of the Resolutions of Judges, and other Books of the Law of England, shall be Translated into the English Tongue: And that from and after the First day of January, 1650, all Report-Books of the Resolutions of Judges, and all other Books of the Law of England, which shall be Printed, shall be in the English Tongue only¹⁶.

¹⁵ Wagner naglašava znamenitost ovog zakona nazivajući ga „Magna Carta anglosaskog jezika“ (Wagner 2003: 97).

¹⁶ „Parlament je odlučio proglasiti i ozakoniti, a to proglašava i ozakonjuje sadašnji Parlament prema svojim ovlastima, da će sva izvješća o odlukama sudaca, kao i sve druge prav-

Source: II Acts and Ordinances of the Interregnum 456 (1650).¹⁷

Članovi pravne profesije opet su bili mahom protiv ovakvog zakona, pa je 1660. godine, nakon Restoracije Stuarta, zakon opozvan (kao i ostali zakoni doneseni u vrijeme vladavine puritanaca) i sve se nastavilo po starom.

S vremenom je engleski jezik usvojen u različitim tipovima pravnih dokumenata. Haigh tako navodi da su se oporuke počele pisati na engleskom oko 1400. godine (usp. Haigh 2009: 2). U petnaestom su stoljeću objavljene prve knjige iz područja prava na engleskom jeziku. Usprkos tome, engleski su se pravници nastavili koristiti francuskim, prema nekim autorima i zbog toga što je to bilo jamstvo da se običan puk neće miješati u sustav pravosuđa iz jednostavnog razloga što ne mogu razumjeti tijekom suđenja zbog jezične barijere (Mattila 2006: 227).

1731. godine Parlament je usvojio Zakon o sudovima (The Courts of Justice Act) kojim je naposljetku odlučeno da se latinski i francuski više neće koristiti u sudskim postupcima, te da će se zakoni pisati samo na engleskom jeziku. Zakon jasno navodi probleme s kojima su bili suočeni svi osim pravnika zbog činjenice da su se sudski postupci vodili na nepoznatom jeziku:

Whereas many and great mischiefs do frequently happen to the subjects of this kingdom, from the proceedings in courts of justice being in an unknown language, those who are summoned and impleaded having no knowledge or understanding of what is alleged for or against them in the pleadings of their lawyers and attornies...: To remedy these great mischiefs, and to protect the lives and fortunes of the subjects of that part of *Great Britain* called *England* more effectually than heretofore, from the peril of being ensnared or brought in danger by forms and proceedings in courts of justice in an unknown language, be it enacted... that all proceedings whatsoever in any courts of justice within that part of *Great Britain* called *England*, and in the court of exchequer in *Scotland*, and which concern the law and administration of justice, shall be in the *English* tongue and language only, and not in *Latin* or *French*, or any other tongue or language whatsoever...¹⁸

ne knjige u Engleskoj, biti prevedene na engleski jezik: od prvoga dana mjeseca siječnja 1650. godine sva izvješća o odlukama sudaca i svi drugi pravni dokumenti u Engleskoj koji će se štampati, bit će samo na engleskom jeziku.“ (prijevod MJČ).

¹⁷ Dostupno na mrežnoj stranici Instituta za britansku povijest www.british-history.ac.uk/report.aspx?compid=56426

¹⁸ „S obzirom na to da podanici ovoga kraljevstva trpe brojne i znatne nedaće zbog toga što se sudski postupci vode na nepoznatom jeziku, pa oni koji su pozvani na sud ili optuženi ne znaju ili ne razumiju što njihovi odvjetnici navode u njihovu korist ili protiv njih...; Kako bi

Courts of Justice Act, 1731, 4 Geo. 2, ch. 26 (cf. Morris 1996: 22)

Iako je cilj sva tri zakona bio učiniti zakone razumljivijim običnim ljudima, tek je spomenuti zakon iz 1731. u potpunosti uspio ostvariti cilj da se odbace i francuski i latinski kao jezici prava u Engleskoj. Taj zakon stoga označava kraj razdoblja pravne trojezičnosti u engleskom jeziku obilježene pisanim podnescima i dokumentima na latinskom, saslušanju svjedoka na engleskom i vođenjem sudskih postupaka na francuskom¹⁹. Zbog takve specifične situacije, bilo je posve moguće da se u istom pravnom dokumentu pojave sva tri jezika, a nužna posljedica toga bili su brojni međujezični utjecaji. To je razdoblje ostavilo traga u modernom engleskom jeziku prava.

Daljnji naponi da se engleski jezik prava oslobodi stranih utjecaja ulagani su tijekom 18. stoljeća. Valja imati na umu da je prva polovica osamnaestog stoljeća bilo doba obilježeno potragom za stabilnošću i duhom racionalizma. Jedna od prvih značajki toga doba bio je snažan osjećaj za red i poštivanje propisa. Pustolovni individualizam sedamnaestog stoljeća zamijenila je tako težnja za sustavnošću i redom, a to je rezultiralo pokušajima da se pravila i propisi formuliraju na pravilan i jasan način. To su razdoblje obilježili brojni naponi da se engleski jezik standardizira i na neki način popravi. To se prvenstveno odnosilo na gramatiku, koja nije bila sistematizirana, no isto tako se nastojalo izbaciti strane riječi i utjecaje. Sve to bitno je utjecalo na jezik kojim se propisi izražavaju – jezik prava (usp. Baugh i Cable, 254–255).

Standardna ortografija usvojena je u 18. stoljeću, u najvećoj mjeri zahvaljujući rječniku Samuela Johnsona iz 1735. godine. Otada su, naravno, iskovanе brojne nove riječi i usvojene mnoge posuđenice iz drugih jezika, no kad je riječ o engleskom jeziku prava, većina izraza i kolokacija iz ranijih razdoblja i dalje je u upotrebi, iako se jezik prava uvelike mijenja kako zbog utjecaja pokreta za jednostavni jezik pravne struke, kao i zbog novih jezičnih i društvenih utjecaja i trendova.

Posljednjih godina valja posebno naglasiti utjecaj takozvanog „eurožargona“ na engleski jezik pravne struke, kao i brojne neologizme koji su rezultat novih pojava koje zahtijevaju zakonsku regulativu.

se učinkovitije nego ranije izbjegle takve nedaće i zaštitili životi i imovina podanika onoga dijela Velike Britanije koji se naziva Engleska od opasnosti dovođenja u zabludu ili opasnost zbog sudskih postupaka na nepoznatom jeziku, odlučeno je... da će se svi postupci na svim sudovima unutar dijela Velike Britanije koji se naziva Engleska, kao i na Sudu državne riznice u Škotskoj, a koji se odnose na pravo ili provođenje pravde, voditi isključivo na engleskom jeziku, a ne na latinskom ili francuskom, niti na bilo kojem drugome jeziku...” (prijevod MJČ).

¹⁹ O pravnoj trojezičnosti govore autori kao što su Tiersma i Mattila (Tiersma 2005: 34 i Mattila 2006: 227-8).

5. Zaključak

Engleski jezik pravne struke vrlo je složeno područje proučavanja i podučavanja. Kako bi se uspješno protumačilo značenje određenih pojmova koji datiraju iz prošlosti, uputno je razjasniti i razloge iz kojih se jezik mijenjao. Posebno je važno rasvijetliti kako se engleski jezik pravne struke razvijao tijekom vremena, te kako su drugi jezici utjecali (i dalje utječu) na njegov razvoj. Bolji uvid u povijesni razvoj engleskog jezika pravne struke omogućuje i bolje shvaćanje načina na koji se on mijenja danas, posebice u svjetlu činjenice da je u nekim granama prava engleski jezik pravne struke nesumnjivo postao globalni jezik.

Literatura

- Baker, J. H. (2002). *An Introduction to English Legal History. Fourth Edition*. Oxford: Oxford University Press.
- Baugh, A. and Cable, T. (2002). *A History of the English Language*. London and New York: Routledge.
- Beveridge, B. (2002) Legal English – How it Developed and Why it is not Appropriate for International Commercial Contracts in H. Mattila, *The Development of Legal Language*. Helsinki: Talentum Media, pp. 55-79.
- Freeborn, D. (2006). *From Old English to Standard English*. New York: Palgrave Macmillan.
- Gačić, M. (2004). *Rječnik prava, međunarodnih odnosa, kriminalistike i forenzičnih znanosti, kriminologije i sigurnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
- Geldart, W. (1995). *Introduction to English Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Gibbons, J. (1999). Language and the Law. *Annual Review of Applied Linguistics*, Vol. 19, pp. 156-173.
- Gibbons, J. (2003). *Forensic Linguistics. An Introduction to Language in the Justice System*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Gubby, H. (2004). *English legal terminology. Legal concepts in language*. Den Haag: Boom Juridische uitgevers.
- Haigh, R. (2009). *Legal English*. London and New York: Routledge Cavendish.
- Irvine, S. (2006). Beginnings and Transitions: Old English in *The Oxford History of English*, Lynda Mugglestone, ed. Oxford: Oxford University Press.
- Kurtović, Š. (2005). *Opća povijest prava i države*. Zagreb: Pravni fakultet u Zagrebu.

- Mattila, H. (2006). *Comparative Legal Linguistics*. Wiltshire: Antony Rowe Ltd.
- Melinkoff, D. (1963). *The Language of the Law*. Boston&Toronto: Little, Brown and Co.
- Morris, R. (1996). Great Mischiefs – A Historical Look at Language Legislation in Great Britain, *IMPACT Studies in Language and Society*, Vol. 2, 1996, pp. 32-54.
- Mugglestone, L. (ed.) (2006). *The Oxford History of English*. Oxford: Oxford University Press.
- Tiersma, P. (2005). *Some Myths about Legal Language*. Los Angeles: Legal Studies Papers No. 2005-26.
- Wagner, A. (2003). Origins and Use of English Legal Terms through History, *LSP&Professional Communication* Volume 3, Number 2, October 2003
- Williams, C. (2005). *Tradition and Change in Legal English*. Bern&Berlin: Peter Lang.

Marijana JAVORNIK ČUBRIĆ

A BRIEF OUTLINE OF THE HISTORICAL DEVELOPMENT OF LEGAL ENGLISH

The paper attempts to provide a brief outline of the historical development of Legal English. Among other things, Legal English is characterised by numerous borrowings from other languages and it is therefore important to study its historical development and trace the origins of the words and phrases that are commonly used today. From the ninth century until the twelfth, words were mainly borrowed from Scandinavian languages. However, language of common law was constructed after the Norman Conquest in 1066. The written language of the law after the Conquest was Latin, as in most of Europe, but French became the language of the law courts in England, and French loans were concerned with law and administration. Thus for more than 300 years the English legal profession was trilingual, as Latin was used for legal records, English for hearing witnesses and French for oral pleadings. The traces of that period which are still present in modern Legal English are explored in the paper, as a better insight into the historical development of Legal English enables a better understanding of the ways in which it is still changing today.

Key words: *borrowings, common law, English for Legal Purposes, French, Latin*

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.42:811.111 '25:378

Ivana MORITZ (Osijek)

University of Osijek, Faculty of Education

moritz.ivana@gmail.com

Mihaela TAMBOLAŠ (Virovitica)

Osnovna škola Ivane Brlić Mažuranić

mihaela.tambolas@skole.hr

USE OF PRESENT PERFECT IN UNIVERSITY STUDENTS' JOURNALS

English and Croatian differ on all linguistic levels, including the grammar system. Many structures existing in one language do not exist in the other and vice versa, occasionally resulting in inaccuracies in their use and confusion in translation. The paper presents the analysis conducted at the Faculty of Education, University of Osijek, on the journals written by Module C (English language module) class-teacher students, enrolled in 2015, years of study 1–3. The main aim was to examine the students' accurateness, and appropriateness of the use of Present Perfect since such a tense does not exist in Croatian and to attempt to find the reasons for such a situation. The instances of incorrect Present Perfect use from students' journals were extracted, and in line with the primary aim, emphasis was put on what type of errors the students made. The sentences were also compared to their Croatian translations. The results illuminate the relationships between English and Croatian past and present time concepts, as well as the interference of Croatian and English past and present verb tenses for these groups of native Croatian learners of English.

Keywords: Croatian, English, translation, Present Perfect, Past Simple, journals, uses

INTRODUCTION

English and Croatian languages differ on all linguistic levels (English is a Germanic language, and Croatian is a Slavic language). Numerous grammar structures exist and are commonly used in English, while they do not exist in Croatian at all and vice versa. This may result in the incorrect use of specific English structures by Croatian learners of English as a second language.

The English Present Perfect tense certainly stands out in this category and deserves considerable attention in English language learning and acquisition processes. This verb tense does not exist in Croatian, while it is commonplace and widely used in English. The authors' experience teaching Croatian learners suggests that Present Perfect is repeatedly confused with other verb forms since its meaning comprises specific characteristics of both present and past tenses in Croatian. The erroneous, lacking, or unconventional usage of Present Perfect was the motivation to investigate the reasons behind it.

The paper analyses the use of Present Perfect in university students' journals. The students attended Integrated undergraduate and graduate university Class teacher study at the Faculty of Education, University of Osijek. Apart from institutional English language instruction, there is informal exposure to the English language whereby many learners, including university students, acquire English words and phrases unknowingly. Subsequently, they use those language chunks in their written assignments, such as journals. This paper is meant to expand our understanding of the reasons for the misuse of Present Perfect.

A theoretical overview of theories of second language acquisition (SLA) and the research related to this topic is followed by the research analysis part encompassing examples of erroneous use of Present Perfect from journals. The results are presented in the Discussion section, along with the explanations for possible error causes, followed by the conclusion and recommendations for grammar teaching.

THEORETICAL FRAMEWORK

Short overview of SLA theories

Behaviourism is one of the oldest SLA theories, dating back to the 1950s. It advocates for the 'learning of habits', which starts with the first language (L1) and can interfere with the second language (L2). According to the theory, it needs to be overcome with the help of repetitive practice (drill). Structural linguistics is also easy to fit in with the behaviourism theory. These two parallel approaches observe L1 as interference on the path to learning L2.

Transfer occurs in the case of learners relying on L1 when producing L2. If L1 and L2 are similar, the transfer is positive, if not, it is negative (VanPatten, 2015; Trawiński, 2005).

Krashen introduced the Natural order hypothesis in 1982, claiming that the acquisition of grammar structures follows the predictable natural order (Lightbown and Spada, 2006). He claims that meaning is processed first if relevant to the learner, and grammar is acquired naturally in such a setting. Exposure to language, including grammar and input, is crucial for both L1 and L2 acquisition (Ortega, 2009).

Generative linguists adopted the term 'interlanguage' from Selinker (1974). In their view, both interlanguage and native speaker internal grammar consists of unconscious mental representations, taking into account the characteristics and influence of L1 and Universal Grammar constraints. Universal Grammar „includes invariant principles that are generally true across languages, as well as parameters which allow for variation from language to language“ (White, 2003: 2).

When it comes to SLA, the functional approach explores form-to-function and function-to-form mappings in interlanguage and observes its changes in development over time. There are both form- and meaning-oriented approaches within functionalism. The meaning-/concept-oriented approach starts with a function and works its way up to the forms expressing the function, which leads to the assumptions that adult L2 learners have at their disposal all the concepts gained by experience, and, contrary to children, there is no need for them to acquire these concepts. The order of form acquisition has different (sub)stages. For instance, in the case of Present Perfect and Past Perfect, both complex verb tenses, Present Perfect is acquired earlier in adults, even when both are taught simultaneously. The reason is the inexistence of the equivalent for Present Perfect in the mother tongue, whereas the function of Past Perfect can be expressed by Past Simple plus adverbial. In short, the range of expression is in the focus of the functionalist approach to grammar (VanPatten, 2015).

Usage-based approaches to SLA are based on two key factors: exposure to language (linguistic input) and inducing rules from the input (a general cognitive mechanism). Acquiring a wide range of skills results in fluent and spontaneous behaviour, in this case, the use of language. The gradual transformation from controlled to automatic via practice is achieved by observing skilled behaviour and knowledge transmission. Creating form-meaning connections play a crucial role, whereby SLA overcomes psycholinguistic strategies and preferences and employs the ones more appropriate for L2 (VanPatten, 2015; Ortega, 2009).

Processability theory is based on the existence of the language processor, where L2 forms that learners can produce and comprehend are in accordance with the development stage. This makes it more simple to predict the development path in L2 acquisition. Each stage is characterised by a set of grammatical forms/rules with common processing routes, where both inter-language and L1 transfer are limited by processability. Learners are generally not aware of grammatical structures they use, the structures are not planned, and learners possess temporary memory with grammatical information. This theory focuses on the process of grammar production rather than on the formation of grammar in learners' minds (VanPatten, 2015; Ortega, 2009).

A more recent approach to SLA is the competition model. Bates and MacWhinney (1981) described it as an explanation for language acquisition that considers both language forms and their meanings and uses. The competition model allows learners to rely on „cues“ that indicate a certain language function. The model states that L2 learners need to learn the relative importance of the different cues appropriate in the language they are learning (MacWhinney, 1997).

Contrastive analysis, error analysis, interlanguage and language transfer

The differences between L1 and L2 were held responsible for the difficulties in SLA in the mid-20th century. The School of Contrastive Analysis was inspired by research on learners who shared the same L1. Systematic L1–L2 comparisons were supposed to predict the occurrence of negative transfer and errors. Contrastive Analysis states that if L1 and L2 are of the same origin, it may be beneficial for the process of L2 acquisition (positive transfer). Otherwise, the effects are negative (negative transfer). Negative transfer is relevant to this research since it results in errors, such as underproduction, overproduction, and miscomprehension (Tahseldar, et al., 2018). Behaviourists considered language errors the main obstacle on the path to learning L2 since they could lead to the development of long-term bad habits. Consequently, Contrastive Analysis emerged, whose aim has been to analyse languages and discover potential causes of errors, focusing on their prevention (Trawiński, 2005).

According to the Contrastive Analysis Hypothesis (CAH), errors and mistakes occur due to transfer from learners' L1. In other words, learners tend to literally translate from L1 to L2 and thereby make errors. However, not all L2 errors can be blamed on L1–L2 transfer. Many errors can be explained in terms of learners' development of L2 knowledge. Dankić and Karadža (2011) found out that errors frequently happen when English negations (post-verbal) are translated into Croatian (pre-verbal negations) and vice versa. Croatian syntax allows multiple negatives, while English syntax does not allow more

than one negatives within a sentence. The research was conducted among 57 students, divided into three groups (according to the number of years of English instruction). They were assigned three tasks: an acceptability preference, an acceptability judgment task, and an elicited translation task. The results showed that the students heavily relied on the Croatian rules of double or more negatives, resulting from literal translation.

In the late 1970s, it was discovered that not all errors had their source in language differences and that CA used to predict multiple errors that never really occurred. It was then replaced by Error Analysis (EA). There are different error taxonomies within EA, e. g. surface strategy (omission, addition, misinformation, misordering), language competence (overt and covert errors), error systematicity (presystematic and systematic errors), error gravity (global and local errors) and error source taxonomy (interlingual and intralingual errors) (Trawiński, 2005).

Errors are an integral part of learning, despite what behaviourists claim. However, they need to be distinguished from mistakes. Mistakes are caused by different factors, such as fatigue, stress, hurry, etc., and they can be promptly corrected. Errors, on the other hand, are „systematic deviations in language production“, they cannot be corrected since the learner has not acquired the rules yet. The three primary functions of language errors are: to inform about the level of language knowledge (proficiency) and the process of language acquisition, to aid the learner discover language rules, and, most importantly, to test the learner's hypotheses about the language. Interlanguage is developed during these processes. This concept assumes that SLA is a process with predictable stages, each characterised by its own errors (Trawiński, 2005). Selinger (1978) described interlanguage as erroneous, systematic, dynamic, distinct from L1 and L2, and permeable. Monitoring and examining oral and written records of learners is one of the methods to learn more about SLA. This has inevitably been accompanied by the study of interlanguage, „mental grammar and the special variety of language that it generates when they speak or sign, interact, write, negotiate and express themselves in L2, based on the mental representation they forge of the new grammar (Ortega, 2009). Selinker (1972) gave the Interlanguage its name and described it as a separate linguistic system, independent of both L1 and L2. it is a part of L2 learning. It encompasses various dialects, grammar errors, and inaccuracies.

Teaching grammar

Ellis (2006) suggests that teachers or instructors should focus on learners' attention to the targeted form so that they understand it metalinguistically and process it to use and apply the same. However, different SLA theorists

have had different views on whether grammar should be taught at all. Krashen (1981) claimed that, in SLA, grammar teaching had no place, only comprehensible input was of relevance for learners. It could, in his opinion, slightly contribute to learning since *acquisition*, not learning, is the keyword in Krashen's theory. Several studies (Pica, 1983; Long, 1983; White, et al., 1991; Ellis, 2002) have shown no difference in the order of acquisition for instructed and naturalistic learners. Still, it has been demonstrated that instructed learners achieve higher levels of grammatical competence and progress more rapidly. Still, there is no guarantee that the targeted form would be acquired/learned (Ellis, 2006).

Other factors influence grammar acquisition, such as the complete knowledge of the first language, and as Ortega (2009) claims, occasionally also of another language. Vocabulary, discourse competence, and other aspects of language are more likely to be acquired spontaneously, whereas grammar requires more attention, work, and time.

Consequently, the dilemma about the right way to acquire SL grammar lingers between direct grammar instruction and the intense exposure to SL.

Grammar can be considered the backbone of language since other aspects of language (speaking, writing, and listening) could hardly be mastered without a certain level of grammar knowledge. Behaviourists, for instance, are in favour of avoiding language errors and creating incorrect difficult-to-fix habits. Also, there are diverse views on when to start grammar instruction. Those in favour of the early start claim that young learners need intense exposure to language to acquire foundations for grammar teaching (Skehan, 1998). This view is shared by Ellis (2005) and Lightbown (1991), who say that early teaching is the „basis for the real thing that follows (Ellis, 2005, p. 90). On the other hand, early grammar instruction does not make sense for those who have examined immersion programmes, where young learners can develop skills required for successful communication without formal instruction (Ellis, 2005).

PRESENT PERFECT TENSE

English sentences revolve around verbs, the active parts expressing actions, occurrences, or states of being. To functionally use English, one has to master verb forms that inflect for tense, voice and aspect. Given the non-equivalence of English and Croatian verb forms, it is not surprising that the expression of times setting is one of the most puzzling and problematic in SLA of English for Croatian learners. Not only them but non-native speakers, in general, are strongly influenced by the use of verb forms in their mother tongue when trying to master temporality in English (Liu, 2012, p. 12).

English recognises two aspects of a tense – perfective and progressive. They differentiate actions viewed as complete (perfective) and incomplete (progressive) (Quirk, et al., 1985). In the following text, the perfective aspect of Present Perfect will be referred to as Present Perfect Simple, while the progressive aspect will be Present Perfect Continuous.

Present Perfect bridges the timing between the past and the present in English. It is used in four different ways (Brdar, et al., 2001, p. 153):

1. Continuitive

(1) *Secondly, animals have been hunted for ages because people have needed to feed their families.*¹

Continuitive Present Perfect refers to an event, activity, or state of being that extends over a period of time, and it may also extend into the future. This function is usually marked with adverbials of duration such as *for a long time*, *since*, *so far*, etc.

2. Iterative

(2) *This is probably because kids from Croatia have been coming here for years and they have had problems with them.*

Iterative Present Perfect, also referred to as habitual (Quirk, et al., 1985), is used for events that repeatedly happened during the past and continue happening until the present and possibly into the future. Adverbials of frequency signal this use.

3. Resultative past

(3) *There has been a revolution in the technological world and its goal has been to connect people, but, unfortunately, it has had the opposite effect.*

„The Present Perfect is also used in reference to a past event to imply that the result of that event is still operative at present“ (Leech, 1971). A „hidden“ result is written next to a state we refer to.

4. Indefinite past

(4) *Have you ever wondered how some animals can live up to 200 years?*

This use refers to a moment that happened in the past but is not definite since we do not know when exactly in the past it occurred. It continues to the present moment and the future until the experience is changed. Adverbials that mark the indefinite past are, e.g. *ever*, *never*, *before*, etc.

¹ The examples were taken from the corpus (if found).

Present Perfect Simple

Quirk et al. (1985) list three different meanings of Present Perfect Simple:

1. State leading up to the present

(5) *This particular topic has been discussed quite a lot over the past 15 years, primarily because the world of video games has kept expanding.*

2. Indefinite event in a period leading up to the present

(6) *Yes, we have become selfish. Like never before.*

3. Habit in a period leading up to the present

(7) *And now, I wish I have stayed in touch with my old friends I did stupid things with.*

Another common use of Present Perfect Simple is while reporting news, i.e.:

(8) *There has been an earthquake in Zagreb.*²

(9) *There have been protests in the USA.*

Present Perfect Continuous

Present Perfect Continuous or Progressive indicates an event in progress at a given time. The meaning of Present Perfect Continuous can be categorised as follows:

1. „the happening has duration“,

2. „the happening has limited duration“,

3. „the happening is not necessarily complete“ (Quirk, et al., 1985, p. 198).

With event meanings, Present Perfect Continuous emphasises the duration of an event, meaning that the event has not yet come to an end (it is continuing to the present moment). For example:

(10) *So, Sebastian is shown as a jazz pianist who has been struggling for years, but is still very passionate about it.*

Habitual progressive with Present Perfect Continuous is used when an action is repeated over a period of time.

(11) *I have been playing handball since I was 8 years old, which means that I have played handball for over 12 years now.*

Present Perfect and Past Simple

Both tenses refer to the past, but Present Perfect differs from Past Simple on three accounts (Brdar, et al., 2001, p. 49):

² Authors' examples

1. Continuation up to the present time
 - (12) *It was my biggest wish and I was planning it since primary school.* (It is not my wish anymore.)
 - (13) *It has been my biggest wish and I was planning it since primary school.* (It is still my wish.)
2. Present result
 - (14) *It has become a problem with no solution in sight.* (There is still no solution.)
 - (15) *It became a problem with no solution in sight.* (It was probably resolved.)
3. Indefinite time
 - (16) *Studies have shown that a part of the brain responsible for processing communication is simply larger in women's brains.*
 - (17) *So I volunteered at the Veterinary Station in my town for five months last year.*

Present Perfect does not refer to and does not require a specific point in time, while Past Simple does. Such a reference point can be resolved by using adverbials required for either tense or by a preceding use of past or perfect tense.

Croatian does not operate with different tenses equivalent to these two in English, and that appears to be the cause of difficulty for Croatian EL learners.

Present Perfect in SLA

There are three central tenses in Croatian – past (*perfekt*³), present (*prezent*⁴) and future (*futur*). Each of them has its sub-tenses (*pluskvamperfekt*, *imperfekt*, *orist*, *futur I*, *futur II*). Present tense has only one form in Croatian, while in English, various forms express different present concepts: Present Simple, Present Continuous, Present Perfect Simple, and Continuous.

The obstacles appear when translating due to the inequivalence of forms in two languages:

(18) <i>I have been playing football.</i>	<i>Igram nogomet.</i>
(19) <i>I play football.</i>	<i>Igram nogomet.</i>
(20) <i>I am playing football.</i>	<i>Igram nogomet.</i>

³ *Perfekt* is a verb form that expresses the past imperfect/indefinite and perfect/definite tense (Silić & Pranjković, 2007).

⁴ *Prezent* is a verb form that expresses the verb present (Silić & Pranjković, 2007).

Present Perfect and Past Simple are translated in the same way into Croatian since Croatian does not have a present tense concerning the past or tense that stretches to the past and has present results. More specific structures are not often translated to L2, and those unmarked in L1 or more universal are more commonly transferred from L1 to L2 (Ortega, 2009).

CORPUS AND METHODOLOGY

The corpus consists of 230 journals written by students of the Integrated undergraduate and graduate university Class teacher study at the Faculty of Education, University of Osijek, generation enrolled in 2015/2016. The journals were written during the first three years of study as part of English Language Practice courses. The study participants had been learning English as a foreign language for thirteen years previously, since the age of 6 or 7. They were assigned twice a semester. The study aimed to detect in what manner the students used Present Perfect, both simple and progressive. Following the quantitative and descriptive approach, the samples were collected, corrected and the data were analysed to demonstrate the usage of Present Perfect and the verb forms it was replaced by inaccurately. In line with the primary aim, the sentences were translated into Croatian to analyse the influence of their mother tongue and determine if that could be the reason for the instances of (in)accurate use of Present Perfect. The sentences were classified into three categories, years 1 to 3. The teacher usually suggests the topic, but also the students can select a topic of their own choice. The length of journals varies from 300 to 500 words each.

RESEARCH

Research questions

The implication of the Present Perfect issues lies in the production of inappropriate time references with the verbs used in students' written assignments (journals). Therefore, they might encounter difficulties in delivering their intended message clearly and accurately, and, occasionally it can be vital for communication and learning processes.

The authors aimed to describe the Present Perfect errors, consider their frequency, identify the points of difficulty for participants in the study, discuss their possible causes and determine the degree of disturbance caused by the errors.

The present study hypothesises that this knowledge gap originates in the interlanguage, and arises due to the differences between Croatian and English, and the influence of Croatian as the mother tongue on English as an SL. Also, one of the research questions was what were the interlanguage effects

on the use of Present Perfect by Croatian university undergraduate students of English were.

Year 1

In the first year of study, the students wrote 54 journals, the number being smaller since they enrolled in the English language module in the 2nd semester. Out of the total number of journals, 7 of them contained inappropriate use of Present Perfect. That comes up to 13% of journals containing Present Perfect errors. The sentences are in Table 1.

Table 1. Examples of the incorrect Present Perfect use (Year 1)

Original sentence	Corrected sentence	Croatian
(1) <i>Before that, she haven't known she has been sick and never thought about angels.</i>	<i>Before that, she didn't know she was sick and never thought about angels.</i>	<i>Prije toga, nije znala da je bolesna i nikada nije razmišljala o anđelima.</i>
(2) <i>*Not so long time ago I read a book which made a great impact on me – on my personality, way of thinking, my reality.</i>	<i>Not so long ago I read a book that has made a great impact on me – on my personality, way of thinking, my reality.</i>	<i>Ne tako davno pročitala sam knjigu koje je imala velik utjecaj na mene – na moju osobnost, način razmišljanja, moju stvarnost.</i>
(3) <i>*There were times when I haven't left my home for weeks because I had to study.</i>	<i>There were times when I didn't leave my home for weeks because I had to study.</i>	<i>Bilo je dana kada nisam napuštala dom tjednima jer sam morala učiti.</i>
(4) <i>*This is probably because kids from Croatia have been coming here for years and they had problems with them.</i>	<i>This is probably because kids from Croatia have been coming here for years and they have had problems with them.</i>	<i>To je vjerojatno zato što djeca iz Hrvatske ovamo dolaze godinama i s njima imaju problema.</i>
(5) <i>*This topic, in particular, was discussed quite a lot over the past 15 years, primarily because the world of video games keeps expanding.</i>	<i>This particular topic has been discussed quite a lot over the past 15 years, primarily because the world of video games has kept expanding.</i>	<i>O ovoj temi se posebno puno raspravlja zadnjih 15 godina, posebno jer se svijet video igara širi.</i>
(6) <i>*Yes, we became selfish. Like never before.</i>	<i>Yes, we have become selfish. Like never before.</i>	<i>Da, postajemo sebični. Kao nikada ranije.</i>
(7) <i>*Secondly, animals were hunted for ages because people needed to feed their families.</i>	<i>Secondly, animals have been hunted for ages because people have needed to feed their families.</i>	<i>Kao drugo, životinje se love godinama jer ljudi trebaju prehraniti obitelji.</i>

Year 2

In the second year, the students wrote 98 journals. Out of the total number of journals, 12 of them contained errors related to the use of Present Perfect. That makes 13% of errors in this year. The erroneous sentences are in Table 2.

Table 2. Examples of the incorrect Present Perfect use (Year 2)

Original sentence	Corrected sentence	Croatian
(21) <i>*Whether it is something like an ice cream I had not eaten or the different school I had not attended.</i>	<i>Whether it is something like an ice cream I have not eaten or a different school I have attended.</i>	<i>Bilo to nešto kao sladoled koji nisam pojela ili druga škola koju nisam pohađala.</i>
(22) <i>*And now, I wish I had stayed in touch with my old friends I did stupid things with.</i>	<i>And now, I wish I have stayed in touch with my old friends I did stupid things with.</i>	<i>A sada želim da sam barem ostala u kontaktu sa starim prijateljima s kojima sam činila glupe stvari.</i>
(23) <i>*It was my biggest wish and I've planned it since primary school</i>	<i>It has been my biggest wish, and I have been planning it since primary school.</i>	<i>To mi je najveća želja i planiram to od osnovne škole.</i>
(24) <i>*So I have been volunteering in Veterinary Station in my town for a year.</i>	<i>So I volunteered at the Veterinary Station in my town for a year.</i>	<i>Volontirala sam u veterinarskoj stanici u mom gradu godinu dana.</i>
(25) <i>*Harvey has said: „The whole point of the painting is the photograph. That photograph...”</i>	<i>Harvey said: „The whole point of the painting is the photograph. That photograph...”</i>	<i>Harvey je rekao: „Smisao slike je fotografija. Ta fotografija...”</i>
(26) <i>*So, Sebastian is shown as a jazz pianist who was struggling for years but still very passionate about it.</i>	<i>So, Sebastian is shown as a jazz pianist who has been struggling for years but is still very passionate about it.</i>	<i>Dakle, Sebastian je prikazan kao jazz pianist koje se bori godinama, ali je još uvijek strastven.</i>

Use of Present Perfect in University Students' Journals

(27) <i>*After going through a lesson on this topic a few weeks back I started paying more attention to the surroundings of my 2 teenage sisters and I've noticed some quirky things.</i>	<i>After going through a lesson on this topic a few weeks back, I have started paying more attention to the surroundings of my two teenage sisters, and I've noticed some quirky things.</i>	<i>Nakon što smo prošli lekciju o ovoj temi prije nekoliko tjedana počela sam pridavati više pažnje okolini mojih dviju sestara tinejdžerica i primjetila sam neke čudne stvari.</i>
(28) <i>*We were so annoyed on our 1st year when we waited for our turn to go to the oral exam; we waited for the entire day and it seemed like a year has passed.</i>	<i>We were so annoyed in our 1st year when we waited for our turn to go to the oral exam; we waited for the entire day, and it seemed like a year passed.</i>	<i>Bili smo toliko iziritirani na prvoj godini kada smo čekali na red za usmeni ispit; čekali smo cijeli dan a činilo se kao godina.</i>
(29) <i>*There was a revolution in the technological world and its goal has been to connect people, but, unfortunately, it had the opposite effect.</i>	<i>There has been a revolution in the technological world, and its goal has been to connect people, but, unfortunately, it has had the opposite effect.</i>	<i>Došlo je do revolucije u tehnološkom svijetu i njezin cilj je povezati ljude, ali, nažalost, ima suprotan učinak.</i>
(30) <i>*People usually post things on those social networks to show other people how great their lives are, how happy they are, but it became a competition and anyone who can't follow the trends feels unhappy.</i>	<i>People usually post things on those social networks to show other people how great their lives are, how happy they are, but it has become a competition, and anyone who can't follow trends feels unhappy.</i>	<i>Ljudi obično objavljuju takve stvari na društvenim mrežama kako bi pokazali drugim ljudima kako su krasni njihovi životi, koliko su sretni, ali to je postalo natjecanje i svatko tko ne može pratiti trendove se osjeća nesretno.</i>
(31) <i>*It became a problem with no solution on sight.</i>	<i>It has become a problem with no solution in sight.</i>	<i>To je postao problem bez rješenja na vidiku.</i>
(32) <i>*Studies has shown that a part of the brain responsible for processing communication is simply larger in women's brains.</i>	<i>Studies have shown that a part of the brain responsible for processing communication is simply larger in women's brains.</i>	<i>Istraživanja su pokazala da je dio mozga odgovoran za procesuiranje komunikacije jednostavno veći u ženskom mozgu.</i>

(33) <i>*To describe it in a certain way, I had started to participate in many fields related to the faculty; I was in a play, I have met other people (from other faculty) and it is a good experience which can fulfill you as a person.</i>	<i>To describe it in a certain way, I have started to participate in many fields related to the faculty; I was in a play, I have met other people (from other faculties), and it is a good experience which can fulfill you as a person.</i>	<i>Kako bismo to opisali na određen način, počela sam sudjelovati u mnogim poljima vezanim za fakultet; sudjelovala sam u predstavi, upoznala sam druge ljude (s drugih fakulteta) i to je dobro iskustvo koje te može ispuniti kao osobu.</i>
(34) <i>*Sometimes they are very much aware of how hard they had worked for the things they have.</i>	<i>Sometimes they are very much aware of how hard they have worked for the things they have.</i>	<i>Ponekad su uistinu svjesni kako naporno rade za stvari koje imaju.</i>
(35) <i>*If I have done that, I wouldn't have had so many troubles now.</i>	<i>If I had done that, I wouldn't have so many troubles now.</i>	<i>Da sam to učinila, ne bih sada imala toliko problema.</i>

Year 3

In the third year, the students wrote 78 journals. Out of the total of 78 journals, 14 included errors regarding Present Perfect, making 19% of errors in this year, and 41% of the total number of journals containing Present Perfect errors.

Table 3. Examples of the incorrect Present Perfect use (Year 3)

Original sentence	Corrected sentence	Croatian
(36) <i>*On the one hand, about 12 years ago, not every child had a mobile phone, and if they did, they've used it for emergency only.</i>	<i>On the one hand, about 12 years ago, not every child had a mobile phone, and if they did they used it for emergencies only.</i>	<i>S jedne strane, prije oko 12 godina, svako dijete nije imalo mobilni telefon, a ako i jesu, koristilo su ga samo za hitne situacije.</i>
(37) <i>*And that was about it – that was all the technology they've needed.</i>	<i>And that was about it – that was all the technology they needed.</i>	<i>I to je bilo to – to je bila sva tehnologija koju su trebali.</i>
(38) <i>*I'm playing handball since I was 8 years old, which means that I play handball over 12 years now.</i>	<i>I have been playing handball since I was 8 years old, which means that I have played handball for over 12 years now.</i>	<i>Igram rukomet od svoje osme godine, što znači da igram rukomet već više od 12 godina.</i>

Use of Present Perfect in University Students' Journals

(39) <i>*I've read the introduction which was useful because it helped me to understand the whole story.</i>	<i>I read the introduction which was useful because it helped me to understand the whole story.</i>	<i>Pročitala sam uvod koji je bio koristan jer mi je pomogao razumjeti cijelu priču.</i>
(40) <i>*For years people were speculating about Beyoncé and Jay Z's marriage not being as ideal as the image they've been representing.</i>	<i>For years people have been speculating about Beyoncé and Jay Z's marriage not being as ideal as the image they've been representing.</i>	<i>Ljudi godinama nagađaju o Beyoncé and Jay Z's braku koji nije idealan kao slika koju predstavljaju.</i>
(41) <i>*With growth of internet communities, the number of bullies online grew dramatically.</i>	<i>With the growth of the Internet communities, the number of bullies has grown dramatically.</i>	<i>S rastom internetskih zajednica, broj online zlostavljača je dramatično porastao.</i>
(42) <i>*To sum up, technology is actually a community that's been growing all the time and will keep doing so.</i>	<i>To sum up, technology is actually a community that has been growing all the time and will keep doing so.</i>	<i>Da sažmemo, tehnologija je zapravo zajednica koja cijelo vrijeme raste a tako će i nastaviti.</i>
(43) <i>*All of us have been teenagers and we all hated how everyone who is older than us looked down on us.</i>	<i>All of us were teenagers and we all hated how everyone who was older than us looked down on us.</i>	<i>Svi smo mi bili tinejdžeri i svi smo mrzili kako nas je svatko tko je stariji gledao s visine.</i>
(44) <i>*From the beginning people were trying to find a way to prolong their lives.</i>	<i>From the beginning, people have been trying to find a way to prolong their lives.</i>	<i>Od početka ljudi pokušavaju naći način kako produžiti život.</i>
(45) <i>*Did you ever wonder how come some animals can live up to 200 years?</i>	<i>Have you ever wondered how some animals can live up to 200 years?</i>	<i>Jesi li se ikada zapitala kako neke životinje mogu živjeti do 200 godina?</i>
(46) <i>*But, are there only good things new technology brought us?</i>	<i>But, are there only good things new technology has brought us?</i>	<i>Ali, postoje li samo dobre stvari koje nam donosi tehnologija?</i>
(47) <i>*Another negative effect is that we forgot to communicate in real life.</i>	<i>Another negative effect is that we have forgotten how to communicate in real life.</i>	<i>Drugi negativan učinak je da smo zaboravili kako komunicirati u stvarnom životu.</i>

(48) <i>*In addition to that, more and more people are becoming experts and making technology their priority, often neglecting the old-fashioned, „primitive“ technologies that has served the human kind for centuries.</i>	<i>In addition to that, more and more people are becoming experts and making technology their priority, often neglecting the old-fashioned „primitive“ technologies that have served the humankind for centuries.</i>	<i>Uz to, sve više ljudi postaju stručnjaci i tehnologija im postaje prioritet, često zapostavljajući staromodne „primitivne“ tehnologije koje služe čovječanstvu stoljećima.</i>
(49) <i>*Looking back as far as 100 years people advanced in medicine as same as in las few millenniums.</i>	<i>Looking back as far as 100 years, people have advanced in medicine in the same proportion as in the last few millenniums.</i>	<i>Ako gledamo samo 100 godina unazad, ljudi su napredovali u medicini u istom omjeru kao i u zadnjih nekoliko tisućljeća.</i>
(50) <i>*I didn't have any bad experience with the people yet.</i>	<i>I haven't had any bad experiences with the people yet.</i>	<i>Nisam još imala lošeg iskustva s ljudima.</i>
(51) <i>*We learned how to capture animals and every day there are more and more animals being caged in zoos.</i>	<i>We have learned how to capture animals and every day there are more and more animals being caged in zoos.</i>	<i>Naučili smo kako loviti životinje i svaki dan je sve više i više životinja zatvoreno u zooološkim vrtovima.</i>
(52) <i>*It was founded in 1506 and now, in this century, it became more modern and popular; especially with different sports program and Lipizzaner ball.</i>	<i>It was founded in 1506 and now, in this century, it has become more modern and popular; with different sports programs and Lipizzaner ball.</i>	<i>Osnovana je 1506., i sada, u ovom stoljeću, postala je modernija i popularnija, s raznim sportskim programima i Balom Lipicanaca.</i>

RESULTS AND DISCUSSION

The starting point of this analysis was to examine in what kind of erroneous ways the students of Module C of the Faculty of Education, in Osijek, Class teacher studies, use Present Perfect (both simple and progressive) in their journals. In line with the main aim, sentences containing errors regarding Present Perfect were extracted, corrected, and translated by the authors.

The research results show that the students had the smallest percentage of errors regarding the usage of Present Perfect in the first year of module C (21%). The most significant number of errors occurred in the third year (Table 4). This was unexpected due to the assumed improvement and progress in students' knowledge with each year of studies. In the first year, the students were

assigned two journals, while in the second and third years, they were assigned four journals per academic year, two per semester.

Table 4. Number/percentage of journals per year of study

Year of study	Number of journals	Number/percentage of journals with Present Perfect errors	Share of errors in the total number of journals
1	54	7/13%	21%
2	98	13/13%	38%
3	79	14/19%	41%

All the errors occurring are listed in Table 5, and the highest number of errors were in using Past Simple or Continuous instead of Present Perfect and vice versa. Also, a considerable number of errors were using Present Simple or Continuous instead of Present Perfect. Other mistakes in the usage of Present Perfect are represented in smaller percentages (errors/mistakes in form, confusing Present and Past Perfect).

Table 5. Types of errors, their numbers and percentages

Error	Year 1	Year 2	Year 3	Total
Past Simple/Continuous instead of Present Perfect	5 (71,4%)	5 (33,3%)	10 (55,5%)	20 (50%)
Present Perfect instead of Simple Past	-	3 (20%)	4 (22,2%)	7 (17,5%)
Present Simple/Continuous instead of Present Perfect	1 (14,3 %)	2 (13,3 %)	3 (16,6 %)	6 (15%)
Form	1 (14,3%)	2 (13,3%)	1 (5,5%)	4 (10%)
Past Perfect instead of Present Perfect	-	2 (13,3 %)	-	2 (5%)
Present Perfect instead of Past Perfect	-	1 (6,6%)	-	1 (2,5%)
Total	7	15	18	40 ⁵

The authors translated the erroneous sentences from the corpus into Croatian to see whether Croatian temporal concepts influence the choice of incorrect tense in English. Considering the translation of the erroneous sentences from the corpus (Tables 1, 2, and 3), the authors have found the following (Table 6.):

⁵ There are two errors in one sentence from the corpus.

Table 6. Translation of erroneous Present Perfect sentences.

Sentences in <i>perfekt</i> in Croatian	17
Sentences in <i>present</i> in Croatian	14
Total	31

According to the data, none of the Croatian tenses (*perfekt* – past tense and *present* – present tense) prevails significantly in translations in those sentences that should be in Present Perfect. It might be the case that this variability in translation possibly confuses the students and prevents them from the proper use of Present Perfect.

The results revealed that interlanguage is a possible reason behind students' inappropriate production of Present Perfect. Interlanguage can be described as sets of loose lexical networks gradually being systematised, but involving free variation during the process, which means that the newly acquired forms and communicative resources replace old ones. Learners may encounter difficulties in organizing items during the process that occasionally result in errors (Ellis, 1999). It seems as if they produce their own tense system, conceptually between English and Croatian. These errors, therefore, can be ascribed to the interference of the mother tongue due to the non-existence of a verb tense conceptually and semantically equivalent to Present Perfect. Since Present Perfect can be translated both with past and present tense into Croatian, it can be assumed that students mirror these Croatian forms in their journals.

In other words, the participants rely on Croatian (L1) when using English (L2). The corpus suggests that they have not acquired habits necessary for correct and accurate language production, as behaviourist state, and this interference is demonstrated by the translations (Table 6). The differences between the verb structures in the mother tongue and in L2 have led to systematic errors in this group of participants, in other words, the negative transfer occurs.

The study also demonstrated the problematic aspect in recognizing and determining the temporal notion of the verb in their sentences, or they might have recognized the temporal concept, but due to other factors, were unable to use the correct perfect tense. In such cases, where errors occur depending on the difference between the L1 and L2, Contrastive Analysis is used to predict the negative transfer and further progress of language acquisition.

If erroneous sentences from the corpus were categorised according to the uses of Present Perfect (continuative, iterative, resultative, indefinite), the results in Table 7 emerge. Furthermore, it was attempted to determine participants' awareness of the rules of Present Perfect usage.

Table 7. Percentages of participants' awareness of the usage rules.

Use	Number of erroneous sentences	% of participants' awareness of usage rules
Incorrect tense use ⁶	10	25,6%
Resultative past	13	33,3%
Continuative past	8	20,5%
Indefinite past	4	10,3%
Iterative past	4	10,3%
Total	39	100%

The students had the most issues with the resultative use of Present Perfect, and the number of sentences with completely incorrect use is also considerable (sentences where some other tense than Present Perfect should have been used). This result most possibly also originates in the fact that there is no such tense in Croatian (negative transfer), and the participants, similar to Croatian, uniformly use the past tense.

Table 8. Five stages experienced by SL learners proposed by Ellis (1999) and Towel et al. (1993)

No.	Stage	Characteristics
1.	non-linguistic	No form-meaning mapping
2.	acquisition	Overgeneralizing
3.	replacement	Alternate forms with free variation
4	interlanguage	Different forms with systematic variation (interlanguage rules)
5.	completion	Different forms (SL rules)

According to the stages, free variation only begins in the third/replacement stage, where learners tend to use two different forms without realising the differences in their use. Interlanguage appears in stage four, in other words, learners use different forms systematically within their interlanguage, partially avoiding SL rules. In the fourth stage, learners start to employ various forms following SL rules. Regarding Present Perfect, it is possible to explain this as follows: the 'replacement' stage is characterised by the use of both Present Perfect and Past Simple, where learners are not aware that Past Simple forms are deviant. In the 'interlanguage' stage, learners use both Past Simple and

⁶ Present Perfect should not have been used at all.

Present Perfect systematically, but not completely accurately. 'Completion' stage is when both tenses are used accurately according to English language rules (Lim, 2007). According to this categorisation and research results, our study participants are somewhere between the 'replacement' and 'interlanguage' phases. A more profound and more comprehensive study would be required to precisely determine each learner's acquisition stage. However, SL instructors have a better insight and overview of their learners' progress. It is essential for SL instructors to be aware of their learners' stages of learning/acquisition, since it can significantly affect the effectiveness of teaching, particularly grammar structures. Therefore, teachers should be acquainted with the acquisition sequence of different forms. Indeed, this depends on teaching and learning circumstances (number of learners, learning history, background, learning strategies, personality characteristics).

Several SLA theories consider exposure to the language as an essential factor of language acquisition, particularly Krashen's input theory and usage-based theory, as well as those in favour of early start approaches in grammar teaching. Exposure to English is hardly an issue for incomplete language acquisition of Present Perfect or any other grammar form. The participants had learned English from the age of 7, first grade of primary school, for 14 years. Apart from institutional/formal instruction, our participants and the majority of Croatian children and young people are continually exposed to spoken English through different media, particularly films and series, that have been available in English with either Croatian or English subtitles. That is, indeed, a good way to acquire language, hearing it, listening to it and simultaneously reading translation/transcription. It is possible, that some of the participants had learned another foreign language at school or had been less interested in media possibilities in English.

However, lack of experience may be the issue, since it is possible that the participants had not used English actively enough and intensely enough, they might be only passive users, just listening or reading. Usage-based SLA theorists are proponents of regular active use of language, which results in correct and accurate usage.

There are limitations to the study, since it cannot precisely be determined in which developmental and acquisition stage the learners are, they are not at the same level of acquisition and knowledge. Furthermore, other factors influence the occurrence of errors and mistakes, such as motivation, chronological age, learners' and teachers' psychological profiles, and teaching styles.

According to Error Analysis, some errors are an integral part of learning. From authors' experience, the errors in the use of Present Perfect that

Croatian learners of English as SL most certainly are. However, these errors are not always a liability, they improve the process of learning and acquisition.

CONCLUSION

Upon reading this study, the EFL teachers in Croatia will gain partial insight into one of the knowledge gaps, and it will hopefully shed some light on this issue, raise awareness and importance as well as develop new perspectives and approaches to the potential causes of the issues Croatian learners have with Present Perfect.

It would be extremely helpful to test erroneous production of Present Perfect on different proficiency levels in a longitudinal study, which would possibly lead to EFL instructors accepting errors and keeping a positive attitude in the processes of EFL acquisition and learning. Learners would also benefit from being informed of interlanguage processes, newly adapted teaching strategies and materials as well as from adequate corrective feedback.

REFERENCES

- Bates, E. & MacWhinney, B. (1981). Second Language Acquisition from a Functionalist Perspective: Pragmatic, Semantic, and Perceptual Strategies, in: H. Winitz, (ed.) *Annals of the New York Academy of Sciences Conference on Native and Foreign Language Acquisition*. New York: New York Academy Press, pp. 190–214.
- Brdar, M., Kučanda, D. & Omazić, M. (2001). *Grammatical Foundations and Categories. Part One: The English Verb*. Osijek: Pedagoški fakultet Osijek.
- Dankić, I. & Karadža, M. (2011). „Interference between Croatian and English: A pilot study on the acquisition of English negation“. *Hum*, 7, 68–78.
- Ellis, N. (2002). „Frequency Effects in Language Processing: A Review with Implications for Theories with Implicit and Explicit Language Acquisition“. *Studies in Second Language Acquisition*, 2(24), 143–188.
- Ellis, R. (1999). Item versus system learning: explaining free variation. *Applied linguistics*, 4(20), 460–480.
- Ellis, R. (1999). *The study of second language acquisition*. Shanghai: Shanghai Foreign Languages Education Press.
- Ellis, R. (2005). „Principles of instructed language learning“. *System*, 2(33), 209–224.

- Ellis, R. (2006). „Current Issues in the Teaching of Grammar: An SLA Perspective, Teachers of English to Speakers of Other Languages“. *TESOL Quarterly*, 40, 83–107.
- Krashen, S. (1981). *Second Language Acquisition and Second Language Learning*. South California: University of South California.
- Leech, G. (1971). *The meaning and the English verb*. New York: Taylor & Francis.
- Lightbown, P. M. (1991). „Input, instruction, and feedback in second language acquisition“. *Second language research*, 2(7), II–IV.
- Lightbown, P. M. & Spada, N. (2006). *How Languages Are Learned*. Oxford: Oxford University Press.
- Lim, J. M.-H. (2007). „Crosslinguistic influence versus intralingual interference: A pedagogically motivated investigation into the acquisition of the present perfect“. *System*, 368–387.
- Liu, J. (2012). „CLEC-based Study of Tense Errors in Chinese EFL Learners' Writings“. *World Journal of English Language*, 4(2), 11–23.
- Long, M. H. (1983). „Linguistic and conversational adjustments to non-native speakers“. *Studies in Second Language Acquisition* 5(2), 177–193.
- Ortega, L.(2009). *Understanding Second Language Acquisition*. London: Routledge.
- Pica, T. (1983). Adult Acquisition of English as a Second Language under Different Conditions of Exposure. *Language Learning*, 33(4), 465–497.
- Quirk, R., Greenbaum, S., Leech, g. & Svartvik, J. (1985). *A Comprehensive Grammar of the English Language*. New York: Longman Inc..
- Selinger, H. (1978). Implications of a multiple critical periods hypothesis for second language learning, in: W. Ritchie (ed.) *Second language acquisition research*. New York: Academic Press, pp. 11–19.
- Selinker, L. (1974). Interlanguage, in: J. C. Richards (ed.) *Error Analysis. Perspectives on Second Language Acquisition*. London: Routledge, 31–47.
- Silić, J. & Pranjković, I. (2007). *Gramatika hrvatskoga jezika za gimnazije i visoka učilišta*. Zagreb: Školska knjiga.
- Skehan, P. (1998). *A cognitive approach to language learning*. Oxford: Oxford University Press.
- Tahseldar, M. M. T., Kanso, S. & Sabra, Y. (2018). The Effect of Interlanguage and Arabic Verb System on Producing Present Perfect by EFL Learners. *International Journal of New Technology and Research*, 4(8), 53–65.
- Towell, R. & Hawkins, R. B. N. (1993). Systematic and non-systematic variability in advanced language learning. *Studies in Second Language Acquisition*, 15(4), 439–460.

- Trawiński, M.n (2005). *An outline of Second Language Acquisition Theories*. Kraków: Wydawnictwo Naukowe Akademii Pedagogicznej.
- VanPatten, B. (2015). Input Processing in Adult Second Language Acquisition, in B. VanPatten, & J. Williams (Eds.), *Theories in Second Language Acquisition: an Introduction*. New York, NY: Routledge, 113–134.
- White, L. (2003). *Second language acquisition and Universal Grammar*. Cambridge: Cambridge University Press.
- White, L., S. N., Lightbown, P. & Ranta, L. (1991). Input enhancement and L2 question formation. *Applied Linguistics*, 12, 416–432.

Ivana MORITZ & Mihaela TAMBOLAŠ

UPOTREBA PRESENT PERFECT NA UNIVERZITETSKIM STUDENTSKIM DNEVNICIMA

Engleski i hrvatski jezik razlikuju se na svim lingvističkim razinama, uključujući gramatički sustav. Mnoge strukture koje postoje u jednom jeziku ne postoje u drugom i obrnuto, što povremeno rezultira netočnostima u njihovoj uporabi i zbunjenošću pri prevođenju. Rad predstavlja analizu provedenu na Fakultetu za odgojne i obrazovne znanosti Sveučilišta J. J. Strossmayera u Osijeku, na pismenim uratcima studenata Modula C (Modul engleskog jezika) Učiteljskog studija, upisanih 2015. godine, na prvoj, drugoj i trećoj godini studija. Glavni cilj bio je ispitati studentsku točnost i prikladnost uporabe Present Perfecta, budući da takvo glagolsko vrijeme ne postoji u hrvatskom jeziku i pokušati naći razloge za takvu situaciju. Primjeri netočne uporabe Present Perfecta iz studentskih pismenih uradaka su izdvojeni, i u skladu s primarnim ciljem, naglasak je stavljen na vrstu pogrešaka koje su studenti činili. Rečenice su također uspoređene s odgovarajućim prijevodima na hrvatski. Rezultati rasvjetljavaju odnos engleskih i hrvatski pojmova sadašnjosti i prošlosti, kao i interferenciju hrvatskih i engleskih prošlih i sadašnjih glagolskih vremena za ove skupine izvornih govornika hrvatskog jezika.

Ključne riječi: *hrvatski, engleski, prijevod, Present Perfect, Past Simple, pismeni uraci, uporaba*

Izvorni naučni rad
UDK 32:004.738.5(73)
UDK 659.4:929Трамп Д.

Sandra LUKŠIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu
sluksic@ffts.hr

Senka MARINČIĆ (Mostar)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Mostaru
senka.marincic@ff.sum.ba

POLITIKVERMITTLUNG IN TWEETS: DER FALL DES TWITTERNDEN US-PRÄSIDENTEN DONALD TRUMP

Im vorliegenden Beitrag werden im Rahmen einer politolinguistischen Analyse Twitter als soziale Plattform und die Twitter-Aktivität des ehemaligen US-Präsidenten Donald Trump zwischen dem 8. Dezember 2020 und dem 8. Januar 2021 untersucht. Im genannten Zeitraum ist die Frequenz von Trump versendeter Tweets mit dem näher rückenden Datum der 59. Präsidentschaftswahl in der USA und danach ständig gestiegen, bis zu dem Tag, an dem Twitter Inc. sein Twitter-Konto sperrte. Im Korpus von 317 versendeten Tweets werden bestimmte sprachliche Merkmale einer Analyse auf mehreren Ebenen unterzogen, ausgehend von zwei Annahmen: (1) es gibt sprachliche Faktoren, die Populismus auf Twitter begünstigen und (2) die Vorstellung von der Politikvermittlung auf Twitter hängt von den Plattformnutzern selbst und ihrem Sprachverhalten ab. Am Beispiel von Trumps Tweets soll der Artikel veranschaulichen, (i) wie politisch motivierte Themen und Interessen auf Twitter strategisch kommuniziert werden und (ii) dass Trumps Politikvermittlung auf Twitter die Züge eines populistischen Stils aufweist. Die Analyseergebnisse zeigen, dass seiner besonderen Twitter-Aktivität komplexe Kommunikationsstrategien zugrunde liegen, um die Annahmen über die zu verändernden politischen Verhältnisse und den zu erreichenden Zielzustand zu schaffen.

Schlüsselwörter: *Politikvermittlung, Twitter, Trump, Populismus*

1. Einleitung: Sprache in der Politik – Gestaltung und Merkmale

Sprache in der Politik bedeutet vor allem sprachliches Handeln in der Politik (Girnth, 2015: 1) und es lässt sich in der Politik nur schwer zwischen Reden und Handeln unterscheiden, „weil das Reden wohl handeln bedeutet“ (Eppler, 1992: 7).

Sprachverwendung in der Politik setzt voraus, dass politische Akteure vor bestimmten Herausforderungen stehen, vornehmlich wie komplexe politische Sachverhalte der Öffentlichkeit verständlich zu präsentieren. Denn, die Sprachverwendung in der Politik ist an die Institution der Öffentlichkeit gebunden (Girnth, 2015: 1) und die zentrale Eigenschaft politischer Handlung mittels Sprache besteht darin, dass sie eine Form der Massenkommunikation darstellt. Innerhalb dieser Kommunikation sind die Verständigungs- und Vermittlungsprobleme von größter Brisanz. Sie können nicht nur den Zündstoff für Konflikte und hitzige Debatten darstellen, direkt auf den Prozess der Meinungs- und Wissenskonstruktion wirken, sondern auch zur Politikverdrossenheit beitragen. Das Problem liegt zu einem darin, dass komplexe Sachverhalte aus der Sphäre der Politik so vermittelt werden sollten, dass die Öffentlichkeit sie verstehen, zum anderen müssen sie unter gewissen strategischen Gesichtspunkten vermittelt werden. Unter strategischer Kommunikation kann der gezielte Einsatz von Kommunikation verstanden werden, um die Kognitionen, Einstellungen oder Verhaltensweisen einer Zielgruppe zu beeinflussen¹. Josef Klein, der berühmte deutsche Expert für Sprache in der Politik, geht davon aus, dass in der Politik eine partikularistische Zwecksrationalität herrscht: sage nichts, was der eigenen Position oder Gruppe schadet, sage Kritisches über den politischen Gegner, halte die Spielräume für das politische Überlisten offen usw². Ihrem Wesen nach ist diese Zwecksrationalität strategisch gestaltet, so dass die Politiker auf vielfältige Kommunikationsstrategien (Taktiken und Verfahren) zurückgreifen können: den Gebrauch von Schlagwörtern, Slogans, indirekter Sprache, Euphemismen, Freund-Feind-Begriffen usw. Das Zielspektrum strategisch gestalteter politischer Kommunikation ist breit: unangenehme Wahrheiten oder wirkliche Absichten verschleiern, von heiklen politischen Themen ablenken und in eine andere Richtung lenken. Die Folge davon ist, dass Gesagtes und Gedachtes nicht zusammenpassen, sodass das Gedachte mit Hilfe des Inferenzverfahrens ermittelt werden muss,

¹ <https://publizistik.univie.ac.at/forschung/forschungsbereiche/strategische-kommunikation/> (Stand: 26.12.2022).

² <https://www.merton-magazin.de/sprache-praegt-unser-denken-unser-empfinden-und-unser-re-werte?tags=Sprachwissenschaft//> (Stand: 2.8.2021).

weil bestimmte Konversationsmaximen verletzt werden³. Klein glaubt, dass sich die politische Kommunikation mit dem zunehmenden Erfolg populistischer Parteien gewandelt habe, gegeben, dass die politische Rhetorik bisher jahrzehntelang moderat sei⁴. Heutzutage wird in der politischen Rhetorik ein ganzes Cluster von Informationen und Emotionen genutzt, wie geringes Selbstwertgefühl, Wut und Zorn auf alles was Rang und Namen hat. Die Verstöße gegen das Prinzip der Wahrhaftigkeit oder Relevanz in der politischen Kommunikation fügen in vielen Fällen den Beteiligten keinen politischen Schaden mehr zu. Im nächsten Kapitel befassen wir uns mit diesem neuen Paradigma in der politischen Kommunikation aus der Perspektive der Analyse von Twitter und seiner Rolle als Kommunikationsplattform sowie von Populismus als multidimensionales Phänomen.

2. Twitter und populistische Politikvermittlung

Das digitale Medium Twitter oder Microblogging-Dienst ist eine Kommunikationsplattform, zu deren kommunikativen Merkmalen die Veröffentlichung kleinster Informationseinheiten oder Tweets gehört (vgl. Unger, 2012: 356). Tweets, die auf je 280 Zeichen begrenzt sind, haben ein hohes Interaktivitätspotenzial. Die Plattformnutzer werden ermutigt, Inhalte selbst aktiv abzurufen und verschiedene Interaktionsmöglichkeiten zu nutzen (Donges und Jarren, 2017: 63). Die Interaktionsmöglichkeiten sind so groß, dass Tweets anderer Plattformnutzer als Retweets weitergeleitet werden können, wodurch ein großes Potenzial zur Reichweitensteigerung besteht (vgl. Thimm et al., 2012: 299). Twitter weist damit zusammenhängende Asymmetrien auf: einerseits handelt es sich um fragmentierte Mikroöffentlichkeiten (vgl. Müller J. W., 2017: 57), andererseits hat Twitter ein sehr großes Informationsverbreitungspotenzial. Wenn politische Inhalte auf Twitter kommuniziert werden, können sich die Beteiligten in zwei gegensätzliche Gruppen polarisieren. So findet man an einem Pol des diskursiven „Schlachtfelds“ politische Akteure und ihre Unterstützer, die eine Art von Politik und politischen Interessen vertreten. Sie vermitteln, kommentieren und interpretieren nicht nur politische Inhalte in einer virtuellen Umgebung, sondern konstituieren dadurch ein kollektives Wissen und Bewusstsein. Gleichzeitig findet man am anderen Ende des

³ a) Maxime der Qualität (die Wahrheit wird nicht gesagt), b) Maxime der Relevanz (es wird nichts Relevantes zum Thema gesagt), c) Maxime der Quantität (die erwartete Informationsmenge wird nicht gegeben) und d) Maxime der Modalität (Unklarheiten werden nicht vermieden). [Anm. d. A.].

⁴ <https://www.merton-magazin.de/sprache-praegt-unser-denken-unser-empfinden-und-unser-re-werte?tags=Sprachwissenschaft//> (Stand: 2.8.2021).

Spektrums eine Gruppe politischer Andersdenkender oder Gegner, die es zu überstimmen gilt und die in ihrer kommunikativen Reichweite oder Handlungsfreiheit eingeschränkt werden sollen. Eine Personengruppe versucht, das gemeinsame Wissen und Bewusstsein zu einem politischen Thema für ihre politischen Ziele strategisch zu nutzen, indem sie eine andere Personengruppe als „Feinde“ oder „feindesähnlich“ diffamiert. Dafür stehen zahlreiche sprachliche Ressourcen zur Verfügung: Fahnen- und Stigmavokabeln, Ideologievokabular, die Verwendung von Personalpronomina (*wir* versus *sie*) usw. Die genannten sprachlichen Markierungen dienen dazu, die Grenzen zwischen der Eigen- und der Fremdgruppe zu konstruieren. Aus diesen Gründen kann Twitter als Kurznachrichtendienst angesehen werden, der Polemik, Polarisierung und sogar Hass begünstigt, obwohl klar ist, dass der Umgang mit politischen Themen von jedem Plattformnutzer und seinem Sprachverhalten abhängt. Die zunehmende Polarisierung der Gesellschaft und eine wachsende Popularität insbesondere rechter politischer Optionen stellen einen Nährboden für populistische Agitation dar⁵. Die Polarisierung wird durch Kontraste begünstigt, wenn die Politiker auf der einen Seite des politischen Spektrums in Gegensatzpaaren sprechen (richtig/falsch, Wahrheit/Lüge, positiv/negativ, z. B. als AfD-Politiker 2019 den türkischstämmigen Journalisten Deniz Yücel, der sich über Deutschland kritisch geäußert hat, zum *antideutschen Hassprediger* erklärten⁶ oder als Donald Trump 2020 twitterte „The Depraved Swamp have been trying to stop me – because *they* know I don’t answer to *THEM* – I answer only to *YOU*. Together, *we* will defeat the corrupt establishment, *we* will DETHRONE the failed political class, *we* will drain the Washington Swamp & *we* will SAVE THE AMERICAN DREAM!“⁷). Es gibt zahlreiche Forschungsbeiträge, die sich gezielt mit Populismus auf Twitter beschäftigen⁸, daher wird der Begriff nur kurz erläutert.

Populismus ist in den Politik- und Sozialwissenschaften ein mehrdimensionales Phänomen⁹, dem der Ruf anhaftet, Vorurteile zu verstärken, Gefühle von Patriotismus zu erwecken, komplexe Sachverhalte zu simplifizieren, sie zugunsten einfacher, affektgeladener Lösungen zu umgehen (vgl. Holtmann et al.,

⁵ <https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/240803/sprache-themen-und-politische-agitationsformen/> (Stand: 27. 12. 2022).

⁶ www.spiegel.de; www.merkur.de (Stand: 28.4.2019).

⁷ @realDonaldTrump (November 2, 2020). Durch die Verwendung von Personalpronomina *they/them* versus *we* und *you* machen sich die Grenzen zwischen „uns“ und der politischen Gegnerschaft identifizierbar: nur „wir“ repräsentieren 'das wahre amerikanische Volk' (vgl. Müller J. W., 2016: 72).

⁸ <https://www.tandfonline.com/toc/rics20/current> (Stand: 6.8.2021).

⁹ Hartleb (2005:15) nennt vier Dimensionen des Populismus: technische, inhaltliche, personelle und mediale Dimension.

2006: 7) und sich den Rändern des politischen Spektrums zu nähern (vgl. Reinemann, 2017: 168). Populistische Bewegungen haben innerhalb Europas und weltweit immer mehr an Bedeutung gewonnen (vgl. Hillebrand, 2015; Moffitt, 2016) und aus kommunikationswissenschaftlicher Perspektive ist der Fokus auf kommunikative Voraussetzungen für den Erfolg von Populismus gerichtet (vgl. Reinemann et al., 2016). Populistische Akteure wenden Kommunikationsstrategien und -stile an, die all das zum Ausdruck bringen sollen, was von Regierungen, Medien, Mainstream-Parteien und Establishment ignoriert bzw. verschwiegen wird. Meist wird eine „direkte Demokratie“ gefordert, d. h. eine politische Entscheidungsfindung durch ein Referendum und/oder eine Volkssinitiative. Die populistische Demokratiekonzeption beruht auf Ausgrenzung, größtmöglicher Polarisierung, Protest und Provokation mit dem Anspruch, dem wahren Willen des Volkes eine Stimme zu geben (vgl. Holtmann et al., 2006; Decker, 2013). Der populistische Politik- und Kommunikationsstil (vgl. Bracciale und Martella, 2017: 1313) zeichnet sich durch eine expressive Rhetorik und demagogische Ansprache aus, mit dem Ziel, bspw. in Wahlkämpfen an die Wähler zu appellieren und ihre Unterstützung zu „kaufen“. Es ist ein Kommunikationsstil, der oftmals auf schwarzweißmalerische Rhetorik, Umgangssprache oder vereinfachenden Sprachgebrauch zurückgreift, um die Volksnähe zu demonstrieren und das Volk gegen das politische Establishment zu stellen¹⁰.

Betrachtet man Twitter als Kommunikationsplattform und Populismus als Modell der Politikvermittlung und als Form politischen und gesellschaftlichen Handelns, so lässt sich feststellen, dass sich der populistische Kommunikationsstil auf Twitter widerspiegeln kann. Man spricht von einer „Symbiose“ zwischen Populismus und Massenmedien wie Twitter, so Hartleb (2005: 15)¹¹. Um die Frage zu beantworten, ob es Faktoren gibt, die Populismus in sozialen Netzwerken begünstigen, wurde 2020¹² eine umfangreiche diskursanalytische Studie zur politischen Polarisierung auf Twitter veröffentlicht. Die vorliegende Analyse basiert auf der in dieser Studie vorgestellten Methodik zur Identifizierung und Klassifizierung von Populismus auf Twitter. Es lässt sich entnehmen, dass Populismus als Konstrukt und Twitter als die politisierteste Kommunikationsplattform (Ragaly, 2015: 356) aus dem gemeinsamen Blickwinkel betrachtet werden können: als Modelle oder Muster der Politikvermittlung, die ähnliche Facetten aufweisen.

¹⁰ <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/0010-3497-2018-2-118.pdf> (Stand: 27. 12. 2022).

¹¹ „Mediale Dimension des Populismus“: Populismus, der mit Blick auf Schlagzeilen positiver oder negativer Natur die Massenmedien nutzt, eine Art **Symbiose** mit ihnen eingeht.

¹² https://mediarep.org/bitstream/handle/doc/17665/Medienwissenschaften_20_Froboese_2020_Populismus_.pdf?sequence=5&isAllowed=y (Stand: 2.8.2021).

Im nächsten Kapitel werden der Untersuchungsgegenstand und die Methodologie der vorliegenden Analyse mit Rekurs auf die Forschungsziele näher dargestellt.

3. Untersuchungsgegenstand und Methodologie

Im Beitrag wird die Twitter-Kommunikation des ehemaligen US-Präsidenten Donald Trump vor, während und nach der amerikanischen Präsidentschaftswahl untersucht, vom 8. Dezember 2020 bis zum 8. Januar 2021 (einen Monat vor der dauerhaften Sperrung des Twitteraccounts @realDonaldTrump, zwei Wochen vor der Inauguration des neuen US-Präsidenten Biden und zwei Tage nach dem Sturm auf das US-Kapitol am 6. Januar 2021). Ausgehend von einem bestimmten diskursiven Ereignis wird ein Zeitraum gewählt, der sich auf die Zeit vor, während und nach der Wahl und vor der Amtseinführung bezieht.

In der Analyse werden 317 Tweets untersucht¹³, die Trump in der Zeit stark intensiver politischer Kommunikation zum Thema der verlorenen Präsidentschaftswahl getwittert hat. In der Analyse werden Trumps Twitter-Posts auf lexikalischer Ebene unter politisch instrumentalisierten Hashtags als Schlagwörter zum Claim „Wahlbetrug“ (*rigged election*) betrachtet: Freund-Feind-Shemata, Schwarz-Weiß-Malerei und die Verwendung von Personalpronomina *wir* versus *sie*. Auf stilistischer Ebene wird die Verwendung rhetorischer Stilfiguren, einschließlich Umgangssprache und Akronyme, untersucht, während auf syntaktischer Ebene Slogan-ähnliche und elliptische Satzstrukturen analysiert werden.

Die Ergebnisse der Analyse ergeben sich aus den folgenden Arbeitsschritten:

(i) Grobanalyse: Tweets werden auf der Internetseite <https://www.the-trumparchive.com> zu einem Korpus von 571 Tweets zusammengestellt;

(ii) Feinanalyse: 317 Tweets werden aus dem Korpus extrahiert (*Retweets* und *Tweets mit Links* [ohne Text] werden nicht berücksichtigt, s. Fußnote 13);

(iii) Die extrahierten Tweets werden thematisch gruppiert;

(iv) Thematisch gruppierte Tweets werden einer weiteren Feinanalyse auf mehreren Ebenen unterzogen: auf lexikalischer und stilistischer Ebene mit Rückblick auf die Verwendung von Ausdrucksformen der Polarisierung und rhetorischen Auffälligkeiten;

¹³ Der Rest des Korpus (254 Tweets) besteht aus *Retweets*, in denen im weitesten Sinne zitiert wird und *Tweets mit Links*, in denen auf einen anderen Tweet verwiesen wird, der außerhalb des Textsystems von Twitter steht [Anm.d.A.].

- (v) Auf der syntaktischen Ebene werden Tweets hinsichtlich ihrer elliptischen und Slogan-ähnlichen Satzstrukturen analysiert;
- (vi) Die Ergebnisse der Analyse werden in einem Fazit besprochen.

4. Analyse

4.1. Die Extraktion der Themenbereiche

Die 262 extrahierten Tweets werden einer thematischen Verschlagwortung mit Hilfe von Hashtags unterzogen, wodurch ein Claim (Haupt-Slogan) und drei verwandte Themenbereiche herauskristallisiert wurden. Hashtags dienen als Kommunikationsoperatoren nicht nur einer thematischen Verschlagwortung und Kontextualisierung der Twitter-Beiträge, sondern ermöglichen gleichzeitig den Plattformnutzern, sich einem bestimmten Diskurs zuzuordnen und sich mit anderen zu solidarisieren (vgl. Thimm et al., 2012: 299 ; Thimm und Bürger, 2015: 297). In den ausgewählten Tweets verwendete Trump insgesamt 11 Hashtags¹⁴, aus denen zum Haupt-Slogan „Wahlbetrug“ drei Themenbereiche extrahiert wurden:

- 1) Manipulierte US-Präsidentschaftswahl 2020 (#STOPTHE STEAL)
- 2) Diskreditierung von Institutionen (#DONOTCERTIFY, #OVERTURN, #SUPREMECOURT)
- 3) Widerstand leisten (#WETHEPEOPLE, #FIGHTBACK, #MARCHFORTRUMP, #JAN6, #AMERICAFIRST, #MAGA)

Dabei ist zu beachten, dass die Grenzen zwischen einzelnen Themenbereichen fließend sind und eine strikte Abgrenzung nicht möglich ist: einzelne, nach Hashtags gruppierte Tweets können mehr als einem Themenbereich zugeordnet werden, da sie inhaltlich aufeinander Bezug nehmen und zeitlich und thematisch miteinander verknüpft sind.

In den folgenden Kapiteln werden die Ergebnisse der Tweet-Analyse in jedem Themenbereich auf lexikalischer, stilistischer und syntaktischer Ebene dargestellt.

4.2. Analyse von Tweets zum Themenbereich #STOPTHESTEAL

Die Twitter-Beiträge unter dem Hashtag STOPTHESTEAL teilen eine polarisierende Rhetorik, mit der ein Schwarz-Weiß-Denken/-Weltbild propagiert und die amerikanische Gesellschaft in zwei sich antagonistisch gegenüber-

¹⁴ 1. #STOPTHESTEAL 2. #DONOTCERTIFY 3. #FIGHTBACK 4. #OVERTURN 5. #JAN6 6. #MARCHFORTRUMP 7. #AMERICAFIRST 8. #MAGA 9. #WETHEPEOPLE 10. #SUPREMECOURT 11. #TEXAS.

berstehende Gruppen gespalten wird (vgl. Müller J. W., 2017: 42). Auf der lexikalischen Ebene geschieht dies hauptsächlich durch die Verwendung von dichotomen Pronomen „wir“ und „sie“ (*we* und *they*) bzw. „unser“ und „ihr“ (*our* und *their*):

(1) Jan 6th 2021 - 8:22:26 AM EST

67k

344k

THE REPUBLICAN PARTY AND, MORE IMPORTANTLY, *OUR* COUNTRY, NEEDS THE PRESIDENCY MORE THAN EVER BEFORE - THE POWER OF THE VETO. STAY STRONG!

(2) Jan 5th 2021 - 10:28:36 PM EST

78k

331k

Looks like *they* are setting up a big “voter dump” against the Republican candidates. Waiting to see how many votes they need?

(3) Jan 5th 2021 - 5:05:56 PM EST

83k

328k

Washington is being inundated with people who don't want to see an election victory stolen by emboldened Radical Left Democrats. *Our* Country has had enough, *they* won't take it anymore! *We* hear you (and love you) from the Oval Office. MAKE AMERICA GREAT AGAIN!

Das Personalpronomen „wir“ wird in der Politikersprache verwendet, um beim Rezipienten ein Gemeinschaftsgefühl zu erwirken. Zudem lädt das „wir“ den Empfänger ein, sich mit der Thematik und dem Sender zu identifizieren (vgl. Zimmermann, 1969). Die Verwendung von dichotomen Pronomen „wir“ und „sie“ weist auf Trumps „sie gegen uns“-Haltung hin: es geht nur noch um *die* (Demokraten und alle, die gegen Trump sind) und *uns* (Republikaner und Trumps Anhänger). Trump sieht sich selbst, zusammen mit seinen Unterstützern, als Rebell, der sich gegen den Mainstream (Staatsinstitutionen und Mainstream-Medien) wendet. Diese Polarisierung durch dichotome Pronomen ist eines der wesentlichen Elemente des populistischen Kommunikationsstils in der Politik, in dem die Diversität und die Andersartigkeit einzelner Gesellschaftsstrukturen immer wieder zunimmt. Das Phänomen dieser Art der Polarisierung im Internet kann als Agitationsinstrument betrachtet werden, dass sich mit dem Begriff des „digitalen Tribalismus“ erklären lässt.

Die Mitglieder eines „digitalen Stammes“ kennen sich selten persönlich, sind jedoch online eng vernetzt und haben sich von der Restöffentlichkeit ideologisch wie auch sprachlich abgegrenzt¹⁵. Trump sieht sich selbst als Opfer einer Verschwörung korrupter Elite, zu der auch seine eigene Partei gehört:

(4) Dec 26th 2020 - 9:00:10 AM EST

61k

264k

A young military man working in Afghanistan told me that elections in Afghanistan are far more secure and much better run than the USA's 2020 Election. Ours, with its millions and millions of *corrupt* Mail-In Ballots, was the election of a third world country. *Fake President!*

(5) Jan 5th 2021 - 5:12:20 PM EST

56k

211k

I hope the *Democrats*, and even more importantly, *the weak and ineffective RINO*¹⁶ *section of the Republican Party*, are looking at the thousands of people pouring into D.C. *They won't stand for a landslide election victory to be stolen.*

Dem „amerikanischen Volk“ (Trump's Anhänger) wird die Rolle des mutigen Helden zugewiesen, der für die Wahrheit kämpfen muss (vgl. Gadinger, 2019: 131) und daraus ergibt sich der Einsatz des Kommunikationsoperators #STOPTHESTEAL. Trumps polarisierende Rhetorik erstreckt sich ebenfalls auf andere Themenbereiche, insbesondere auf das dritte Themenfeld, das Aufrufe zum Widerstand gegen die Wahlergebnisse unter Hashtags #FIGHTBACK und #MARCHFORTRUMP betrifft. Auf der einen Seite stehen Trumps Verbündete (*Trump's allies*), die mit wütenden Menschen gleichgesetzt sind (*People are angry*), und auf der anderen Seite der gewählte Präsident Biden und diejenigen, die ihm gratulieren (*Mitch McConnell*):

(6) Dec 16th 2020 - 12:40:41 AM EST

37k

155k

¹⁵ <https://www.internet-freiheit.de> (Stand: 18.8.2021).

¹⁶ Eine abwertende Bezeichnung im Sinne von „nur dem Namen nach Republikaner“ für die Mitglieder der Republikanischen Partei, die sich in ihren Ansichten und Handlungen nicht wirklich republikanisch verhalten. (<https://www.neologisms.rice.edu>) Stand: 16.8.2021.

Trump's allies slam Mitch McConnell for congratulating *Biden* [...]. Mitch, 75,000,000 VOTES, a record for a sitting President (by a lot). Too soon to give up. *Republican Party* must finally learn to fight. *People* are angry!

Fahnen- und Stigmavokabeln, die Trump für seine Unterstützer und Gegner in diesem Themenbereich verwendet (*a crooked and vicious foe* für „linksradikale Demokraten“, *a great guy and patriot* für seinen Unterstützer) konstruieren Pole oder Grenzen zwischen Eigen- und Fremdgruppen, machen sie identifizierbar und prägen ihr Program in unterschiedlichem Maße:

(7) Dec 24th 2020 - 6:06:53 PM EST

77k

336k

I saved at least 8 Republican Senators, including Mitch, from losing in the last Rigged (for President) Election. Now they (almost all) sit back and watch me fight against *a crooked and vicious foe, the Radical Left Democrats*. I will NEVER FORGET!

(8) Dec 20th 2020 - 11:30:59 AM EST

22k

120k

David is *a great guy and patriot*. Thank you Lauren!

(9) Dec 20th 2020 - 12:04:09 AM EST

29k

156k

What would Bolton, *one of the dumbest people in Washington*, know? Wasn't he the person who so *stupidly* said, on television, "Libyan solution", when describing what the U.S. was going to do for North Korea? I've got plenty of other Bolton "stupid stories".

(10) Dec 14th 2020 - 12:03:33 AM EST

44k

217k

What a *fool* Governor @BrianKempGA of Georgia is. Could have been so easy, but now we have to do it the hard way. Demand this *clown* call a Special Session and open up signature verification, NOW. Otherwise, could be a bad day for two GREAT Senators on January 5th.

Unter Verwendung von Stigmavokabeln wie „Feind“ (*foe*), „dumm“ (*dumb*), „böartig“ (*vicious*), „Narr“ (*fool*) und „Clown“ (*clown*) für seine politischen Gegner bezeichnet Trump Einzelpersonen (z. B. Senator Brian Kemp) oder Gruppen (Mitglieder der Demokratischen Partei, einige Republikaner) als „Feinde“. Eine solche Etikettierung im öffentlichen Diskurs setzt die genannten Personen der Gefahr aus, Ziel tatsächlicher (physischer) Angriffe zu werden¹⁷.

Auf der stilistischen Ebene fungiert die Wiederholung bestimmter Ausdrücke und Wörter (*rigged election*, *fraud*) ebenfalls als Element einer populistischen Kommunikationsstrategie, um zu agitieren und mit dem Narrativ zu operieren, dass die US-Präsidentschaftswahl 2020 ungültig und illegitim sei, primär weil die Stimmen angeblich gestohlen wurden:

(9) Dec 16th 2020 - 10:06:47 AM EST

54k

259k

Perhaps the biggest difference between 2016 and 2020 is @FoxNews, despite the fact that I went from 63,000,000 Votes to 75,000,000 Votes, a record 12,000,000 Vote increase. Obama went down 3,000,000 Votes, and won. *Rigged Election!!!*

(10) Dec 15th 2020 - 11:54:23 PM EST

68k

458k

Poll: 92% of Republican Voters think *the election was rigged!*

(11) Dec 14th 2020 - 2:59:09 PM EST

57k

232k

WOW. This report shows massive *fraud*. Election changing result!

(12) Dec 30th 2020 - 4:51:06 PM EST

86k

348k

We now have far more votes than needed to flip Georgia in the Presidential race. Massive *VOTER FRAUD* took place. Thank you to the Georgia Legislature for today's revealing meeting!

¹⁷ <https://diskursmonitor.de/glossar/freund-und-feind-begriffe/> (Stand: 9.1.2023).

Trumps Äußerungen über die manipulierte Wahl werden in Tweets unter #STOPTHESTEAL wiederholt, wodurch nach und nach ein dominantes Narrativ entsteht. Dieses Narrativ soll die Öffentlichkeit dazu ermutigen, die Wahlergebnisse als illegitim abzulehnen. Mit den wiederkehrenden Topoi von Verrat, Lüge und manipulierten Wahlen lässt sich schließlich die kollektive Wut der Massen mobilisieren. In seiner strategischen Kommunikation bedient sich Trump der Technik der Skandalisierung – die darauf abzielt, öffentliche Aufmerksamkeit auf einen (angeblichen) Missstand zu lenken (Wahlbetrug), ihn auf (angebliches) moralisches Fehlverhalten eines gesellschaftlichen Akteurs (die Administration von Biden) zurückzuführen und damit öffentliche Empörung zu provozieren¹⁸.

Neben der Stilfigur der Wiederholung fällt in diesem Themenbereich der Einsatz rhetorischer Fragen auf. Rhetorische Fragen haben eine suggestive Wirkung, da sie keine Antwort suchen, sondern als Pseudofragen fungieren. Sie werden verwendet, um Aufmerksamkeit zu erregen und Gemeinsamkeiten mit dem Publikum zu betonen, das Publikum zum Nachdenken anzuregen und Spannung aufzubauen. Relevante Beispiele sind sowohl im ersten als auch im zweiten Themenbereich zu finden:

(13) Jan 2nd 2021 - 11:20:47 AM EST

58k

225k

Why haven't they done signature verification in Fulton County, Georgia. Why haven't they deducted all of the dead people who "voted", illegals who voted, non Georgia residents who voted, and tens of thousands of others who voted illegally, from the final vote tally?

(14) Dec 18th 2020 - 9:19:27 AM EST

46k

201k

Governor @BrianKempGA of Georgia still has not called a Special Session. So easy to do, why is he not doing it? It will give us the State. MUST ACT NOW!

(15) Dec 15th 2020 - 8:05:47 PM EST

29k

152k

Because of corruption or because I won despite corruption?

¹⁸ <https://diskursmonitor.de/glossar/skandal/> (Stand: 11.1.2023).

Auf der syntaktischen Ebene der Analyse zum ersten Themenbereich ist die Verwendung kurzer, Slogan-ähnlicher Sätze auffällig, in denen durch Wiederholungen und feste Wortverbindungen (*we won big/in a landslide*) die Beteiligten immer wieder daran erinnert werden, dass die US-Präsidentschaftswahl 2020 „gestohlen“ und „manipuliert“ wurde:

(16) Jan 1st 2021 - 3:10:26 PM EST

56k

189k

Massive amounts of evidence will be presented on the 6th. *We won, BIG!*

(17) Dec 21st 2020 - 4:48:08 PM EST

35k

163k

Great Republicans in Wisconsin should take these 3 strong decisions to their State Legislators and overturn this ridiculous State Election. *We won in a LANDSLIDE!*

(18) Dec 17th 2020 - 9:28:00 PM EST

39k

176k

We won Wisconsin big. They rigged the vote!

(19) Jan 2nd 2021 - 6:15:13 PM EST

44k

177k

An attempt to *steal a landslide win*. Can't let it happen!

In den Twitter-Beiträgen (13-17) hat Trump zum Themenbereich des angeblichen Wahlbetrugs kurze und prägnante Sätze gewählt, die bestimmte syntaktische Merkmale aufweisen: von einer kleinen Anzahl von Satzgliedern bis zu einfachen Verbformen. Diese syntaktischen Eigenschaften machen die Sätze einfach zu merken und zu zitieren, womit sie den Status der „Sätze für das kollektive Gedächtnis“ erhalten (vgl. Klein, 2014: 120-121). Das ist auch deswegen von Bedeutung, weil solche Twitter-Beiträge als Diskursfragmente eine Form sozialer Kognition darstellen. Sie bieten einen Zugriff auf das „kollektive Gedächtnis“ einer sozialen Gruppe, das (a) aus einem „kommunikativen“ und (b) einem „kulturellen“ Gedächtnis besteht (vgl. Assmann, 2005: 50f.) Die genannten Satzstrukturen weisen außerdem die „Symptome“

einer *Proto-Syntax*¹⁹ auf, da es sich um lineare, nicht hierarchisch organisierte Wortfolgen von Synsemantika handelt (vgl. Knobloch, 1994), die zum Grundwortschatz der englischen Sprache gehören (Modalverben wie *must*, Personalpronomen *we*, *our* und *I*, Artikel, Präpositionen, Partikeln usw.).

4.3. Analyse von Tweets zum Themenbereich #DONOTCERTIFY, #OVERTURN und #SUPREMECOURT

In Bezug auf diesen Themenbereich ist die bereits erwähnte Konstellation des Skandals (s. S. 11) in Trumps strategischer Kommunikation auf Twitter wichtig. Zentral für diese Konstellation ist das Zusammenspiel von öffentlicher Skandalisierung und Massenempörung (vgl. Hondrich, 2002: 15; Grieswelle, 2000: 356-357). Auf lexikalischer Ebene der Analyse zeigt sich, wie Trump den Ausdruck *scandal plagued mess* („skandalöses Chaos“) als Schlagwort verwendete, um moralisches und rechtliches Fehlverhalten höchster staatlicher Behörden zu bezeichnen:

(20) Dec 11th 2020 - 8:16:21 AM EST

52k

266k

Now that the Biden Administration will be a *scandal plagued mess* for years to come, it is much easier for the Supreme Court of the United States to follow the Constitution and do what everybody knows has to be done. They must show great Courage & Wisdom. Save the USA!!!

Er verwendete den Ausdruck um die Präsidentschaftswahl 2020 bzw. die damit zusammenhängenden Handlungen bestimmter Akteure als Missstand zu bewerten. Durch die Benennung der US-Präsidentschaftswahl als Skandal wird eine moralische Verurteilung vorgenommen, die zum Ziel hat, die öffentliche Empörung auszulösen. Die skandalisierten Akteure sind die Biden-Administration (*scandal plagued mess*), der Oberste Gerichtshof (*incompetent und weak*), Fake-News-Medien (*Lamestream*), RINOS²⁰ (*weak and ineffective*) und Big-Tech²¹ (*dangerous*):

¹⁹ „Specific syntactic structures found in modern languages may also be traces of a protosyntactic stage [...]. For example, verb-noun compounds without a head (*pick-pocket*); no-un-noun compounds based on concatenations are pragmatically interpretable (*cheesecake*); free placing of adverbial expressions (*apparently or in the morning*) can be in initial, medial, or final position of a clause; or **small clauses** (*problem solved!*).“ https://www.researchgate.net/publication/330180230_Protosyntax (Stand: 2.2.2023).

²⁰ S. Fußnote 16.

²¹ Die fünf größten und dominantesten Unternehmen der IT-Branche der USA: *Google, Apple, Facebook, Amazon* und *Microsoft* [Anm.d.A.].

(21) Dec 12th 2020 - 11:04:25 AM EST

59k

274k

The Supreme Court had ZERO interest in the merits of the greatest voter fraud ever perpetrated on the United States of America. All they were interested in is “standing”, which makes it very difficult for the President to present a case on the merits. 75,000,000 votes!

(22) Dec 26th 2020 - 8:51:55 AM EST

70k

276k

The U.S. *Supreme Court* has been totally *incompetent* and *weak* on the massive Election Fraud that took place in the 2020 Presidential Election. We have absolute PROOF, but they don’t want to see it - No “standing”, they say. If we have corrupt elections, we have no country!

(23) Dec 24th 2020 - 5:59:54 PM EST

89k

347k

Twitter is going wild with their flags, trying hard to suppress even the truth. Just shows how *dangerous* they are, purposely stifling free speech. Very dangerous for our Country. Does Congress know that this is how Communism starts? Cancel Culture at its worst. End Section 230!

(24) Dec 19th 2020 - 11:30:11 AM EST

49k

197k

The Cyber Hack is far greater in the *Fake News Media* than in actuality. I have been fully briefed and everything is well under control. Russia, Russia, Russia is the priority chant when anything happens because *Lamestream* is, for mostly financial reasons, petrified of...

(25) Dec 13th 2020 - 5:15:23 PM EST

36k

172k

The *RINOS* that run the state voting apparatus have caused us this problem of allowing the Democrats to so blatantly cheat in their attempt to steal the election, which we won overwhelmingly. How dare they allow this massive and ridiculous Mail-In Voting to occur...

Die Twitter-Beiträge (22-25) zeigen auf lexikalischer Ebene, dass Trump im zweiten Themenbereich Stigmavokabeln verwendet hat, als er die obersten staatlichen Institutionen durch bewussten Tabubruch attackierte: aus dieser Sicht sollte seinen politischen Gegnern (allen, die Joe Bidens Wahlsieg anerkannt haben) die Legitimität abgesprochen werden, weil sie „schwach“ (*weak*) und „inkompetent“ (*incompetent*), „betrügerisch“ (*fraudulent*), „falsch“ (*fake*), „lahm“ (*lame*), „gefährlich“ (*dangerous*) usw. sind. Verbale Angriffe und Skandalisierungen der höchsten staatlichen Institutionen und Dienste können als Verletzung gesellschaftlicher Tabus über die Unverletzlichkeit des Obersten Gerichtshofs oder der Justiz angesehen werden, und die Inszenierung²² spielt dabei eine wichtige Rolle. Trump inszenierte sich mit dieser Wortwahl als Opfer einer unmoralischen Handlung, an der Fake-News-Medien, RINOS, Oberster US-Gerichtshof u. A. beteiligt sind. Das Ergebnis davon ist die gestohlene Präsidentschaftswahl 2020, die nicht zertifiziert werden sollte. Daraus ergibt sich der Einsatz von Kommunikationsoperatoren #DONOTCERTIFY, #OVERTURN und #SUPREMECOURT.

Trumps Bewertungen der Situation, in der sich das Land und seine Bürger nach der Präsidentschaftswahl 2020 befanden, spiegeln sich auf der stilistischen Ebene durch den Einsatz von Emotionen wider. Das populistische Muster der Politikvermittlung besteht neben allem anderen aus dem Hervorrufen starker Emotionen (vgl. Decker und Lewandovsky, 2017), wie Empörung und Entrüstung, die mit der kommunikativen Technik des Skandalisierens einhergehen. Der Einsatz von Emotionen stellt für Trump eine Art „Kampf“ um Überzeugungen, Zugehörigkeit und gesellschaftliche Abgrenzung dar und wird in seinen Twitter-Beiträgen auf unterschiedliche Weise realisiert. Twitter-Beiträge (26-33) zeigen, wie er seine Anhänger mit Hilfe von emotional aufgeladenen Ausrufen (26-30), informellen sprachlichen Ausdrücken, z. B. „the cyber hack“²³ (24) und „chickened out“²⁴ (30), Sarkasmus und Ironie (31-32) zu „ermutigten“ suchte, die Wahlergebnisse nicht anzuerkennen:

(26) Dec 8th 2020 - 9:51:04 AM EST

21k

91k

Thank you to Speaker Cutler and all others in Pennsylvania and elsewhere who fully understand what went on in the 2020 Election. *It's called total corruption!*

²² Eine kommunikative Technik, die im Kontext von Skandalen eine zentrale Rolle spielt (<https://diskursmonitor.de/glossar/skandal/> Stand: 11.1.2023).

²³ Ein informeller Ausdruck für „einen Akt des Computer-Hackings“.

²⁴ Ein informeller Ausdruck für „sich entscheiden, etwas nicht zu tun“ [Anm.d.A].

(27) Dec 9th 2020 - 8:44:39 AM EST

50k

274k

We will be INTERVENING in the Texas (plus many other states) case. This is the big one. *Our Country needs a victory!*

(28) Dec 9th 2020 - 10:19:37 AM EST

55k

336k

No candidate has ever won both Florida and Ohio and lost. *I won them both, by a lot!* #SupremeCourt

(29) Dec 10th 2020 - 8:07:13 PM EST

50k

263k

Tremendous support from all over the Country. All we ask is COURAGE & WISDOM from those that will be making one of the most important decisions in our Country's history. *God bless you!*

(30) Dec 13th 2020 - 5:16:20 PM EST

24k

160k

...They just "*chickened out*" and didn't want to rule on the merits of the case. So bad for our Country!

(31) Dec 29th 2020 - 8:45:11 AM EST

41k

158k

Weak and tired Republican "*leadership*" will allow the bad Defense Bill to pass. Say goodbye to VITAL Section 230 termination, your National Monuments, Forts (names!) and Treasures (inserted by Elizabeth "*Pocahontas*" Warren), 5G, and our great soldiers...

(32) Jan 6th 2021 - 8:06:45 AM EST

36k

194k

Sleepy Eyes Chuck Todd is so happy with the fake voter tabulation process that he can't even get the words out straight. Sad to watch!

Die sarkastische Anmerkung „Pocahontas“²⁵ im Twitter-Beitrag (31) wird zum Ziel eingesetzt, auf die persönliche „Schwäche“ der US-Senatorin Elizabeth Warren anzuspiesen, deren Schwiegersohn indischer Abstammung ist. Im selben Tweet wird mit Hilfe von Ironie das Gegenteil des eigentlich Gemeinten ausgedrückt, was der Äußerung einen humorvollen Ton verleiht: Trump spielt auf die Schwäche und Ineffektivität der republikanischen Führung an, indem er das Wort *leadership* in Anführungszeichen setzt. Im nächsten Tweet (32) nennt er den Moderator der NBC-Sendung „Meet the Press“ ironischerweise „Sleepy Eyes“, was (laut einigen Twitter-Nutzern) eine antisemitische Beleidigung von Todd sein könnte²⁶. Es gibt jedoch keine Beweise, dass Trump diesen Spitzennamen als Hinweis auf Todds Religion verwendet hat.

Im Vordergrund der syntaktischen Analyse von Twitter-Beiträgen zum zweiten Themenbereich stehen markante und Slogan-ähnliche Sätze, die Bestandteil des kollektiven politischen Aktualwissens sind. Es handelt sich um Sätze, die syntaktisch alle Bedingungen für Sätze erfüllen, auch wenn sie nicht mindestens ein finites Verb enthalten. In struktureller Hinsicht handelt es sich um Satzäquivalente, die mit einem (oder mehreren) Interpunktionszeichen versehen sind und als Ausrufe fungieren, oder um einfache Sätze mit einem finiten Verb in Erststellung bzw. um Aufforderungen, die am Ende des jeweiligen Twitter-Beitrags realisiert werden:

(33) Jan 6th 2021 - 9:15:07 AM EST

70k

303k

The States want to redo their votes. They found out they voted on a FRAUD. Legislatures never approved. Let them do it. *BE STRONG!*

(34) Jan 6th 2021 - 8:22:26 AM EST

67k

344k

THE REPUBLICAN PARTY AND, MORE IMPORTANTLY, OUR COUNTRY, NEEDS THE PRESIDENCY MORE THAN EVER BEFORE - THE POWER OF THE VETO. *STAY STRONG!*

²⁵ Der Ausdruck kann auch als rassistisch-sarkastische Anspielung auf die Herkunft von Warrens Schwiegersohn gedeutet werden [Anm.d.A.].

²⁶ <https://www.washingtonpost.com/news/acts-of-faith/wp/2018/04/23/is-it-anti-semitic-for-president-trump-to-call-chuck-todd-sleepy-eyes/> (Stand: 23.1.2023).

(35) Jan 5th 2021 - 10:02:22 AM EST

42k

215k

Georgia, get out and VOTE for two great Senators, @KLoeffler and @sendavidperdue. *So important to do so!*

(36) Jan 1st 2021 - 3:56:16 PM EST

54k

219k

Our Republican Senate just missed the opportunity to get rid of Section 230, which gives unlimited power to Big Tech companies. *Pathetic!!!* Now they want to give people ravaged by the China Virus \$600, rather than the \$2000 which they so desperately need. *Not fair, or smart!*

(37) Dec 9th 2020 - 10:34:35 AM EST

57k

307k

#OVERTURN

(38) Jan 2nd 2021 - 6:15:13 PM EST

44k

177k

An attempt to steal a landslide win. *Can't let it happen!*

(39) Jan 1st 2021 - 6:47:56 PM EST

32k

108k

Republicans should have gotten rid of Section 230 in the Defense Bill, and you wouldn't have had this problem. *Never learn!!!*

In Twitter-Beiträgen (35-39) werden elliptische Satzstrukturen gezeigt, die in der digitalen Kommunikation eher die Regel als die Ausnahme sind und vor allem wegen der Sprachökonomie verwendet werden (vgl. Dürscheid und Frick, 2016). Verschiedene strukturell notwendige Satzelemente (Subjekte, Verben, Präpositionen) werden ausgelassen, um im direkten Rückgriff auf die Situation bzw. auf den Kontext rekonstruiert zu werden (vgl. Eroms 2000). In Twitter-Beiträgen (38-39) liegt eine Subjektellipse vor *_ Can't let it happen! _ Never learn!!!*, die auf die Subjektpronomen (*I, you, we, they*) beschränkt ist. Im Twitter-Beitrag (36) ist die Subjektellipse auf das strukturelle Platzhalter-Element „it“ beschränkt; ebenfalls wird das Kopulaverb „sein“ ausgelas-

sen: *It is not fair, or smart!* Die Verwendung solcher Satzstrukturen und ihre Funktion werden in der syntaktischen Analyse von Tweets zum dritten und letzten Themenbereich weiter erörtert.

4.4. Analyse von Tweets zum Themenbereich #WETHEPEOPLE, #FIGHTBACK, #MARCHFORTRUMP, #JAN6, #AMERICAFIRST, #MAGA

Die unter den genannten Hashtags gruppierten und analysierten Tweets beziehen sich auf die Ereignisse in Washington D.C., als Trump seine Unterstützer ermutigte, ihre patriotischen Gefühle durch die Verweigerung von Wahlergebnissen auszudrücken. Darüber hinaus wurden die Hashtags MAGA²⁷ und AMERICAFIRST als Slogans während seiner ersten Amtszeit als Präsident verwendet²⁸, um die Wiederherstellung des alten Prestiges des Landes mit Trump an der Staatsspitze zu fordern. Auf lexikalischer Ebene zeigen die Twitter-Beiträge (40-43), dass Trump abwertende Adjektive wie *fraudulent* („betrügerisch“), *illegal* („illegal“), *unconstitutional* („verfassungswidrig“) und *invalid* („ungültig“) verwendete, um die Wahlergebnisse zu diffamieren und seine Anhänger für den Widerstand gegen eine solche Situation zu sensibilisieren:

(40) Jan 4th 2021 - 10:45:46 AM EST

60k

236k

The “*Surrender Caucus*” within the Republican Party will go down in *infamy* as *weak and ineffective “guardians” of our Nation*, who were willing to accept the certification of *fraudulent presidential numbers!*

(41) Jan 1st 2021 - 6:27:00 PM EST

45k

173k

Before even discussing the *massive corruption* which took place in the 2020 Election, which gives us far more votes than is necessary to win all of the Swing States (only need three), it must be noted that the State Legislatures were not in any way responsible for the massive...

²⁷ MAGA ist das Akronym für Trumps Slogan „Make America Great Again“, der für seine Präsidentschaftskampagne 2016 eingeführt wurde. Der MAGA-Slogan appelliert an nationalistische Gefühle, suggeriert jedoch, dass das Land nicht mehr großartig ist, obwohl es einmal war [Anm.d. A.].

²⁸ <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2017/01/20/president-trumps-america-first-slogan-was-popularized-by-nazi-sympathizers/> (Stand: 27.1.2023).

(42) Jan 1st 2021 - 6:27:00 PM EST

26k

118k

....changes made to the voting process, rules and regulations, many made hastily before the election, and therefore the whole State Election is *not legal or Constitutional*. Additionally, the Georgia Consent Decree is *Unconstitutional* & the State 2020 Presidential Election.

(43) Jan 1st 2021 - 6:27:00 PM EST

28k

122k

....is therefore both *illegal* and *invalid*, and that would include the two current Senatorial Elections. In Wisconsin, Voters not asking for applications *invalidates* the Election. All of this without even discussing the millions of *fraudulent votes* that were *cast* or *altered*!

Die stigmatisierende Verwendung von Adjektiven *fraudulent*, *illegal*, *invalid* oder *unconstitutional* erhält in Trumps politischer Kommunikation auf Twitter eine quasi habituelle Konnotation und ist in ritualisierte und damit normalisierte Kampf-Inszenierung eingebettet. Dies gilt auch für andere Stigmavokabeln, die strategisch im Zusammenhang mit „Wahlbetrug“ verwendet werden: die Verben *cast* („abgeben“), *alter* („ändern“) und *invalidate* („ungültig machen“) werden im Twitter-Beitrag (43) bezüglich der Nominalphrasen *Election* und *fraudulent votes* verwendet, womit angezeigt wird, wie Trump den Wir-gegen-die-anderen-Konflikt definiert. Es wird keine Kompromisfähigkeit signalisiert, da der Konflikt erst gelöst werden kann, wenn die Grundbedingung erfüllt ist: weigern Sie sich, einer betrügerischen Wahl nachzugeben. Auf lexikalischer Ebene kodierte politische Botschaften bringen die Kommunikationsstrategie des Antagonismus zum Ausdruck, wodurch zugleich Trumps eigene Kampfbereitschaft signalisiert wird.

Auf der stilistischen Ebene der Analyse im dritten Themenbereich ist die Verwendung referenzieller Metonymie auffällig, was darauf zurückzuführen ist, dass im politischen Sprachgebrauch mit Ortsnamen auf Institutionen, Regierungen oder Personen verwiesen wird, oft aus sprachökonomischen Gründen (vgl. Skirl und Schwarz-Friesel, 2013). Komplexe Sachverhalte oder Vorgänge werden wie in den hier vorliegenden Twitter-Beiträgen (44-46) auf einen Ausdruck reduziert:

(44) Jan 6th 2021 - 9:00:12 AM EST

92k

377k

They just happened to find 50,000 ballots late last night. *The USA* is embarrassed by *fools*. Our Election Process is worse than that of third world countries!

(45) Jan 5th 2021 - 2:25:27 PM EST

33k

167k

GEORGIA! Get out today and VOTE for @KLoeffler and @Perduesenate!

(46) Jan 1st 2021 - 6:47:56 PM EST

32k

108k

Republicans should have gotten rid of *Section 230* in the Defense Bill, and you wouldn't have had this problem. Never learn!!!

Im Twitter-Beitrag (44) wird der Bereich „die USA als Institution“ (*The USA*) mit dem Bereich „amerikanische Bürger und Bürgerinnen, die Trump unterstützen“ verknüpft. Die Verknüpfung (und Verkürzung Ganze-Teil) erfolgt in der hier vorliegenden Bedeutung des Ausdrucks *The USA*, der kontextuell bedingt die Bedeutungsaspekte „Trump-Wähler, denen das Versehen der Stimmzettel peinlich ist“ enthält. Die zweite Ganze-Teil-Metonymie im selben Twitter-Beitrag verknüpft den Ausdruck „Dummköpfe“ (*fools*) mit „Abstimmungszähler“ und enthält die Bedeutungsaspekte „die am Wahlprozess Beteiligten, die die Stimmzettel falsch gezählt haben“. Im nächsten Twitter-Beitrag (45) wird der Bereich „der Bundesstaat Georgia als Institution“ (*GEORGIA*) mit dem Bereich „die Bürger und Bürgerinnen von Georgia, die abstimmen sollen“ verknüpft. Im Twitter-Beitrag (46) stellt der Ausdruck *Section 230* die Ganze-Teil-Metonymie dar, mit der eine Klausel im US-Gesetzbuch ersetzt wird, die besagt: Plattformen im Netz können nicht rechtlich belangt werden für ihre Moderations-Entscheidungen²⁹. Die vorliegenden Beispiele der Metonymie-Verwendung zeigen, dass Metonymien in Texten, sogar im Textsystem von Twitter bzw. in Twitter-Beiträgen, kohärenzstiftend sind (vgl. Gibbs, 2010) und Subtexte erzeugen können (vgl. Riffaterre, 1990; Pankhurst, 1999). Die durch Metonymie erfassten Sachverhalte werden zu situativen Referenzpunkten des gesamten Textes (bzw. des Twitter-Beitrags),

²⁹ <https://www.deutschlandfunk.de/section-230-haftung-sozialer-medien-duerfen-sich-twi-tter-co-100.html> (Stand: 18.8.2021).

indem durch Metonymie situativ bedingte Deutungsrahmen aufgerufen und die Sachverhalte miteinander verknüpft werden (Spieß und Köpcke, 2015: 8).

Auf der syntaktischen Ebene zeigt die Analyse von Tweets im Umfeld des dritten Themenbereichs, dass Trump seine übergreifenden Kernbotschaften in Form strukturell vereinfachter und zugleich inhaltlich prägnanter Sätze wiederholt hat. Diese werden von Klein (2019: 123-127) „saliente politische Sätze“ genannt, die aus unterschiedlichen Quellen stammen (bspw. als Wahlkampf- oder Protestslogans, in Reden und Pressekonferenzen usw.). Saliente politische Sätze weisen einige typische sprachliche Eigenschaften auf: in struktureller Hinsicht handelt es sich um kurze Sätze, mit höchstens drei Satzgliedern, die mit fehlenden oder einfachen Verbformen auftreten können. Wenn keine verbale (oder nominale) Form vorliegt, handelt es sich um elliptische Sätze:

(47) Jan 1st 2021 - 6:38:20 PM EST

58k

173k

January 6th. [...]

(48) Jan 3rd 2021 - 10:27:00 AM EST

49k

191k

Historic day! [...]

(49) Dec 20th 2020 - 12:06:28 AM EST

45k

242k

Martial law = Fake News. Just more knowingly bad reporting!

(50) Dec 25th 2020 - 2:42:17 PM EST

48k

290k

[...] Fake News not invited!

(51) Dec 21st 2020 - 7:24:59 AM EST

91k

391k

Big news coming out of Pennsylvania. [...] Rigged Election!

(52) Dec 20th 2020 - 12:26:49 AM EST

86k

425k

GREATEST ELECTION FRAUD IN THE HISTORY OF OUR COUNTRY!!!

(53) Dec 19th 2020 - 1:42:42 AM EST

67k

218k

Peter Navarro releases 36-page report alleging election fraud 'more than sufficient' to swing victory to Trump [...] *A great report by Peter. Statistically impossible to have lost the 2020 Election. Big protest in D.C. on January 6th. Be there, will be wild!*

In Twitter-Beiträgen (47-53) hat Trump saliente Sätze mit fehlenden Verbformen gelegentlich als Anfangs- oder Satzlusssätze (selten auch als Zwischensätze) verwendet. Sie stellen Bestandteile aktuellen politischen Wissens dar, was laut Klein (2019: 126) von großer Bedeutung ist, da diese Sätze als Kernparolen revolutionärer Bewegungen oder als Auslöser nachhaltiger Empörung fungieren können. Saliente Sätze können wichtige Rollen in Kontroversen und Diskursen einnehmen, wie beispielsweise die zwei Sätze im Twitter-Beitrag (53) als Trump am 19. Dezember 2020 twitterte: *Big protest in D.C. on January 6th. Be there, will be wild!* Dieser Tweet löste eine offene Kontroverse aus: er soll dazu beigetragen haben, den Aufstand im Kapitol in Szene zu setzen. Der Tweet erscheint während einer Anhörung des House Select Committee auf dem Bildschirm, um den Angriff vom 6. Januar auf das US-Kapitol zu untersuchen. Gerichtsdokumente zeigen, dass dieser Tweet an diesem Tag Randalierer nach Washington D.C. zog. Laut dem republikanischen Abgeordneten Jamie Raskin hat Trump einen Tweet geschickt, „der seine Anhänger aufrütteln, einen politischen Feuersturm auslösen und den Lauf unserer Geschichte als Land verändern würde“³⁰.

³⁰ „On Tuesday, the congressional select committee investigating the Jan. 6, 2021, attack on the U.S. Capitol laid out their argument that Trump's tweet played a key role in fomenting that day's violence.“ (<https://www.npr.org/2022/07/13/1111341161/how-trumps-will-be-wild-tweet-drew-rioters-to-the-capitol-on-jan-6> Stand: 31.1.2023). Fast zwei Jahre nach dem Aufstand am 6. Januar im US-Kapitol veröffentlichte das von den Demokraten geführte Komitee des Repräsentantenhauses, das den Angriff untersucht, am 10. Dezember 2022 seinen vollständigen Bericht [Anm.d.A.].

Bild 1:

Bild 1: Ein Tweet des ehemaligen Präsidenten Donald Trump erscheint während einer Anhörung des House Select Committee auf dem Bildschirm.

Picture 1: A tweet by former President Donald Trump appears on screen during a House Select Committee hearing

Laut Klein (ebd.) wird Salienz in Schrifttexten vor allem durch graphische Hervorhebung gefordert. Dies kann durch die konsequente Großschreibung salienter Sätze in Trumps Twitter-Posts zu diesem und den beiden anderen Themenbereichen unterstützt werden. Immer dann, wenn aus kommunikationsstrategischen Gründen einige Zeile aus der Menge der Sätze hervorzuheben sind, wird großgeschrieben (52). Die Verwendung von Interjektionen und Ausrufezeichen geht mit der Großschreibung in Trumps Tweets einher, um auf starke Botschaften oder Gefühle hinzuweisen. Dürscheid und Frick (2016: 98) gehen so weit, die These zu vertreten, dass der Gebrauch von Großschreibung, Interjektionen und Ausrufezeichen dem Text schon vom Schriftbild her eine leicht aggressive Attitüde verleiht. Dieser These zufolge könnte der Großschreibung in der Twitter-Kommunikation eine eher metaphorische Funktion zugeschrieben werden, die als „Schreien“ interpretiert werden kann. Abschließend kann zum Thema saliente Sätze gesagt werden, dass sprachliche und außersprachliche Eigenschaften von politischen salienten Sätzen ihre Chancen erhöhen, beachtet, aufgegriffen, wiederholt zitiert und in wörtlicher Formulierung weithin bekannt zu werden (vgl. Klein, 2017).

Die Ergebnisse der Analyse von Trumps Tweets und deren Zusammenhang mit einigen Merkmalen des Populismus als Muster der Politikvermittlung lassen sich auch in Form einer Tabelle darstellen:

Tabelle 1:

5. Fazit

In diesem Beitrag liegt eine qualitative politolinguistische Analyse von Trumps Tweets auf lexikalischer, stilistischer und syntaktischer Ebene vor als Hinweis auf seine besondere Twitter-Aktivität über einen bestimmten Zeitraum (vom 8. Dezember 2020 bis zum 8. Januar 2021). Im Fokus der Analyse steht die Vermittlung und Inszenierung von politischen Inhalten des ehemaligen US-Präsidenten auf einer der politisiertesten Kommunikationsplattformen zu einer politisch spannungsreichen Zeit - vor, während und nach der 59. US-Präsidentschaftswahl. Die Ergebnisse der Analyse zeigen a) welche sprachlichen Mittel von Trump auf Twitter zum Thema „Wahlbetrug“ verwendet werden und b) warum diese als Bindeglied zwischen seiner Politikvermittlung auf Twitter und dem populistischen Kommunikationsstil zu verstehen sind.

Darüber hinaus zeigt die Analyse, dass die oftmals negative Vorstellung von Twitter als Kommunikationsplattform, die sich zur Vermittlung politischer Inhalte eignet, eben vom Plattformnutzer bzw. Emittenten und seinem Sprachverhalten abhängt. Der Emittent in diesem Fall ist ein ehemaliger Spitzenrepräsentant des Stattes, dessen Protest-Rhetorik gegen staatliche und politische Institutionen von starken negativen Emotionen, Wut und Verzweiflung über die beklagten Zustände (verlorene Präsidentschaftswahl) geprägt ist.

Bei der Vermittlung politischer Inhalte auf Twitter kommt es zu einer Polarisierung zwischen Personengruppen, die unterschiedliche politische Ansichten vertreten, was die Analyse von Tweets auf Wortebene gezeigt hat. Mit Hilfe von dichotomisch verwendeten Pronomen „wir“/„sie“ und Freund-Feind-Begriffen wird eine fiktive Gemeinsamkeit von Trumps Anhängern und allen anderen konstruiert, wodurch die politische Realität in „Gut“ und „Böse“ oder Freund und Feind gespalten wird. In der Regel ist eine solche Polarisierung durch kontrastiv verwendete Pronomen und Ausdrücke als erstes Anzeichen eines populistischen Kommunikationsstils und Sprachverhaltens zu deuten.

Andere Anknüpfungspunkte zwischen Twitter und Populismus als Muster der Politikvermittlung betreffen die Tendenz beider, komplexe Sachverhalte zu vereinfachen bzw. zu reduzieren, was am deutlichsten auf der Satzebene zum Ausdruck kommt. Auf dieser Ebene werden Slogan-ähnliche Satzstrukturen in Form von fragmentierten, elliptischen Aussage- und Aufforderungssätzen verwendet, die bestimmte Merkmale aufweisen. Dazu gehören eine kleine Anzahl von Satzelementen, fehlende oder einfache Verbformen und Platzierung an markanter Stelle (als Slogan, Anfangs- oder Satzfuss usw.).

Schließlich zeigt die stilistische Analyse von Trumps Tweets, dass bestimmte Stilmittel wie rhetorische Fragen, Wiederholung, Metonymie und Ironie eingesetzt werden, um das Publikum von den vermittelten politischen Botschaften zu überzeugen (vom Wahlbetrug), seine Aufmerksamkeit zu erregen oder es zum Nachdenken oder Handeln anzuregen (sich weigern, die offiziellen Wahlergebnisse anzuerkennen).

Die Autorinnen glauben, dass diese mit zahlreichen Beispielen versehene Analyse der Politikvermittlung in Tweets und ihre Ergebnisse genutzt werden können, um noch mehr Einblicke in die Art und Weise zu gewinnen, wie politische Inhalte auf Twitter vermittelt werden können und warum jede Twitter-Aktivität in der Abhängigkeit vom Plattformnutzer und seinem Sprachverhalten zu bewerten ist.

Tabelle 1: Überschneidungen zwischen Populismus als Vermittlungsmodell von Politik und Trumps Twitter-Posts.

Table1: The overlap of populism as a model of mediating politics and Trump's Twitter posts.

POPULISMUS		TRUMP AUF TWITTER
Schwarz-Weiß-Denken Volk-Elite-Dichotomie	→	Konstruktion von Zugehörigkeit Wir-gegen-die-Rhetorik/Freund-Feind-Begriffe Das amerikanische Volk vs. linksradikale Demokraten
Moralisierung und Skandalisierung Moralische Verfehlung Öffentliche Empörung	→	2020 Präsidentschaftswahl - manipuliert Moralisches Fehlverhalten: Biden-Administration, Supreme Court, RINO, Justizministerium
Vereinfachung komplexer Sachverhalte	→	Kernparolen Saliente und elliptische Sätze Metonymie
Verschwörungstheorien Opfermythen und Heldengeschichten Tabubrüche	→	„The Plot to Steal America“ Opfer einer Verschwörung; das Volk = der mutige Held Verbale Attacken auf höchste staatliche Institutionen

Literaturverzeichnis

- Assmann, J. (2005). „Der Begriff des Kulturellen Gedächtnisses“, in: Dreier, T. & Euler, E. (Hg.) *Kulturelles Gedächtnis im 21. Jahrhundert*. Karlsruhe: Universitätsverlag Karlsruhe, 21-29.
- Bracciale, R. & Martella, A. (2017). „Define the populist political communication style: the case of Italian political leaders on Twitter“. *Information, Communication & Society* 20(9), 1310-1329.
- Decker, F. (2013). *Wenn die Populisten kommen*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Decker, F. & Lewandovsky, M. (2017). „Rechtspopulismus in Europa: Erscheinungsformen, Ursachen und Gegenstrategien“. *Zeitschrift für Politik* 64(1), 21-38.
- Donges, P. & Jarren, O. (2017). *Politische Kommunikation in der Mediengesellschaft*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden.
- Durscheid, C. & Frick, K. (2016). *Schreiben digital. Wie das Internet unsere Alltagskommunikation verändert*. Stuttgart: Kröner.
- Eppler, E. (1992). *Kavalleriepferde beim Hornsignal. Die Krise der Politik im Spiegel der Sprache*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.

- Eroms, H. W. (2000). *Syntax der deutschen Sprache*. Berlin, New York: de Gruyter.
- Gadinger, F. (2019). „Lügenpresse, gesunder Volkskörper, tatkräftiger Macher: Erzählformen des Populismus“, in: Müller, M. & Precht, J. (Hg.) *Narrative des Populismus. Erzählmuster und -strukturen populistischer Politik*. Wiesbaden: Springer Fachmedien Wiesbaden, 115-146.
- Gibbs, R. (2010). (Hg.). *The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought*. Cambridge: University Press.
- Girnth, H. (2015). *Sprache und Sprachverwendung in der Politik. Eine Einführung in die linguistische Analyse öffentlich-politischer Kommunikation*. 2. Aufl. Berlin, Boston: de Gruyter.
- Grieswelle, D. (2000). *Politische Rhetorik. Macht der Rede, öffentliche Legitimation, Stiftung von Konsens*. Wiesbaden: DUV
- Hartleb, F. (2005). Rechtspopulistische Parteien. Arbeitspapier/Dokumentation Nr.143/2005. Sankt-Augustin: Konrad-Adenauer-Stiftung. <Online verfügbar unter: https://www.kas.de/c/document_library/get_file?uuid=7ba461df-3133-> [6.8.2021].
- Hillebrand, E. (2015). (Hg.). *Rechtspopulismus in Europa: Gefahr für die Demokratie?* Bonn: Dietz Verlag.
- Holtmann, E. et al. (2006). *Die Droge Populismus. Zur Kritik des populistischen Vorurteils*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften.
- Hondrich, K. O. (2002). *Enthüllung und Entrüstung. Eine Phänomenologie des politischen Skandals*. Frankfurt am Main: Suhrkamp.
- Klein, J. (2014). *Grundlagen der Politolinguistik. Ausgewählte Aufsätze*. Berlin: Frank & Timme.
- Klein, J. (2017). „Saliente Sätze“ in: Roth, K. S., Wengeler, M. & Ziem, A. (Hg.) *Handbuch Sprache in Politik und Gesellschaft*. Berlin, Boston: de Gruyter, 139-164.
- Klein, J. (2019). *Politik und Rhetorik. Eine Einführung*. Berlin: Springer VS.
- Knobloch, C. (1994). *Sprache und Sprachtätigkeit. Sprachpsychologische Konzepte*. Tübingen: de Gruyter.
- Moffitt, B. (2016). *The Global Rise of Populism: Performance, Political Style, and Representation*. Stanford: University Press.
- Müller, J. W. (2017). *Was ist Populismus? Ein Essay*. 5. Aufl. Berlin: Suhrkamp.
- Müller, J. W. (2016). „Schatten der Repräsentation. Der Aufstieg des Populismus.“ *Blätter für deutsche und internationale Politik* 17(4), 63-74.

- Pankhurst, A. (1999). „Recontextualization of Metonymy in Narrative and the Case of Morrison's Song of Solomon“, in: Panther, K-U. & Radden, G. (Hg.) *Metonymy in Language and Thought*. Amsterdam, Philadelphia: Benjamins, 385-399.
- Ragaly, S. (2015). „Nebenwirkungen' der digitalen Modernisierung politischer Öffentlichkeit“, in: Friedrichsen, M. & Kohn, R. (Hg.) *Digitale Politikvermittlung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 347-369.
- Reinemann, C. (2017). „Populismus, Kommunikation, Medien. Ein Überblick über die Forschung zu populistischer politischer Kommunikation“. *Zeitschrift für Politik* 64(2), 167-190.
- Reinemann, C. et al. (2016). „Populist Political Communication. Toward a Model of its Causes, Forms and Effects“, in: Aalberg, T. et al. (Hg.) *Populist Political Communication in Europe*. New York: Routledge, 12-25.
- Riffaterre, M. (1990). *Fictional Truth*. Baltimore: John Hopkins UP
- Skirl, H. & Schwarz-Friesel, M. (2013). *Metapher*. 2. Aufl. Heidelberg: Universitätsverlag Winter.
- Spieß, C. & Köpcke, K-M. (2015). „Metonymie und Metapher – Theoretische, methodische und empirische Zugänge“, in: Spieß, C. & Köpcke, K-M. (Hg.) *Metapher und Metonymie*. Berlin, München, Boston: 1-25.
- Thimm, C. et al. (2012). „Twitter als Wahlkampfmedium“. *Publizistik* 57(3), 293-313.
- Thimm, C. & Bürger, T. (2015). „Digitale Partizipation im politischen Konflikt – 'Wutbürger' online“, in: Friedrichsen, M. & Kohn, R. (Hg.) *Digitale Politikvermittlung*. Wiesbaden: Springer Fachmedien, 285-305.
- Unger, S. (2012). *Parteien und Politiker in sozialen Netzwerken. Moderne Wahlkampfkommunikation bei der Bundestagswahl 2009*. Wiesbaden: Verlag für Sozialwissenschaften. <Online verfügbar unter: <http://dx.doi.org/10.1007/978-3-531-19608-4>> [2.8.2021].
- Zimmermann, H. D. (1969). *Die politische Rede. Der Sprachgebrauch Bonner Politiker*. Stuttgart: Kohlhammer Verlag.

Internetquellen:

- <https://www.thetrumparchive.com> (2.8.2021).
- <https://publizistik.univie.ac.at/forschung/forschungsbereiche/strategische-kommunikation/> (26.12.2022).
- <https://www.merton-magazin.de/sprache-praegt-unser-denken-unser-empfinden-und-unsere-werte?tags=Sprachwissenschaft//> (2.8.2021).
- <https://www.bpb.de/themen/parteien/rechtspopulismus/240803/sprache-themen-und-politische-agitationsformen/> (27.12.2022).

- www.spiegel.de; www.merkur.de (28.4.2019).
- <https://www.tandfonline.com/toc/rics20/current> (6.8.2021).
- <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/0010-3497-2018-2-118.pdf> (27.12.2022).
- https://mediarep.org/bitstream/handle/doc/17665/Medienwissenschaften_20_Froboese_2020_Populismus_.pdf?sequence=5&isAllowed=y (Stand: 2.8.2021).
- <https://www.internet-freiheit.de> (18.8.2021).
- <https://www.neologisms.rice.edu> (16.8.2021).
- <https://diskursmonitor.de/glossar/freund-und-feind-begriffe/> (9.1.2023).
- <https://diskursmonitor.de/glossar/skandal/> (11.1.2023).
- https://www.researchgate.net/publication/330180230_Protosyntax (2.2.2023).
- <https://www.washingtonpost.com/news/acts-of-faith/wp/2018/04/23/is-it-anti-semitic-for-president-trump-to-call-chuck-todd-sleepy-eyes/> (23.1.2023).
- <https://www.washingtonpost.com/posteverything/wp/2017/01/20/president-trumps-america-first-slogan-was-popularized-by-nazi-sympathizers/> (27.1.2023).
- <https://www.deutschlandfunk.de/section-230-haftung-sozialer-medien-duerfen-sich-twitter-co-100.html> (18.8.2021).
- <https://www.npr.org/2022/07/13/1111341161/how-trumps-will-be-wild-tweet-drew-rioters-to-the-capitol-on-jan-6> (31.1.2023).

**Sandra LUKŠIĆ &
Senka MARINČIĆ**

MEDIJACIJA POLITIKE U TVITOVIMA - SLUČAJ TVITOVA PREDSJEDNIKA SAD DONALDA TRAMPA

This article examines Twitter as a social platform and the Twitter activity of former US President Donald Trump between December 8, 2020 and January 8, 2021 as part of a political linguistic analysis. During that period, the frequency of Trump's tweets steadily increased as the date of the 59th US presidential election approached and beyond, until the day Twitter Inc. suspended his Twitter account. In the corpus of 317 tweets sent, certain linguistic features are subjected to a multilevel analysis, based on two assumptions: (1) there are linguistic factors that favor populism on Twitter and (2) the perception of how politics is communicated on Twitter depends on the platform users themselves and their language behaviour. Using Trump's tweets as an example, the article aims to illustrate (i) how politically motivated topics and interests are strategically communicated on Twitter and (ii) that Trump's political communication on Twitter exhibits the traits of a populist style. The analysis results show that his special Twitter activity is based on complex communication strategies in order to create assumptions about the political conditions to be changed and the target situation to be achieved.

Key words: *mediating politics, Twitter, Trump, populism*

Pregledni rad

UDK 81'1

Tetiana KOTS (Kyiv)

Institute of the Ukrainian Language

of National Academy of Sciences of Ukraine

Tetyana_kots@ukr.net

AXIOLOGICAL AND TEMPORAL DIMENSIONS OF THE LANGUAGE NORM

The article deals with the analysis of the language norm – an important concept of the general theory of a language and the main category of the language culture as a direction of linguistics. The prescriptive norm is differentiated as an ideal, codified norm, which regulates the rules of use of linguistic means, and the descriptive norm as a model of real functioning of multilevel language units. In the historical aspect, attention is drawn to the existence of a symbolic norm, which embodies the connection with folk traditions, national self-awareness and a pragmatic norm, which subordinates the means of language to a certain communicative goal. Attention is drawn to the dynamics of the literary norm in connection with the internal potential of the system and socio-cultural factors.

Key words: *linguistic norm, prescriptive norm, descriptive norm, axiology, diachronic aspect, history of the literary language.*

INTRODUCTION

Standardisation of the internal structure and functional development of the literary language are historically determined and depend on intralingual and extra lingual factors.

Norm is an important concept of the general language theory and the main category of language culture as a branch of linguistics that determines the optimal choice and functioning of alternative means. Any developed language has a specific historical, socially determined norm. It organizes a complex language structure and consolidates the national space. It is generally accepted to define a language norm as a set of commonly used language assets that correspond to the language system and which have been recognized by

its native speakers as the most appropriate in a particular historical period of society development.

In linguistic research, the terms of language norm and literary norm both function – they are similar in meaning, but not identical. The concept of language norm is broader and covers the characteristic features of the language system, the norm of the nationwide national language, its dialect manifestations, which are absorbed spontaneously by native speakers. The literary norm provides for the conscious use of established, codified model language forms that are fixed in the society mind in the process of education.

METHODS

The validity of the obtained results and conclusions was ensured by the use of general linguistic and receptive-stylistic methods: comparative-historical (to identify analogy, axiology, and empiricism of language norm in a diachronological analysis); communicative-functional (to establish the differentiating features of literature norm as a linguistic category; (to identify emotional and rational elements in the structures of texts); system-structural (to identify the units of verbal competence and their textual implementation); semantic-axiological analysis (for understanding the estimated mechanisms of the language norm); semantic-differential analysis (for examining the dynamics, dissimilarity of semantics of language units); linguocultural analysis (to understand the content and evaluation of the language means of texts depending on the socio-political, socio-cultural conditions of their formation.

RESULTS

The norm acts as a unifying and strengthening element of literary language at all stages of its development. It has its core – an unchanging vocabulary, clear grammatical mechanisms, orphoepical features that ensure the stability of literary language over time and unites the national space. However, language, like any living organism, is constantly evolving, enriching, improving. Native speakers of the national language in the process of education assimilate the established core of the norm of literary language, but constantly experience the continuous variability of the language, which present them with a choice of a language phenomenon. Changes occur mainly on the periphery and do not drastically affect the differential features of the literary language as a whole.

DISCUSSION

E. Koseriy interprets the concept of language norm, contrasting it with the language capability system. The language norm, in his opinion, is the realized generally accepted possibilities of the language system, in contrast to the unrealized possibilities of the system and the realized but not generally accepted as normative (Koseriy, 1963: 173 – 175). V.G. Kostomarov notes that “if the system is considered as something constant and unchanging, then the norm as its correlate can be qualified as a constant that is subject to fluctuations, variations and changes. If we call the system a set of significant changes, then the norm can be considered a set of minor changes in connection with significant changes, provided the analysis of the transition from one to another” (Kostomarov, Leontiev, 1966: 66 – 69).

The intrastructural and functional development of the literary language is historically determined and depends on intralingual and extra lingual factors. Language dynamism is a process that ensures its compliance with the variable needs of human communicative and cognitive activity. According to C. Y. Ermolenko, “the literary norm, implemented at the synchronous level, always contains elements of linguistic diachronia in its content plan, reveals the most close connection with the literary tradition” (Yermolenko, 2013: 65). Each language state is marked with dynamic equilibrium, relative stability, which ensures the transfer of experience from generation to generation.

A comprehensive study of the language norm involves the establishment of patterns of development of literary language, taking into account the internal potential of the system and in connection with the dynamics of socio-cultural factors. We differentiate the criteria of the literary norm into external and internal. The external ones include: a) cultural-historical criterion (it determines at the beginning of the formation of literary language as a socially prestigious variety of national language); b) the criterion of language tradition; c) prevalence criterion, or statistical criterion; d) the criterion of generally accepted samples, which include the language practice of authoritative writers. An important external criterion of the literary norm is the aesthetic criterion, correlated with the artistic and linguistic practice of writers, and in modern times - motivated by the influence of authoritative media. The internal criterion of a literary norm is its compliance with the laws of the national language system. All criteria of the literary norm interact with each other. At different periods of development of literary language, some of these criteria become more important, others - become secondary.

Accepted norms at certain intervals require revision, reassessment. Retrospective and the most exclusive and objective form of social acceptance

of the language norm is codification. It reflects those phenomena that have been established in the process of language practice. Codification is called the systematization of the language norm in grammars, textbooks, dictionaries, reference books.

The modern literary norm cannot be a measure of the standardization of units during the historical development of the language. Each period had its own features of understanding the literary standard. Until the end of the XIX century, the Ukrainian literary language was structurally an open, heterogeneous system that simultaneously preserved the book tradition (Church Slavonic elements), and into which dialect units infiltrated unrestrictedly. At the beginning of the twentieth century, the variability of the means of language expression, unacceptable for the modern norm, was a natural way of developing the language and finding a literary standard.

Traditionally fixed and unchanged throughout the entire historical development of the language remain the defining features of the Ukrainian language – different from other related Slavic languages. Their own linguistic awareness took place in grammars and dictionaries at the beginning of the twentieth century and was subsequently enshrined in spelling in 1928 – 1929, which became a symbol of the unified Ukrainian language. At different time periods, we can talk about the existence of a symbolic norm (the ideal of a literary norm formed in the speaker's imagination, which embodies the connection with folk traditions, national self-awareness, the choice of such linguistic means that distinguish the Ukrainian language from related languages). The Ukrainian language is characterized by the formation of a literary standard with an emphasis on linguistic identity compared primarily to the Russian language. This is a well-known model for other Slavic languages. According to A. Cirgić, the establishment of a literary model of the Montenegrin language "includes almost all the components of construction of a new ethnolinguistic identity, which will be as far away as possible from other South Slavic peoples and their languages, and first of all from Serbian"(Cirgić, 2023: 9).

In the 40 – 80's of the twentieth century in the conditions of the totalitarian regime in Ukraine, attention to the symbolic norm fades. The tendency to maximize the convergence of the Ukrainian language with Russian affected the morphological level, in particular, the indistinguishable nominative and vocative cases, word-forming processes (the spread of active participles on *-учий, -ючий (діючий, пишучий)*, nouns – names of persons by type of activity with the suffix *-щик (кранівщик)*, which competed with the forms on *-ник (кранівник)*, etc. There were significant changes in the axiological guidelines of society, which was reflected in the semantics of evaluation units, the standardization of thinking. Such subordination of linguistic means to a

certain communicative goal – an unambiguous understanding for the public of the necessary information, which leads to mutual understanding between the subject (power) and the object (people), is a pragmatic norm. Pragmatic language norm is one of the defining features of the style norm primarily of the media. Language units throughout the history of the literary language performed a pragmatic function – they were an instrument of influence on the public consciousness of society. In the 10 – 20 years of the twentieth century, the pragmatic norm complemented the symbolic norm in matters of affirmation of national identity. In the 30 – 80s of the twentieth century, the formed symbolic norm is inferior to the pragmatic norm, which destroys the national, religious, aesthetic ideals traditional for Ukrainian language and promotes the strict framework for the functioning of the Ukrainian literary language.

According to W. Labov, language changes can occur both from above and from below (Labov, 2010). Changes in the language norm from above (importation of norms) may be associated with the recommendations of law-makers, codifiers of the norm. An important role in the formation of the English literary norm was played by King Henry V (1413 - 1422) giving English the status of an official language in the administrative sphere. Formation of the Ukrainian literary language in the late XIX and early XX centuries depended on the choice of vector by authors of grammars and dictionaries (O. Kurylo, O. Sinyavsky, A. Krymsky and others) who, on the basis of the Dnieper Ukrainian dialect, by codification, approved the Ukrainian literary standard. Another factor that acts from above is the external influence of other languages, which is especially important in modern conditions of globalization. Standardization from above involves the following stages: selection, recognition, dissemination, support, codification (Nevalainen, Tiekens-Boon, 2006).

Modifications from below are caused by the development of internal potential capabilities of the language. Such a model causes a variant of the norm, which, due to differentiation, natural selection, subsequently disappears and the only model acceptable to society is affirmed in the language. Standardization from below occurs in three stages: 1) incipience, actualization of new discourse models and grammatical resources 2) their territorial and social distribution, 3) the adoption of variation (Nevalainen, Taavitsainen, 2008: 4).

When studying the language norm in diachrony, the dynamics of the level structure of the language are traditionally taken into account. The history of the literary language reflects the trends in the development of lexical, morphological and syntactic norms. The lexical norm regulates semantic processes and rules of linguistic usage. The lexical system is open, dynamic and primarily determined due to pragmatic factors. The introduction into literary life of new, most often borrowed words, their adaptation to the internal laws of the

language takes place for several years. Written sources record the establishment of their phonetic and grammatical structure, semantic processes, taking into account contextual manifestation. The state of the lexical norm determines the intensity of intra-semantic processes of actualization, reorientation, activation - passivation, neologization, etc.

Compared to other level standards, the grammar norm is the most stable throughout the historical development of the language. The grammatical norm combines a system of morphological and syntactic units, their categories and forms, as well as word-forming units and ways of using words.

Morphological phenomena are represented by paradigms of lexical and grammatical categories: case forms, number forms, gender, degrees of comparison, grammatical aspects, etc. As a result of the openness of the language system, the grammatical forms of individual paradigmatic elements are modified. This raises another problem of the dynamics of the language norm - variability. The chronologically limited variant of the word is a direct consequence of the historical development and evolution of the language. Some variants of the word either disappear over time or dissimilate. Others function in the language throughout historical development. They are often a sign of the developed stylistic system of literary language.

An important factor in the coexistence of variants in any period of development was the recognition or non-recognition by linguists, which was reflected in the codification and introduction into linguistic practice of the relevant prescriptive norms.

Exceptional mobility is inherent in the word-forming norm. The word-forming system is closely related to other levels of the language – phonology, morphology, syntax, and grammar in general. In addition, in word formation it is impossible to define a clear line between its potential and actual implementation, between synchrony and diachrony.

The word-forming norm determines the regularities of the formation of morphological structures of derived words, fixes their samples in the process of derivation and expression of new meanings by them. It covers high-performance and low-performance models, as well as regulates single phenomena that disappear due to non-compliance with established schemes.

The syntactic norm does not change, but improves. The creation of a new syntactic model has been going on for many hundreds of years. Thanks to such long dynamic processes, the grammatical norm in any period of the history of the literary language is perfect and serves to combine the temporal and spatial paradigms of the national language space.

The socio-political conditions throughout the historical development have influenced the actualization of two traditional aspects of the analysis of

the language norm of the Ukrainian literary language in different ways - the language itself (correspondence to the language system) and socio-historical or axiological (the selection and consolidation of implementations in the communication process). The axiological criterion was decisive in the early twentieth century during the formation of the literary standard. Important for the creation of the prescriptive norm of that time was the compromise aesthetic criterion for the selection of the source base. The standard of Ukrainian literary language considered the works of Taras Shevchenko and P. Kulish. In the 40s and 80s of the 20th century, the literary norm was considered primarily as a prohibition, which categorically determines what is right, suitable, and what is wrong and unacceptable. In the late 20th and early 21st century, linguistic accents in the definition of language norm are changing. S. L. Popov notes that in the definitions of the language norm, the credibility of its source gives way to a social criterion: linguists have begun to realize that language rules are spontaneously established not by individuals, but by society as a whole (Popov, 2014: 18).

CONCLUSION

Today, the norm is mostly perceived as a choice. It suggests taking from the language the most suitable for the appropriate functional variety, in the appropriate communicative situation. A norm is the result of selecting language elements (lexical, morphological, syntactic, orthoepic) from the list of existing traditional units in the language, neologisms, returned from the passive stock of past means, in the process of their social assessment. The linguistic norm in any historical period of the development of a literary language is the expression of the values of an age that are changing and becoming the regulator of the linguistic behaviour of society. Values define linguistic behaviour, actualize aesthetic criterion of choice of linguistic units, act as a basis of motivation and function in system of ideological orientations of people. Depending on the cultural and historical and social conditions of the development of society, the various axiological occupancy of linguistic units, which form texts as temporary markers of the historical development of the language, is actualized. New, understandable, socially receptive content, a new understanding of events or phenomena that correspond to the moods of the era, reflect fashion trends, often become the key to the actualization and consolidation in the language practice of periodicals of the corresponding linguistic forms, which can be considered as a potential element of the linguistic system realized in certain conditions. Depending on the cultural and historical, social conditions for the development of society, various axiological content of linguistic units that

form texts as temporary markers of the historical development of the language is being updated. New, understandable, socially acceptable content, new understanding of events or phenomena that correspond to the mood of the era, reflect fashion trends, often become a guarantee of updating and consolidation in language practice of periodicals of appropriate language forms, which can be considered as a potential element of the language system implemented in certain conditions.

References

- A. Čirgić (2023). Čirgić A. *Crnogorski jezički standard u analizi milorada pupovca. Lingua montenegrina. XVI/1. Br. 31*, p. 3 – 21.
- Labov, W. (2010). *Principles of Linguistic Change. V 3: cognitive and cultural factors*. Oxford: WileyBlackwell.
- Nevalainen, T., Tieken-Boon van Ostade, I. (2006). *Standardization. A history of the English Language*. Cambridge: Cambridge Univ. Press, p. 271 – 311.
- Nevalainen, T., Taavitsainen, I., Pachta, P., Corhonen, M. (2008). *The dynamic of linguistic variation: Corpus Evidence of English Past and present (Studies in English Variation 2)*. Amsterdam – Philadelphia: John Benjamins.
- Koseriy, Eduard. (1963). Косериу Э. *Синхрония, диахрония и история. [Synchrony, diachrony and history]. Новое в лингвистике. Вып. 3. Москва*, p. 324 - 345.
- Kostomarov, Vitaliy G. (1999). Костомаров В. *Языковой вкус эпохи: Из наблюдений над речевой практикой мас-медиа. [The linguistic taste of the epoch: From observations on the speech practice of the mass media.]*. Санкт-Петербург: Златоуст, 1999.
- Роров, Sergey L. (2014). Попов Сергей Л. *Русская грамматическая вариантность в когнитивно-эволюционном освещении. [Russian grammatical variability in cognitive-evolutionary coverage]*. Харьков: Міськдрук.
- Stančienė, Dalia Marija. (2018). *Brandžiųjų viduramžių scholastinė filosofija = Scholastic philosophy in the high middle ages. Logos 94*, p. 55–62.
- Yermolenko, Svitlana, Bybyk Svitlana, Kots Tetiana. (2013). Єрмоленко Світлана, Бибік Світлана, Коць Тетяна. *Літературна норма і мовна практика. [Literary norm and language practice]*. Ніжин: Аспект-Поліграф.

Tetiana KOTS

AKSIOLOŠKA I VREMENSKA DIMENZIJA JEZIČNE NORME

Članak se bavi analizom jezične norme – važnog pojma opće teorije jezika i glavne kategorije jezične kulture kao smjera lingvistike. Razlikuje se preskriptivna norma kao idealna, kodificirana norma koja uređuje pravila uporabe jezičnih sredstava i deskriptivna norma kao model stvarnog funkcioniranja višerazinskih jezičnih jedinica. U povijesnom aspektu upozorava se na postojanje simboličke norme, koja utjelovljuje povezanost s narodnom tradicijom, nacionalnom samosviješću i pragmatičke norme, koja jezična sredstva podređuje određenom komunikacijskom cilju. Upozorava se na dinamiku književne norme u vezi s unutarnjim potencijalom sustava i sociokulturnim čimbenicima.

Ključne riječi: *jezična norma, preskriptivna norma, deskriptivna norma, aksiologija, dijakronijski aspekt, povijest književnoga jezika.*

Izvorni naučni rad

UDK 821.163.4.09Вуковић Д.

Andrijana NIKOLIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

friendlyhand@t-com.me

POSTMODERNI SVIJET DEJANA VUKOVIĆA

Crnogorski pisac novije generacije, Dejan Vuković, autor je romana *Dokleanka – knjiga o Ani* (2015) i *Moć tišine* (2021). Dok u svom prvijencu neutralizira vremenske granice sadašnjeg i davnog, fiktivnog svijeta, u drugom romanu *Moć tišine* paratekstualnim isječcima i motivima vješto otvara istorijske i kulturne naslage Brskova sa kraja XIX vijeka do početka tridesetih godina XX vijeka. Tekst romana *Dokleanka* podvrgnut je poetici dvojništva u historiografskom kontekstu i literarnom „bjekstvu“ u prastare zidine drevne Duklje, rekontekstualizujući tekst, gradeći bogatstvo fluidnog diskursa kojom je strukturirao narativ fantastike realnosti. Oprobani postmodernista, u svom drugom romanu *Moć tišine* najavljuje suprotstavljanje „velike“ istorije spram istorije malog i običnog čovjeka koji živi i stvara u tišini. Svojim romanima uvezao je različite gradove i svjetove, oživio mit i istoriju, fankciju nadogradio fikcijom na ostacima razvalina stare Duklje i međe Vuka Manitoaga.

Ključne riječi: *Ilija, Ilijan, Ana, Doklea, zmija, vrijeme, hram, Vukobrat*

Uvod u postmodernizam Dejana Vukovića

Kada se 2015. godine pojavio romaneskni prvijenac Dejana Vukovića¹, *Dokleanka* bilo je jasno da čitalac komunicira sa simboličkim jezikom autora koji ga je vješto premjestio u vrijeme antičkog. Antitetička struktura romana

¹ Dejan Vuković rođen je 26.8.1972.godine. Osnovnu i srednju školu završio je u Mojkovcu, a Filozofski fakultet, odsjek za srpskohrvatski jezik i jugoslovensku književnost završio je u Nikšiću. Jedan je od autora *Čitanke za drugi razred* gimnazije, kao i udžbeničkog kompleta za peti razred osnovne škole, namijenjenog učenicima koji crnogorski jezik izučavaju kao nematernji. Roman *Dokleanka – knjiga o Ani* objavio je 2015. godine, a isti roman imao je i drugo izdanje 2018. godine. Roman *Moć tišine* (2021) njegovo je drugo literarno ostvarenje. Živi i radi u Mojkovcu.

napravljena je po principu simetrije strukturalnih, topoloških i imaginativnih elemenata. Prototekstom o antičkom mitu u kojem pjevač i svirač Orfej pokušava da vrati preminulu dragu, Euridiku iz podzemnog svijeta, Vuković je strukturisao roman koji u prvom i sedmom poglavlju sadrži vremensku „spojnicu“ – doba Ilira i sadašnjosti, da bi metatekstualnim obrascem od drugog do šestog poglavlja stvarao paralelne svjetove glavnoga junaka Ilije (sina Ilijanovih sinova) koji se javlja u trećem i petom poglavlju, te Ilijana, pripadnika Autarijata, naroda zmija, u drugom, četvrtom i šestom poglavlju. Građeci narativnu strukturu djela koje možemo žanrovski kategorisati u magijski realizam, autor Vuković je kroz rekontekstualizaciju antičkog mita ostvario umjetničku viziju od predslovenskog svijeta do današnjice. Kreirajući literarnu stvarnost otvorio je portove svoje mašte i ujedinio ih sa dalekim etnološkim i kulturnim temeljima ostvarivši komunikaciju vremena kroz lik iz sadašnjice, Iliju. Na ovaj način sjedinio je vrijeme i prostor u mentalnoj mapi jednog čovjeka koji podsvjesno osjeća svoju daleku prošlost čiji se fleševi javljaju poput bezvoljnih radnji, ali dovoljno jaki da mu na nivou nesvjesnih radnji ukažu na svjesnu povezanost sa prostorom, najupečatljivim svjedokom protoka vremena.

„Baš tada, u sjenci bora, učini mi se da vidim Anu. [...] Ana, moja Ana, moje priviđenje. Oko lijeve ruke novi narukvicu u obliku zmije. Bijela duga haljina sa srebrom izvezenom grančicom masline. [...] U tom trenutku, na moje iznenađenje, primijetih da pored nje stoji dječak i radoznalo me promatra“ (Vuković, 2015: 13).

Rukopisom *Moć tišine* iz 2021. godine autor suprotstavlja postupke i događaje koji se uspostavljaju na dva nivoa. S jedne strane, kompoziciono se problematizuje novinski članak od 10. oktobra 1934. o istorijskom događaju, atentat na kralja Aleksandra Karađorđevića u Marseju koji se desio dan ranije i smrt crnogorskog doseljenika Jovana Vragoša koji umire na periferiji Marseja. Prvi događaj autor kompilira sa slikarskim platnom Petra Lubarde „cvijeće i barut u vazduhu, svijet sa platna Petra Lubarde, miris pravde i nepravde. Grč svijeta u kojem se rađa i umire“ (Vuković, 2021: 7–8), dok smrt nekadašnjeg sveštenika, podvodi na vrijeme „bilo je 16 sati i 20 minuta i kazaljke na satu su bile poklopljene“ (Vuković, 2021: 8). Ovakvim prologom autor suprotstavlja klasično i neklasično pripovijedanje, dovodi pitanje naracije, ostvaruje saodnos sa čitaocem u dijelu istraživanja vremena, čime briše granice između fakcije i fikcije, dok se u potku romana vješto upliću ontološka znanja, pastiši, moral i nemoral uz biblijske motive. Epilogom romana uvodi nas u lavirinte:

1. Dvaju hronotopa (Marsej i Crna Gora) koje medijativno povezuje starinski sat, aludirajući na namjeru da čovjek u makrokosmosu živi i poslije smrti, na osoben način;

2. Pripovijednom strategijom uvodi čitaoca u unutrašnjost osobenog *ja* koje nam otkriva skriveni svijet Vukomana Vragoša;

3. Religijskim diskursom opominje i podsjeća na Isusov stav spram Magdalene u svijetlu drugačijih tendencija življenja.

1. Fikcija i faksija

1.1. Ilijanova Doklea

Na formalnom nivou, roman *Dokleanka* zadržava konvencije istorije i fikcije, otvarajući pitanja, ali istovremeno upućuje i na različite odgovore, čime je tekst otvoreniji za moguće ishode i interpretativne modele, te se postiže ontološki stav: ako postoji jedan svijet (svijet Autarijata), onda postoje i svi mogući svjetovi koji su nastali poslije. Konstruišući vrijeme u ovom romanu, autor je pribjegao obrascu zgusnute temporalnosti kroz kratki vremenski interval koji odgovara misaonom protoku vremena junaka Ilije koji će sve dublje shvatati „fleševe podsvijesti“, da je njegov prapredak Ilijan, odnosno da je on njegov *alter ego*. Na ovaj način Vuković je „uvukao“ čitaoca u svoje temporalne procjepe ispitujući čitaočevu empirijsku moć kojom je osvjetljavao prošlost zarad sadašnjosti. Pripovijedanjem u prvom licu, bilo da pripovijeda Ilijan ili Ilija, autor je ubrzao tok dešavanja shvativši da je dinamičnom naracijom postigao moć spajanja prošlog i sadašnjeg (Nikolić, 2022: 662). Skoro da ne postoji granica na kojoj bi se zaustavio narativ različitih vremenskih zona. Vrijeme autora je vrijeme lika, pa se vrijeme pripovijedanja pretače iz jednog poglavlja u drugo, čineći homogenim pripovijedano štivo koje se odvojilo od svojih fabularnih tokova, tvoreći nadtekstualni obrazac kroz naratorovu autoreferencijalnost. Zato se čitav roman doima kao dvostruka fikcija: s jedne strane autorovo oživljavanje davne istorije i likova i fikcija sadašnjeg, kada lik Ilije pokušava da „shvati“ privid djevojke Ane iz davne Doklee,² naprežući se da poveže snove i pojave, strahove i fikcije. S tim u vezi jasna je i autorova poruka po kojoj svaka istorija ima svoju naraciju koju će stvoriti

² Istorijski grad Doklea / Duklja je, za ono doba, bio veliki grad, sa oko 8 do 10 hiljada stanovnika. Civilizacija tadašnje Duklje imala je riješena sva osnovna komunalna pitanja: vodovod, kanalizaciju i ulice. Rimska vlast u Duklji učvrstila se u I vijeku, kada su grad osvojile rimske legije, poslije dugih borbi sa Ilirima. Rimljani su je naglo uzdigli, pa je ona uskoro postala politički, kulturni i religiozni centar provincije Prevalis, sa municipijalnim pravima, što je odlučujuće uticalo i na promjenu strukture stanovništva i na društveno-ekonomske odnose. Dolazak novih žitelja znači otvaranje grada, posebno prema jadranskoj obali. Razvijaju se trgovinske veze s Italijom, Dalmacijom i istočnim regionima, a kasnije i sa Makedonijom i Grčkom. Početkom VI vijeka Duklja je doživjela katastrofalalan zemljotres, a 609. godine su je opljačkali i ponovo razorili Avari i Sloveni. Pominje se još dugo, ali se već u X vijeku sve češće umjesto starog javlja novi naziv Zeta.

usmeni pripovjedač ili u ovom slučaju romanopisac ili istoričar. Realnost i fikcija u datom romanu postaju relativni pojmovi, pa čak u momentu kada se Ilija na iskopinama današnje Duklje susreće sa sopstvenom smrću (Nikolić, 2022: 662).

„Hiljadama godina kasnije, bio sam na mjestu na kojem su me nekada sahranili. Pored mene je ležala Ana, znam i nježno me držala za ruku. Gledao sam pravo u svoju smrt i bio svjedok svog nestanka. Na nekoliko koraka sam bio od sebe sama“ (Vuković, 2015: 127).

1.2. Beskonačno u konačnome

U romanu *Moć tišine*³ autor oživljava jedan istorijski događaj koji se desio u Marseju i čiji je ishod smrt državnika koju opisuje kao „veliku smrt koja zasluži lažno sažaljenje, patnju i suze, dok ispod iskrivljenog lica likuje ljudska oholost“ autor suprotstavlja drugi smrtni događaj sa periferije Marseja, unaprijed najavljujući da „mala smrt ne zanima male ljude, oni se bave onim velikim, daju im naslovne strane, svoje vrijeme i svoje licemjerje“ (Vuković 2021: 7). Komponujući tri vremena: vrijeme pripovijedanja, ispripičano vrijeme i vrijeme uzročno-posljedičnih pojavnosti, autor stvara centripetalnu temporalnu osu kojom uvlači čitaoca, ne samo u vrijeme dešavanja, već mu nameće unutrašnje svjetove junaka koji su sami po sebi oprečni. U prostorno ograničenim svjetovima, književnik stvara model bezgraničnog svijeta koji se očituje kroz unutrašnji svijet Vukobrata Vragoša koji duhovnim bićem uporedo gradi hram pored kamene crkve. Ovim romanom Vuković nastavlja traganje za beskonačnim, koje je započeo u svom prvom romanu *Dokleanka*. Svjestan da je umjetničko djelo „prikaz beskonačnoga u konačnome, cjeline u epizodi“ (Lotman, 2001: 281), autor gradi „prikaz jedne realnosti u drugoj“ (Lotman, 2001: 281). Svijet koji je stvoren „ni iz čega“ „jedan je sasvim novi svijet“ po uzoru na hiperboličku geometriju Lobačevskog kada se u potpunosti moglo osloniti na intuiciju zasnovanu na predstavama koja ostvaruju čula, zakoračilo se u svijet koji postoji izvan dohvata našeg iskustva. Na ovaj način Dejan Vuković stvorio je dva aspekta u sižejnoj okosnici svoga romana. Jedan aspekt je onaj koji se odvija u umu gluvonijemog Vukobrata Vragoša i graniči sa mitološkim svijetom, dok je drugi aspekt svijet stvarnosti u fabuli romana. Ovakvim rasporedom pisac je mitologizirajući aspekt teksta povezao sa okvirom teksta, dok fabularni aspekt ima težište ka razgradnji mitološkog. Čitav tekst romana izgrađen je na konfliktu između mita i stvar-

³ Rad na temu *Moć tišine i glasa u romanu „Moć tišine“ Dejana Vukovića*, autorka ovog teksta izlagala je na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost povodom Cetinjskih filoloških dana IV (6–8. septembra 2023).

nosti, a posebna uloga pripovjednog okvira romana *Moć tišine*, je u početku romana koji svojom odredbenom, modulativnom funkcijom kasnije prelazi u kategoriju uzročnosti kraja koji aktivira obilježje cilja. Na ovaj način pisac je istovremeno stvorio svijet junaka i svijet knjige gdje „roman ima tu prednost da pripovijeda o stvarima koje se možda nisu dogodile, ali koje su se sigurno mogle dogoditi“ (Moranjak Bamburić 2003: 254). Uobrazavajući istorijsko i fiktivno pisac je konstruisao načelo diskursa istorije koji je podložan književno-fiktivnom i potvrdio Barthesovu teoriju po kojoj je referenca u književnosti uvijek referenca teksta na tekst, a istorija i njena upotrebna moć u postmodernističkom romanu ne može i ne mora da upućuje na stvarni svijet, već na neki drugi tekst. „Postmoderni roman izražava problematiku kako poricanja tako i afirmisanja reference“ (v. Derida u: Hatchion 1996: 243).

„Niko ne zna gdje počinje legenda. Kažu da ona nastaje poslije istine i priče. Ne može se uhvatiti taj momenat u kojem se priča u legendu preobrazi, ali svi znaju da tek tada postane čista, umivena od svake prljavštine i zla. Dragi kamen upije svjetlost i prospe ga u boje duge, ljepotu porodi iz ničega, pa postanemo omamljeni prizorom, a čudo oživi. Čovjek u čuda vjeruje, čuda sanja, čudo sam po sebi. Ali ga upravo ta nemoć da spozna čin sopstvenosti čini nesrećnim, doživotnim tragačem sreće, koju sa sobom nosi poput nebrušenog dragog kamena, ne uviđajući njegovu vrijednost. Pruža ruke prema daljinama, tražeći ono što već ima, ljepotu, zaboravljenu u vlastitom oku“ (Vuković 2021: 17).

1.3. Paralelni svjetovi tišine

U svojoj tišini Vukobrat (*Moć tišine*) je ljubio kamen, graditeljsko sredstvo kojim je materijalizovao tuđe želje, istovremeno gradeći u sebi svoje svjetove i svoje hramove: [...], „Nije ni slutio da Vukobrat dva hrama zidaše, jedan skroman, tu pred njegovim očima u malom selu, pod planinom, a onaj drugi, veličanstven, zidaše u prošlosti“ (Vuković 2021: 65).

Komunikacijski nivo iščezava u određenim situacijama u kojima su likovi sudionici sudbine pred kojom ostaju nijemi, ali nipošto statični, stoga su *aktanti* (Greimas 1966: 129) jer djeluju kroz tri velike semantičke ose: komunikacija, želja ili traženje i iskušenje. Gotovo da nema aktera koji nije podvrgnut iskušenju, pa čak i sami Vukobrat koji biva vidno izobličen nakon što unutrašnjim čulima osjeti Marijinu nevjeru sa Jovanom: „Te večeri Marija pomisli da Vukobrat pobolijeva. U lice kao da mu se uvuče boja mjesečine, a ruke malaksaše i postadoše nezdravo suvonjave“ (Vuković 2021: 46). Ako primijenimo definiciju Charlesa Ballya da pripovjedni tekst obilježavaju dvije sile: distorzija znakova kroz priču teksta i uklapanje nevidljivih ekspanzija u

distorzije koja pripovjednom tekstu daje vlastito obilježje. U romanu Dejana Vukovića *Moć tišine* distorzijom se uspostavlja jedna vrsta logičkog vremena koja nema mnogo veze sa stvarnim vremenom, ali logičkim jedinstvom spaja tekst. Označeno vrijeme „16 sati i 20 minuta“ kojim autor označava vrijeme atentata na kralja Aleksandra čiju smrt obilježava čudnom pojavom – mirisom proljeća u oktobru, te povlažeći nevidljivu liniju na drugi kraj Marseja u kojem umire Jovan Vragoš u 16 sati i 26 minuta uz neobičan osjećaj prije smrti „poznati miris svježine i trešnjog cvijeta koji je kao dječak davno udisao u Crnoj Gori i koji je kasnije osjećala Žaklina čitajući zabilješke nakon njegove smrti. Bio je to prepoznatljiv „očev miris“ koji je uvijek „mirisao na zavičaj, na daleka brda, ponekad na cvijet trešnje ili lipe.“ Distorzijom se stvorio paralelni svijet Vukobrata Vragoša koji je zidao hramove u svojim mislima, svijet u kojem je ležao mrtav sveštenik Jovan koji se osjećao grešnikom u svojoj duši. Marija je u svom paralelnom svijetu od Vukobrata vidjela Jovana, a čitav roman dijeli na dvoje otkrivena međa Vuka Manitoga koji je predak Vukobrata i Jovana i koji toponimom opominje na mit i legendu postanka Vragoša. S mimetičkog gledišta mnoge jedinice koje spajaju likove u pripovjednom tekstu odvojene su nizom ekspanzija kojima se retardiravanja, ali se istovremeno održava kontinuitet distorzije. Tako se uspostavila vrsta logičkog vremena koje nema mnogo veze sa stvarnim vremenom dok pojedine jedinice „usput pucaju“ ne remeteći logiku koja ujedinjuje ostala jezgra radnje u sekvencu. Ono što sekvencu održava otvorenom jeste neizvjesnost koja učvršćuje vezu sa čitaocem i zadržava više fatičku nego emfatičku funkciju. Zbog navedenog postoje tzv. rastegnute funkcionalne jezgre koje otkrivaju umetnute prostore, a jedan takav prostor jeste momenat kada Vukobrat „kušanjem“ traži kamen od kojega bi zidao crkvu, jer „od ljutog se kamena hramovi zidaju. Onog gorkog i oporog u kom nema nade i naslade“ (Vuković 2021: 48). U umetnutom prostoru djela stvara se novi umetak iz prošlosti kojim je Vuk Maniti dijelio selo „štiteći svoju ženu, odnosno sestru koju su mještani ubili, ali Vukovo prokletstvo ostalo je urezano u kamenu kojim je bezbogi Vukobrat zidao hram svojim nevjernim rukama. Ekspanzijom kamenog zida iz zemljine utrobe otvoren je novi protok prošlog u sadašnje vrijeme, otvorene su kletve Vuka Manitog koji „se ne pominje, ali koji je predak i čije je ime ostalo u toponima i prezimenima, na grbu Balšića, u riječima i u životu“ (Vuković 2021: 51). Incestom Vuka Manitog obilježeno je jedno vrijeme, zid kojim je pokušavao da zaštiti svoje norme, izniknuće na svijetlo dana ispod zemljanih nanosa, svjedočeći da se prošlost ne može i ne smije zaboraviti. Jer, lik sestre-žene Vuka Manitog poput duha pratiće Vukobrata Vragoša tokom zidanja hrama, a taj isti lik kasnije će ponijeti Žaklina koja je dugom plavom kosom i očima boje neba odudarala od pojave svojih roditelja, podsjećajući na davnu prošlost plemena. Kroz dva

hrama, jedan materijalni i jedan, ekspanzivni, „u prošlosti“ Vukobrata neimara koji je spona sa pretkom Vukom Manitim, stvorena su dva vremena koja u samom tekstu vrše funkciju povezivanja u jezgro romana.

1.4. Međa Vuka Manitoga ili Dukljaninova međa

U umetnutom prostoru djela pisac je stvorio novi umetak iz prošlosti kojim je Vuk Maniti dijelio selo „štiteći svoju ženu, odnosno sestru koju su mještani ubili, ali Vukovo prokletstvo ostalo je urezano u kamen kojim je bezbožni Vukobrat nevjernim rukama zidao hram. „Vele da je ta međa ovuda prolazila, od mora i Dalmacije do neke druge velike vode“ (Vuković 2021: 63).

U svom radu „Dukljanska tradicija“ istoričar Petar Lekić (Lekić 2023: 81–94) navodi da je sačuvana brojna građa u usmenom kazivanju o dukljanskoj tradiciji, uglavnom vezanoj za Dukljanina, cara Dukljana i cara Dukljanina. Istorijska dokumentacija sugerše da je u pitanju istorijska ličnost rimskog imperatora Dioklecijana. U izvještaju Maksima Šobajića daje se opis Dukljaninove međe: „Ja sam gledao tu među. Ona je ograđena po degđe između većih glavica i većinom na putove, a đe put ide preko nje zove se presjeka. Međa je baš na formu zidana, samo je naslagana od silnih ploča, visoka do pojasa, a đe što i vrh čovjeka, a široka po 2-3 metra. Ja držim da je najvjerojatnije da je to nekakva stara granica“ (Šobajić 1884: 132). U *Istoriji o Crnoj Gori* objavljenoj 1754. godine na staroslovenskom jeziku u Rusiji, vladika Vasilije Petrović se, između ostalog, bavio i geografijom svoje zemlje: „Sjeverno odatle je planina Ostrog; po vrhu toga Ostroga postavljena je davno kamena linija, koja dijeli Crnu Goru i Hercegovinu od Ostroga sa sjeverne strane do na vrh Golije“ (Petrović, 1985: 43–45). Na sastavku rijeka Morače i Zete nastao je rimski grad, „gdje se rodio Dioklitijan (Dioklecijan) i gdje je sagradio grad, nazvavši ga po svome imenu Dioklitija (Duklja) tada je ovoj zemlji umjesto Zeta dato ime Dioklitijanska zemlja“ (Petrović 1985: 43–45). Vladika piše da je ovaj grad razorio Stefan Nemanja, ali se informacija, u istorijskoj dokumentaciji, koja je dostupna za proučavanje ovog perioda, ne odnosi na grad nego na državu, navodi istoričar Leković. U svojoj *Kratkoj Istoriji Crne Gore* vladika Petar I prema Dimitriju Milakoviću znao je za vladare prije dinastije Nemanjića (*pređe srbskih careva od Nemanjića doma*). Radoje Radojević je sakupio legende o caru Dukljanu: *Car Dukljan, Car Dukljan i Sveti Ilija, Sestra cara Dukljana, Car Dukljan, Vukova međa, Car Dukljan i njegov brat, Dukljaninova varka, Car Dukljan, Međa Vuka Manitoga, Car Dukljan i Dukljan izumlja mlin* (Radojević, 1971: 35–52). Tradicija o caru Dukljanu u Malesiji sačuvana je u etnografskom zapisu iz 1923. godine (Jovičević 1923: 15).

Navodno prokletstvo koje je Vuk Maniti utkao u među od koje je Vukobrat gradio hram moralo se odraziti i na samoga graditelja:

„Čovjek koji je započeo gradnju crkve Svetog Arhangela Mihaila⁴ nije bio i onaj koji je završio. Niko od njih nije više bio isti. Samo je ćutanje i nezvjesnost ostala kakva je bila. Ostalo se promijenilo“ (Vuković 2021: 83).

1.5. Svijet magijskog realizma

Svijet fantastičkog je interes autora Vukovića. Gotovo da nema poglavlja koje nije na neki način očuđeno i u kojem nije uspostavljena relacija ka elementima fantastičkog. Primjetna je koncepcija fantastičkog koja je na određeni način tradicionalna i do te mjere opsjenjuje čitaoca da vjerujući u ono što čita, uranja u svijet davne Doklee ili daleke istorije Brskova, uspostavljajući relaciju sa Markesovim Macondom u kojem je dozvoljeno vjerovanje u fantastičke pojavnosti, jer fantastika XX i XXI vijeka nije igra riječima, ona je ujedno meditativna snaga pisca kojom će svoje skrivene misli iznijeti pred čitaoca. Nestali grad Doklea (Duklja) oko tri kilometra sjeverozapadno od današnje Podgorice smještena je na zaravni između rijeka Zete i Morače (Zente i Moracie) i kao istorijski i geopolitički pojam postala je intrigantna zamisao autora koji se upustio u proces stvaranja paralelnih svjetova, a svaki od tih svjetova spajao se u liku Ilije, medijatoru između dva svijeta, dva vremena i prostora. Ostvarujući realistički uvjerljivo štivo, autor pribjegava elementima fantastike gradeći magijski realizam kojim narušava i dekonstruiše realističnu naraciju (Warnes, 2009: 3). Da bi odgovorio zahtjevu magijskog realizma, pisac objedinjava magijsko i realistično (Bowers, 2005: 24), tako što umeće razne magične situacije u realističku naraciju, poput susreta sa *vlastitim skeletom u ilirskom grobu* susreta dječaka iz daleke prošlosti i Ilije koji je *sin njegovih sinova* ili transcendentne susrete Ilijana i Ilije. Čestim fikcijskim tranzicijama mentalnih mapa lika Ilije vremenski okvir biva zamijenjen drugim, odnosno predašnjim, te se u kratkim vremenskim intervalima radnja dešava u dva (paralelna) svijeta, a opet dešava se u protoku sadašnjice koja biva zaustavljen u dahu ili u snu glavnog protagonist. „Svojim pripovijeda-

⁴ Na seoskom groblju u selu Štitarica sagrađena je 1896. godine crkva Sv. Arhandela Mihaila. Natpis uklesan u kamenoj ploči iznad vrata sadrži najvažnije podatke o nastanku ove skromne seoske crkve: „Ovaj sv. hram Sv. Arhistratiga Mihaila podiže opština štitarička pod vladom knjaza Nikole I Petrovića Nje. 8.j. 1896.g.“

Ova jednobrodna građevina skromnih dimenzija, jednostavne obrade sazidana je od tesanog kamena, polukružne oltarske apside i zvonika u pročelju. Iznad vrata se nalazi natpis i rozeta. Ikonostas je u drvorezbarskoj ornamentici, ukrašen stilizovanim biljnim motivima, simetrično raspoređenim, sa naglašenom linearnošću kapitela, konzola i okvira ikona. Preuzeto sa: <https://www.mojkovac.travel/cg/node/44>

njem Vuković je uspio da neutralizuje vremenske granice i da, zapravo, sa lakoćom, neprimjetno, prelazi iz sebe sadašnjeg u sebe fiktivnog i da istoriografski kontekst svede na minimum“ (Jovanović 2015: 136). Kripoetičkim elementom snijega u prvom poglavlju romana *Dokleanka* pisac je najprije zbunio, a potom otvorio polje empirijskom čitaocu, nagovještavajući priču iz prošlosti kroz sitne pahulje snijega (vremena) koji će dominantno zatvoriti polje realnosti i uvesti u svijet pišćeve magije (Nikolić 2022: 663).

[...] „Ko si ti!?“ odjeknu mi u glavi. Naglo otvorih oči, a moj pogled zasu fini, sitni snijeg, bijel i sjajan, posrebrjen jutarnjim suncem. Dlanom pokušah da zaštitim oči dok je kroz vijavicu dopirao ženski glas: „Ilijane, jesi li živ, Ilijane?“ (Vuković 2015:9).

[...] „Hodnikom su odzvanjali glasovi, a ja sklopim oči i legoh u krevet. Osjetih da ponovo pada snijeg“ (Vuković 2015: 24).

Na granici realnog i fantastičkog slijedi ponovo magijski realizam u razgovoru sa dječakom koji je sin davno umrlih Ane i Ilijana, odnosno pradjed Ilijinih pradjedova.

„A, ko sam ja?“

„Ti si Ilija, sin mojih sinova.“ I ovaj odgovor sam već znao.

„Kako se ti zoveš?“

„Ja sam Ilijan.“

„Neobično ime.“

„Dobio sam ga po svom ocu, sinu planinskog vjetra i sive mjesečine“ (Vuković 2015: 130).

Fiktivnom nadgradnjom opet fiktivnog svijeta autor je stvorio višeslojni tekst koji se može čitati odvojeno (naracija Ilijana i naracija Ilije) s tim što bismo u zadnjem poglavlju ostali uskraćeni za prethodna dešavanja, prevashodno Ilijana na kojem počiva snaga Ilijine naracije.

[...] „Znaš Ilijane, ja mislim da sam sahranjen dolje ispred grada. Mislim da sam sahranjen sa tvojom majkom i da sam tvoj otac.“

Dječak me pogleda. Zastade na trenutak, pa onda polako šireći ruke, reče: „Ne, moja majka je živa kao i ti, a otac je sahranjen jer je mrtav, nisi me razumio. Ti si sin mojih sinova, već sam ti rekao“ (Vuković 2015: 131).

Ovaj roman sadrži dva zapleta: jedan je onaj davni, istorijski, u kojem su glavni protagonisti Ilijan i Ana, a drugi je zaplet onaj u sadašnjici gdje glavni lik Ilija u fleševima doživljava svoj prabitak kroz lik Ilijana. Prvi zaplet smješten je u doba Autarijata kojima pripada Ilijan i koji za svoj narod kaže da

su „narod zmija“. Autarijati su naseljavali zapadne i centralne djelove Balkana, a najveći uspon civilizacije doživjeli su između VI i IV stoljeća prije nove ere.⁵ Iz Ilijine perspektive saznajemo da je on tražio lokalitete koji bi mogli da imaju veze sa Ilirima:

„To su bili lokaliteti u mom selu, za koje sam vjerovao da su povezani sa Autarijatima iako za to nisam imao nikakvih dokaza... Legenda kaže da su na tom mjestu, u vrijeme Rimljana, a to znači i Autarijata, kovani štitovi za rimsku vojsku. Sada se selo zove Štitarica i to je sve što se zna“ (Vuković 2015: 61).

Na formalnom nivou roman zadržava konvencije istorije i fikcije, otvarajući pitanja ali istovremeno upućuje i na različite odgovore, čime je tekst otvoreniji za moguće ishode i interpretativne modele, te se postiže ontološki stav: ako postoji jedan svijet (svijet Autarijata), onda postoje i svi mogući svjetovi koji su nastali poslije (Nikolić 2022: 662).

Širenjem književnoumjetničkog horizonta u svrhu stvaranja postmodernog romana, pisac je nadvladao granice literature, posebno kroz razgradnjuavnog vremena Ilira, podvlačeći jasne granice u semiosferama i mentalnim mapama Ilije koji je piščev medijator u svijet „naroda zmija“. Umjetničko pismo Dejana Vukovića u sebi nosi spajanje daleke istorije i civilizacije sa današnjicom, odnos muškarca i žene prije nove ere i odnos u XXI vijeku s jasnim naznakama izgubljenih moralnih postulata kod oba pola, bez razlike, jer autor ostvaruje sebe i svoj pogled ne samo na pripovjedača, na njegov govor i njegov jezik. Iza pripovjedačeve priče čitamo drugu priču – priču autora o istom onom o čemu priča pripovjedač (Bahtin 1989: 73). Odnosno, prema Bahtinovim riječima možemo čuti dvije vrste dijaloga u narativima, sasvim drugačije od onih koji se nalaze pod znacima navoda. Na ovom diskursu insistirao je i Vejn But u svom djelu *Retorika proze* tvrdeći da je proza oblik komunikacije u kojoj pisci ne bi trebalo da pokušavaju da dokažu neki stav ili tezu, kao što nije smatrao da je komunikacija ograničena na prenos ponuđenog značenja (But 1961). Dejan Vuković je moderni pisac koji je stvorio jedinstven, lični, imaginarni poredak za razliku od poretka koji je zajednički čitalačkoj publici. Odbacivanjem zajedničkog i individualnog poretka u modernom romanu, u interesu je „otvorene forme“ Vukovićeva romana da onemogućava završavanje narativa i prisutnu sigurnost značenja koju bi završavanje podrazumijevalo (Volas 2016: 75). Romani Dejana Vukovića *Dokleanka* i *Moć tišine* kao romaneskno pismo predstavljaju dva svijeta stvarnosti. „Ono nikada ne zna šta traži, ono ignoriše što ima da kaže, ono je invencija svijeta i čovjeka, stalna

⁵ Više o civilizaciji Autarijata pogledati na: https://sh.wikipedia.org/wiki/Autarijati#cite_note_Glasinac_Vasi%C4%87-12

invencija i vječno dovođenje u pitanje“ (Grillet, 1963). Istoriografska meta-fikcija ovih romana je u službi isključivo one istine koja je podložna vremenu iza nas i onome vremenu koje nam dolazi, istina o pravoj iskonskoj ljubavi „u mojoj duši rastao je svijet samo za nas, svijet u kojem smo bili srećni, svijet koji pripada samo nama“ (Vuković 2015: 83).

2. Stilsko jedinstvo cjeline

Bahtinovo određenje romana kao cjeline, zasnovano je na nekoliko osnovnih tipova kompoziciono-stilskih jedinstava na koja se razlaže romaneskna cjelina: od neposrednog autorskog književno-umjetničkog pripovjeda- nja do stilizacije različitih oblika usmenog pripovijedanja u svakodnevi- ci; od stilizacije različitih oblika poluknjiževnog (pisanog pripovijedanja u sva- kodnevi- ci – pisma, dnevnici) do različitih oblika književnog, ali vanumjetnič- kog autorskog govora kroz moralna, filozofska, naučna razmatranja, retoričke deklamacije, etnografske opise ili protokolarna obavještenja i najposlije do stilski individualiziranog govora junaka (Bahtin: 15). U romanima Dejana Vu- kovića *Dokleanka* i *Moć tišine* jasno se ističu navedena kompoziciono-stilska jedinstva koja se skladnim umjetničkim sistemom potčinjavaju višem stilskom jedinstvu cjeline romana – tišini i ljubavi. Ilija će u tišini spoznati prapočetke svoje ljubavi sa Anom, a Marija će u tišini pratiti nijemoga Vukobrata. Dok iz otkopane grobnice dva zagrljena skeleta svjedoče o zabranjenoj ljubavi (*Do- kleanka*), iz dubine romanesknog tkiva odzvanja nijema kletva zbog iskopane međe Vuka Manitoga (*Moć tišine*). Bogatstvo govorne raznolikosti podložno je društvenoj i kulturnoj različitosti, ali kada u romanu vlada nijemost koja je uslovljena ili situacijom ili fizičkim hendikepom, onda je tišina sredstvo komunikacije i razumijevanja svih činilaca radnje u romanu.

U vidno raslojenim društvenim okvirima koji samostalno grade svoje mikro svjetove, autor podmeće tišinu kao jedino sredstvo za uspješno razu- mijevanje. Dok Ilija u tišini svoje sobe doziva prapretka Ilijana zaljubljenog u Dokleanku Anu, majka Vukobrata Vragoša bez riječi uzdiše nad neizvjesnom sudbinom gluvonijemog sina koji gradi crkve u tišini svojih vizija, Marija ga bez riječi prati godinama, svjesna da joj neće nauditi kao što su se nad njom življavali pijani mornari, a ona u mucu trpjela šuteći. Da bi bio dobar svešte- nik, Jovan, Vukobratov brat zna da mora istrpjeti zemaljska iskušenja koja mu se ispriječe u liku Marije. U tišini seoske rodne kuće Jovan ne može odoljeti iskušenju i jednom zauvijek odriče se sveštenečkog poziva. Bježeći od sebe, zatvara se u unutrašnji vrtlog koji prestaje onog dana kada čuje da mu je brat Vukobrat umro, a Marija ostala sama i trudna. Odlazak u Marsej jedini je opravdan čin kako bi zaboravio život koji je živio u Crnoj Gori. Tišina je pod-

strek Žaklini da u zabilješkama Jovana Vragoša pronađe dio sebe, odnosno da u tišini marsejske sobe spozna istinu da ju je odgajao stric, a ne otac, osjećajući strah i strepnju od saznanja svoga porijekla. Tišina kamenih blokova Duklje je opomenitelj Iliji da je u tom kamenu njegov prapočetak i njegov izvjestan kraj.

„Hiljadama godina kasnije, bio sam na mjestu na kojem su me nekada sahranili. Pored mene je ležala Ana, znam i nježno me držala za ruku. Gledao sam pravo u svoju smrt i bio svjedok svog nestanka. Na nekoliko koraka sam bio od sebe sama“ (Vuković 2015: 127).

3. Nivoi naracije

U pogovoru knjige *Moć tišine* prof. dr Marijana Đukić je zapisala da je „Vukovićev čovjek naučen na neprestane promjene i nomadstva, živi i stvara u tišini. Šta ima veću moć, odsustvo riječi ili sama riječ, neprestana je borba fikcionalnog svijeta ‘Moći tišine’“ (Đukić 2021: 110). Ovom definicijom obuhvaćen je život Ilijana, iz plemena Autarijata koji je sebe nazivao *sinom vjetra i sive mjesečine* koji je živio svoj nomadski život.

„Pročitao sam da su Iliri vjerovali da smrt dolazi u obliku nepozvanog konjanika, a ja sam u svojoj mašti dodao crnu boju hata i jahača“ (Vuković 2015: 51).

Iako je čovjekova imaginacija podložna promjenama, autor je sklon primijetiti da zamišljenim slikama koje smo naslijedili po rođenju „dodajemo po nešto iz svog doživljaja svijeta i pričamo već mnogo puta ispričanu priču o životu, ljubavi i patnji“ (Vuković 2015: 51).

U dvanaestom poglavlju knjige *Moć tišine* koje simbolično nosi naslov „Umjesto posljednjeg poglavlja“, autor se poigrao narativnim nivoima od pripovijedanja u trećem licu, pripovijedanja u drugom licu do pripovijedanja u prvom licu gradeći iluziju narativne gradacije. Iako je kroz roman prisutno pripovijedanje u trećem licu, nemoguće je ne primijetiti da autor ostvaruje sebe i svoj pogled, ne samo na pripovjedača, na njegov govor i njegov jezik, nego i na predmet pripovijedanja – na gledište različito od pripovjedačeva gledišta. Iza pripovjedačeve priče čitamo drugu priču – priču autora o istom onom o čemu priča pripovjedač:

„Sve je drugačije, vrijeme i ljudi, ali nas prostor veže, to zaboravljamo jer se igra i dalje dešava u istoj paukovoj mreži, čije se niti, kao što kazah, prepletene do nelogičnosti I savršenstva, zatrepere na sve strane ako dotakneš samo jednu... (Vuković 2021: 106). Ja znam koji je to dan kada možeš vidjeti Vukobratov snoviđenii hram, ali ne smijem vam reći. Nek to bude moja tišina. Reći će vam se samo kad vrijeme dođe. A doći će“ (Vuković 2021: 107).

Jezička hibridizacija prisutna je u svim sferama štiva s obzirom na društvenu diferencijaciju likova: od prostog i nasilnog krčmara iz Dubrovnika do Marijine pokorne ćutljivosti iza koje se skrivala djevojka skromnog vokabulara. Promišljanje autora u trećem, te u prvom licu do autoreferencijalnih skazova kroz Jovana Vragoša stvorena je plodna podloga za stvaranje iskaza u umjetničkoj slici jezika.

Pripovijedanjem u prvom licu (*Dokleanka*) bilo da pripovijeda Ilijan ili Ilija, autor je ubrzao tok dešavanja shvativši da je dinamičnom naracijom postigao moć spajanja prošlog i sadašnjeg. Skoro da ne postoji granica na kojoj bi se zaustavio narativ različitih vremenskih zona. Vrijeme autora je vrijeme lika, pa se vrijeme pripovijedanja pretače iz jednog poglavlja u drugo, čineći homogenim pripovijedano štivo koje se odvojilo od svojih fabularnih tokova, tvoreći nadtekstualni obrazac kroz naratorovu autoreferencijalnost. Zato se čitav roman doima kao dvostruka fikcija: s jedne strane autorovo oživljavanje davne istorije i likova i fikcija sadašnjeg, kada lik Ilije pokušava da „shvati“ privid djevojke Ane iz davne Doklee, naprežući se da poveže snove i pojave, strahove i fikcije (Nikolić 2022: 662).

Koristeći dvoglasnost, Dejan Vuković teži dvojezičnosti kao svojoj granici, bilo da su u pitanju likovi kao jezički binarni oponenti ili su u pitanju autorski meditativni ulomci koji iz trećeg lica prelaze u prvo lice. Slijedeći Bahtinovu definiciju o stvaranju slike jezika u romanu na tri osnovne kategorije: hibridizacija, međusobni dijaloški odnos jezika i čisti dijalozi, Vuković je stvorio jedinstvo umjetničkog romanesknog štiva (Nikolić 2022: 663).

Autor stvara namjerni, svjesni hibrid, miješajući pri tom dvije individualizovane jezičke svijesti i dvije individualizovane jezičke slobode (Bahtin 122): prikazivačku autorsku individualnu svijest i slobodu i individualizovanu jezičku svijest i slobodu prikazane ličnosti sa sukobljenim gledištima. Stvarajući namjerni umjetnički – autor je stvorio društveno smisaoni hibrid. Zato u dijaloškoj komponenti u kojoj egzistira navedeni društveno smisaoni hibrid opstaje dijalog društveno-jezičkih gledišta, odnosno i dijalog vremena, jedne epohe, kulture i načina života. Sve navedeno je u službi stilizacije prikazivanja umjetničke slike tuđeg jezika.

Zaključak

Književno djelo u svojoj dovršenosti ima vlastiti smisao i vlastitu logiku, predstavljajući jedan poseban svijet koji samostalno postoji (Lešić 2011: 226).

„U sredini pažljivo iskopane zemlje, ležala su jedan do drugoga dva skeleta. Ruka manjeg je bila preko ruke onog većeg, a na toj ruci jedna narukvica, narukvica iz mog sna, narukvica u obliku zmije, simbol Ilira. Oči mi se

zamagliše, osjetih da me neko blago drži za ruku i znadoh da sam jedan od tih skeletal JA“ (Vuković 2015: 127).

Navedenim citatom autor je postigao jedinstvo semiotičkog prostora svojim odnosom prema granici koja razdvaja unutrašnji prostor semiosfere od spoljašnjeg, njeno *u* od njenog *izvan* (Lotman 2004: 194). Lotman zagovara stav da je jedan od osnovnih mehanizama semiotičke individualnosti – granica. Kao što svaka kultura posjeduje granice koje možemo prikazati antonimijskim parom (naš – njihov), tako i književno djelo posjeduje granice unutar svoje koherentnosti, a među kojima egzistiraju interpretativni iskazi: naš svijet – njihov svijet, bezbjedan prostor – opasan prostor... Vukovićev roman *Dokleanka* posjeduje binarnu podjelu, kako između davnih vremena i kultura, tako i između svijeta živih i svijeta mrtvih. „Zapanjujuće je kako civilizacije koje nisu međusobno povezane nalaze podudarne izraze za karakteristike sveta s one strane granice“ (Lotman 2004: 195), a kod Vukovića, na momente, granice skoro, pa nestaju. Ostaci ilirskog davnog grada nadomak Podgorice nijemi su svjedoci postojanja jedne kulture koja je svoje naslijeđe prenijela savremenom čovjeku, dok grobovi otkrivaju živima o običajima davno umrlih. Prostorna i vremenska konkretnost čine individualnost unutrašnjeg prostora semiosfere koji, iako stvoren od struktura „u konfliktu“ egzistira u formama određene prostorne i vremenske konkretnosti. Koliko god je veliko prostorno i vremensko rastojanje između Ilijana i Ilije, ovaj drugi (Ilija) duboko u sebi nosi misao o Ilijanu i spoznaji prave ljubavi koja je ujelovljena u Dokleanki Ani, a ne u supruzi Bojani, sa kojom je u braku. U ovom romanu granice semiosfere predstavljaju semioobrazujući proces, jer je pojam granice dvosmislen. Pored vremenskog i prostornog, imamo i psihološko razdvajanje Ilije koji se opet mentalno razdvaja u Ilijana, dok sa druge strane ovih razdvajanja jasno očitujemo spajanje svjetova živih i mrtvih kroz dijalog Ilijanovog sina sa Ilijom (Nikolić 2022: 665). *Konflikt* graničnih područja svakako ne bi bio moguć da književnik nije upoznat sa kulturom Jednoga (Ilije) i predstavkom kulture Drugoga (Ilijana). Dvojakim dejstvom na tzv. ekvivalent davne kulture književnik je otvorio polje komunikacije glavnoga lika s jasnom nakanom da su granice unutrašnjeg prostora semiosfere ispresijecane granicama raznih nivoa (smrt Ilijanovog oca i živa zmija na njegovom grobu, Anin skelet u grobu sa narukvicom u obliku zmije, privid dječaka, stvarni razgovor sa dječakom čiji je potomak, Ilijanov svijet, Ilijin svijet). Granica ličnosti u ovom romanu je semiotička granica, odnosno svi likovi pripadaju određenim kulturnim miljeima unutar kojih se ponašaju kao subjekti sociokulturnog kodiranja, jer su svi dati pojedinačno kao individue, odnosno kao autonomne jedinice socijalno-semiotičke strukture. Linda Hačion smatra da „istoriografska metafikcija odražava razliku između svog formalnog samo-predstavljanja i svog istorijskog konteksta, i na taj

način problematizuje samu mogućnost istorijskog znanja (Hačion 1996: 179). Hačion naglašava da su istoričari, prema Aristotelu, mogli da govore o istoriji samo o onome što se dogodilo, a pjesnici samo o onome što se moglo ili trebalo dogoditi. Ipak, vremenom su istorijski napisi ostali bez Aristotelovih konvencionalnih ograničenja, vjerovatnosti i mogućnosti, pa mnogi istoričari koriste tehnike fikcionalnog predstavljanja da bi stvorili imaginarne verzije njihovih istorijskih stvarnih svjetova. Zato moramo slijediti Whiteov stav o logici pisma „priče“, pisma „istorije“ i najposlije „istine“ po kojemu je „svaka istorija u suštini istorija nekog entiteta koji postoji određen period vremena, tako da istoričari, razlikujući istoričara od pripovedača fiktivnih ili lažnih priča, žele da izraze doslovnu istinu“ (White 1963: 4).

Roman *Moć tišine* sazdan je na diskursu lavirinta i pojedinca koji traži sebe u sebi i sebe u društvu. Putovanje kroz vrijeme i prostor vode u tajnu središta, isključivo kroz iskušenja, metamorfoze i sazrijevanje. Zamišljeno središte mandale dostupno je kroz egzistencijalne napore. U ovom romanu u kojem dominiraju elementi fantastike, lavirint je slika cirkularnog dešavanja gdje je dobrim dijelom oduzeta mogućnost voljnog raspleta i povratka ka ishodištu. Jovan je ostavio lipov krst jer je grešan; Marija nije Magdalena, ali je u ontološkom smislu biblijski lik patnice. Gluvonijemi Vukobrat nevjernim rukama gradi hramove od kamena s međe Vuka Manitoga, dok u svom paralelnom svijetu gradi lavirinte svoga hrama do prapočetka nastanka plemena Vukobrata u čijim je genima klica prokletstva Vuka Manitoga, pa su najizraženije granice u romanu one između fikcije i faksije, a samim tim se problematizuje granica između svijeta književnog djela i istorijske stvarnosti. Realni događaji ispriповijedani su kroz prizmu fiktivnih, kao što je postojanje istorijskih građevina svedeno u fiktivnom nastanku, što se u potpunosti povodi pod Solarevu definiciju po kojoj „nema bitnih razlika između fikcije i činjenica“ (Solar 1997: 39). Na svoj jezgrovit način, lavirint djela je izraz heterodoksija kojoj stremi ovo djelo u svojoj otvorenosti.

Književnik Dejan Vuković ne tumači svjetove u svojim romanima već nudi jednu od mnogih mogućnosti postmodernističkoga teksta, epistemološku odiseju, unoseći u tekst glavno sredstvo naratora – ontologiju epistemološkog putovanja. Autor skreće pažnju čitaoca na određene simbole kojima vješto povezuje dva udaljena svijeta i vremena, ali istovremeno sprečava čitaoca da se poistovijeti sa nekim od junaka jer „je iluzija bekstva od stvarnosti putem bespogovornog prihvatanja epistemološkog putovanja linija manjeg otpora, pristajanje na ideologiju manipulacije“ (Joković 2002: 252).

„Sve što čovjek u životu želi, to mu se i dogodi, samo treba da prepozna kada i kako je to bilo. Mi sami stvaramo svoj život, zamislimo ga i to je to“ (Vuković 2015: 122).

Literatura

- Bahtin, M. (1989). *O romanu*. Beograd: Nolit.
- Bally, C. (1965). *Linguistique générale et linguistique français*. Bern: Editions Francke Bern.
- Bart, J. (1967). *The Floating Opera*, Doubleday / New York : Compani, Inc. Carden City.
- Bowers, M.A. (2004). *Magic(al) Realism*. London: Routledge.
- Booth, C.V. (1961). *Rhetoric of fiction*. Chicago: University of Chicago Press.
- Grillet, A.R. (1963). *Pour un Nouveau Roman*. Paris: Minui.
- Greimas, A. J. (1966). *Sémantique structural*. Recherche de méthode, Paris: Larousse.
- Hutcheon, L. (1996). *Poetika postmodernizma*, Novi Sad: Svetovi.
- Joković, M. (2002). *Ontološki pejzaž postmodernog romana*, Beograd: Prosveta.
- Jovičević, A. (1923): „Malesija“. *Naselja i poreklo Stanovništva knj. 15*, Srpska kraljevska akademija, Beograd, str. 15.
- Lekić, P. (2023). „Dukljanska tradicija“. *Glasnik Narodnog muzeja Crne Gore*, br.19, str.81-94
- Lešić, Z. (2011). *Jezik i književno djelo*, Službeni glasnik; Beograd
- Lotman, M. J. (2004). *Semiosfera. (U svetu mišljenja. Čovek – tekst – semiosfera – istorija)*, Novi Sad: Svetovi.
- Lotman, M. J. (2001). *Struktura umjetničkog teksta*. ur: Josip Užarević, Alfa.d.d.: Beograd.
- Moranjak-Bamburić, N. (2003). *Retorika tekstualnosti*. Sarajevo: Buybook.
- Nikolić A. (2022). „Roman je grad, grad je roman” Zbornik radova sa XVI međunarodnog naučnog skupa održanog na Filološko-umetničkom fakultetu u Kragujevcu, Knjiga II, *ROMAN I GRAD (50 godina Romana o Londonu, 100 godina Uliksa)*, urednici: Dragan Bošković, Časlav Nikolić – Kragujevac: Filološko-umetnički fakultet, str. 661–668.
- Petrović, V. (1985). *Istorija o Crnoj Gori*. preveo Radmilo Marojević, Leksikografski zavod Crne Gore, Titograd, Cetinje: Obod, str. 43–45.
- Radojević, R. (1971). *Vilina gora – antologija crnogorskih legendi*. Titograd: Grafički zavod, str. 35–52.
- Solar, M. (1997). *Suvremena svjetska književnost*, Zagreb: Školska knjiga.
- Šobajić, M. (1884). „Bjelopavlići“, *Crnogorka*. (priredio Marko Drago-
vić), br. 27, Cetinje, str. 132.
- Volas, M. (2016). *Novije teorije pripovijedanja*. Beograd: Službeni glasnik.
- Vuković, D. (2015). *Dokleanka*. Mojkovac: Književni klub Grlica.

- Vuković, D. (2021). *Moć tišine*. Bijelo Polje: JU Ratkovićeve večeri poezije.
- Warnes, C. (2009). *Magical Realism and the Postcolonial Novel: Between Faith and Irreverence*. Houndmills, Basingstoke, Hampshire: Palgrave Macmillan.
- White, M. (1963). „The logic of Historical Narration“, *Philosophy and history*. Symposium edited by Sidney Hook, New York: University press. 434–458

Andrijana NIKOLIĆ

THE POSTMODERN WORLD OF DEJAN VUKOVIĆ

The Montenegrin writer of the newer generation, Dejan Vuković, is the author of the novels „Dokleanka“- a book about Anna (2015) and „The Power of Silence“ (2021). While in his first novel he neutralizes the temporal boundaries of the present and ancient, fictitious world, in his second novel „The Power of Silence“ he skilfully opens the historical and cultural deposits of Brskov from the end of the 19th century to the beginning of the 19th of the 20th century with paratextual clips and motifs. The text of the novel „Dokleanka“ is subjected to the poetics of duality in the historiographical context and the literary „escape“ to the ancient walls of ancient Duklja, recontextualizing the text, building the wealth of fluid discourse that structured the narrative of fantasy reality. A proven postmodernist, in his second novel „The Power of Silence“ announces the opposition of „big“ history to the history of a small and ordinary man who lives and creates in silence. With his novels, he imported different cities and worlds, revived myth and history, upgraded the faction with fiction on the remains of the ruins of old Duklja and the border of Vuk Maniti.

Key words: *Ilija, Ilijan, Ana, Doklea, snake, time, temple, Vukobrat*

Preliminarno saopštenje

UDK 821.163.4(497.16).09-2

Srđa MARTINOVIĆ (Cetinje)

Pravni fakultet – Podgorica

braveria@gmail.com

CRNOGORSKA DRAMA BATRIĆ PEROVIĆ IZ 1933. GODINE

Predstavljamo javnosti nepoznatu crnogorsku dramu »Batrić Perović – krvava drama u sedam prozora«. Pisao je crnogorski autor u Sjedinjenim Američkim Državama. Drama je publikovana u Detroitu 1933. godine. Osim ove drame autor je napisao i jednu snažnu rodoljubivu pjesmu »Zemlji mučenika«. Autor Marko Popović je nakon odlaska iz Crne Gore i Italije bio aktivan u crnogorskim iseljeničkim društvima

Ključne riječi: *Crna Gora, drama, Detroit, oficir, Gaeta, pjesma*

Među zaboravljenim crnogorskim književnicima, pjesnicima i dramskim piscima posebno mjesto pripada crnogorskom oficiru, ustaniku i emigrantu Marku Popoviću s Njeguša (1892–1978). Njegov životni put i sudina predstavljaju čitavu jednu dramu. Tokom emigrantskih dana u Sjedinjenim Američkim Državama napisao je rodoljubivu, patriotski nadahnutu pjesmu u kojoj uzdiže ljubav prema domovini i vjernost otačastvu. Osim te jedne nama poznate pjesme iz 1926. godine, napisao je i publikovao dramu „Batrić Perović – krvava drama u sedam prizora“ 1933. godine. Uz to njegova drama igrana je u Detroitu, a među glumcima u posebno šivenim crnogorskim nošnjama bio je i sam Popović. S dubokim patriotskim žarom i istančanim emocijama pisao je i stvarao djela koja je vrijedno predstaviti stručnoj i laičkoj javnosti. Popovićeva drama do sada uopšte nije pominjana u istorijama crnogorske književnosti, a radi se o crnogorskoj drami i po autorstvu i po sadržaju, čije su poruke i teme i dalje aktuelne u crnogorskoj društvenoj zbilji. Poznanstvo sa njegovim sinom Mujom koji je preminuo prije par godina, podstakli su nas da životnu priču o Marku Popoviću zaokružimo do kraja. Priču o njemu započeli smo još 2018. godine radeći na knjizi „Spomenica junacima Božićnog ustanka“ i prikupljanjem fotografija crnogorskih ustanika i oficira.

Marko Popović rođen je 1892. godine na Njegušima u porodici Sava Dumova Popovića i majke Anđe rođene Milić iz Bejlca. Učestovao je u Pr-

vom balkanskom ratu 1912–1913. godine u sastavu Njeguškog bataljona (Katunska brigada, Primorski odred) koji je dejstvovao u pravcu Taraboša i Skadra. U toku Prvog svjetskog rata 1914–1916. godine učestvovao je u borbama na Lovčenskom frontu protiv austrougarske vojske. Nakon odluka tzv. Podgoričke skupštine novembra 1919. godine, aktivno se uključio na Njegušima u pripremi ustanka. Učestvovao je u Božićnom ustanku 1919. godine nakon kojeg je emigrirao za Italiju.¹ Nalazio se u sastavu crnogorske vojske u Gaeti. Srpske vlasti oglasile su ga za odmetnika

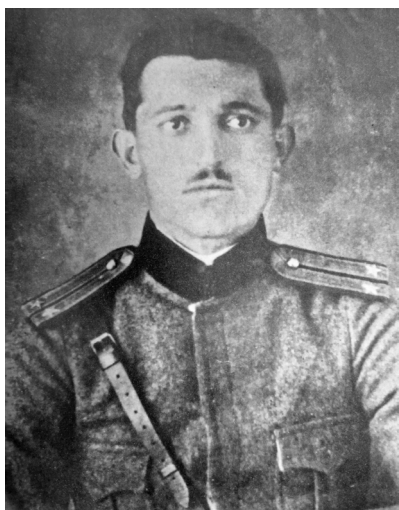
jer se borio *Za pravo, čast i slobodu Crne Gore*. Tri godine služio je kao artiljerijski potporučnik, a anaprijeđen je i u čin artiljerijskog poručnika crnogorske vojske.² U Italiji je ostao do 1922. godine, kada su prestali da postoje i posljednji ostaci crnogorske vojske u egzilu. Jedno vrijeme nalazio se u Rimu i zakleo se da se nikada više neće vraćati u porobljenu domovinu.³ Nije pristao na povratak u domovinu čija se prava gaze, simboli potiru i zatvaraju ugledni crnogorski ljudi. Sa grupom mlađih oficira i vojnika odlučuje da iz Tirenskog mora ide za Sjedinjene Američke Države, i to u Detroit, glavni grad savezne države Mičigen đe je već postojala jaka crnogorska zajednica ranijih iseljenika sa izraženim crnogorskim opredjeljenjima i stavovima.⁴ Po dolasku u SAD postao je aktivan član crnogorskih iseljeničkih društava, okupljenih oko *Crnogorskog glasnika*. Angažovao se u Crnogorskoj stranci seljaka i radnika. Sačuvano je nekoliko fotografija na kojima se vidi Marko Popović u društvu najuglednijih članova crnogorske emigracije. U tom krugu 1920-ih godina bili su aktivni i politički i literarno komandir Dušan Vuković, komandir Savo Čelebić, komandir Mašan Borožan i mnogi drugi. Ovoj grupaciji priključio se i ministar crnogorske kraljevske vlade u egzilu Milo Vujović. Ovu emigrantsku grupu karakteriše velika agilnost, sposobnost organizacije, politička i nacionalna samosvjesnost kao i promišljanje o drugačijim vidovima sprovođenja ideja, osim oružane borbe i organizovanja vojnih jedinica. Ovaj krug

¹ Novak Adžić, *Borci za nezavisnu Crnu Goru*, IVPE, Cetinje, 2006, str. 507–508.

² Uvid u fotografije, dokumenta u vlasništvu porodice Popović (prim. aut.).

³ Usmena kazivanja potomaka Marka Savova Popovića koji žive na Njegušima (prim. aut.).

⁴ Srđa Martinović, Aleksandar Berkuljan, Đuro Čelebić, *Spomenica junacima Božićnog ustanka*, DACG, Cetinje, 2019.

mlađih oficira i drugih aktivista unio je novu dinamiku u crnogorskoj emigraciji koja je još ranije živjela na ovom prostoru. Zahvaljujući njima i njihovom angažmanu plamen borbe za Cru Goru iz Italije i Evrope prenešen je u SAD. Organizovali su izlaženje novina preko koji su javnost upoznawali sa dešavanjima u Crnoj Gori i idejama za koje se zalažu. Njihov rad bio je inspiracija i podstrek osnivanjem organizacija „Crnogorci do smrti“, „Vučji do“, „Kralj Mihailo“ itd. Oko njih je stvoreno jezgro za funkcionisanje Crnogorske pravoslavne crkve. Povezali su se i sa crnogorskom emigracijom u Južnoj Americi,

organizovali veze sa viđenim ljudima SAD-a, ali i sarađivali sa Crnogorcima širom svijeta u aktuelizaciji crnogorskog nacionalnog i državnog pitanja.

U Detroitu Popović se posvetio kulturnim i duhovnim aktivnostima u crnogorskim društvima. Stare fotografije svjedoče o njegovu učešću u predstavama „Gorskog vijenca“ i drugim kulturnim događajima. Udaljenost od domovine, snažna nostalgija i potreba da se digno glas u njima je budila jednu literarnu nit. Takve emocije podstakle su i artiljerijskog oficira Marka Savova Popovića da već prvih godina boravka u Sjedinjenim Američkim Državama počne svoje emocije i patnju za izgubljenom domovinom da pretače u stihove i riječi. Svoje stavove saopštavao je jasno i nedvosmisleno. Beskompromisan je, energičan, nenametljiv drugima ali istrajan u svojim idejama. Prilikom potpisivanja osim imena i prezimena, stavljao je i Marko S. Popović (Njeguški). Tokom dana njegove čežnje za Crnom Gorom čiji gubitak nikako nije mogao preboljeti, napisao je dramu pod nazivom *Batrić Perović – krvama drama u sedam prizora*. Prvo izdanje ove drame publikovano je 1933. godine u Detroitu, država Mičigen. Knjiga ima 95 strana, štampana je ćirilicom. Na samom početku knjige nalazi se autorova slika u uniformi oficira crnogorske vojske u egzilu. Na prvoj strani autor donosi izabrane stihove Petra II Petrovića Njegoša sa porukom da borbi nema kraja do konačne pobjede ili pogibije. Iako autor, kako i sam navodi tretira tematiku sa početka XVIII vijeka, očigledne su njegove aluzije na protivnike protiv koji se borio u Božićnom ustanku. Nakon Njegoševih stihova, predstavlja svoju pjesmu koju je napisao 9. marta 1926. godine takođe u Detroitu. Naziv pjesme je „Zemlji mučenika!“:

Svi prostori, ni daljina

Ni Okean sinje more,
Ne može me odaljiti –
Od mile mi Crne Gore!

I njenijeh Obilića . . .
Kao Batrić što je bio,
Kako bi se sin ti pravi!
Odaljiti koji smio? . . .

Junaštvom si Domovino!
Zadivila cio svijet? . . .
Geniji te krunisaše –
Da junački jesi svijet:

Blago tome zadovoljek!
Ko rod vjerno svoj posluži,
Potomstvo će blagodarne
Predku svome da s oduži...

Sa zapada dalekoga –
Za sreću ti Boga molim:
Od svijeta cijeloga –
Tebe zemljo više volim!...

Potrebno je istaći i autorovu mjeru prema svom djelu. Ne ističe ga, u pogovoru ne daje bilo kakve kvalifikative, i stavlja vlastite stihove nakon Njegoša što upućuje da se radi o odmjerenom čovjeku čiji je cilj uzdizanje vlastite otadžbine, a ne lična prezentacija. Lica u drami su: Pero, otac Batrićev, Batrić Perović (Jedan crnogorski heroj), Radule, Đuro, Gorčin i Marko, braća Batrićeva, Žene (sestra Batrićeva), Supruga (Batrićeva žena), Mali (sinčić Batrićev 4–5 godina star), zatim Prvi četnik, Drugi četnik i Treći četnik (Batrićeva bratučad), tu su i Osman Čorović, Bećir, Arslan, Duro, Suljo, Avdo i Ibro (braća Osmanova) i Jusuf (stric Osmanov). Marko Popović na samom početku određuje vrijeme i mjesto drame navodeći „Događa se u Cuce i Banjane sa okolicom, oko 1700. god.“ Kako stoji i u naslovu, drama je organizovana u sedam prizora. Prvi prizor počinje (Batrićeva kula u Cuce. Familija, Crnogorsko posuđe i namještaj. Oružnica se vidi sa raznim oružjem. Gusle vise. Mali se igra s puškom po kući. Supruga sprema po nekad po kući, Pero puši dugački čibuk, Radule, Gorčin, Marko, „Žene“ sestra Batrićeva udata). Drama je dinamična, sadrži dosta poruka. U njoj je uključeno

Crnogorska emigracija u Detroitu (u sredini Milo Vujović, iznad Marko S. Popović)

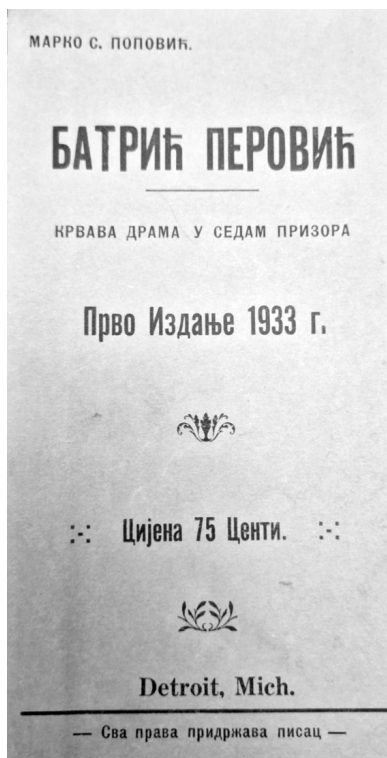
mnoštvo likova. Po sadržaju i formi je obimna. Oseća se autorova patnja za Crnom Gorom, porodicom, domom i svim onim što je ostavio kod kuće. Autor je pod snažnim uticajem narodnih pjesama i predanja. Prirodno autor je i pod velikim uticajem „Gorskog vijenca“ i pojedinih djela kralja Nikole koja su mu očigledno dobro poznata ali i dostupna. Tema koja dominira jeste četovanje, osveta, borba protiv osvajača, prkos i istrajnost u toj borbi, kao i žrtva koja se podnosi. Iako je autor pod snažnim emocijama gubitka domovine, daleko u tuđini, u drami ipak dominira neki podrazumijevani optimizam i vjera u zacrtane ideale. Ne dozvoljava da ga prevladaju unutrašnja stanja, već istrajno piše poruku ili jednu vrstu testamenta da borba mora da traje i da je ona u suštini crnogorskog bića. Ta borba je sveprisutna, naglašena je borba protiv domaćih kolebljivaca. Prisutna je snažna refleksija u drami onog što autor i njegovi saborci preživljavaju ili su već doživjeli. Poruka je snažna, jasna, dosta surova ali i optimistična – da predaje nema!

Glavni dobrotvor pri publikovanju ovog djela bila je Zora Nikolas rođena u Vojvodini, koja je bila udata za dugogodišnjeg detroitskog sudiju i advokata „inače otmenog i bogatog Amerikanca“. Na kraju knjige Marko Savov Popović objavio je njenu fotografiju, podatke o njoj i objašnjava njenu pomoć mnogim udruženjima sa jugoslovenskog prostora. Na kraju Popović zaključuje: „Tako je bila ljubazna i prema mojoj knjizi kada je pročitala. A gajeći naročitu simpatiju prema Crnoj Gori, ona kao istinski prijatelj prosvjete ... omogućila me materijalno da ova knjiga što prije izađe i ugleda bijeli dan.

Inače, možda bi ova knjiga još koju godinu ostala u mojim rafama i pored moje najbolje volje i moga nastojanja... Zato sam pored blagodarnosti i zahvale Gospođi Nikolas ustupio mjesto za sliku u ovoj knjizi. Smatrajući je za dostojnog narodnog i prosvjetnog prijatelja čiji lik treba biti sačuvan. M. S. Popović, Detroit“.⁵

Popović je bio uključen u rad Odbora za podizanje spomenika dobrovoljcima stradalim na Medovi. Jedan je od članova Mjesnog odbora za dobrovoljački spomenik na Cetinju u koji su još bili: Petar Nikolić – Kumanovac, Bogdan Radulović, Nikola Bačević, Mihailo Milović, Andrija Kavaja. Šešite tog Odbora bilo je u Detroitu, država Mičigen, SAD, na adresi 417 Clairpoint.⁶

Na kraju zanimjivo je reći i to kako se Marko Popović ipak vratio na Cetinje. Naime, njegov otac Savo, nakon smrti mlađeg sina Petra u Zadru, shvatio je da mu je Marko ostao kao jedina nada za produžetak muške loze na koju se u Crnoj Gori u to doba poklanjala posebna pažnja. Savo Dumov je dobro poznao svog sina, znao je da datu zakletvu nikada neće pogaziti. Pokušavao je mnogo puta sina da nagovori da se vrati i da ga obrađuje, ali Markova riječ i ošćaj prema toj zakletvu bili su jači od svega. Gubitak otadžbine i ideala kako ga je on shvatao bili su nadilazili su bol i udaljenost od najmilijih. Ipak kad se 1934. godine dogodio tragični događaj sa Petrom, Savo Dumov je riješio da se posluži jednom vrstom prevare ili lukavstva kako bi privoli sina da se vrati u Crnu Goru. Napisao mu je pismo da mu je brat Petar ubijen (u stvari je preminuo) i da nema ko da ga osveti, a da će on ostati otići na onaj svijet nesrećan ako mu sin ostane neosvećen. Ošćaj bratske dužnosti i tradiconalno crnogorsko poimanje duga u krvi, duboko su dotakli Marka Popovića koji je ubrzo spakovao kofere i nakon petnaest godina vratio se na Njeguše iz daleke Amerike. Kad je shvatio da je „prevaren“ ipak je odlučio da ostane. Ubrzo po dolasku uključio se u Odbor za podizanje spomenika potopljenim dobrovolj-

⁵ Marko Popović, *Batrić Perović*, Detroit, 1933, str. 93-94.

⁶ Isto, str. 96.

cima na Medovi. Ostao je predan knjigama, imao je izuzetan ugled u bratstvu i plemenu. Po pričanju potomaka ostala je u njemu ta žal i činjenica da se nije nikada pomirio sa događajima iz 1918. godine. Zasnovaio je porodicu i imao potomstvo. Preminuo je 1978. godine i sahranjen je na Njegušima.⁷

Literatura

- Adžić, N. (2006). Borci za nezavisnu Crnu Goru. Cetinje: IVPE.
- Martinović, S. et al. (2019). Spomenica junacima Božićnog ustanka. Cetinje: DACG. Popović, M. (1933). Batrić Petrović. Detroit.

Srđa MARTINOVIĆ

MONTENEGRIN DRAMA

BATRIC PEROVIĆ – A BLOODY DRAMA IN SEVEN ACTS

We present to the public an unknown Montenegrin drama Batric Perović – a bloody drama in seven acts. A Montenegrin author wrote it in the United States of America. This drama was published in Detroit in 1933. In addition to this drama, the author also wrote a strong patriotic poem Land of Martyrs. Author Marko Popović was active in Montenegrin emigrant societies after leaving Montenegro and Italy

Keywords: *Montenegro, drama, Detroit, officer, Gaeta, song*

⁷ Usmena kazivanja potomaka Marka Savova Popovića koji žive na Njegušima (prim. aut).

Izvorni naučni rad

UDK 821.161.2.09 Малањук Е.

Микола КРУПАЧ (Львів)

Львівський національний університет імені Івана Франка

mukolakrupach@ukr.net

ВПЛИВ ЧОРНОГОРСЬКОГО РОДОВОДУ НА СЕРЕДНЬОВІЧНІ МОТИВИ ТВОРЧОСТІ ЄВГЕНА МАЛАНЮКА

У статті акцентована увага на чорногорському походженні однієї з гілок родоводу Є. Маланюка – найвидатнішого письменника української еміграції, творчість котрого передусім була спрямована на відновлення національно-державного статусу України. За допомогою біографічного, культурно-історичного, аналітичного методів та методів герменевтики проаналізовані ранні твори письменника, у яких наявні середньовічні мотиви, зокрема мотиви західноєвропейського лицарства. Звернута увага, що вони зародилися у творчості Є. Маланюка не лише в результаті його романтичного мислення чи під впливом окремих мислителів, але могли мати й цілком реальне підґрунтя, пов'язане з чорногорським походженням роду письменника, який у середньовічні часи проживав на території Чорногорії. Наведені доволі скупі відомості про чорногорський рід Я. Стоянова, котрий був дідом Є. Маланюка по материнській лінії. Я. Стоянов міг мати вплив не тільки на вибір онука стати професійним військовим, але й геральдичні символи його дворянського роду (передусім середньовічний щит, зображений на гербовій печатці) могли зацікавити Є. Маланюка як середньовічною тематикою загалом, так і пробути інтерес онука до національно-визвольної боротьби чорногорців, зосібна спрямованої проти Османської імперії. Також на прикладі історичного роману «Чорна рада» П. Куліша проілюстрований інтерес українців до загадкової для них тоді Чорногорії. Передусім до героїчної боротьби її народу за національну незалежність, а також до такого звичаю, як – *otmisa*, пов'язаного з викраденням нареченої. Цей давній чорногорський звичай не тільки зображений у романі П. Куліша, але й був реалізований у житті майбутнім батьком Є. Маланюка, котрий викрав дочку Я. Стоянова.

Ключеві слова: *Є. Маланюк, Я. Стоянов, Чорногорія (Crna Gora), П. Куліш, Середньовіччя, родові та національні традиції, otmica.*

Є. Маланюк – найвидатніший письменник української еміграції, творчість котрого припадає на ХХ століття. Як воїн, він був учасником Першої світової війни та національно-визвольної боротьби українського народу 1917–1921 років. Ще перебуваючи у фронтових окопах, Є. Маланюк радо привітав події Лютневої революції 1917 року в Росії та невдовзі перейшов на службу у військові установи новоствореної української держави. Однак, поразка національно-визвольної боротьби у листопаді 1920 року змусила його у складі відступаючих підрозділів Армії УНР назавжди залишити Україну. Разом із іншими воїнами він потрапив до таборів інтернованих на території Польщі.

З-поміж молодих українських письменників-воїнів Армії УНР Є. Маланюк ще 1920 року одним із перших включився в культурно-громадську роботу політичних емігрантів з України. Зокрема, вже з грудня 1920 року почав активно співпрацювати з львівським часописом «Рідний край». У березні наступного року він узяв участь у створенні першого в еміграції суто літературного журналу «На хвилях життя». Згодом тісно співпрацював із журналом «Нова зоря», часописом «Український сурмач» та іншими періодичними виданнями, що виходили як у таборах інтернованих, так і у Львові та Празі. З травня 1922 року він у Каліші брав активну участь у виданні таборового літературного журналу «Веселка», а також у створенні однойменного літературно-артистичного товариства. Восени 1923 року Є. Маланюк залишив табори інтернованих та в міжвоєнний період перебував у таких столичних містах Європи, як Прага й Варшава. Після Другої світової війни письменник деякий час проживав у німецькому місті Регенсбург, звідки 1949 року виїхав на постійне проживання до Нью-Йорка. Там він 16 лютого 1968 року й помер.

Є. Маланюк залишив у спадок читачам десять поетичних збірок, а також окремо видану поему «П'ята симфонія». Водночас його перу належить низка історіософських есе, літературно-критичних та публіцистичних статей, частина з яких згодом була ним перевидана у двотомній праці під назвою «Книга спостережень. Проза». Також Є. Маланюк автор циклів публічних нотаток (щоденникових записів та листів) на політично-мистецькі теми, які на початку 1920 років він публікував у львівському часописі «Рідний край», а у 1950–1960 роках – в еміграційних журналах «Київ» та «Вісник».

Останніми десятиліттями як в Україні, так і за її межами зроблено чимало для вивчення й популяризування забороненої окупаційним режимом творчості письменника. Зараз із маланюкознавством пов'язані десятки як уже авторитетних, так і початкуючих науковців. Однак, фундаментальними для дослідження творчості письменника й надалі залишаються літературознавчі праці Юлії Войчишин (1993) та Леоніда Куценка (2002). Утім, потрібно враховувати, що їхніми авторами не взята до уваги ще досить значна частина творчого доробку Є. Маланюка, який розкиданий по різних періодичних виданнях та часто підписаний утаємниченими псевдонімами чи криптонімами. Передусім це стосується ранньої (ще дореволюційної), а також таборової творчості письменника, яка й досі не зібрана та не перевидана окремими книгами. Зокрема, останнім часом вдалося ідентифікувати такі втаємничені псевдоніми письменника, як Володимир Гарський, Ев. Чумак (Крупач, 2013), В. Запонюк (Крупач, 2006), Гудзан (Крупач, 2012) та інші.

На жаль, відсутність повного уявлення про творчий спадок Є. Маланюка часто призводить до дискусійних висновків про його шлях входження в літературу. Навіть таборовий період його творчості ще не до кінця вивчений, оскільки значна частина текстів була утаємничена самим автором (очевидно, передусім, аби не причинити шкоди родині, що залишалася в окупованій більшовиками Україні). Водночас свої ранні твори Є. Маланюк називав «вправами», тому до першої збірки включив лише ті поезії, що в основному були написані в останній період його перебування в таборі та які він сам зараховував уже до «зрілих». Увесь же прозовий доробок таборового періоду письменника (а це тільки за приблизними підрахунками більше двохсот публікацій у різних періодичних виданнях того часу) потребує глибинного вивчення та осмислення в загальному контексті його творчості. Таким чином, існує ще чимало прогалин («білих плям») у маланюкознавстві, які часом призводять до суб'єктивного аналізу його як ранньої, так і подальшої творчості, породжують низку міфів про начебто відсутність власної ідейно-політичної чи творчої позиції, пов'язують його ім'я з різними ідеологічно-політичними напрямками та відповідно з їхніми провідниками, а поетові відводиться роль мало не вічного «учня».

Наприклад, останнім часом з'являються досить цікаві та спостережливі дослідження Олени Якимович, у яких вона аналізує середньовічні мотиви у творчості українських письменників-емігрантів ХХ століття, зокібна і Є. Маланюка. Цілком можна сприйняти спробу дослідниці зарахувати цього письменника до «національних традиціоналістів» та навіть «консерваторів». Також слушним видається і її припущення, що ще

в підлітковому віці Є. Маланюк міг засвоїти «якісь початки уявлення про сакральність родових і національних традицій» від діда Василя. Однак, далі О. Якимович твердить, що саме в таборах інтернованих Є. Маланюк «зазнав сильного впливу ідей» В. Липинського та Д. Донцова, котрі «на той час стояли на твердих позиціях ідейного традиціоналізму і консерватизму», зокрема, представляючи під час національно-визвольної боротьби 1917–1921 років політичну лінію Української партії хліборобів-демократів. Також, на думку дослідниці, «центральною положенням ідеології» В. Липинського та Д. Донцова вже тоді «була думка про потребу повернення до духу предків, до українського Середньовіччя, доби, перейнятої настроями релігійності, рицарської етики і шляхетської солідарності» (Якимович, 2011: 526–527).

Коли порушувати проблему про начебто вплив на Є. Маланюка ідеології «традиціоналізму і консерватизму» В. Липинського та Д. Донцова, то передусім потрібно зазначити, що між цими мислителями певний час тривала дискусія щодо первинності проголошуваних ними ідей. Зосібна В. Липинський звинувачував Д. Донцова фактично у плагіаті. Водночас Є. Маланюк дійсно знайомився із «Листами до братів-хліборобів» В. Липинського в таборах інтернованих. Там же 1923 року він уперше прочитав і книгу «Підстави нашої політики» Д. Донцова. Однак, уже наприкінці життя Є. Маланюк зазначив у одному з «Нотатників», що і «Листи до братів-хліборобів», і «Підстави нашої політики» були «книгами фатально **спізненими**» (Маланюк, 2008: 181). Отож сумнівно, аби вони мали якийсь особливий вплив, зосібна на Є. Маланюка.

Радше твердження про неабиякий вплив на Є. Маланюка не тільки В. Липинського та Д. Донцова, але «почасти» навіть молодшого за нього Ю. Липи, що часом з'являються у працях маланюкознавців, запозичені в Ю. Войчишин. Дослідниця дещо спрощено проінтерпретувала окремі висловлювання з пізніших публікацій Є. Маланюка, тому й прийшла до упереджених висновків (Войчишин, 1993: 51–52). Так, дійсно, Є. Маланюк писав про «переломний момент у процесі обудження» його «історичної пам'яті», який стався з ним 1922 року, коли йому вдалось вирватися з таборів інтернованих до Варшави (Маланюк, 1966: 473). Там С. Шемет подарував йому книгу «Z dziejów Ukrainy», що була надрукована ще 1912 року в Кракові (Lipinski, 1912). В. Липинський хоч і був її провідним автором (його прізвище зазначене на титульній сторінці книги), але не одноосібним, як стверджувала Ю. Войчишин. Ця колективна монографія, де вміщені, наприклад, і публікації М. Грушевського, вийшла у світ передусім за редакцією В. Липинського, на що у спогадах вказував і сам Є. Маланюк.

Водночас Є. Маланюк наголошував, що його «вразив» не «багаторийний зміст» цього видання з історії України, який на той час міг бути для нього хоча б фактологічно відомим, та навіть не його «багатство ілюстративного матеріалу», а саме – «дух» книги та «стиль її змісту». І що надзвичайно важливо, за Є. Маланюком, від цієї колективної монографії «віяло, „бухало” історизмом», але, звернімо увагу, – «справжнім, реальним, майже намацальним» (Маланюк, 1966: 473).

Якщо спробувати застосувати аналітичний метод, зокрема, творення бінарної опозиції, то стає зрозумілим, що у візії Є. Маланюка існувало принаймні два типи **історизму** – **реальний** і, так би мовити, ірреальний. Утім, зразу ж потрібно зауважити, що в розумінні Є. Маланюка ірреальний історизм не асоціювався з безпідставними вигадками окремих подій. Він передусім був пов'язаний з ідейно-політичною міфологізацією та романтизацією певних історичних фактів, які мали спонукати реципієнта не тільки до емоційного зацікавлення минулим власного народу, але навіть викликати в нього афективний стан, у тому числі й національного спротиву окупантам. Тож неспроста свій перший твір, опублікований ще в дореволюційний період, він назвав «Казкою», хоча в ньому оповідав про цілком реальні факти української історії, однак явно гіперболізуючи їх. Отож, беручи до уваги назву та зміст цього дебютного тексту, а також й інших творів ще молодого Є. Маланюка, можна твердити, що «реальному» («справжньому») історизму він протиставляв **міфологізовано-романтизований**, який часом окреслював і такими поняттями, як «казка», «легенда» чи навіть «байка», про що доводилося писати окремо (Крупач, 2017: 5–15).

Витоки міфологізовано-романтизованого історизму в ранній творчості Є. Маланюка цілком органічно шукати у фольклорних джерелах, зокібна в козацьких піснях, які письменник в умовах чужої окупації вважав політичними, а також, звичайно, й у народних оповідях, зокібна й діда Василя, котрий походив із роду запорожців. Однак, цілком очевидно, що в дитячі роки Є. Маланюк мав чути розповіді, пронизані міфологізовано-романтизованим історизмом, також і від інших членів родини, зокрема, по материнській лінії. Власне, мета цієї публікації якраз і полягає в тому, аби звернути увагу дослідників творчості письменника на одну з таких оповідей, яка пов'язує рід Є. Маланюка саме з **Чорногорією** та яка також мала помітний вплив на формування провідних мотивів його творчості.

Дійсно, у своїх публікаціях, зокібна й у поемі «Голоси землі», письменник колоритно розповів про вплив на формування його дитячої та юнацької свідомості Василя Маланюка – діда по батьковій лінії. Од-

нак, уже після Другої світової війни в «Уривку з життєпису» Є. Маланюк згадав і діда по материнській лінії – «чорногорця» Якова Стоянова. Як твердив письменник, він був «військовиком із сербських осадчих», котрих разом із німцями та болгарами «спроваджувала» російська імператриця Катерина II «для колонізації земель» колишніх «Вольностей Запорозьких», названих згодом «Новоросією». Також, згадуючи далі матір (Гликерію – дочку Я. Стоянова), Є. Маланюк писав про її належність до дворянського роду, але вже «колоніального типу» (Маланюк, 1966: 476).

За твердженням Л. Куценка, котрий відомий передусім ретельною працею з архівними джерелами, Я. Стоянов «походив із родини офіцера уланського полку» (Куценко, Л., 2002: 30). У період Першої світової війни Є. Маланюк залишив навчання в Петроградському політехнічному інституті та вступив до Київської військової школи, аби також (принаймні – як дід та прадід) стати кадровим військовим. Таким чином, по лінії чорногорського роду Стоянових уже вибудовується цілком реальна династія військовиків, коріння якої цілком могло сягати й Середньовіччя, принаймні – у родинних переказах або навіть у дитячо-юнацькій уяві Є. Маланюка, у той час явно схильній до романтизації та навіть міфологізації історичних реалій. Водночас наведені факти засвідчують, що історія чорногорського роду Стоянових також мала цілком реальний вплив не тільки на світогляд, але й на вибір життєвого шляху молодого Є. Маланюка. Врешті, серед багатьох причин, які спонукали майбутнього письменника покинути навчання у російській столиці та податися на fronti Першої світової війни, могла бути й окупація Чорногорії Австро-Угорською імперією. Ще юний Є. Маланюк тоді цілком міг мріяти звільнити від окупантів не тільки Україну, але й Чорногорію – його другу батьківщину. Про цей загадковий для нього край він чув, очевидно, не лише родинні оповіді. Як із ранніх літ людина енциклопедичних зацікавлень, найімовірніше Є. Маланюк дізнавався про Чорногорію й із літературних та науково-популярних джерел.

Так, Є. Маланюк ще в дитячі роки цікавився творчістю П. Куліша. Тож попри його допитливу увагу не міг пройти дещо загадковий та водночас «лицарський» образ «запорожця» Богдана Чорногора, опоетизований П. Кулішем у першому в Україні історичному романі «Чорна рада. Хроніка 1663 року». Богдан Чорногор став побратимом запорожця Кирила Тура. За П. Кулішем, українець та чорногорець «зайшли у братство», попросивши священника прочитати над ними «із Апостола», аби їх «породило не тіло, а живе Слово Боже». Водночас П. Куліш у романі явно міфологізував та романтизував батьківщину Богдана Чорногора. У творі вона названа «Чорною Горою» (від чорногорської назви – Срна

Gora), а в уяві Кирила Тура, очевидно, сформований під впливом романтизованих оповідей Богдана Чорногора, постає таким же «святим» для її народу місцем, як для українців Запорізька Січ. Кирило Тур прирівнював запорозькі «курені» до чорногорських «братств», керувати якими «обирають», як на Січі, «отамана». Однак, зауважував, що чорногорські братчики, на відміну від українських запорожців, «не цураються бабського роду» (жінок), а навіть навпаки: якщо комусь із них подобається дівчина – то побратими допомагають її викрасти (Куліш, 1998: 77–78).

Звичай викрадення наречених відомий ще з біблійних оповідей. Він також існував не тільки в древньому Римі (варто згадати хоча б міфологізовані оповіді про «викрадення сабінянок», про що у романі «Чорна рада» натякав гетьман Яким Сомко), але, зокрема до початку XVIII століття, його практикували й у Чорногорії та Сербії. Тут він мав назву – *otmisa*. Цей давній звичай передусім засвідчують фольклорні дослідження сербського науковця чорногорського походження Вука Караджича, котрий зауважував, що перед викраденням дівчини наречений навіть повинен був одягатися у військовий стрій (Kovalevsky, 1891: 23–24). Тож неспроста в романі Кирило Тур, заохочений побратимом Богданом, наслідуює чорногорський звичай та викрадає наречену гетьмана Сомка. Однак, у творі П. Куліша цей епізод є лише витвором письменницької уяви. Натомість саме батько Є. Маланюка (Филимон) вповні реалізував цей, зосібна чорногорський, звичай у реальному житті вже в другій половині XIX століття. Правда, цього разу нащадок запорозького роду В. Маланюка викрав дочку чорногорця та водночас російського військовика Я. Стоянова.

Із спогадів Є. Маланюка дізнаємося, що його майбутній батько (Ф. Маланюк) «вкрав» Г. Стоянову в «її нареченого, поручника уланів». При цьому Є. Маланюк зізнався, що з «донькою цього маминого нареченого, померлого генералом», він «чудодійно зустрівся в Києві 1918 року», будучи «теж поручником». Деталі цієї зустрічі, на думку Є. Маланюка, заслуговують на «тему для цілком неймовірної повісти», яку він «просто боявся б написати під закидом штучности, фальшу і т. п.» (Маланюк, 1966: 477). Очевидно, з цієї ж причини Є. Маланюк не розповів і деталей викрадення майбутнім батьком своєї нареченої. Однак, не викликає сумніву той факт, що з певних джерел (можливо, навіть із фольклорних, які міг почерпнути у чорногорсько-сербських поселеннях на Херсонщині чи у працях В. Караджича, або навіть з роману П. Куліша) Ф. Маланюк знав про цей давній чорногорський звичай. Мала знати про нього і Г. Стоянова, котра (очевидно, добровільно) упокорилася звичаю вже далеких її предків. Утім, цілком можливо, що Г. Стоянова сама спонукала на «от-

міщу» Ф. Маланюка – більш близького її серцю, аніж наречений-поручник. Та як там не було б, але реалізація давнього звичаю поклала початок появи на світ Є. Маланюка, котрого, дещо перефразовуючи цитований фрагмент роману «Чорна рада», якраз «породило тіло» наступниці чорногорського роду. Тож опис викрадення нареченої в романі П. Куліша (нехай і безуспішний щодо реалізації у XVII столітті) мав неабияк бентежити дитячу уяву Є. Маланюка. Адже його батькові таки вдалося реалізувати «отміщу» в Україні навіть наприкінці XIX століття.

Водночас у романі «Чорна рада» П. Куліш із неабиякою інтригою змалював мілітарну романтику загадкової для українців «Чорної Гори» (Чорногорії). Посилаючись на оповіді Богдана Чорногора, Кирило Тур романтично твердив: «А що вже воювати з бусурманами, так хоч щодня! Та як у їх воюють, коли б тільки ви знали! Як зачне розказувати мій побро, то аж душа вгору росте!» Також Кирило Тур зізнавався, що Богдан Чорногор (його «побро»), «забрівши на Україну» орієнтовно в середині XVII століття, згодом «скучив без своєї Чорної Гори». Тож закликав Кирила Тура погостювати в Чорногорії. Той пристав на запрошення побратима, бо прагнув «подивитись, як живуть інші язики» (народи), а також хотів «показати» чорногорцям «козацьке лицарство», аби й там знали про боротьбу українського народу проти чужоземних поневолювачів (Куліш, 1998: 77). Водночас українець Кирило Тур так полюбив цілком віртуальну для нього Чорногорію, що в разі його смерті заповідав Богданові Чорногору відвести туди третину свого «скарбу», аби таким чином збройно підтримати боротьбу її народу проти османського поневолення («бусурман»): «...Нехай добрі юнаки куплять собі олов'яного бобу та чорного пшона [олов'яних куль та димного, або ж чорного пороху – М. К.], щоб було чим пом'янути на лицарських герцях Турову душу» (Куліш, 1998: 128).

Про один із таких «лицарських герців» за визволення Батьківщини від чужоземних окупантів, опоетизованих ще П. Кулішем, Є. Маланюк романтично мріяв у таборовому вірші «І знов весна...», написаному 23 лютого 1921 року та невдовзі опублікованому в журналі «На хвилях життя». Персоніфікуючи безіменну Батьківщину в образі своєрідної королеви лицарського турніру, він романтично мріяв про «той герць» (передусім про похід Армії УНР із території Польщі в окуповану більшовиками Україну, що спочатку був запланований на весну 1921 року), що «зветься муками й любов'ю» молодого воїна та його знедоленого чужинцями народу (Маланюк, 1921: 8). Отож цілком можливо, що в безіменному образі Батьківщини, яку ще в одному тогочасному вірші, також сповненому міфологізовано-романтизованими мотивами середньовічного

лицарства, він називав «Вітчиною» (Вітчизною), молодий Є. Маланюк бачив не тільки Україну, але й – Чорногорію.

Є. Маланюк згадував про материнський рід і в інших джерелах, зокрема архівних. Однак, якихось суттєвих доповнень генеалогічного характеру в цій інформації немає. Хіба варто зауважити, що в деяких джерелах Є. Маланюк вказував на приналежність роду матері безпосередньо до чорногорських осадчих. Утім, у міжвоєнний період, зосібна на сторінках варшавського часопису «Biuletyn Polsko-Ukraiński», часто з'являлися публікації, підписані або – Jakub Stojan, або відповідними криптонімами – J. St., J. S., S. Таким способом Є. Маланюк увічнював пам'ять про чорногорське коріння власного роду. Правда, у псевдонімі письменник чи то самочинно прибрав зрусифікованість імені та прізвища діда, чи то намагався відновити його справжнє (родове, чорногорське) звучання – Якуб Стоян.

Знову про діда Якова Є. Маланюк згадав уже незадовго до смерті, зосібна в серпні 1966 року. Так, у «Нотатнику», наголошуючи на важливості «знати прадідів і батьків», він вказав, що бачив лише «дагеротип» (фотографію) Я. Стоянова. Із зазначеної інформації випливає, що Є. Маланюк ніколи не бачив живим свого діда по материнській лінії (або принаймні не пам'ятав його таким). Водночас Є. Маланюк у «Нотатнику» намагався пригадати ім'я чорногорського прадіда, із сумнівом твердячи, що його дід, маючи «якусь військову рангу» в російській армії, був по батькові – «чи не Михайловичем?» Та найцікавіше, що на схилі віку Є. Маланюк зафіксував спогад, як мати «заховувала гербову печатку» свого батька, яку водночас потрібно вважати реліквію всього чорногорського родоводу Стоянових в Україні (Маланюк, 2008: 165–166).

Як випливає із запису, мати «заховувала» її і від Євгена, котрий на той час міг мати не більше 16 років, адже Г. Стоянова-Маланюк померла в липні 1913 року. Уже зрілий Є. Маланюк із трудом пригадував зображення геральдичних символів на цій печатці. Йому лише «здавалося», що на родовому гербі був зображений «щит» із «розпростертою» на ньому «шкурою», а також «корона», яка «мала 5 кінців». При цьому Є. Маланюк зауважив, що цю «корону» із герба чорногорського роду Стоянових мати вишивали й на «рушниках» для своїх дітей. Власне, дарування вишиваних рушників дітям, коли вони ставали на самостійний шлях у житті, було передусім родовою традицією українців. Однак, сакраментальну українську вишиванку Г. Стоянова-Маланюк дещо модифікувала, додаючи до неї символи чорногорського роду своїх дітей. Таким способом вона немовби воедино зливала українські та чорногорські потоки колись спільного родоводу слов'ян. Свій рушник, вишитий матір'ю,

Є. Маланюк зберіг у часи Першої світової війни, національно-визвольної боротьби 1917–1921 років, у період міжвоєнної еміграції. Та шкодував, що втратив його вже під час Другої світової війни, коли похапцем змушений був втікати з Варшави (Маланюк, 2008: 166).

Коли повернутися до переломної рецепції історизму, яку Є. Маланюк пережив у Варшаві та таборах інтернованих, студіюючи зрадаговану В. Липинським книгу «Z dziejów Ukrainy», то варто підкреслити, що навіть при написанні спогадів уже в 1958 році він зберіг «у всій своїй свіжості» враження передусім від уміщеного там зображення портрета гетьмана Б. Хмельницького та його автографа (Lipinski, 1912: 392–393), у якому «прочитав», «не будучи графологом, всю велич тієї людини» (Маланюк, 1966: 473).

Портрет Б. Хмельницького та його підпис цілком можна вважати реальними артефактами історії України, які найемоційніше вплинули на перелом світоглядних орієнтирів ще доволі молодого, але вже загартованого життєвим, зокрема військовим, досвідом Є. Маланюка. Аналогічно, пишучи також уже в зрілому віці про Я. Стоянова, письменник так само згадав його зображення на фотографії та гербову печатку, яка, зосібна в Середньовіччі, виконувала функцію своєрідного «підпису», тобто засвідчувала особу її власника. Графолог за особливостями почерку людини може розкрити специфіку її характеру. Відповідно фахівець із геральдики, розглядаючи комбінацію скомпонованих на родовому гербі елементів, також може спробувати визначити пріоритетні риси характеру його власника. Однак, потрібно пам'ятати, що гербову печатку роду Стоянових Є. Маланюк розглядав не тільки в дитячому або ж підлітковому віці, а і скоріш за все – похапцем (можливо, навіть таємно від матері). Інакше, маючи феноменальну пам'ять, він добре запам'ятав би елементи, зображені на ній. Так, Є. Маланюк безсумнівно зберіг у пам'яті, що «корона», зображена на гербі, мала саме «5 кінців», бо вона також була й на рушникові, вишитому для нього матір'ю.

Найімовірніше, що так і не вдасться вже віднайти гербову печатку роду Стоянових. Принаймні зараз для дослідників творчості Є. Маланюка залишаються загадкою деталі про письменників чорногорський родовід та його геральдичні символи. Не відомо також, чи гербова печатка, побачена орієнтовно в дитинстві Є. Маланюком, засвідчувала лише дворянський статус роду Стоянових у російській імперії, а чи, можливо, вказувала й на його привілейоване становище ще в Чорногорії? Власне, в царській Росії доволі часто дворянський статус передусім присвоювали тим чужоземцям, котрі мали відповідні соціальні привілеї й у себе на батьківщині. Та як би там не було, важливо зазначити, що в пам'яті

Є. Маланюка з геральдичних символів Стоянових зафіксований спогад передусім про «щит», який хоча б уявно єднає їхній рід із Середньовіччям. А коли взяти до уваги чорногорське походження роду Стоянових, то потрібно уточнити: єднає – із західноєвропейським, лицарським Середньовіччям, на культурні надбання якого неодноразово закликав орієнтуватися українців саме Є. Маланюк, зокрема, ще 1921 року (до ознайомлення з книгою «Z dziejów Ukrainy»), перебуваючи в таборах інтернованих. Водночас потрібно пам'ятати, що середньовічна Західна Європа була батьківщиною предків Є. Маланюка по материній лінії. І письменник ще з дитячих років, безсумнівно, відчував духовий зв'язок із нею, зокрема, захоплюючись тематикою лицарства в західноєвропейській літературі, а згодом використовуючи ці мотиви й у власній творчості.

Найбільш рельєфно перегуки з куртуазною поезією звучать у таборовій поезії-маренні Є. Маланюка «Може, жили вже колись ми з тобою...», також датованій 23 лютим 1921 року та опублікованій у журналі «На хвилях життя». У цьому невеликому за обсягом творі (всього три катрени) ліричний суб'єкт немовби намагається розбудити в собі «генетичну» пам'ять європейця, ведучи уявний діалог із власною обраницею («дамою серця»). Він висловлює припущення, що зі своєю коханою міг вже колись жити, але в «іншій краї» та не в тодішні (міжвоєнні) «часи», а, як випливає з подальшого змісту тексту, в Середньовіччі. Йому навіть видається, що тоді «за ім'я» коханої він «до бою / лицарем гнався крізь гори й ліси» та, можливо, її «герб» навіть «носив, як святиню, / на дідовським сталіним щиті», коли «з бусурманами бився в пустині, / вірний навіки високій меті». У заключній строфі поезії ліричному суб'єкту також ввижається його тодішнє тяжке поранення та передсмертне марево образу обраниці в уже «згасаючому зорі». Водночас отой, немовби «воскреслий» у XX столітті, середньовічний «лицар» сподівається, що десь далеко кохана також відчувала останні миті його земного життя та «хвилювалась, зітхаючи важко, і дожидалась», як чекає і «до цих пір» (Маланюк, 1921: 8).

На перший погляд видається, що поезія «Може, жили вже колись ми з тобою...» є прикладом романтично-інтимної лірики, у якій всупереч історичним фактам український поет прагне поєднати себе з героїкою європейського лицарства. Однак, потрібно не забувати, що Є. Маланюк є спадкоємцем дворянського роду чорногорців Стоянових, котрі цілком реально могли брати участь й у христових походах європейських лицарів, про що юний поет міг дізнатися, наприклад, із сімейних переказів. Водночас у часи Середньовіччя українські землі входили до складу європейських держав, зокрібна Польщі та Великого князівства Литовського.

Тож серед учасників христових походів та загалом європейського лицарства мали бути за національністю й поляки (а дружина Я. Стоянова була полькою), й українці. Та бездержавний статус України спричинив до забуття їхніх імен. Брак історичних джерел про героїзм українських воїнів-лицарів, котрі належали до армій чужоземних держав, Є. Маланюк немовби намагався компенсувати власною поезією-маренням.

Утім, поезія «Може, жили вже колись ми з тобою...» набуває нового інтерпретаційного смислу, коли її розглянути в контексті чорногорського родоводу Є. Маланюка, а також і його інших творів. Передусім потрібно зазначити, що ліричний суб'єкт вірша не тільки трансформує власну уяву в часі (з ХХ століття немовби віртуально перелітає в Середньовіччя), але й у просторі. Він опиняється в «іншому краю», який для читача залишається загадковим. Утім, з подальшого змісту поезії можна здогадуватися, що цей «інший край» наповнений «горами й лісами». Для Є. Маланюка, як уже для корінного степовика, котрий із дитинства звик бачити перед собою відкритий простір, гористо-лісистий ландшафт уявляється екзотичним. Однак, саме такий ландшафт характерний для частини чорногорських територій. А подальша згадка про «дідовський стальний щит» ще більше підсилює припущення, що молодий Є. Маланюк думками переносився саме в середньовічну Чорногорію. Найімовірніше в поезії він вербально оживив той родовий («дідовський») «щит», який бачив на гербовій печатці свого діда – чорногорця Я. Стоянова. Водночас Є. Маланюк немовби у своїй «генетичній» пам'яті оживив і свого чорногорського предка, котрий у Середньовіччі міг тримати в руках цілком реальний бойовий «щит», згодом символічно зображений на родовому гербі. Таку інтерпретаційну версію вірша посилює й подальша згадка в ньому про віртуальну битву «лицаря» з «бусурманами», яка, очевидно, розпочиналася в «краю», оточеному «горами й лісами», а завершувалася вже в «пустині».

В Україні «бусурманами» називають представників іншої віри, але передусім – мусульман. Тож можна здогадуватися, що Є. Маланюк ще в молоді роки доволі скрупульозно цікавився історією своєї другої батьківщини – Чорногорії. Найімовірніше в поезії «Може, жили вже колись ми з тобою...» письменник середньовічні протистояння чорногорців та сербів із Османською імперією віртуально трансформував у одну символічну «битву», яка начебто завершилася повним вигнанням ворога з країни «гір й лісів» в «пустиню», звідки він начебто і прийшов. Водночас часовим заглибленням у минулі століття Є. Маланюк немовби розширював візію багатовікової боротьби чорногорців із «бусурманами», зображену П. Кулішем у романі «Чорна рада».

Однак, історикам не варто у вірші молодого Є. Маланюка (врешті, як і в романі П. Куліша) скрупульозно шукати аналогій із реальними фактами історії Чорногорії. Потрібно пам'ятати, що в ранній період творчості письменник більше захоплювався міфологізованим історизмом, пройнятим, як і в Т. Шевченка та П. Куліша, передусім духом національного романтизму. Україна та Чорногорія століттями боролися за статус суверенної держави, тож історичні долі цих країн у дечому схожі. Та Україна була реальною батьківщиною Є. Маланюка, а Чорногорія – лише віртуальною. Для письменника вона так і залишилася «чарівною країною мрій» (Маланюк, 1922: 4), про яку він писав у ще одному тексті таборового періоду, але вже прозовому.

Наприкінці січня 1922 року у двох числах львівського часопису «Рідний край» Є. Маланюк опублікував прозову мініатюру «Мрія», яку за жанром цілком можна кваліфікувати як медитативно-історіософську поезію в прозі. Передусім важливо зазначити, що підписав її письменник псевдонімом М. Стодоріг. Перша буква цього псевдоніма, яка б мала позначати ім'я автора, насправді є першою літерою його прізвища. Щодо основної частини підпису, то вона явно скомпонована з першого складу чорногорського прізвища предків Є. Маланюка. А от друга частина псевдоніма є своєрідним запереченням авторської інтерпретації родового прізвища матері. Вартує згадати, що прізвище діда в польській періодиці Є. Маланюк вказував як Стоян, а загалом предків матері по батьківській лінії зараховував до чорногорських «осадчих», тобто до тих, що колись емігрували з етнічної батьківщини та віднайшли постійне місце проживання в іншій країні. Отож вони немовби вже «у-*стоя*-лися» на новій території. Перебуваючи в таборах інтернованих воїнів Армії УНР, Є. Маланюк розумів, що йому доведеться повторити долю чорногорського роду Стоянових та назавжди покинути Україну – батьківщину вже його предків. Отож перед молодим письменником-воїном, як у XVIII столітті перед представниками роду Стоянових у Чорногорії, було відкрито, так би мовити, «сто доріг». Між іншим, одна з них могла привести Є. Маланюка й до Чорногорії – краю його предків, про який він мав лише романтичні уявлення.

Тож, очевидно, неспроста у прозовій мініатюрі, підписаній псевдонімом М. Стодоріг, Є. Маланюк намагався зобразити «чарівну країну мрій», шлях до якої також пролягає через екзотичні гори та ліси, зображені й у поезії «Може, жили вже колись ми з тобою...» Як і в цьому вірші, у «Мрії» ліричний суб'єкт перебуває у двох часово-просторових вимірах, зосібна тогочасності та Середньовіччя, а також із реального місця перебування переноситься у віртуальну «країну», де проживає дівчина,

в яку він закоханий. Ліричні суб'єкти в обох творах так само змальовані передусім в образах середньовічних лицарів, а їх тогочасні двійники (наратори) висловлюють припущення, що могли жити в минулих часових епохах. Однак, у прозовій мініатюрі «Мрія» більш відкрито заявлено, що в жіночому образі «дами серця» середньовічного лицаря зображена поневолена країна, якою в поетичних візіях молодого Є. Маланюка, зокрема таборового періоду, могла бути не тільки Україна, але й – Чорногорія.

Саме до такого висновку спонукає передусім доволі детальний опис гористо-лісистих краєвидів «чарівної країни мрій». У ньому наявні елементи фантазмагорії, характерної для уявлень людини передусім у дитячому віці. З біографії Є. Маланюка відомо, що до часу написання аналізованих текстів він не перебував у гірських місцевостях, а дитячі та юнацькі роки провів виключно в степовій зоні України. Та, знаючи в цьому віці про чорногорське родове коріння, цілком міг вдаватися до екзотичного фантазування ландшафтів краю предків. До нього підштовхує й назва країни (Crna Gora), яка спонукає необізнаного реципієнта, зокрема на початку XX століття, сприймати її як дещо загадковий край «гір й лісів».

Із таборових публікацій Є. Маланюка стає зрозуміло, що в еміграцію він вивіз принаймні деякі з власних рукописів, написаних у підлітково-юначий період. Імовірно, серед них були й тексти, які менш метафорично відтворювали його віртуальні мрії, зокрема, й колись побувати у краю предків по материнській лінії. Також, можливо, ранні твори відтворювали і юначі «мрії» Є. Маланюка боротися за національно-державне майбуття не тільки України, але й – Чорногорії. Утім, ці тексти не збереглися. Та лицарська тематика в табовій творчості Є. Маланюка наштовхує на думку, що деякі з юначих творів він суттєво переробив та опублікував у періодиці початку 1920 років. Звісно, у цей період письменник-воїн уже нерозривно пов'язав власне життя з боротьбою за державний суверенітет України. Тож його подальші тексти присвячені передусім цій тематиці.

Водночас мотиви середньовічного лицарства наявні й у інших публікаціях Є. Маланюка, зокрема, у вже згадуваних віршах «Вітчизні» й «І знов весна...», а також у циклі «Друга Руїна», поетичній епістолі «Лист», поезії «Вічне» та в низці маловідомих для читачів текстів, утаємничених ще одним табовим псевдонімом – В. Запонюк. Цим підписом Є. Маланюк увічнював пам'ять уже про діда Василя, який, за сімейними переказами, походив із роду запорожців (**В**[асиль] **Запо**[-рожець **Мала-**]**нюк**).

Ці та інші ранні тексти Є. Маланюка засвідчують, що «уявлення про сакральність родових і національних традицій», згадані О. Якимом-

вич, він засвоював аж ніяк не з праць В. Липинського та Д. Донцова, і не тільки від діда Василя, а й у колі власних батьків. Передусім Г. Стоянова-Маланюк не лише в житті, але й у творчості письменника стала реальним символом збереження «сакральності родових і національних традицій», однак – не тільки українських. Маючи чорногорсько-польське коріння, вона шанувала і звичаї народу, на землі якого жила. Однак, примножувала їх і традиціями цих європейських народів, зокрема чорногорців та поляків, до яких належали її предки. Коли уважно вчитатися в доволі скупі спогади Є. Маланюка про матір, то стає зрозуміло, що саме вона була першим та домінуючим прикладом духової європейськості для майбутнього письменника, зокрема, плекаючи власних дітей у середньовічних традиціях «релігійності, рицарської етики і шляхетської солідарності». Та й загалом Є. Маланюкові не було потреби повертатися до «духу предків», бо він ніколи не втрачав його. Тумо-то Є. Маланюк у юначому віці так трагічно пережив смерть матері, доволі детально описану в поезії «Липень», одному з «Нотатників» та в інших текстах. Однак, вплив матері на формування європейських підвалин духового світу Є. Маланюка – це тема іншого дослідження.

Також і впливи чорногорського родоводу на ідейно-тематичне спрямування творчості Є. Маланюка не обмежуються лише проаналізованими творами. Адже Чорногорія, образ якої, безсумнівно, Є. Маланюк вимальовував у власній уяві ще з дитячих років, не тільки країна «гір і лісів», але й Адріатичного моря, на протилежному березі якого розташована Італія. Неподалік Чорногорії розкинула власні простори також і Греція, що стала колыскою культури світової цивілізації. Власне, ці дві держави часів античності стали провідними символами історіософського мислення Є. Маланюка, що уособлюють мистецьку красу та приклад правового порядку у світі. Тож цілком імовірно, що однією з причин дитячого зацікавлення Є. Маланюка античністю могло стати його картографічне споглядання Чорногорії, неподалік якої також на узбережжі Адріатичного моря розташовані Греція та Італія. Лише наприкінці життя (в середині 1967 року), подорожуючи «капіталістичною» Європою, Є. Маланюк зумів побувати в Італії та врешті побачити Адріатичне море, яке йому видалося «не таке синє, як уявляв» (Маланюк, 2008: 224), очевидно, ще з дитинства – у мріях про Чорногорію.

Про постійний інтерес Є. Маланюка до подій у краю його предків свідчить і згадка наприкінці 1950 років про Мілована Джіласа – політичного та державного діяча Югославії, котрий у той час виступив із різкою критикою комуністичної системи. З публікації Є. Маланюка стає зрозумілим, що він прочитав книгу М. Джіласа «Новий клас», опубліко-

вану 1957 року та присвячену критиці елітарного прошарку суспільства в так званих «комуністичних» країнах, що декларативно були начебто безкласовим суспільством. Для Є. Маланюка важливо було підкреслити, що таке «відкриття», нехай і явно спізніле, зробив саме «чорногорець Джілас» (Е. М., 1959: 32). Тож окремого висвітлення потребує й тема критики комуністичної «аристократії», яка започаткована ще в таборових публікаціях Є. Маланюка, а згодом знайшла паралельне висвітлення й у працях М. Джіласа.

Однак, завдання цієї публікації зводилося лише до того, аби звернути увагу маланюкознавців і на чорногорське походження роду письменника, яке не тільки духово, але й органічно єднає його із Західною Європою, а отже – і з античною цивілізацією. Врешті, можливо, хтось із чорногорських дослідників віднайде в національних архівах хоч якісь згадки про рід чи то Стоянова, чи то Стояна, який є історичним прикладом єднання народів України та Чорногорії, омріяного ще П. Кулішем у романі «Чорна рада».

Література

- Войчишин, Ю. (1993). «... Ярий крик і біль тужавий»: Поетична особистість Євгена Маланюка. Київ: Либідь. 160 с.
- Крупач, М. (2012). «Одним сном про Одну, Виновлену й Відроджену Україну» (Гудзан – ще один утаємничений псевдонім Є. Маланюка). Таємниця слова: збірник наукових праць. Львів: ЛНУ ім. І.Франка. С. 183–213.
- Крупач, М. (2006). Невідомий Євген Маланюк. У пошуках утаємничених псевдонімів поета. Дзвін. № 4–5. С. 122–135.
- Крупач, М. (2013). Пошуки дотаборових публікацій Євгена Маланюка (1916–1917 та 1920 років). Українське літературознавство. Збірник наукових праць. Вип. 77. – Львів: ЛНУ ім. І. Франка. С. 3–44.
- Крупач, М. (2017). У пошуках літературного дебюту Євгена Маланюка. Українське літературознавство. Збірник наукових праць. Вип. 82. Львів: ЛНУ ім. І. Франка. С. 3–35.
- Куліш, П. (1998). Твори: В 2 т. Т. 1. Прозові твори. Поетичні твори. Переспіви та переклади. Київ: Наукова думка. 752 с.
- Куценко, Л. (2002). *Domipus* Маланюк: тло і постать. Київ: Просвіта. 368 с.
- Маланюк, Є. (1921). «І знов весна...», «Може, жили вже колись ми з тобою...». На хвилях життя. № 1. С. 8.

- Маланюк, Є. (1966). *Книга спостережень. Проза. Т. 2.* Торонто: Гомін України. 480 с.
- Маланюк, Є. (2008). *Нотатники (1936–1968).* Київ: Темпора. 336 с.
- Стодоріг, М. (1922). *Мрія. Рідний край.* № 16. С. 4.
- Якимович, О. (2011). *Домінанти середньовічної культури у поезії Євгена Маланюка.* Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Філологічні науки. Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори – 2006». С. 526–530.
- Е. М. (1959). *James Burnham – Rewolucja Manadzerska (The Managerial Revolution) – Instytut Literacki, Paryż, 1958, Biblioteka «Kultury»...* Вісник. № 3. С. 32–33.
- Kovalevsky, M. (1891). *Modern Customs and Ancient Laws of Russia.* London: David Nutt. 260 p.
- Lipinski, W. (1912). *Z dziejów Ukrainy. Księga pamiątkowa ku czci Włodzimierza Antonowicza, Paulina Świącickiego i Tadeusza Ryłskiego.* Krakow. 675 s.

Mykola KRUPACH

**THE INFLUENCE OF THE MONTENEGRIN PEDIGREE ON THE
MEDIEVAL MOTIVES OF EVHEN MALANYUK'S CREATIVITY**

The article focuses on the Montenegrin origin of one of the branches of the pedigree of E. Malaniuk – the most prominent writer of the Ukrainian emigration, whose work was primarily aimed at restoring the national status of Ukraine. With the help of biographical, cultural-historical, analytical methods and methods of hermeneutics, the early works of the writer are analyzed, in which there are medieval motifs, in particular the motives of Western European chivalry. It is noted that they originated in the work of E. Malaniuk not only as a result of his romantic thinking or under the influence of individual thinkers, but could have a very real basis related to the Montenegrin origin of the writer's family, who lived in Montenegro in medieval times. Quite scant information is given about the Montenegrin family of J. Stoyanov, who was E. Malanyuk's maternal grandfather. In particular, J. Stoyanov could influence not only the choice of grandson to become a professional soldier, but also the heraldic symbols of his noble family (especially the medieval shield depicted on the coat of arms) could interest E. Malaniuk as a medieval theme in general and his grandson's interest in national-liberation struggle of Montenegrins, in particular directed against the Ottoman Empire. Also on the example of the historical novel "Black Council" by P. Kulish illustrates the interest of Ukrainians in the then mysterious for them Montenegro. First of all, to the heroic struggle of her people for national independence, as well as to such a custom as – *otmica*, associated with the abduction of the bride. This ancient Montenegrin custom is not only depicted in P. Kulish's novel, but was also realized in the life of E. Malanyuk's future father, who kidnapped J. Stoyanov's daughter.

Key words: *E. Malanyuk, J. Stoyanov, Montenegro, P. Kulish, Middle Ages, tribal and national traditions, otmica.*

Izvorni naučni rad
UDK 821.111(73).09-31

Amela LUKAČ-ZORANIĆ (Novi Pazar)

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
Departman za filološke nauke
a.zoranic@uninp.edu.rs

Branislava VASIĆ-RAKOČEVIĆ (Novi Pazar)

Internacionalni univerzitet u Novom Pazaru
Departman za filološke nauke
b.vasic.rakocevic@uninp.edu.rs

METATEKST U PROZI POLA OSTERA

(Stakleni grad, Proročka noć, Čovek u mraku, Putovanja u skriptorijum)

Rad se bavi problemom metatekstualnosti u Osterovim romanima. Polazi se od premise da ovaj pojam, iako u teoriji književnosti znan odavno i korelira sa autoreferencijalnošću, u postmodernizmu dobija specifičnu funkcionalnost. Kako pisci postmodernizma imaju naglašenu literarnu svest i problematizuju (sopstveni) stvaralački čin, time se uloga metateksta intenzivira sugerišući upravo sve referentne poetičke koordinate postmodernističke književnosti. Upravo to je slučaj i sa prozom Pola Oстера na čijem se reprezentativnom uzorku građe polazna premisa dokazuje.

Ključne reči: *metatekst, postmodernizam, Pol Oster, identitet, autoreferencijalnost*

UVOD

Postmoderna književnost poznata je po svojim subverzivnim tehnikama i upotrebi dobro poznatih potencijala pisane umetnosti na nove načine. Takav je slučaj i sa metatekstualnošću. Ovaj pojam poznat je odavno, ali u postmodernizmu dobija novu funkciju. Za početak da se osvrnemo na tumačenje ovog pojma. U svojoj studiji *Figure*, Žerar Ženet (Ženet, 1985) tvrdi da književni tekst poseduje transcendentnost zbog svega onog što ga dovodi u vezu sa drugim tekstovima. U ovaj pojam on uključuje i intertekstualnost u strogom smislu njegovog značenja, dakle doslovno, manje ili više celovito

prisustvo jednog teksta u drugom tekstu. Pored toga u pojam transcendentnosti teksta uključuje i metatekstualnost, nastalu po modelu jezik/metajezik, koju tumači kao povezanost komentara sa tekstom koji se komentariše. On podvlači da je metatekst odvajkada prisutan u književnosti, te da on postoji već vekovima bez naročite svesti o tome. Metatekst se često dovodi u vezu i sa autoreferencijalnošću, jer je veza ova dva pojma veoma vidljiva. Međutim, u postmodernoj literaturi i ovaj pojam, kao i mnogi drugi, dobija novu nijansu funkcionalnosti. Razvijena literarna svest ovih autora najočiglednije se vidi upravo u upotrebi tzv. metaproznog aspekta. Sava Damjanov u svojoj studiji *Šta to beše srpska postmoderna* (Damjanov, 2012) to objašnjava tako što kaže da se metatekstualni signali, prisutni ili eksplicitno ili implicitno u konkretnoj proznoj strukturi, ne mogu posmatrati isključivo kao elementi strukture samog teksta, već „u svojoj vantekstualnoj ulozi: kao „prigušena“ uputstva za čitaoca, kao nagoveštaj koordinatnog sistema u kojem – po osećanju autora – treba iščitati njegove tekstove. To, opet, govori o svesti ovih pisaca da tradicionalniji čitalac (dakle – i kritičar) ovde neće lako naći uporišne tačke očekivane komunikacije, te da mogućnost potpunijeg recepcijskog kontakta podrazumeva promenu „šifre“ onakvog čitanja na kakvo je pomenuti konzument navikao i za kakvo je nesumnjivo pripremljen...“ (Damjanov, 2012: 24). Po rečima Tereze Dobžinjske, književni tekst je saopštenje *in potentia*, dakle, otvoren je za beskonačna odgonetanja prilikom individualnog čitanja. Pošto je književni tekst nekoherentan tekst on se ostvaruje, odnosno integriše samo pri aktivnom učešću čitaoca. Ona smatra da je samim tim funkcija metateksta posebna komunikativna procedura, tj. iskaz koji govori o samom iskazu. „To je istovremeno i poetika traženja smisla ili pre traganja za svim mogućim vidovima smisla, poetika koja se oslanja na probabilističko mišljenje, na teoriju verovatnoće“ (Dobžinjska, 2002:70). Za postmodernističku književnost karakteristično je, dakle, da se faktografski elementi, posebno istoriografski kombinuju sa fikcijom, te da se upotrebljavaju i „zloupotrebljavaju“ u specifičnom kontekstu. Takva umetnička kombinatorika uključuje upravo „samosvest“ literature o sebi samoj, a poigravanja sa tekstom, takođe, mogu sugerisati određene metatekstualne koordinate.

Upravo ovim kvalitetima odiše Osterova proza. Funkcija metateksta u njegovim romanima ima nekoliko nivoa značenja. Najpre, poigravanje sa istorijom, fikcionalnošću i dokumentarnošću što je tipična postmodernistička ludistička koncepcija, a sugerise nepoverenje u velike narative. Njegovi alternativni/fikcionalni istorijski narativi potkrepljuju ovu hipotezu. Drugi vrlo eksplicitan metatekstualni signal, koji ujedno predstavlja i vrlo upadljivu poetičku konstantu Osterove proze, jeste podrivanje koncepcije identiteta u klasičnom kartezijanskom tumačenju. Kriza identiteta, nemogućnost postizanja

identičnosti sa sobom, večita potraga njegovih junaka za značenjem, smislom i autentičnošću obično se završava u rasipanju, destrukciji i prelivanju sopstva u nekog drugog. Ovde je osobito indikativna intertekstualna prepletenost samih njegovih dela u smislu autocitatnosti. Dakle, takav tipičan postmoderni postupak nestabilnosti stoji u direktnoj vezi sa njegovom metafikcionalnom spisalačkom strategijom. Dajući različite izazove/iskuse objektivnoj realnosti, često i putem upotrebe fantastičkog diskursa, Osterova proza postaje prostor diskurzivnosti. Gubitak čvrste veze između oznake i označenog jeste jedna od najupadljivijih poetičkih konstanti sveta koji se raspada u njegovom tekstu. No, ono što se najviše želi istražiti u ovom radu jeste funkcija metatekstualnosti u cilju istraživanja samog spisalačkog čina. Oster se u svom celokupnom opusu zapravo opsesivno bavi problemom stvaranja i to problemom stvaranja literature u postmodernom društvu. U skladu sa ovim izabrana građa ovog rada jesu upravo romani koji ovu temu najeksplicitnije obrađuju. Naravno da je ova tema zastupljena u najvećem delu Osterovog opusa, ali zbog prirode ovog rada fokus će biti na romanima *Proročka noć*, *Čovek u mraku*, *Putovanja u Skriptorijum* i *Stakleni grad* kao deo *Njujorške trilogije*.

PROROČKA NOĆ

Ovaj roman tematizuje pisanje, odnosno stvaralački čin smeštajući ga na ravan zaumnog i fantastičkog. Glavni protagonista, Sidni Or zamalo izbegavši smrt, vraća se pisanju (simbolično vraća se u novu stvarnost) i iz tog razloga kupuje plavu svesku za koju će se ispostaviti da ima izvesnu natprirodnu moć, te pisac doslovce nestaje dok stvara, odnosno piše. Vrlo indikativno i junak o kome on piše će za dlaku izbeći smrt, te uskrsnuti u novu stvarnost. Nekoliko sižejnih okosnica u romanu poznata su tehnika priče u priči koju Oster obilato koristi. Preplitanje priča koje sugerišu preplitanje fikcije i objektivne stvarnosti predstavljaju zapravo vrlo eksplicitnu metatekstualnu mapu. „Tako se moć plave sveske uzdiže i gotovo izjednačava s amajlijom, okultnim predmetom. Na taj način se pisanje doslovce prevodi u alhemiju reči i Oster svoj roman postavlja na put mračnije istine. Priča se pokazuje isto tako ambivalentna – s jedne strane spasonosna, s druge strane opasna, u krajnjoj liniji i smrtonosna. To je čak sjajno ilustrovao u epizodi o Francuzu, koji stvara poemu o smrti deteta u reči, posle čega se njegova ćerka davi i on je ubeđen da je rečima ubio svoje dete, te se zaklinje da više ni reč neće napisati. Mistifikacija spisalačkog čina postaje opsesivna tema romana. U isto vreme, donekle, poprima i obrise horor priče, jer ako je pisanje ekvivalentno stvaranju, onda je ekvivalentno i destrukciji, jer je destrukcija imanentna stvaranju. To je reprezentovano slikom na kraju romana gde on

povest o Grejs i Džonu napisanu u plavoj svesci cepa i baca u đubre, nakon čega Džon umire“ (Vasić-Rakočević, 2021:19)

Podrivanjem stvarnosti kao apsolutnog totaliteta, te indicija da stvaranje može da naruši ravnotežu nama poznatog sveta jeste jedna od osnovnih poruka koju iščitavamo. Činjenica da dok piše Sidni doslovce fizički nestaje jeste signal podrivanja identiteta, odnosno mogućnosti da se identitet razveje u onome što se stvara. Tipična postmoderna slika odnosa fikcije i stvarnosti i pokušaj da se naglasi tzv. transliterarna moć književnosti očituje se sjajno u rečenici: „Reči mogu da izmene stvarnost“ (Oster, 2004:188). Čitav ovaj roman zapravo predstavlja postmodernu priču o pluralizmu naspram totaliteta, rasparčanosti umesto celine, kao i potpuno brisanje dotad poznatih granica.

ČOVEK U MRAKU

Ovaj roman, kao i *Putovanja u Skriptorijum* svoje težište pomeraju neznatno više na problem instance autora/stvaraoca. Poznato je da je u postmodernizmu upravo autor kao originalni stvaralac stavljen pod znak pitanja, odnosno da je čak proglašena smrt autora u tradicionalnom smislu. Jer ako je postmoderna literatura „literatura iscrpljenja“, ako je sve već rečeno, postavlja se pitanje kakav je udeo u originalnosti takvog autora i nije li on samo onaj koji kombinuje postojeće elemente. Baš u skladu sa tim, pronađeni rukopis, kao dobro poznata tehnika, nalazi često mesto u Osterovoj prozi. Zapravo, artefakt rukopisa možemo nazvati gotovo i lajtmotivom njegove proze. Dakle, ukoliko je rukopis postojeći, autor se „odriče“ odgovornosti autorstva pružajući nam time, za postmodernizam, karakterističnu „verodostojnost iluzije“.

„Okvirna priča se centrira oko Ogista Brila, sedamdesetdvođodišnjeg književnog kritičara, postradalog u saobraćajnoj nesreći, koji ima poteškoće s kretanjem i živi u kući sa ćerkom, Mirjam i unukom, Katjom. Sve tri generacije ove porodice pretrpele su ogroman gubitak i pokušavaju da nastave život i prebrode nesanicu. Svako na svoj način. Bril smišlja priče. Mirjam čita memoare zaboravljene književnice iz 19. veka, Rouz Hortman. Katja gleda filmove. Brilova supruga, Sonja, umrla je od kancera, Mirjam je napustio muž, a Katjin momak, Tajtus ubijen je kao žrtva neuspele otmice i ucene od strane terorista u Iraku. Priča, koju zamišlja/priča Bril, čovek u mraku, da bi prebrodio insomniu, nam predstavlja Ovena Brika, mladića, koji se budi u alternativnom, paralelnom svetu. U tom svetu 11. septembar u Americi se nije ni desio, nema rata u Iraku, ali je zato u toku građanski rat. Šesnaest država se odvojilo od saveza, Nju Jork je bombardovan, preko osamdeset hiljada ljudi je nastradalo. Brik se zatiče među secesionistima. Da bi čitav događaj bio još bizarniji, pripadnici ovog alternativnog univerzuma svesni su da su plod

mašte izvesnog pisca, koji je ujedno kriv i za horor rata koji preživljavaju“ (Vasić-Rakočević, 2021: 26). Interesantno je što se ovde pojavljuje ime autora, koji je neka vrsta piščevog alter ega, gospodin Blenk (eng. blank – prazno), a koji je ujedno i glavni protagonista romana *Putovanja u Skriptorijum*. Tako dolazimo do poigravanja pripovednim instancama. Ako je Blenk zapravo vrhovni tvorac, odnosno autor romana koji čitamo, onda je on odgovoran za nastanak Ogista Brila, koji pak u svojim mislima stvara priču gde je glavni junak Brik. Sva trojica na izvestan način, a to pokazuje simbolika imena¹, mogu da predstavljaju jedan isti identitet variran u različitim stvarnosnim ravnama. Svaki od njih odgovoran je za postojanje onog drugog. Ovakav metatekstualni milje otvara nam mogućnost tumačenja da je stvaralac zapravo demijurg izvesne realnosti, te daje toj stvarnosti legitimitet koju ima i ono što nazivamo objektivnom/našom stvarnošću, a na taj način briše granice između fikcije i stvarnosti. Ovo potvrđuje i Brikov zadatak, tj. misija u kojoj je neophodno da liši života demijurga njihove stvarnosti prepunjene ratnim strahotama. Kao i u *Proročkoj noći*, ovde takođe zapažamo kako se književnosti pripisuje logotvorna moć. Kao što znamo, stvaralački logos je vezan za stvaranje u domenu religija, te je takva jasna aluzija na božanstveno, tvoračko i onostrano koje se pripisuje stvaraocu književnosti, vrlo svrsishodna. Ovde bi bilo uputno dodati sledeću opservaciju a u vezi sa strateškim načelima postmoderne književnosti: „Želi se, dakle, ostvariti razgranatija, obuhvatnija i inventivnija, višeglasna forma, koja podrazumeva i veću apsorcionu moć i nove objedinjujuće principe. Istovremeno, to znači i pokušaj prevladavanja standardnih književnih racionalno-logičkih obrazaca i relacija na svim nivoima teksta. Traži se logika iracionalnog i racionalno alogičkog (...)“ (Damjanov, 2012: 29).

PUTOVANJA U SKRIPTORIJUM

Ovaj, kako je rečeno, mali roman objedinjuje dotadašnje autorove literarne opsesije, sačinjavajući jednu specifičnu sliku onoga što bismo mogli nazvati njegovom vizijom pakla. Kao i u romanu *Čovek u mraku*, u centru pažnje je odnos stvaraoca i njegovih junaka, odnosno stvorenog sveta. Najupadljiviji metatekstualni signal koji nam se upućuje sa njegovih stranica jeste da jednom stvoreno više nikada ne nestaje, da svi ti svetovi čine mnogobrojne dimenzije koje su u stvari alternativna stvarnost i egzistiraju u večnosti. Ovu tvrdnju potkrepljuje i iskaz na kraju romana: „Gospodin Blenk je star i slab, ali sve dok bude u sobi s navučenim zastorima i zaključanim vratima, neće umreti, nikada neće nestati, neće biti ništa drugo do reči koje ispisujem na njegovoj

¹ Bril-Brik-Blenk; Oster-Ogist (engl. Auster – August)

stranici“ (Oster, 2006:139). Gospodin Blenk, starac bez sećanja, zatvoren je u prostoriji za koju čak nije siguran ni da je zaključana, ali je doživljava sopstvenom tamnicom. Sam tekst je izuzetno gusto tkanje, da ih tako nazovemo, auto-intertekstualnih niti, gde se opet vrlo indikativno prepliću i naslovi rukopisa iz prethodnih romana, kao i mnoštvo likova koji pohode svog stvaraoca. Kako razumevanje ovog romana podrazumeva čitaćevo odlično poznavanje čitavog Osterovog opusa, to nam ukazuje na potrebu aktivnog učešća čitaoca u aktualizaciji književnog potencijaliteta. Gospodin Blenk, za koga posredno saznajemo da je zapravo pisac, autor/stvaralac beskrajne kolone likova koji ga obilaze i koji mu se priviđaju u snovima, na stolu u svojoj tamnici nalazi rukopis koji čita. Takva vrsta pozicije u koju je pisac stavljen (pozicija čitaoca) pokazuje postmodernu relativizovanje Jausovog recepcijskog trougla, gde pisac i čitalac zapravo zauzimaju isto mesto. Tome u prilog govori i kraj romana gde on zapravo čita ono što mi čitamo o njemu na početku. Ciklična struktura, osim što simboliše užase večitog ponavljanja i mučenja (upravo nalik hrišćanskom paklu), upravo pokazuje izjedanačavanje čitalačke i spisalačke instance čemu svedoči iskaz jednog od (njegovih) likova: „Gospodin Blenk je sada jedan od nas“ (Oster, 2006:139). Tako pisac postaje sopstveni lik, odnosno pretvara se u priču, čime se ultimativno podriva tradicionalno određenje identiteta. Pored ove premise, ovde možemo iščitati još i premisu o nemogućnosti postizanja ultimativnog saznanja. Gospodin Blenk se sve vreme pita da li je zaključan, ali nije u stanju da pređe metar ili dva da bi tu činjenicu proverio. Zna da je kriv za nešto, ali ne zna za šta. Neodoljiva intertekstualna referenca na Kafkin *Proces* samo potvrđuje tezu o nemogućnosti saznanja, relativnosti krivice i kazne, kao i etičke odgovornosti i zaborava. Soba u kojoj boravi gospodin Blenk ima nalepnice na stvarima koje ukazuju šta je šta. „U jednom momentu starac shvata da je neko izmenio nalepnice i da je svaka stvar pogrešno imenovana. Ovde Oster ponovo priziva svoje pitanje o smislu i značenju jezika, veoma zanimljivo razrađeno u *Staklenom gradu*, prvom delu *Njujorške trilogije*. Starac se zatim svim silama trudi da odlepi nalepnice sa pogrešnih predmeta i postavi ih na pravo mesto. U tom nastojanju lomi nokat, ali ne odustaje, da bi na kraju sve nalepnice vratio u prvobitan položaj. Ovaj starčev poduhvat simboliše pokušaj da se ponovo uspostavi narušeni svet smisla (...)“ (Vasić-Rakočević, 2021: 24). Mora se naglasiti da je ova slika zaista vrlo eksplicitan metatekstualni signal koji ukazuje pokidanu vezu između oznake i označenog u postmodernom svetu. Gospodin Blenk mahnito pokušava da odlepi nalepnice i vrati ih na pravo mesto, međutim bez uspeha. Vrlo jasno je sugerisano da se svet smisla ne može povratiti tek tako, što je, takođe, jedna od polazišnih tačaka postmodernog shvatanja sveta.

STAKLENI GRAD

Njujorška trilogija, jedno od najznačajnijih – ako ne i najznačajnije delo Pola Oстера, sastoji se od tri kratka, labavo povezana, romana nazvana *Stakleni grad*, *Duhovi* i *Zaključana soba*. Pre samog objavljivanja roman je odbijen od strane sedamnaest izdavačkih kuća jer su urednici smatrali da je tekst „čudan“ i da se neće prodavati (kako to navodi u intervju 2018. sa Luk Santeom), dajući sugestiju da tekst bude izmenjen. Ironija leži u činjenici da je roman koji je svojevrsan omaž Njujorku, čije ulice i naselja su večna inspiracija autora, objavila izdavačka kuća iz Los Anđelesa „Sun and Moon Press“.

U *Staklenom gradu*, prvom delu *Njujorške trilogije*, Oster počinje priču koja treba nešto da kaže slikajući Njujork sedamdesetih godina dvadesetog veka „labirintu beskrajnih koraka“ (Oster, 1999: 4), grad na ivici bankrota, čija kriza je mogla ozbiljno uzdrmati temelje savremene Amerike. Glavni protagonist ovog romana, Kvin živi umereno pišući detektivske romane. Iako u prvi mah deluje da je u pitanju detektivski roman o autoru detektivskih romana, brzo postaje jasno da nije u pitanju nikakav detektivski roman, već je u pitanju autorova igra sa žanrom.

Svaki trag koji je umetnut u priču, pa i sami likovi, deo su kompleksnog sistema koji se lagano razvija i istovremeno uvija koristeći jezik kao ključ ka značenju.

Kvin je unutar sebe stvorio Vilijama Vilsona, lika čije ime je bivalo potpisnik njegovih krimi priča. Oster kao da je fasciniran pitanjem dvojstva, ličnih dualiteta za kojima traga praveći trougao dualiteta na način da je i u *Staklenom gradu* Kvinov dvojnik (doppelganger), onaj koji izvršava, barem fiktivno, sva Kvinova htenja, glavni lik u njegovim pričama detektiv Vork, za čije postojanje je odgovoran zapravo Vilijam Vilson – lik simbolično preuzet iz priče Edgara Alana Poa sa istim nazivom – potpisnik Kvinovih romana. Oster se vrlo vešto poigrava dvojstvom unutar dvojstva jer svaki dvojnik u potpunosti zavisti od onog prethodnog. Ovu koncepciju nestabilnosti identiteta već smo pomenuli kao osnovnu strategiju u analizi prethodnih romana. Naime, bez Vilijama Vilsona kao fiktivnog autora krimi priča ne bi bilo ni detektiva Vorka, odnosno Viljam Vilson kao vešti trbuhozborac oživljava glas Vorka. Kako to Oster navodi: „da Wilson nije postojao, ipak bi poslužio kao most koji omogućava Quinu da pređe u Worka“ (Oster, 1999: 6). Samo ime detektiva Vorka (eng. Work) podrazumeva akciju i on je taj koji vešto rešava detektivske slučajeve za razliku od samog Kvina koji ostaje pogubljen u samom pokušaju rešavanja zagonetke koja pukim slučajem, ili ne, postaje njegova primarna opsesija. Izravno postmodernističkim načelima, Kvin će i postati sudeonik u akciji koja će podrazumevati njegovo angažovanje kao de-

tektiva paradoksalnom zamenom, ili ne, za nekog detektiva „Pola Ostera“ čija se detektivska agencija nalazi u imeniku sa brojevima telefena. Autor se vešto poigrava metafikcijom kao i sa granicama fikcije i stvarnosti, njegov tekst poprima obličje terena za istraživanje i eksperimentisanje. Priča o Kvinu koji na začudan način biva zamenjen sa detektivom Polom Osterom, koji na koncu i nije detektiv već pisac – koji nema nikakve veze sa autorom Polom Osterom već je tu kako bi se autor „našalio sam sa sobom“ (Hutchisson, 2013: 172), na samom početku poprima misteriozne obrise u kojima je jezik jedini ključ za (ne)razumevanje samog značenja, jer i sam tekst je zapravo priča o onom izvornom jeziku, u kojem se provlači mitska priča o Babilonskom tornju, i večnog nastojanja čoveka da spozna prajezik. Naime, Kvin, pretvarajući se da je Pol Oster, prihvata slučaj za koji biva angažovan od strane Pitera i Virdžinije Stilmen² (Piter i Virdžinija Bezglasni) da osujeti moguće ubistvo Pitera od strane njegovog oca, takođe Pitera Stilmena, renomiranog naučnika koji je opsednut idejom o prajeziku zarad kojeg je i sopstvenog sina izložio tišini i izolaciji ne bi li progovorio prajezikom. Pitanje prajezika, pitanje autorstva i (ne)prisutnosti autora, odnosno samo Kvinovo pisanje pod pseudonimom, i u konačnici preuzimanje zadatka koji zahteva akciju pod tuđim imenom, nam ukazuje na jedinu značajku u Kvinovom životu – povezivanje sa vanjskim svetom izlazeći iz sopstvenog. Bodlerove misli upravljaju Kvinovim osećajima: „čini mi se kako ću uvijek biti sretan ondje gdje nisam“ (Oster, 1999: 78).

U momentima kada Kvin prati Stilmena starijeg, nastojeći da razume njegovo ponašanje, njegovu putanju kretanja i sakupljanje predmeta sa ulica Njujorka – jer su to više nego izlomljeni predmeti, bez vrednosti. „Bile su to ništa drugo doli potrgane, odbačene stvari, otpaci“ (Oster, 1999: 43), primećuje da stari profesor nije ni „srećan ni tužan“, da ni s kim nije razgovarao ali da njegova „potraga za predmetima nije jenjala“ (Oster, 1999: 44).

Autor svesno postavlja parčiće mozaika pred čitaoca očekujući da čitalac bude taj koji ih sakuplja, i koji će rešiti slučaj jer Kvin to ne može učiniti. On u potpunosti gubi sebe, nestaje onako kako mu ponestaje papira za pisanje, i onako kako mu nestaje i reči. No, ko je Kvin u stvari? Sam Kvin pokušava otkriti sebe: „...sjetiti se tko sam. Sjetiti se tko bi trebao biti“ (Oster, 1999: 30). Ono što zna jeste da se zove Pol Oster – „to nije moje pravo ime“ (Oster, 1999: 30). Za Kvina „Auster nije bio ništa više od imena, ljuska bez sadržaja. Biti Auster značilo je biti čovjek bez nutrine, čovjek bez misli“ (Oster, 1999: 45). Izazivajući ustaljene norme, autor svesno poziva samog čitaoca da kritički propituje prirodu pripovedanja i ulogu samog autora. No, ko je zapravo Pol Oster za kog se Kvin izdaje? Detektiv ili obični stanovnik Riversajd Drajva, odgovor

² Still – eng. biti tih, ne proizvoditi nikakav zvuk; man – eng. čovek, muškarac

koji će dobiti za Kvinu predstavlja beznađe. „‘Tko ste vi onda? Čime se bavite?’ ‘Pisac sam.’ ‘Pisac?’, Quinn tu riječ izgovori poput jadikovke. ‘Žao mi je’, reče Auster. ‘Ali to sam.’ ‘Ako je to istina, onda nema nade. Sve je ružan san’“ (Oster, 1999: 68). Kako bi ispleo mrežu teksta koja je tesno isprepletana, autor se koristi samorefleksijom. Ispitivanje koncepta autorstva i autoriteta autora sa metafikcijskim elementima gde autor prihvata izgrađenu prirodu teksta u kome i karakteristike Pola Oстера, lika u romanu, navodnog detektiva a stvarnog pisca, Kvinovim očima viđene, prolaze kroz izvesnu suprotnost od ‘čoveka bez nutrine’ do ‘prve inteligentne osobe’, s kakvom već dugo Kvin nije razgovarao. Pored toga, palimpsest kao odlika postmodernizma, tekst napisan preko teksta, koji vapi za otkrivanjem, je Kvinova osobenost. Kvin ispisuje retke u svojoj beležnici „stvarajući neuredan, nečitljiv palimpsest“ (Oster, 1999: 45). Autor, takođe, stvara svoj palimpsest, uvodeći u delo priču o sekretaru Džona Milтона, Henriju Darku, koji je iznosi svoju teoriju o Novom Babelu, čija izgradnja treba da počne, dok bi njegov vrh stremio prema nebesima „kao simbol uskrsnuća ljudskog duha“ (Oster, 1999: 36).

Da li se Kvin i Pol Oster međusobno poništavaju kao što je to slučaj sa tim da „dva su se Williama Wilsona međusobno poništavala“ (Oster, 1999: 90), ili je zaista „Don Quijote je bio dvojniki njega samoga (Servantesa)“ (Oster, 1999: 70). Autorova igra sa dualitetima, da li je Kihot Servantes, odnosno, da li je Kvin Oster, kao i međusobno poništavanje govori u prilog Ejhenbumovom stavu u definisanju umetnika. „Umetnik je u stvari po prirodi svoj improvizator. Pisana kultura ga tera da bira, utvrđuje, obrađuje, ali on još više i radije teži da očuva makar umetnikove vlasti, utisak i iluziju slobodne improvizacije. Kada se to kombinuje sa strogom formom stiha, dobija se optimistički utisak igre“ (Ejhenbum, 1972: 61). Amorfna priroda postmodernizma dozvoljava autoru da u okviru svog postmodernističkog diskursa predstavlja nekoherentnu tematiku i strukturu čije rasplitanje podrazumeva direktno uključivanje čitaoca u igru. Čitalac je taj koji ne uništava prošlost već joj obezbeđuje odgovarajuće mesto u okviru diskursa, dok sa druge strane sam autor „počinje gubiti vlast nad onim što se događa“ (Oster, 1999: 80) jer je osnovna uloga knjige da zabavi, a to u konačnici svako želi. Autor očekuje od čitaoca da otkrije piščevo prisustvo u tekstu, kao i veze sa, odnosno, reprezentaciju prošlosti. Sa druge strane, tekst nameće potrebu rešavanja određene misterije, odnosno detektivske priče u kojoj se očekuje da kreativnost detektiva bude izražena u poistovećivanju sa zločincem (da razmišlja kao zločinac) kako bi rešio slučaj, jer sam kriminalac stvara detektiva koji postoji isključivo zato što mu je on to omogućio. U *Staklenom gradu* se postavlja pitanje ko omogućava Kvinovo postojanje. Pol Oster, Vilijam Vilson, Vork, Piter Stilman mlađi ili Piter Stilman stariji? Autorova (anti)detektivska fikcija zanemaruje odnos detektiv – autor u okviru tradicio-

nalne detektivske priče kroz kompleksan obrazac naracije. Slučaj je rešen, očekivani kriminalac je počinio samoubistvo, „Stillman se bacio s Brooklynskog mosta“ (Oster, 1999: 86), te na koncu i biva jasno da pretpostavljeni zločin nije prava tema detektivske priče, već je fokus usmeren na autora koji traga za sobom, za istinom ne bi li povratio red u svojoj potrazi za istinom (identitetom i stvarnošću). Kvin će okončati svoju potragu u napuštenom stanu Pitera Stilmena, pitajući se „kako bi izgledala karta napravljena od svih njegovih koraka u životu i koju bi riječ ispicala“ (Oster, 1999: 91) žaleći za protraćenim stranicama u svojoj crvenoj beležnici, i na kraju u potpunosti nestati u putu ka samospoznaji. Nestajanje Kvina ne označava kraj problematike autorstva, novi sloj značenja biva pridodat tekstu jer na kraju *Staklenog grada* bezimni narator objašnjava kako je ispleo priču bazirajući je na ostavljenim beleškama.

ZAKLJUČAK

Linda Hačion tvrdi da se u postmodernom romanu fikcija i istoriografija simultano koriste i zloupotrebljavaju, potvrđuju i opovrgavaju stvarajući „intertekstualnu parodiju“. Dvojna priroda (književna/istorijska) priroda intertekstualne parodije je jedno od glavnih sredstava kojim se ova paradoksalna priroda postmodernizma očituje u tekstu (Hutcheon, 1989: 5). *Veze koje autor gradi sa drugim tekstovima u čitavom svom opusu su više nego očigledne. No, ono što je poetički specifikum ovog pisca jeste svojevrsna konstantna auto-referencijalnost, odnosno preplitanje sopstvenih tekstova na različitim nivoima. Rolan Bart zapaža da: „Tekst znači Tkanje. No, kako se ovo tkanje uvek uzimalo za neki proizvod, jedan gotov veo, iza kojeg se drži više ili manje skriven smisao (istina), mi sada u ovom tkanju naglašavamo generativnu ideju da se tekst sačinjava, izrađuje većitim pletenjem. Izgubljen u ovom tkanju – ovoj teksturi – subjekat se oslobađa u njemu poput pauka koji se i sam rastvara u graditeljskom izlučivanju svoje mreže“ (Bart, 1975: 86). Istražujući subjektivnu realnost, te izazivajući koncept jedne objektivne istine, iskazuje se skeptičnost prema ustanovljenim istinama, čime se ponovo vraćamo na postmodernu sumnju u metanarative.*

Metatekst u Osterovoj prozi u najvećem delu stoji u vezi sa identitetom, odnosno nemogućnosti postizanja istog, što znači i nemogućnosti, ali i odricanja njegovog definisanja u kartezijskom tumačenju. Problematizujući spisalački čin, on ukazuje koliko na nemogućnost definisanja identiteta, toliko i na nemogućnost tumačenja književnog stvaranja u tradicijskom teorijskom ključu. Upravo ovaj sloj značenja jeste jedna od najupadljivijih postmodernističkih premisa, te Ostera s pravom možemo okarakterisati kao postmodernističkog pisca par excellence.

LITERATURA:

- Bart, Rolan (1975). *Zadovoljstvo u tekstu*. Beograd: Gradina.
- Damjanov, Sava (2012). *Šta to beše srpska postmoderna*. Beograd: Službeni glasnik.
- Dobžinjska, Tereza (2002). „Metatekst i koherencija (o funkciji metateksta u književnom delu)“, u: *Zbornik Matice srpske za slavistiku*, br. 62, str. 63–73.
- Ejhenbum, Boris (1972). *Književnost*. Beograd: Nolit.
- Hutcheon, Linda (1989). „Historiographic Metafiction: Parody and the Intertextuality of History“, *Intertextuality and Contemporary American Fiction*. Ed. O'Donnell, P., and Robert Con Davis. Baltimore: Johns Hopkins University Press, pp. 3–32.
- Hutchinson M., James ed. (2013). *Conversation with Paul Auster*. Jackson: University Press of Mississippi.
- Oster, Pol (1999). *Stakleni grad*. Zagreb: Vuković i Runjić.
- Oster, Pol (2004). *Proročka noć*. Beograd: Geopoetika.
- Oster, Pol (2008). *Čovek u mraku*. Beograd: Geopoetika.
- Oster, Pol (2006). *Putovanja u Skriptorijum*. Beograd: Geopoetika.
- Vasić-Rakočević, Branislava (2021). *Priča između igre i smrti*. Sarajevo: University Press.
- Ženet, Žerar (1985). *Figure*. Beograd: Vuk Karadžić.

**Amela LUKAČ-ZORANIĆ &
Branislava VASIĆ-RAKOČEVIĆ**

METATEXTUAL STRATEGIES IN PAUL AUSTER'S PROSE

The text discusses the issue of metatextuality in Paul Auster's novels. It starts from the premise that this concept, although known in literary theory for a long time and correlated with self-reference, acquires a specific functionality in postmodernism. Since postmodernist writers have a heightened literary consciousness and problematize the act of creation (their own), the role of metatext intensifies, suggesting precisely all the referential poetic coordinates of postmodern literature. This is indeed the case with the prose of Paul Auster, whose representative sample serves as evidence for the initial premise.

Key words: *metafiction, postmodernism, Paul Auster, identity, self-referentiality*

Izvorni naučni rad
UDK 37.016:003-028.31

Filip KOVAČIĆ (Velika Gorica)

filipkovacic98@gmail.com

Vendi FRANC (Samobor)

Učiteljski fakultet – Odsjek u Petrinji

Sveučilište u Zagrebu

vendifranc@gmail.com

Božica VUIĆ (Petrinja)

Učiteljski fakultet – Odsjek u Petrinji

Sveučilište u Zagrebu

bozicavuic@gmail.com

ČITANJE I RAZUMIJEVANJE NEKNJIŽEVNIH TEKSTOVA

Razumijevanje pročitanaog cilj je svakog čitanja (Čudi-na-Obrovčić, 2014), osnovno obilježje čitateljske sposobnosti i glavni preduvjet za uspješno učenje.

U radu se daje pregled spoznaja o čitanju s razumijevanjem, a osobita je pozornost usmjerena na neknjiževne tekstove jer su najmanje zastupljeni u čitankama namijenjenim učenicima u primarnom obrazovanju, a s njima se najčešće susreću čitajući u svoje slobodno vrijeme. Osnovni je cilj provedenoga istraživanja provjeriti razumiju li učenici zadani tekst, znaju li odrediti strukturu teksta, prepoznati i izdvojiti pojam te uočiti uzročno-posljedične veze u tekstu.

Istraživanje je provedeno među učenicima 4. razreda osnovne škole (N = 80) pomoću anonimnoga anketnog upitnika. Dobiveni podatci statistički su obrađeni i upućuju na zaključak da učenici u primarnom obrazovanju trebaju češće uspostavljati literarnu komunikaciju s neknjiževnim tekstovima kako bi razvijali kritičko mišljenje i strategije razumijavanja pročitanaog.

Ključne riječi: čitanje, čitanje s razumijevanjem, Hrvatski jezik, neknjiževni tekstovi

UVOD

Čitanje je složena djelatnost koja obogaćuje život i razvoj pojedinca te ga priprema za cjeloživotno učenje. No, čitanje nije samo oblik stjecanja znanja nego i oblik estetske naslade (Rosandić, 2005). Slično razmišljanje donosi Kovač (2021) uspoređujući čitanje s trčanjem. Naime, kao i kod trčanja i početci čitanja su teški sve dok se pojedinac ne navikne i ne usvoji rutinu. Tada to postaje oblik meditacije i uživanja.

Kovačić (2023) navodi da je teško u suvremenim životnim okolnostima zamisliti život bez čitanja. Bio bi to život bez uživanja u kulturnim umijećima, život bez raznih izvora znanja koji, između ostaloga, služe za razvijanje svjesnoga i kritičkoga mišljenja. Kao što je već istaknuto, cilj je svakog čitanja razumijevanje pročitano (Čudina-Obradović, 2014). Takvo čitanje omogućuje pojedincu da razumije bilo kakav tekst – književni i neknjiževni te da svoje misli i ideje zna oblikovati i izraziti u tekstu u usmenom i pisanom obliku (Peti-Stantić, 2019). Vještina i sposobnost čitanja (Pavličević-Franić, 2005) utječu na samopouzdanje i omogućuju pojedincu da kvalitetnije razumije svijet oko sebe i u sebi.

Uz čitanje i razumijevanje književnih tekstova koji su sve do uvođenja *Kurikuluma za nastavni predmet Hrvatski jezik 2019.* bili najčešće zastupljeni u čitankama, iznimno je važno da se učenike već u primarnom obrazovanju poučava čitanje i razumijevanje i neknjiževnih tekstova u svim oblicima (grafovi, karte, upute itd.). U neknjiževnim tekstovima čitatelj ne zamišlja sustvarnost, već usvaja bitne informacije i sadržaje koji utječu na obrazovanje i osobni život te razvoj pojedinca (Visinko, 2014). Takvi tekstovi učenicima mogu biti aktualni i zanimljivi, no kada se u neposrednoj metodičkoj praksi uspostavlja komunikacija s takvim tekstovima treba primijeniti načelo primjerenosti i odabrati kvalitetan metodički instrumentarij. Budući da rezultati PISA istraživanja ukazuju na to da hrvatski učenici ne razumiju dovoljno dobro neknjiževne tekstove, proveli smo istraživanje kako bismo ustanovili koliko će uspješno učenici četvrtih razreda odgovoriti na pitanja koja se odnose na razumijevanje pročitano.

ČITANJE I ČITANJE S RAZUMIJEVANJEM

Čitanje je višestruko složena djelatnost koja se može definirati kao „proces koji počinje gledanjem, nastavlja s primanjem informacija na temelju pažnje i percepcije te završava razumijevanjem“ (Kusdemir i Bulut, 2018: 97). Čitanje s razumijevanjem može se shvatiti kao vrhunac čitateljske sposobnosti jer podrazumijeva, između ostaloga, rad na rječniku, odnosno na

usvajanju novih riječi ili pak širenju semantičkih slojeva onih riječi koje već postoje u učenikovu umnom rječniku. Tako se riječi dovode u novi kontekst rečenice, teksta i diskursa te se tako stječu nove spoznaje i dovode u vezu s prijašnjim znanjima. U tom smislu čitanje s razumijevanjem ili dubinsko čitanje jest (Peti-Stantić, 2019: 98) „sposobnost čitanja i razumijevanja značenja teksta te integracije toga značenja s čitateljevim dotadašnjim znanjem“.

Da bi učenik postao uspješan čitatelj, nužno je još u predškolskoj dobi poticati semantički razvoj koji se ponajprije odnosi na rad na vokabularu i njegovo širenje kao i shvaćanje da iste riječi u različitim kontekstima mogu imati različita značenja. Naime, prema Likierman i Muter (2007) receptivni vokabular djeteta rane i predškolske dobi znatno se brže razvija od ekspresivnoga vokabulara što znači da dijete razumije značenja mogo više riječi nego što ih upotrebljava u razgovoru. Dijete intuitivno na osnovi konteksta u kojem je riječ bila izrečena zaključuje o njezinu značenju. Spomenute autorice zaključuju kako je jedna od najvažnijih zadaća u predškolskoj dobi poticati razvoj djetetova vokabulara. Polaskom u školu rad na vokabularu postaje kontinuiran i strukturiran u različitim govornim i pismenim vježbama koje se u primarnom obrazovanju provode u obliku različitih jezičnih igara. Kod učenika se postupno osvještava proces kojim „nove misli oblikujemo i tako da u njima stare riječi zazvone novim značenjima“ (Kovač, 2021: 36), odnosno da dolazi do ljuštenja semantičkih slojeva, otkrivanje denotativnoga i konotativnoga značenja, propitivanje tih značenja, a to je put prema kritičkome mišljenju. Prema Chaffee (1997) proces kritičkoga mišljenja je aktivan kognitivni proces koji uključuje niz aktivnosti kao što su analiziranje određenih problema i situacija pri čemu im se daje određeni smisao, donošenje zaključaka i odluka i tako utječe na vlastitu misao i na unaprjeđivanje osobnoga razumijevanja svekolike zbilje – fizičke, emocionalne, metafizičke.

Rad na vokabularu u primarnom obrazovanju vezan je uz određenu vrstu teksta, kao što je već istaknuto, najčešće književnoga teksta. Međutim, kod izbora teksta ipak treba pripaziti da postotak nepoznatih riječi ne bude veći od 10 zato što će učenik tako izgubiti motivaciju za onime što čita jer taj tekst neće razumjeti (Kovačić, 2023). Sukladno tome, dodavanje novih riječi treba biti umjereno, a mnogi stručnjaci tvrde kako je baš čitanje najvažniji prediktor razvijanja rječnika (Visinko, 2014).

Čitanje s razumijevanjem nije moguće bez automatizacije čitanja, a ono se može očekivati do kraja trećeg razreda. Budinski (2017) navodi da je dobar pokazatelj automatiziranoga čitanja taj da učenik više ne ulaže dodatni napor za dekodiranje i slovkanje, već se u cijelosti može usredotočiti na smisao pročitane. Premda prema *Kurikulumu za nastavni predmet Hrvatski jezik* (2019) nastava početnoga opismenjavanja traje prve dvije godine primarnoga obra-

zovanja, poticanje čitanja i razumijevanja pročitanaoga kontinuirani su odgojno-obrazovni ishodi u ovome temeljnom odgojno-obrazovnom dokumentu.

KURIKULUM ZA NASTAVNI PREDMET HRVATSKI JEZIK

Čitanje ima iznimnu važnost za osobni razvoj pojedinca. Čitanjem se razvija kritičko (raz)mišljanje, stječu se kulturna iskustva, razvija se sposobnost razumijevanja svojih, ali i tuđih mišljenja i stavova i sl. (Ministarstvo znanosti i obrazovanja [MZO], 2019). Nakon što učenik u prva dva razreda osnovne škole razvije sposobnost povezivanja tekstova s osobnim iskustvima te usvoji naviku, ali i volju, za stvaralačkim izražavanjem prema djelu, s većom će lakoćom stvoriti literarni odnos s književnim djelima u kasnijim razredima. Upravo dobro organiziranim i osmišljenim literarnim odnosom, učenika se lako usmjerava na istinsko razumijevanje književnoga djela (Visinko, 2014), odnosno lakšu literarnu komunikaciju (Rosandić, 2005). Pri organizaciji takvog odnosa učitelj ima važan zadatak individualiziranja pristupa svakom učeniku kako bi uspješno razumjeli ono što čitaju, a pritom stekli čitalačke navike i razvili ljubav prema čitanju.

Prema Kurikulumu (MZO, 2019) od učenika četvrtih razreda očekuje se da izražajno čitaju književne tekstove te ih povezuju s vlastitim iskustvima i reakcijama, doživljajno, sadržajno i tematski. Također, očekuje se da učenici četvrtih razreda pripovijedaju sadržaj iz perspektive drugih likova, prepoznaju obilježja i elemente poetskih, proznih i dramskih tekstova, usavršavaju čitateljske navike redovitim čitanjem, i sl. (Kovačić, 2023). Osim čitanja i razumijevanja književnih tekstova kurikulum predviđa i rad na neknjiževnim tekstovima, tj. u *Sadržajima za ostvarivanje odgojno-obrazovnih ishoda* preporučuju se „književni i obavijesni tekstovi primjereni jezičnom razvoju i dobi učenika“ (MZO, 2019: 23).

NEKNJIŽEVNI TEKSTOVI

Pojam *neknjiževni tekst* u hrvatskim se školama uvodi tek u petom razredu, no takvi se tekstovi pojavljuju i ranije kod nastavnih tema kao što su *obavijest, izvješćivanje o prošlom događaju, dječji časopisi* (Nemeth-Jajić, 2013).

Neknjiževni su tekstovi tako iznimno važni zato što su oni preduvjet za sudjelovanje u kulturi (Kolar Billege i Budinski, 2022). Njihova je uloga poticanje želje za znanjem i učenjem. Dakle, čitanjem se pojedinac kulturno razvija; uči važne informacije o svijetu, što djeluju na njegov osobni život, ali i na obrazovanje (Visinko, 2014). Razni su takvi tekstovi zastupljeni u

udžbenicima za nastavni predmet Hrvatski jezik: od receptata za *bučnicu* do teksta o prvoj modernoj kazališnoj zgradi u kojoj je izvedena prva drama na hrvatskom jeziku (*Juran i Sofija* Ivana Kukuljevića Sakcinskog), kao i prva hrvatska opera (*Ljubav i zloba* Vatroslava Lisinskog). Primjeri su to neknjiževnih tekstova koji potvrđuju navod da nastava Hrvatskog jezika, i ne samo ovoga nastavnoga predmeta, treba biti u stalnom doticaju s izvannastavnom zbiljom, sa stvarnim svijetom (Kovačić, 2023).

S takvim tekstovima djeca se ipak najčešće susreću izvan škole, obično u dječjim časopisima koji su sastavni dio školskih, lokalnih i gradskih knjižnica. Međutim, nagla digitalizacija u 21. stoljeću omogućila je brz i lak pristup takvim tekstovima preko računala ili mobilnih uređaja. Na internetu se mogu jednostavno pronaći neknjiževni (pa i književni) tekstovi koji omogućuju djeci da čitaju o temama i stvarima prema vlastitim interesima jer takvi su tekstovi „proizvod stvarnih čovjekovih potreba za praktičnim oblicima komunikacije“ (Nemeth-Jajić, 2013: 106) i oni su, zacijelo, učenicima zanimljivi i zabavni. Međutim, iako je uočljiva tendencija za uvođenjem neknjiževnih tekstova, u hrvatskim udžbenicima i čitankama još uvijek nije ostvarena dovoljna ravnoteža njih i književnih tekstova.

PISA ISTRAŽIVANJA

Da u hrvatskim udžbenicima nedostaje neknjiževnih tekstova, dokazuju i slabiji rezultati hrvatskih učenika na PISA (*Programme for International Student Assessment*) istraživanjima. PISA je najznačajnije svjetsko istraživanje kojim se provjerava čitalačka, matematička i prirodoslovna pismenost učenika. Također, pomoću testova provjeravaju se i druga područja kao što sposobnost rješavanja problema, globalna kompetencija te kreativno mišljenje (Sušilović, 2020). Rezultati ovog istraživanja pomažu školstvu dati odgovor koliko dobro pripremaju učenike za život te o kojim bi se području u kurikulumu trebalo dodatno promišljati i doraditi ih. Upravo se 2018. godine provjeravala čitalačka pismenost kao glavno ispitno područje. Od 77 zemalja koje su sudjele, Hrvatska je postigla 29. mjesto (Sušilović, 2020).

Peti-Stantić (2019) navodi kako PISA testovi sadrže velik broj različitih vrsta tekstova kao što su: deskriptivni testovi (katalozi, opisi neke tehničke funkcije), ekspozitorni testovi (čitanje dijagrama, grafikona, konceptnih mapa), argumentativni testovi (kritika igre ili filma) i sl. Mnogi od tih oblika tekstova iznimno su rijetki ili ih se gotovo ne može naći u hrvatskim udžbenicima.

Dakle, potreban je veći broj različitih vrsta neknjiževnih tekstova u udžbenicima kako bi učitelji imali što više materijala za stvaranje kreativne i dobre literarne komunikacije. Učenici vole čitati ovakve tekstove, ali samo uz

kontinuiran i dobro organiziran rad učenici se mogu usmjeriti na čitanje takvih tekstova s potpunim razumijevanjem, što trenutačno nije slučaj.

Štrkonjić i sur. (2021) proveli su zanimljivo istraživanje kako bi bolje shvatili što uzrokuje toliko lošije PISA i TIMSS (*Trends in International Mathematics and Science Study*) rezultate srednjoškolskih učenika Bosne i Hercegovine u odnosu na učenike iz OECD (*Organisation for Economic Co-operation and Development*) zemalja. Istraživanje je relevantno za hrvatske učenike jer Hrvatska službeno još nije članica OECD-a, iako bi ubrzo trebala postati (Ministry of Foreign and European Affairs of the Republic of Croatia, 2022).

Istraživanje je prvotno vezano uz matematičku pismenost, no rezultati su relevantni i za prirodoslovnu te čitalačku pismenost. Naime, rezultati su ukazali kako je, uz prosjek ocjena, odbijanje znanosti i negativan pogled na znanstvenike itekako u korelaciji s matematičkom pismenošću. Dobre ocjene impliciraju funkcionalniju i bolju matematičku sposobnost do određene mjere, no važno je nemati odbojnost prema znanosti. Dakle, „predviđena matematička pismenost, raste samo s prosjekom ocjena i boljim odnosom prema znanosti“ (Štrkonjić i et al., 2021: 56).

Potaknuti rezultatima, Štrkonjić i sur. (2021) spominju kako bi negativnost prema znanosti trebala biti bolje istražena u školama jer upravo ona predstavlja zapreku da učenici shvate važnost matematičke pismenosti (pa tako i prirodoslovne te čitalačke pismenosti) u stvarnome svijetu. Učenici se već u primarnom obrazovanju susreću s rješavanjem problemskih matematičkih zadataka, no neke od njih teško rješavaju. Istraživanja pokazuju da je u rješavanju problemskih matematičkih zadataka presudna semantička struktura zadatka, odnosno da je za uspješno rješavanje najvažnije razumjeti pročitani tekst, a onda na osnovi toga slijedi rješavanje zadatka računanjem (Verschaffel, De Corte, 1993).

Navedeno je povezano i s kritičkim čitanjem, koje ako nije dovoljno razvijeno, negativno utječe na čitalačku pismenost, odnosno na pojedinca. Već je spomenuto kako je tehnologija omogućila pristup pronalasku ranih vrsta neknjiževnih tekstova na mrežnim stranicama, međutim, ona je omogućila i pristup da svatko piše što želi. To dovodi do mnogobrojnih lažnih i netočnih informacija koje će čitatelji koji nemaju dovoljno razvijenu sposobnost kritičkoga čitanja shvatiti kao istinu. Stoga je važno naučiti od rane dobi poučavati učenike kako analizirati i evaluirati različite vrste neknjiževnih tekstova koji su im dostupni i koje čitaju za osobne potrebe (Rahayu i Nurbaya, 2022).

CILJEVI I METODE ISTRAŽIVANJA

S ciljem provjere koliko uistinu učenici razumiju pročitano, provedeno je istraživanje kako bi se ispitalo njihovo razumijevanje teksta te sposobnost pronalaženja informacija u istom.

U istraživanju, koje je provedeno u razdoblju od 28. ožujka do 4. travnja, sudjelovale su dvije osnovne škole iz dviju različitih županija (*Sisačko-moslavačka* i *Zagrebačka*) i ispitano je osamdesetero učenika ($N = 80$).

Potaknuti činjenicom da su neknjiževni tekstovi nedovoljno zastupljeni, za predložak istraživanja odabran je upravo jedan takav tekst. Riječ je o ulomku obavijesnoga teksta *Mozak* Ljiljane Jelaske (Domišljanović, Aladrović-Slovaček, Pospiš, 2022: 99) s elementima književnoga teksta, koji učenike upoznaje s funkcijama mozga. Uz ovaj tekst nalazi se i posebno uokviren dio obavijesnoga teksta naslovljen *Znaš li?* u kojem su dodatne informacije o funkcijama mozga.

Istraživanje je provedeno anonimnim anketnim upitnikom koji je strukturiran u dva dijela: prvi dio sastojao se od pitanja na koja su učenici samostalno trebali formirati odgovor, dok su drugi dio činile započete rečenice koje su učenici morali dopuniti. Uz to, za razliku od svih prijašnjih pitanja, za sedmo pitanje nije bilo moguće pronaći odgovor izravno u tekstu, već je za njega bilo potrebno upotrijebiti prijašnje znanje iz nastavnoga predmeta Priroda i društvo (Kovačić, 2023). Prvim pitanjem provjerilo se znaju li učenici prepoznati strukturu teksta, drugim, trećim i četvrtim pitanjem provjereno je znaju li prepoznati i izdvojiti pojam iz teksta, a petim je pitanjem provjereno znaju li prepoznati uzročno-posljedičnu vezu među pojmovima. Šesto je pitanje formulirano tako da su učenici trebali nadopuniti započete rečenice. U skladu s očekivanjima, postavljene su sljedeće hipoteze:

H1 – učenici će biti uspješniji u rješavanju zadataka koji se odnose na prepoznavanje i izdvajanje pojma (2., 3. i 4. zadatak) od rješavanja zadatka kojim se ispituje uzročno-posljedična veza (5. zadatak)

H2 – učenici će najuspješnije riješiti 6. zadatak jer imaju već zadani okvir (trebaju nadopuniti započete rečenice)

H3 – opći uspjeh, ali i ocjena iz nastavnoga predmeta Hrvatski jezik pozitivno je povezana s učenikovim stupnjem uspješnoga čitanja s razumijevanjem.

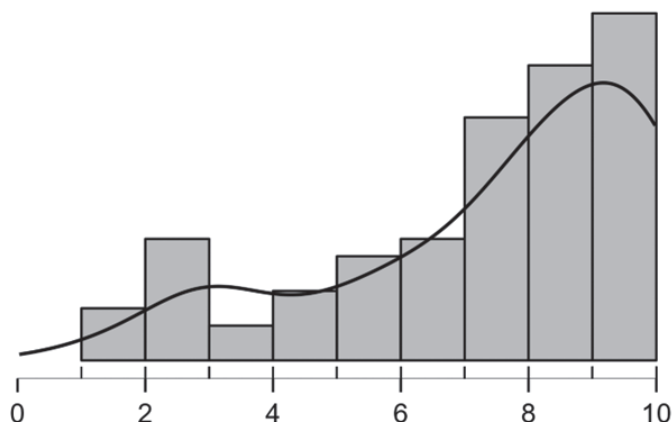
REZULTATI ISTRAŽIVANJA

Najprije je ispitano imaju li zadatci razumijevanja pročitano sadržaja zajednički predmet mjerenja. U tu svrhu, primijenjena je eksploratorna faktorska analiza, utemeljena na postupku neponderiranih najmanjih kvadrata (ULS) i matrici tetrahoričnih korelacija (Lorenzo-Seva i Ferrando, 2013). Postupak paralelne analize, kojim se faktori iz stvarne korelacijske matrice uspoređuju s faktorima ekstrahiranim iz simuliranih korelacijskih matrica (u ovom slučaju: $k = 2000$ permutacijski generiranih simuliranih matrica, uz MRFA postupak ekstrahiranja faktora; Lorenzo-Seva i Ferrando, 2013; Timmerman i Lorenzo-Seva, 2011), sugerirao je primjerenost zadržavanja jednoga faktora, s obzirom na to da je u usporedbi stvarnih faktora i korespondentnih faktora iz simuliranih podataka samo u slučaju prvoga para faktora – stvarni faktor objašnjavao više zajedničke varijance (49.92%) u odnosu na svoj par iz simuliranih podataka (22.48% po kriteriju prosjeka, odnosno 26.37% po kriteriju 95. percentila). Već na drugom paru faktora, faktor iz generiranih matrica objašnjavao je više varijance (18.39% po kriteriju prosjeka, odnosno 21.04% po kriteriju 95. percentila) u odnosu na svoj par iz stvarnih podataka (14.58%), što prema logici paralelne analize sugerira stop signal za ekstrahiranje dodatnih faktora (Lorenzo-Seva i Ferrando, 2013). Zadatci na zadržanom faktoru (Tablica 1) imali su faktorska zasićenja (Λ kolona) u rasponu od .45 do .95, što sugerira da zajednički faktor objašnjava između 20% i 90% varijance pojedinačnih zadataka (h^2 kolona), pri čemu je faktorom objašnjeno ukupno 49.92% zajedničke varijance zadataka (uz karakteristični korijen od 4.44). Mjere adekvatnosti sempliranja (MSA kolona) nalaze se u rasponu od .61 do .86 (za sve zadatke zajedno: $MSA = .74$), što također sugerira da svi zadatci mjere istu generalnu domenu, tj. da imaju isti predmet mjerenja. Interna konzistencija faktora je adekvatna i prema McDonaldovoj omegi ($\omega = .88$) i prema Cronbachovoj alfi ($\alpha = .87$).

Tablica 1. *Rezultati eksploratorne faktorske analize i uspješnost na pojedinačnim zadacima*

Kada je riječ o težini zadataka, odnosno uspješnosti učenika (M kolona u Tablici 1), dobivene su vrijednosti prosječne uspješnosti, odnosno proporcije u rasponu od .49 ($z3$) i .51 ($z2$) na donjoj granici (najteži zadatci), do .90 ($z6d$) i .95 ($z6a$) na gornjoj granici (najlakši zadatci). Treba istaknuti i da su standardne devijacije (SD kolona) nešto veće za teže zadatke. Ipak, može se zaključiti da su svi zadatci relativno lagani, s obzirom na to da i najteži zadatci imaju već oko 50% uspješnosti. Na razini ukupnoga sumativnog skora dobi-

ven je prosjek od $M = 7.55$ ($SD = 2.45$), na mogućem rasponu od 0 do 10, uz nešto naglašeniju negativno asimetričnu distribuciju skora ($Sk = -0.98$, $Ku = -0.08$), što se može vidjeti na Slici 1. Odnosno, postignuće se u cjelini može okarakterizirati kao relativno visoko, a test kao relativno lagan.

Slika 1. Distribucije ukupnoga postignuća učenika na zadacima razumijevanja pročitanoga sadržaja.

Kada je riječ o razlikama u uspješnosti na pojedinačnim zadacima, provjereno je nekoliko specifičnih očekivanja, uz pomoć McNemarovog χ^2 testa. Tako je provjereno jesu li učenici bolji u rješavanju zadataka koji zahtijevaju prepoznavanje pojma (z2, z3, z4), u odnosu na zadatak kojim se provjeravala uzročno-posljedična veza (z5). Oslanjajući se na prosječne proporcije iz Tablice 1, dobiveno je da je uspješnost na z4 statistički značajno veća od uspješnosti na z5 ($\chi^2(1)=13.76$, $p<.001$) (tj. z4 je značajno lakši od z5) i da je uspješnost na z3 statistički značajno manja od uspješnosti na z5 ($\chi^2(1)=8.05$, $p=.005$) (tj. z3 je značajno teži od z5), dok se manja uspješnost (veća težina) na z2 u odnosu na z5 nije očitovala kao statistički značajna ($\chi^2(1) = 3.67$, $p = .056$), iako je p vrijednost blizu konvencionalnoj granici značajnosti od $< .05$. Dobiveni rezultati pokazuju da H1 nije potvrđena.

Zatim, provjerena je pretpostavka da bi šesti zadatak (u svih svojih pet inačica) trebao biti lakši u odnosu na prvih pet zadataka, s obzirom na to da ima već zadani okvir, tj. rečenice koje je potrebno nadopuniti. Rezultati ovih testova prikazani su u Tablici 2. Kako je ovdje izvršen veliki broj usporedbi, što povećava mogućnost pojave „lažno značajnih“ efekata, izvršena je korekcija originalno dobivenih p statistika na osnovi FDR procedure (Benjamini

i Hochberg, 1995), pomoću elektroničkoga kalkulatora koji je dostupan na adresi: <https://www.sdmproject.com/utilities/?show=FDR>. Nakon primjene korekcije, dobiveno je da su inačice z6 zadatka statistički značajno lakše od ostalih zadataka u 15 od mogućih 25 slučajeva što ukazuje na to da je H2 djelomično potvrđena.

Tablica 2. *Usporedba uspješnosti šestoga zadatka u odnosu na ostale zadatke*
Napomena: * označava efekt koji je statistički značajan nakon FDR korekcije p statistika (Benjamini i Hochberg, 1995).

Konačno, izvršena je provjera povezanosti postignuća na testu razumijevanja pročitanaoga sadržaja sa školskim postignućem učenika. Dobivene su relativno visoke i statistički značajne korelacije postignuća na testu i sa ključnom ocjenom iz nastavnoga predmeta Hrvatski jezik ($r = .44, p < .001$) i s općim školskim uspjehom učenika ($r = .52, p < .001$), uz napomenu da je intenzitet korelacije nešto veći u drugom slučaju. Također, utvrđeno je da je, na razini pojedinačnih zadataka, najsnažnija korelacija s općim školskim uspjehom zabilježena za zadatak z4 ($r = .53, p < .001$), dok je u najsnažnijoj vezi s ocjenom iz Hrvatskog jezika zadatak z6c ($r = .50, p < .001$). Ovo su jedine dvije korelacije pojedinačnih zadataka čiji je intenzitet .50 ili iznad. Dobiveni rezultati ukazuju na to da je H3 u potpunosti potvrđena.

ZAKLJUČAK

Neknjiževni tekstovi najmanje su zastupljeni u čitankama namijenjenim učenicima u primarnom obrazovanju, a s njima se najčešće susreću čitajući u svoje slobodno vrijeme. Provedenim istraživanjem ispitano je koliko učenici četvrtih razreda razumiju pročitano te znaju li pronaći i formulirati točan odgovor na postavljena pitanja. Rezultati istraživanja pokazali su da prva hipoteza kojom se pretpostavilo da će učenici biti uspješniji u rješavanju zadataka koji se odnose na prepoznavanje i izdvajanje pojma (2., 3. i 4. zadatak) od rješavanja zadatka kojim se ispituje uzročno-posljedična veza (5. zadatak) nije potvrđena. Iako su 2. pitanju (*Kome mozak šalje poruku o pokretanju ruku i nogu?*), 3. (*Što se u tijelu aktivira radi provođenja odgovarajućih pokreta?*) i 4. (*Što je pohranjeno u kori velikog mozga?*) pitanju s obzirom na usmjernost pitanja postavljena konvergentna pitanja (s jednim točnim odgovorom), učenici su postigli najniže rezultate u odgovoru na 3. zadatak. Moguće je objašnjenje ovakvog rezultata u činjenici da je upravo taj dio obavijesnoga teksta oblikovan postupcima koji su češće prisutni u književnim tekstovima (primjerice dijalog, humor, ironija) što je omelo učeničku pozornost u pronalaženju točnog odgovora.

Druga hipoteza, da će učenici najuspješnije riješiti 6. zadatak jer imaju već zadani okvir (trebaju nadopuniti započete rečenice) djelomično je potvrđena. Moguće objašnjenje djelomične potvrđenosti 2. hipoteze jest u činjenici da je osim semantičke strukture zadatka i kauzalni slijed postavljanja pitanja važan za uspješnost rješavanja ovakvih i sličnih zadataka. Naime, prva rečenica koju je trebalo dopuniti *Mozak je poput _____* (odgovor: *moćnog računala*) nalazi se na kraju teksta. Nadalje, sljedeću rečenicu trebalo je nadopuniti dijelom teksta koji sadrži potencijalno nepoznatu riječ – *podražaj*. S obzirom na to da iz konteksta na osnovi kojeg bi mogli zaključiti što znači nepoznata riječ (Bakota, 2020) i da nisu mogli postavljati pitanja tijekom rješavanja zadataka, može se zaključiti da je to bio jedan od razloga neuspjeha pri rješavanju ovog zadatka.

Treća hipoteza, da su opći uspjeh, ali i ocjena iz nastavnoga predmeta Hrvatski jezik pozitivno povezani s učenikovim stupnjem uspješnoga čitanja s razumijevanjem u potpunosti je potvrđena. Naime, i u relevantnoj literaturi (Grosman 2010, Bakota 2020, Peti-Stantić 2019) govori se u prilog činjenici da je poučavanje čitanja uz primjenu strategija čitanja i strategija razumijevanja pročitano pozitivno povezano s učeničkim uspjehom u ovim jezično-kognitivnim aktivnostima. Osnovno je ograničenje ovoga rada u malom broju ispitanika na malom području (Sisačko-moslavačka i Zagrebačka županija) tako da se rezultati provedenoga istraživanja ne mogu implementirati na cjelokupnu populaciju učenika četvrtog razreda na području Republike Hrvatske, no rezultati ovoga istraživanja mogu biti polazište budućim istraživanjima.

Čitanje je kompleksna jezična djelatnost i zahtijeva interdisciplinarni pristup u pokušaju definiranja i razumijevanja ovog fenomena. To je „čovjekova sposobnost dešifriranja dogovorenog sustava znakova i shvaćanje poruke koju oni nose“ (Kuvač-Levačić, 2013: 14). U tom procesu kodiranja i dekodiranja te razumijevanja semantičkih slojeva teksta čitatelj postaje i *sustvaratelj teksta* (Peti-Stantić, 2019) pri čemu se potiče i razvija kritičko mišljenje, a čitanje i razumijevanje neknjiževnih tekstova doprinose njegovu razvoju. Stoga je potrebno učenike u primarnom obrazovanju poučavati strategijama čitanja i razumijevanja neknjiževnih tekstova kako bi čitanjem te kritičkim mišljenjem i djelovanjem aktivno sudjelovali u razumijevanju okolnosti u kojima žive i produktivno birali sadržaje kojima će oblikovati vlastiti život.

LITERATURA

- Bakota, L. (2020). *Strategije razumijevanja pri čitanju. Metodičke mogućnosti čitanja s razumijevanjem u nastavi hrvatskoga jezika*. Osijek: Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti, Sveučilište J. J. Strossmayera u Osijeku.
- Benjamini, Y. i Hochberg, Y. (1995). Controlling the false discovery rate: a practical and powerful approach to multiple testing. *Journal of the Royal statistical society: Series B (Methodological)*, 57(1), 289–300. <https://doi.org/10.1111/j.2517-6161.1995.tb02031.x>
- Budinski, V., et al. (2021). Trag u priči 4: RADNI UDŽBENIK HRVATSKOGA JEZIKA ZA 4. RAZRED OSNOVNE ŠKOLE. Zagreb: Profil Klett.
- Chaffee, J. (1997). *Thinking critically*. Boston: Houghton Mifflin Company.
- Čudina-Obradović, M. (2014). *Psihologija čitanja. Od motivacije do razumijevanja*. Zagreb: Golden marketing – Tehnička knjiga i Učiteljski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Domišljanović, V.; Aladrović-Slovaček, K.; Pospíš, S. (2022). *Čitam i pišem 4, nastavni listići*. Zagreb: Alfa d. d.
- Kolar Billege, M. i Budinski, V. (2022). *Dani hrvatske knjige i riječi: Dani Balinta Vujkova* (str. 251–260). Subotica: Hrvatska čitaonica Subotica i Zavod za kulturu vojskovođa Hrvata.
- Grosman, M. (2010). *U obranu čitanja*. Zagreb: Algoritam.
- Kovačić, F. (2023). *Čitanje s razumijevanjem u primarnom obrazovanju*. Diplomski rad. Petrinja: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet.
- Kuşdemir, Y., i Bulut, P. (2018). *The relationship between elementary school students' reading comprehension and reading motivation*. *Journal of Education and Training Studies*, vol. 6, no.12, str. 97–110.
- Kuvač-Levačić, K. (2013). Razvoj i vrste čitanja, tipologija čitatelja s obzirom na čitanje „neknjiževnih“ tekstova. U: Miroslav Mićanović (ur.) *Čitanje za školu i život, IV. simpozij učitelja i nastavnika hrvatskoga jezika. Zbornik radova*, str. 13–23). Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
- Likierman, H., Muter, V. (2007). *Pripremite dijete za školu*. Buševac: Osvrtarenje.
- Lorenzo-Seva, U. i Ferrando, P. J. (2013). Factor 9.2: A comprehensive program for fitting exploratory and semiconfirmatory factor analysis and IRT models. *Applied Psychological Measurement*, 37(6), 497–498. <https://doi.org/10.1177/0146621613487794>
- Ministarstvo znanosti i obrazovanja [MZO]. (2019). Kurikulum nastavnog predmeta Hrvatski jezik za osnovne škole i gimnazije. [262](https://narod-</div><div data-bbox=)

- ne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2019_01_10_215.html (Pristupljeno 15. 8. 2023).
- Ministry of Foreign and European Affairs of the Republic of Croatia. (2022). Croatia officially starts OECD membership negotiations. <https://mvep.gov.hr/press-22794/croatia-officially-starts-oecd-membership-negotiations/248227> (Pristupljeno 26. 8. 2023).
 - Nemeth-Jajić, J. (2013). Metodički aspekti čitanja neknjiževnih tekstova u nastavi Hrvatskoga jezika. *Zbornik radova Čitanje za školu i život, IV. simpozij učitelja I nastavnika hrvatskoga jezika* (str. 105–115). Zagreb: Agencija za odgoj i obrazovanje.
 - Pavličević Franić, D. (2005). *Komunikacijom do gramatike*. Zagreb: Alfa.
 - Peti-Stantić, A. (2019). *Čitanjem do (spo)razumijevanja: od čitalačke pismenosti do čitateljske sposobnosti*. Zagreb: Naklada Ljevak.
 - Rahayu, D. i Nurbaya, S. (2022). Competency construct model for critical reading in non-literary texts based on the framework of the Indonesian National Qualification (KKNI). *Diksi*, 30(2), 188–198.
 - Rosandić, D. (2005). *Metodika književnoga odgoja*. Zagreb: Školska knjiga.
 - Sušilović, J. (2020). Relevantnost PISA testiranja u postavljanju nacionalnih standarda i optimizaciji kurikula (s obzirom na testiranja čitalačke pismenosti). Diplomski rad. Zagreb: Sveučilište u Zagrebu, Učiteljski fakultet.
 - Štrkonjić, A. et al. (2021). GPA, personality, and attitudes towards science as predictors of the high school students' functional mathematics knowledge. In M. Videnović, D. Filipović Đurđević, M. Živanović, I. Stepanović Ilić, K. Damjanović i M. Rajić (Eds.), *Proceedings of the XXVII scientific conference: Empirical studies in psychology* (pp. 54–56). Institute of Psychology, & Laboratory for Experimental Psychology, Faculty of Philosophy, University of Belgrade.
 - Timmerman, M. E. i Lorenzo-Seva, U. (2011). Dimensionality assessment of ordered polytomous items with parallel analysis. *Psychological Methods*, 16(2), 209–220. <https://doi.org/10.1037/a0023353>
 - Verschaffel, L., De Corte, E. (1993). A decade of research on word-problem solving i Leuven: theoretical, methodological and practical outcomes. *Educational Psychology Review*, 5,3 str. 239–257.
 - Visinko, K. (2014). *Čitanje, poučavanje i učenje*. Zagreb: Školska knjiga.

Tablice / tables:

Tablica 1. Rezultati eksploratorne faktorske analize i uspješnost na pojedinačnim zadacima

Table 1. *Results of exploratory factor analysis and performance on an individual task*

Rb.	Tekst zadatka	Λ	h^2	MSA	M	SD
z1	Pročitaj početak teksta. Napiši koja se dječakova aktivnost uspoređuje sa svjetskim čudom.	.48	.23	.77	.83	.38
z2	Komu mozak šalje poruku o pokretanju ruku i nogu?	.52	.27	.70	.51	.50
z3	Što se u tijelu aktivira radi provođenja odgo-varajućih pokreta?	.74	.55	.63	.49	.50
z4	Što je pohranjeno u kori velikog mozga?	.79	.62	.81	.86	.35
z5	Zašto je mozak velika vrijednica?	.49	.24	.86	.65	.48
z6a	Pročitaj rečenice ispod naslova Znaš li?. Dopuni rečenice. Mozak je poput...	.45	.20	.78	.95	.22
z6b	Pročitaj rečenice ispod naslova Znaš li?. Dopuni rečenice. Mozak se neprestano mijenja zbog...	.52	.27	.61	.76	.43
z6c	Pročitaj rečenice ispod naslova Znaš li?. Dopuni rečenice. Namjerni je podražaj naprimjer...	.91	.83	.69	.81	.39
z6d	Pročitaj rečenice ispod naslova Znaš li?. Dopuni rečenice. Mali mozak kontrolira...	.57	.32	.75	.90	.30
z6e	Pročitaj rečenice ispod naslova Znaš li?. Dopuni rečenice. Pamćenje će biti dugotrajnije ako...	.95	.90	.66	.79	.41

Tablica 2. *Usporedba uspješnosti šestog zadatka u odnosu na ostale zadatke*Table 2. *Comparison of the performance of the sixth task to other tasks*

Poređenje	McNemar χ^2	p (bez korekcije)	p (s korekcijom)
z6a vs. z1	6.25	.012	.021*
z6a vs. z2	33.11	<.001	<.001*
z6a vs. z3	37.00	<.001	<.001*
z6a vs. z4	3.27	.071	.100
z6a vs. z5	22.15	<.001	<.001*
z6b vs. z1	1.00	.317	.360
z6b vs. z2	11.11	<.001	<.001*
z6b vs. z3	14.24	<.001	<.001*
z6b vs. z4	3.56	.059	.092
z6b vs. z5	3.24	.072	.100
z6c vs. z1	0.05	.819	.819
z6c vs. z2	19.20	<.001	<.001*
z6c vs. z3	21.13	<.001	<.001*
z6c vs. z4	1.33	.248	.295

z6c vs. z5	6.76	.009	.017*
z6d vs. z1	2.57	.109	.136
z6d vs. z2	25.97	<.001	<.001*
z6d vs. z3	31.11	<.001	<.001*
z6d vs. z4	0.82	.366	.398
z6d vs. z5	14.29	<.001	<.001*
z6e vs. z1	0.43	.513	.534
z6e vs. z2	16.13	<.001	<.001*
z6e vs. z3	20.57	<.001	<.001*
z6e vs. z4	2.57	.109	.136
z6e vs. z5	5.79	.016	.027*

Napomena: * označava efekt koji je statistički značajan nakon FDR korekcije *p* statistika (Benjamini i Hochberg, 1995).

Footnote: * represents effect which is statistically significant after FDR adjusted *p* value (Benjamini i Hochberg, 1995).

Filip KOVAČIĆ & Vendi FRANC & Božica VUIĆ

READING AND COMPREHENSION OF NON-LITERARY TEXTS

Reading comprehension is every reader's goal (Čudina-Obradović, 2014), an essential feature of his reading ability and the main prerequisite for successful reading.

The paper offers an overview of knowledge on reading comprehension, with special attention directed towards non-literary texts since those are the least represented types of texts in school books intended for primary school students, even though they encounter exactly those types of texts in their free time the most. The main goal of the conducted research is to verify whether students understand a given text, can they determine its structure, recognize, distinguish, and notice cause-and-effect relationships in it.

The research was conducted on 4th grade primary school students (*n* = 80) using an anonymous questionnaire. The obtained data was statistically processed. It leads to the conclusion that students in primary education need to establish literary communication with non-literary texts more often in order to develop critical thinking and strategies for comprehension of what has been read.

Key words: Croatian language, non-literary texts, reading, reading comprehension

Pregledni rad

UDK 821.112.2.09-1

Bisera SULJIĆ-BOŠKAILO (Novi Pazar)

Internacionalni univerzitet – Novi Pazar

NOVA POETSKO-BERLINSKA SCENA

Rad predstavlja tri pjesnika mlađe generacije nove poetsko-berlinske scene, s osvrtom na način njihovog djelovanja na polju pjesničkog života.

Pjesnici: Anselm Retclaf, Gabriel Volkenfeld, Stefen Marciniak su ove godine svoj modus pjesničkog življenja predstavili i bosanskoj publici, pa je i to je jedan od razloga zašto su baš oni odabrani u ovom radu.

Ključne riječi: *poezija, poetsko-berlinska scena, Anselm Retclaf, Gabriel Volkenfeld, Stefen Marciniak*

Uvod

Pjesnici žele i moraju biti pjesnici i u teškim vremenima, kao da nam govore svojim djelovanjem na poetskoj sceni Anselm Retclaf, Gabriel Volkenfeld, Stefen Marciniak, tri mlada berlinska pjesnika, koji osvajaju i vraćaju knjizi korak po korak virtuelnim igračkama zabavljenu publiku. Ovom prilikom smo odabrali, iz te ne tako male berlinske grupe, ova tri pjesnika, upravo jer su njih trojica došli i do Bosne, kako bi u Mostaru i Sarajevu čitali svoju poeziju, te pokazali kako se u ovim vremenima za knjigu treba i može živjeti život pjesnika, posve svjesni da život bosonogih umjetnika nije bio nikad zastrt ružama, bez velikih bodlji, koje paraju njihov hod, te da svoj talenat, odnosno Božji dar, kao pjesnik moraš bilo kako iznijeti publici i čitaocima na vidjelo.

I veliki Gete je svoje prve knjige štampao sam, kažu i uzimaju sebi za primjer, noseći u svom shvatanju i djelovanju još veliku parolu: ako publika neće nama, mi idemo njima. Tako oni, i njihovi istomišljenici, odnosno jedna povećća grupa okupljena oko svoje izdavačke kuće: „9-ti red“ u Berlinu se samorganizuje: objavljuje sama svoje knjige, pravi svoje pjesničke večeri, dodjeljuje nagrade i skupa idu na bojna polja protiv nečitanja poezije. Pjesnici „9-tog reda“ govore svoju poeziju gotovo svake večeri na raznim mjestima:

od pozorišnih sala, kafana, parkova i bašći, pjesničkih kuća... Da li će doći stotine slušalaca i ljubitelja poezije, ili par njih, to kao da im nije više bitno. Važno je da se drži kontinuitet pjesničkih večeri. Znači, ovi pjesnici sami učestvuju u kreaciji svojih večeri, sami šalju pozivnice, sami organizuju program, i ne kukaju zato što to drugi za njih ne rade. Oni su pjesnici i oni moraju da žive živote pjesnika.

Berlinski pjesnici „9-ti red” žele i moraju biti samo pjesnici

Započecemo (po abecednom redu) sa **Anselmom Retclafom** koji je rođen 1991. u Radebojlu. Anselm se školovao u Majsenu, zatim Krajšu, gdje je stažirao umjetničku praksu, između ostalog u skulpturi i dekoraciji i dizajnu drveta u Institutu i Ateljeu za Likovne terapije. Od 2011. 2015. radi kao omladinski pozorišni glumac u pozorištu Majsenu. Slikar je i grafičar portreta i duhovnih pejzaža. Piše filozofske aforizme i pjesme od 2009.

Pjesme: „Nestisove suze“ pojavljuju se u antologiji: *Otmica u antici*, 2019 u Berlinu. Nakon toga kreću zbirke pjesama: *Chrysalis. Do izlaska sunca. Mistične pjesme i misli*, za koju dobija 2020. g. Hans-Majnke-nagradu. Zbirka pjesama: *Pjesmospjev*. O svom biću, te knjiga poezije i proze: *Elysium. Iz posvuda prisutnog srca* izlaze 2021.

Pored pisanja on ilustruje knjige za minhensku izdavačku kuću Apfea.

Odabrali smo za ovu priliku tri pjesme iz njegovog lirskog prvjenca u kojem je prikazao pregled svoje poezije iz jedne čitave svoje decenije, svjedočeći o ljubavi prema samospoznaji. Uopšteno, Anselm svojim pjesmama, zajedno sa odlomcima od aforizama, produbljuje ritmičko pulsiranje prema sebi. Introspekciju mentalnih promišljanja o izlasku buđenja njegovog unutrašnjeg sunca on prati osvjetljavanjem svoje ljetnje zrelosti. Spirituelnost i povezanost sa energijama, nevidljivim silama, koje su u nama i oko nas, sve više je prisutna kod mladih njemačkih pjesnika, pa tako i kod ovog pjesnika koji se u toj spirituelnosti traži i nalazi. Na pozadini tihih i istovremeno blistavih ruševina manastira, gdje je pesnik našao tlo, samospoznaja postaje kod njega stvarnost. Ovaj pjesnik kao da je uvijek zaljubljen i opijen pićem s Božjeg izvora, kako i sam kaže: *Opijen srećom/ plešem van svijeta i sebe/, čim se napijem iz Božjeg izvora...*

Anselm Retclaf i u stvarnom životu često zapleše u znak zahvalnosti Stvaraocu svega, presretan što postoji i što Mu je dao da osjeti i vidi Njegove kreacije i ljepote. Pjesnički je Anselm je s takvom zahvalom i srećom zaplesao i na Starom mostu u Mostaru, opčinjen ljepotom spoja: sunca, kamena i rijeke. Zato nije ni čudno da i u pjesmama ovaj pjesnik pleše dušom i srcem.

Kiša

Kad sam te konačno pronašao
Na našim usamljenim putima
Srce mi je čitavo plamtjelo
Samo silna kiša je to mogla ugasiti
U noći, kad sam ponovo mislio na tebe
U duši sam se naglas od radosti smijao
I posvuda vidio curenje kiše
Po pismu koje je poslato kao odgovor
Na pitanje, da li me ili kako voliš
Pritajen osta ipak ovaj odgovor
Ja sam ga dugo živio i volio:
Zašto to biće u tebi tako želi.
Kapi kiše hvatam u ruci -
I puštam da se po njoj razlivaju
Jer one su slobodne i ostaće to
Baš kao što samo tebe dodirujem u srcu
Uz skandiranje tišine: samo jednostavno, budi!
I tako opet plešeš iz noći u noć
Sa svojim svjetlom, tamnoplavim kao eter
Ja sam beskrajno zaljubljen, slobodan sam u svom biću
Ovu pesmu moje ljubavi izlijevam tebi
napokon...

Kvintesencija

Ja nikoga ne mogu od iskustva, koje
neko po svetu doživi, sačuvati, jer
sve je spontano. Biti otelotvoreno biće,
potpuna je iluzija, kao što sam Ja
potpuno besprijekoran, uvijek bio.
U gruboj sjeni slike blage lipe
srcoliki listovi svijetle kao mrlje po tvom čelu,
kosmos u njemu se ne može po svijetu više
izgubiti. On je začetnik svih svjetova,
dok tvoja tjelesna snaga pod hrastom
i lipom kao u šatoru miruju. Zašto bi ti
nebeski svod ili nešto ispod njega za tvoju
sudbinu grdio?

Otkucaji tvog srca su mirni kao i tvoji
Treptaji očiju, isto tako mirno kao kosmos
iza tvog čela; u unutrašnjosti. Centar
tvog osećaja u sredini tvojih grudi i
leđa tvojih moćnih i vitkih, svjetluca
smaragdno zelen poput vjetrovite šume
u svojoj životnoj zahvalnosti. Opijen srećom plešem
van svijeta i sebe, čim se napijem iz
Božjeg izvora — trećeg srca Hridajama!
Ako tako hoćeš, i ti nađi, mlada dušo,
Izvor tvog svjetlucanja nepogrešivo nepromjenjivog.
Da, istina je, ti si to, što jesi. Sunčano jasno
u ogledalu tvoga bića tvoja karma se rastvara.
Ti nisi ogledalo, nisi svijest...
U kapima teče izvor; ti si tu, gdje
nepristupačan je bio početak svih stvari – Prije svega.
Istina je - tu si ti, samo tu!

Božji vrhovi

Nekada su ovdje bile livade
I leptiri u vazduhu
Koji se spuštahu na lišće
A pčele nosahu miris cvijeća.

Ovdje, na ovim iznijetim visinama
Kad bi sunce zalazilo
šaputali bi blago naleti vjetra
I počele bi noćne pesme životinja.

Čovek je ovde samo gost
A ipak pokorava sve pod sobom
On je nemiran od žurbe
U svojoj ludoj iluziji -

Da li je morao sve da očisti
Nije vidio bajku i magiju
To bi ustoličeno iznad rijeka
Već sa prvim sunčevim zrakom.

Ali on zna, sluteći u svom srcu
 Greben govori o svojoj pravoj prirodi
 Čini se besmrtn, izvan svake smrti.
 Priroda, utire svoj put kao sunce
 Svetluca na livadama, čista i putena
 Budi se i spava blaženo sa zalaskom sunca.

Gabriel Volkenfeld rođen je 1985. u Berlinu. Studirao je germanistiku, opštu i komparativnu književnost, te ruski jezik i književnost u Berlinu, Estoniji, Rusiji i Ukrajini.

Radi kao profesor njemačkog jezika, a od 2015. organizira kao projekt-menadžer Internacionalne susrete mladih. Od 2013. objavljuje prozu i liriku u antologijama.

U svom debitantskom romanu *Mi propangadisti* obrađuje svoje doživljaje u ruskoj gej zajednici.

Njegov drugi roman *Babilonski repertoar* (2021) govori o životu jevrejske porodice koja se proteže kroz tri generacije i četiri zemlje. U isto vrijeme objavljuje knjige poezije: *Izraelski album*, te *Magloviti atlas. Ukrainski album*. S debitantskom knjigom poezije: *Pjeskovita oaza*, u izdanju uzdavačke kuće „9-ti red“, Berlin, 2020. počinje da osvaja nagrade. Osvojio je prvu nagradu na pjesničkom konkursu Stefan Helšer & Geest Verlag, zatim nagradu Hans-Majnke za poeziju mladih 2021., te nagradu Ulrih Grasnik 2022. Iste godine, znači 2022. odabran je kao stipendista za gradskog pisca u Gelsenkirhenu.

Knjiga *Atlas magle* je ukrajinski album, gdje nas Volkenfeld kao turistički vodič ili svjedok mnogih vremena vodi svojom vrlo ličnom preokupacijom Ukrajinom, njenom burnom prošlošću i sadašnjošću. U Odesi prisustvujemo jevrejskom venčanju, u Podoliju upoznajemo narodnog pesnika Ševčenka, u Sumiju srećemo starije recepcionere u spavaonici, a u jednom karpatskom selu navijamo za puževe koji se takmiče na stazi s preprekama...

Ovdje ćemo predstaviti Gabriela Volkenfelda sa tri odabrane pjesme iz knjige: *Pjeskovita oaza* u kojoj se nalaze 27 pjesama. Ova knjiga je šarenilik put kroz lirske prostore Izraela, gdje je 27 pjesama posvećeno različitim gradovima: Jerusalemu, zarobljenom u tri velike religije, Tel Avivu, divljim i hedonističkom, Berlehemu koji je automobilima preplavljen i gdje pristižu, kako kaže autobusi sa turistima „u pogrešnom vijeku skrenuti“ i gdje „Hodočasnici brišu zvezdi vrhove,/ prekrivaju poljujcima svoje spasenje“, dok „mi licemjerni posmatrači im se pridružujemo,/ uvijek u strahu, da što ne propustimo,/ zašta nismo znali, da će nam trebati.“

Gabrijel vodi čitaoca svojom moćnom poezijom i kroz prašnjave pustinjske gradove ili mirne gradiće zaprepaštene potocima hodočasnika, kao što su: Java, Petah Tikva, Betelhem, Cezarea, Akon, Tiberias, Haifa, Afula, Netanija i dr. Dariva nam ovaj pjesnik, koji nosi ime anđela, lirski prostor gdje se slike momenta i istorije, osjećaja i doživljaja, kroz spoj prošlosti i sadašnjosti miješaju, pokazujući nam tako razne slojeve života ovih gradova i putnika koji ih obilaze. Portreti tih gradova su šareni otisci stvarnosti, snimci i studije miljea, anegdote i komentari, album krajnje neobičnih slika, kolaži iz vrlo različitih mjesta, vremena i ljudi.

Od religijskih motiva i likova, životnih jednostavnih slika stvarnosti iz sadašnjosti i prošlosti on gradi jedan živi pjesnički grad koji u vazduhu lebdi ispred nas i koji odaje svoje stvarne konture:

Gledaj, Salome pleše oko nekog muškarca,
koji nikada nije prestao, dječak biti.
Pogledaj! Ovaj put ga je pustila da pobjegne, reče
neko u meni. Drugi odgovori: Niko
nije pobjegao svojoj sudbini. Djevica je takođe
rodila. Dječji plač čuči
gore u Kedrovoj kruni. Uskoro će čovjek
trčati u krug kao pijetao bez glave.

Imamo mi u njegovoj poeziji i muškarce u odeći šišmiša, te i Johanesa, još uvek sa glavom, kao i oligarhe u pastelnoj menopauzi, blesave anđele koji se cerekaju, sirene i cezare, pa i životnu baku Nurih, sa svojim mudrostima, koja ironično savjetuje da se iz kuće nikad ne izlazi bez knjige, čak ni do kontejnera, jer bi knjigom Hajaha mogli zamotati ribu na pijaci...

Ovaj mladi pjesnik plete svoje pjesme raznim nitima od onih koje su napunjene spiritalnom energijom, do onih svakodnevnih prašnjavih i izgubljenih putnika i stanovnika izraelskih gradova.

Toliko bogatstvo u jednoj knjižici od 32 stanice, rijetko se gdje može danas sresti.

En Kerem I

Savjeti od bake Nurit: Najvažniji sastojak
kod kuhanja je vrijeme. Voljenu osobu nadom
nahranite, sa komplimentima napunite, sa medom
isfiksirajte. Nikada ne izlazite iz kuće bez knjige,
čak ni do kontejnera. Poezija prije proze.

Izrael Hajom, da zamotate ribu. U raj
uvijek ulazite preko stražnjeg ulaza,
čokoladu za hitnu potrebu u prtljagu imajte,
u slučaju da vam cinkarenje prijeti,
ti mali brbljivci u anđelskom kostimu,
slane stvari ostavite za Serafine. Vremenske petlje
prihvatite, npr. ako trudna Djevica
ponovo sjedne sa svojim rođakom u En Keremu i
osvježi se vrčem magarećeg mlijeka, a Johanes,
još sa glavom, krsti, na nekoj drugoj tačci
u prostorno-vremenskom-kontinuumu, jedna
Pokajnica, mi, okruženi crkvama, u strahu
ukazanja svetih povratnika, pokušavamo turističke
tokove da izbjegnemo a opet završavamo na
izvoru. Ne punimo vodu. Mi ne namjeravamo
da postanemo sveci. To se ne izapira,
ovog sijanja se pak, ne možeš
ponovo riješiti.

En Kerem II

Uzmite zraka, kao da ovaj pejzaž jednostavno
udahnete. Iz Evrope i Azije doseljene
vrste, autohtone sestre, u igličastim haljinama,
steznicima bez ukrasa, svako drvo u svom
zelenilu. Kuće, razbacane po brdima, koze iz
kvarca. Neko u meni kaže: Ja bih mogao da živim ovde.
Neko odgovara: Dijelovi tebe su uvek
u bjekstvu. Ti jedva čekaš da budeš
protjeran. Gledaj, Salome pleše oko
nekog muškarca, koji nikada nije prestao, dječak biti.
Pogledaj! Ovaj put ga je pustila da pobjegne, reče
neko u meni. Neko odgovori: Niko
nije pobjegao svojoj sudbini. Djevica je takođe
rodila. Dječji plač čuči
gore u Kedrovoj kruni. Uskoro će čovjek
trčati u krug kao pijetao bez glave. Neko u meni reče:
Ja bih mogao ovdje da živim. Spreman sam, pejzaž
da postanem. Ti? Ti ne možeš čak,
ni leptira da upitaš za put.

Betlehem

Ispleteni put, automobilima krcat,
pristizanje autobusa sa turistima, u pogrešnom
vijeku srenuti: Hodočasnici brišu zvezdi
vrhove, prekrivaju poljupcima svoje spasenje.
Mi licemjerni posmatrači im se pridružujemo,
u uvijek u strahu, da što ne propustimo, zašta nismo
znali, da će nam trebati. Prljavo
naselje, vile zabačene, trgovci
na pijaci štede svoj glas, prepuštaju
boksu vrištanje. Jedan mi poklanja
punu šaku šljiva. Za tvoje oči, kaže.
Šta da od tebe napravimo na ovom drugom
jeziku? Da li da te obučemo u deminutivu ili
da ti odsiječemo jedan slog? Protiv kojih se
imenjaka moraš izboriti? Ništa
slično. Jednostavno sam iz mode.
Nebo na slikama posivljuje.
Opijen oblacima tamjana tetura se
jedna griješnica natrag u ovu nesvetu
svakodnevicu. Kamion za smeće joj uzimaju prednost u vožnji.
U radionici nedaleko od Crkve rođenja,
jedan arapski dječak rezbari stoto dijete
Isusa.

Stefen Marciniak rođen je u Stralsundu. Studirao je Kulturologiju na Humboldt univerzitetu u Berlinu i tu ostao živjeti i stvarati, te raditi kao urednik, izdavač, antikvar, pisac, pjesnik... Napisao je *Efebske novele*, *Hilas ili Pobjeda nimfe*, *KYPARISSOS ili Dar orakela*, *PHAETHON ili Put sunca*, te tri toma poezije: *Eolski zvuci harfe*, *Arhandeoski natpjevi* i *Prinčeva skloništa* (2022). Radio je na književnim priložima za preko 35 antologija. Urednik je pjesničke edicije *Otmica u antici*. Do sada je to 12 tomova. Suorganizator je Književnog grčko-njemačkog festivala, urednik Salona književnih večeri Vilmersdorf, inicijator Hans-Majnke-nagrade za poeziju mladih, član Kruga autora Plesse, član Klaus-Man-inicijative Berlin, te Paul-Ernst-Društva.

Bajke su bile te koje su ga najprije fascinrale i uvele u svijet mitosa i lirike, a nakon toga Šekspirove drame ili Herman Heseov roman *Narcis i Zlatousti*. Putovanja po cijelom svijetu su mu zatim otkrivala mnoga skrivena i za pogled rasprostranjena mjesta.

Stefen piše o grčkim mitovima i božanstvima, ali u pjesmama knjige *Prinčeva skrovišta*, knjizi iz koje izdvajamo tri pjesme, on s lirskim egom traži za svojim izgubljenim princom, koji može biti izum, citat, mitos prognan u daleka vremena ili prostor koji je ovozemaljskom gotovo nedostupan. Pjesnički ego kod njega je nekad tako sakriven u anđeoskom cvijetu, a nekad i u cvijetu soli, vatre ili snijega. Inspirisan klasičnim tonskim pjesmama, uglavnom nordijskih kompozitora, autor često prevodi muziku u riječi – simbiozu zvuka koji čuje i osećanja u njemu pretaču se u poeziju.

Bijeli

Takvi bi trebali biti!
 Poput svježeg snijega –
 Njihova se pojavljuju krila
 U drhātu
 Poput novorođenih oblačića
 Gomila oblaka
 Ko ih je prvi ugledao
 Ko ih sad gleda, dok ih on doziva?
 Da li će je možda vidjeti?
 U snježnom snu bezbroja oblaka?

Bijela kao nova posteljina
 Trebala bi joj makar odjeća biti
 Svjetlucava, oscilirajuća
 Da jedva u to može povjerovat pogled
 Ko ju je stvarno vidio
 Njihove zjenice jarkih boja
 Na snježnom zamućenju
 Očnih jabučica
 Ispred najbjeljeg mramora
 Antičkog hrama.

Ljiljano-bijeli pernati ogrtač
 Nekada pjevajućeg labuda
 Koji usamljen
 O izgubljenom pratiocu
 Sanja i vršti –
 Tako je sve zavejano u snijegu
 Kao krila

Ovog nikada ne dokazanog
Bića iz snova
Koje mi nazivamo anđelima.

Vatreni cvijet

Iz vulkana · iznenada probuđen · klizi
Sporo · sa fontanama crvenog plamena
Lava niz iscrpljenu planinu.

Odavno je uništena tvoja palača u moru vatre
Čini se da si nepovratno izgorila u tome
A sa tobom moja grozničava žudnja.

Vatreni cvijet u tvojoj kosi s velom
Plamti kroz kovrče i pršti se u iskre
u baklju se oblikuje posljednje drvo.

Kameni cvijet

U golim klisurama besputnih planinskih lanaca
skačem luđački · s kamena na kamen
k zalazaku sunca · ne pronalazeći ni traga od tebe.

Ni čisto bijelo ni Miere mi ne pokazuju put
ka arkadijski prohujalim životom · za mene
i tebe · dok se ne podignu bazaltne stijene:

Do kamenog cvijeta · koji formira ogradu
na devedeset devet stepenica pa do jedne kapije
iza koje zamišljam tvoje tajno ostrvo.

Zaključak

Samo sa pisanjem se ne može živjeti, ali i bez pisanja se još manje može. To je sudbina onih s Božjim darom, ili pak, prokletstvo pjesnika, sve zavisi kako ko na sve to gleda, i kako se ko snađe. Ipak, vidimo da pjesnici preživljavaju i nevremena, nastavljajući svoj, negdje u svemiru ranije im zacrtani, put. Neki se tako dobro i snađu na tom putu, hodajući čak stazama blagostanja i sreće, drugi se pak, izgube, upadnu u ponore pored tog zacrtanog puta.

Nova generacija poetsko-berlinske scene “9-ti red”, kako vidimo, uspijeva svojim načinom djelovanja opstati i ići putem punim čarolije i začaranosti. Ovakav jedan pogled ovih pjesnika kao što su Anselm, Gabriel i Stefen mogao bi biti mustra i pjesnicina koji žive na balkanskim prostorima, gdje je ranijim sistemom pjesnik bio pod krovom države, ili pak neke zajednice, u sjeni drveta koje ga je štitilo od sunca, oluja i nevremena, ali gdje možda nije baš u toj sjeni mogao da se razvija. Danas je sve otvoreno pod ovim nebom, i pjesnicima je prostrano polje. Moramo priznati da to prostranstvo može da pjesnike i olujom, kao i u pustinji pomete, ali može i da im otvori nove vidike i nove svjetove. Zavisi sve kako se ko snađe.

Zaključimo ovaj rad činjenicom da su pjesnici vizionari i da će se u novoj situaciji ipak uspjeti snaći i spasiti poeziju i knjigu. Ovo je primjer kako se to može.

Literatura:

- A. Retzlaff: Singsang (2021). *Verlag der 9 Reiche*, Berlin
- G. Wolkenfeld (2021). *Sandoasen Verlag der 9 Reiche*, Berlin
- S. Marciniak (2022). *Prinzenverstecke*

Bisera SULJIĆ-BOŠKAILO

NEW BERLIN-POETRY SCENE

Diese Arbeit stellt drei Dichter der jüngeren Generation der neuen Berliner-Lyrikszene vor, sowie ihre neue Tätigkeitsweise in der Welt der Poesie.

Dichter: Anselm Retzlaf, Gabriel Volkenfeld, Steffen Marciniak haben dieses Jahr ihr Modus des Dichterdaseins auch dem bosnischen Publikum vorgestellt und das ist auch ein Grund, weshalb sie für diese Arbeit ausgewählt wurden.

Izvorni naučni rad

UDK 32.019.5(47+57:497.16)

Boban BATRIĆEVIĆ (Cetinje)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost Cetinje

boban.batricevic@fcjk.me

SLIKA SOVJETSKOGA SAVEZA U ANTISEMITSKOJ PROPAGANDI CRNOGORSKIH KOLABORACIONISTA

Sažetak: U radu je dat pregled narativa o Sovjetskome Savezu u crnogorskoj, antisemitskoj propagandi tokom Drugoga svjetskog rata. Sovjetski Savez prikazivan je kao plod „jevrejske zavjere“ koji treba uništiti evropsku kulturu.

Ključne riječi: Sovjetski Savez, Jevreji, kolaboracionisti, Crna Gora

Još od izbijanja Oktobarske revolucije 1917. godine svijetom su kružile svakovrsne teorije o tome događaju. Jedan od najzastupljenijih mitova o Oktobarskoj revoluciji bio je onaj o zavjeri međunarodnog jevrejstva koje je zbačilo carizam i pripretilo izvozom revolucije na Zapad. Bauk antikomunizma i antisemitizma pronosili su mahom izbjegli belogardejci i ruski plemići te sveštenstvo koji su počeli naseljavati evropske zemlje. Takva mišljenja postaću izuzetno značajan dio arsenala antisovjetske i antisemitske propagande u međuratnome periodu, a naročito u toku Drugoga svjetskog rata. Pošto su jugoslovenski, a time i crnogorski komunisti koji su predvodili partizanske jedinice bili zakleti Staljinu i SSSR-u, domaća je kolaboracionistička propaganda pisala izuzetno negativne tekstove o „Sovjetiji“, plašeći stanovništvo sovjetskom praksom koja će uslijediti ukoliko Tito dobije rat. Propaganda protiv SSSR-a bila je intenzivna tokom čitavog rata u Crnoj Gori, ali su za nju karakteristične dvije faze. Prva, koja je bila zastupljena u periodu talijanske okupacije u kojoj su uglavnom kritikovani sovjetski sistem i komunizam na svim nivoima,¹ i druga, ona tokom njemačke okupacije, kad je antisemitizam postao dominantno obilježje antikomunističke propagande protiv Sovjetskoga Saveza. Antisemitizam je tokom prvoga perioda, kad je u pitanju odnos prema

¹ Viđeti: „Dvije političke zablude“, *Glas Crnogorca*, 6/19. maj 1942, br. 20, str. 2–3. Viđeti još: „Posjeta Lenjinu“, *Glas Crnogorca*, 22. mart / 4. april 1942, br. 10, str. 6. Ovaj tekst je interesantan jer se u njemu navodi tobožnja Lenjinova izjava o Karlu Marksu kao „jevrejskom buržuju“.

SSSR-u, uglavnom bio usmjeren na jevrejsko porijeklo Lava Trockog i ostalih boljševičkih glavara. I tada je važila optužba da je SSSR plod jevrejske zavjere, ali za totalitarne zločine i sadizam NKVD-a nijesu okrivljivani isključivo Jevreji, što će u periodu njemačke okupacije biti dominantna osobina antisemitske propagande. Prvi tekst u Crnoj Gori koji piše o Sovjetima u antisemitskom tonu štampan je ubrzo nakon napada Njemačke na SSSR. U njemu se navijački govori o poduzećima talijansko-njemačke koalicije i pametnome potezu da se napadne Sovjetski Savez, koji bi u suprotnome napao Evropu i uništio civilizaciju. Za SSSR se kaže da je naumio pokazati „svoje neutralno farizejsko lice“ te da je odlučnom intervencijom sila Osovine „masonsko-jevrejska međunarodna klika danas izgubila posljednju stopu Evrope“.²

U glasilima koja su bila pod kontrolom ili bliska Narodnoj upravi tokom 1944. godine biće objavljeno preko 20 antisemitskih tekstova o Sovjetskom Savezu. Uzus po kojim su ti tekstovi montirani najviše odgovara ideološkim izvoristima Dimitrija Ljotića, čije je tekstove ili odlomke iz knjiga redovno objavljivao *Crnogorski vjesnik*. Štoviše, ono što je objavljeno kao iščupak iz Ljotićeva opusa pod naslovom „Upamtimo!“ u pomenutim novinama skica je svih narednih tekstova o SSSR-u koji će se intenzivirati kako saradnicima okupatora bude postajalo jasno da je poraz njihovih zaštitnika sve bliži. U tome se Ljotićevu odlomku kaže:

Niko ne može shvatiti zlo boljševizma, ko ne shvati njegovu vezu sa Jevrejstvom. Boljševizam kao marksizam ima zadatak da razbije organsko jedinstvo svih nejevrejskih naroda (...) Sovjetija, pak, kao tvorovina boljševizma je tvrđava i laboratorija svjetske revolucije (...) A i jednu i drugu ulogu boljševizmu su dali Jevreji, jer je to jedini način da se ostvari njihov pedesetovjekovni san o vladavini Izrailja nad svima ostalim narodima...³

Antisemitski narativi o Sovjetskom Savezu, ugrubo odijeljeni, disperzirani su u dva pravca. Jedan se odnosi na vezu jevrejstva i ruskog boljševizma, dok se drugi isključivo bavi životom u SSSR-u i funkcionisanjem sovjetskog sistema kojim u potpunosti upravljaju Jevreji. Boljševizam i jevrejstvo predstavljani su kao sinonimi. Optuživani su da žele uništiti Evropu, da se koristeći prijetvornom mimikrijskom taktikom uspijevaju zavući u sve pore društva odakle uništavaju narode. Kako bi to potkrijepili, crnogorski antisemiti navodili su jevrejsko porijeklo svih važnijih komunista od Karla Marksa do čelnika ruske revolucije i poznatih evropskih ljevičara.⁴ Postanak boljševizma videli

² *Glas Crnogorca*, 9. jul 1941, br. 8, str. 1.

³ Ljotić, Dimitrije, „Upamtimo“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.

⁴ Videti: „Židovi i boljševizam“, *Crnogorski vjesnik*, 6. april 1944, br. 33, str. 3. U tekstu se

su isključivo u navodnim finansijama jevrejskih bankara. Kao dokaz za to navođen je „jedan spis prvog šefa obavještajne službe francuske vlade u Vašingtonu od 1919.“ u kojem se nalazi spisak bankarskih imena koja su „finansirala“ crveni oktobar.⁵ Trudeći se da što ubjedljivije djeluju, urednici kvislinških glasila u Crnoj Gori nastojali su objaviti pisanja tobožnjih dezertera iz Crvene armije koji su prebjegli na njemačku stranu. U takvim tekstovima njemački Rajh je predstavljan kao jedini snažni takmac SSSR-u jer „njemački društveni poredak protivstavlja boljševizmu zdravu naciju i zdravi socijalizam“.⁶ U jednom od takvih napisa tvrdilo se da snaga boljševizma koji je od SSSR-a uspio napraviti silu leži u izrabljivanju naroda putem strogog terora i tajno-policijske kontrole. Tvrdeno je da su jedino Jevreji izuzeti od teških poslova, pogotovu jevrejske žene.⁷ Jevreji su optuženi da su stub staljinističkog režima i da pokrivaju sve važnije funkcije u boljševičkom sistemu koji je upravo stoga nehuman. „Dezerteri“ u *Crnogorskom vjesniku* piše: „Iz Njemačke su proćerani Čivuti, te bolesne bakterije ljudskog društva, u SSSR oni vladaju na svim položajima državnog aparata. Država u kojoj upravljaju Čivuti naravno, ne može dati ruskom narodu pravične zakone po kojima bi se upravljali, niti srećan i moralan život.“⁸

kaže: „Evo dokaza: Karlo Marks koji je ustvari Ben Mardohaj i Ferdinand Lasal – Faj Laj, pretstavnici su komunističke ideje u Rusiji. U 1903. godini vođe revolucionarnog pokreta u Rusiji bili su Jevreji. U 1918. godini na čelu pokreta takode su stajali Jevreji: Bronštejn-Trocki, Zinovjev-Apfelbaum, Jagoda-Geršel koji je kao šef GPU poubijao milione Rusa; Ilija Erenburg koji je u svojim pjesmama opjevao ubijanje ruske inteligencije (...) Litvinov-Finkelštajn, sovjetski diplomata; Jevrej Majski – diplomata u Londonu, Kaganović – ministar ruskih finansija i desna ruka Staljina. Dakle Židovi i samo Židovi! Guberman Jaroslavski, ministar vjera, ne dira samo židovske crkve i groblja, ali je hrišćanske crkve sve pozatvarao. Svi viši činovnici Sovjetske Unije su Židovi i zato oni žele pobjedu Sovjeta. Mađarska – 1918. godine glavni pokretač bio je Bela Kun – Židov, koji je poubijao na hiljade mađarske inteligencije i koji je trpio u svojoj blizini samo Židove. Španija – 1936. godine buknuo je građanski rat. Ilija Erenburg odmah putuje tamo iz Moskve na čelu kome-sara Židova i sije „novu kulturu“ u Španiji. Leon Blum iz Francuske pomaže novčano crvene španske čete. Partizani – desna ruka Tita i potpredsjednik njegove vlade je španski Židov Moša Pijade, koji je bio učesnik u građanskom ratu u Španiji i koji sada primjenjuje na tlu Jugoslavije svoje čisto boljševičke metode. Oko njega je puno Židova iz svih mjesta Jugoslavije, pa čak i iz Rusije.“

⁵ „Boljševici i Jevrejstvo“, *Bokeški vjesnik*, 20. septembar 1944, br. 9, str. 2.

⁶ Ratov, N., „U čemu je sila boljševizma?“, *Crnogorski vjesnik*, 8. jul 1944, br. 58, str. 1. I putem rubrike kratkih vijesti iz svijeta pokušavala se stvoriti slika o tome kako i evropsko javno mnjenje ima slična zapažanja o Njemačkoj kao jedino kadro da se suprotstavi judeo-boljševizmu. Viđeti: *Crnogorski vjesnik*, 2. mart 1944, br. 18, str. 3.

⁷ Ratov, N., „U čemu je sila boljševizma?“, *Crnogorski vjesnik*, 8. jul 1944, br. 58, str. 1.

⁸ Isto.

Znajući za vezanost crnogorskoga naroda za kult Rusije, propagandisti antisemitizma isticali su da je ruski narod zarobljen od strane sistema kojim vladaju Jevreji, a koji propovijedaju lažni – „boljševički panslavizam“.⁹ Sovjetski Savez portretisan je kao tamnica Slovena te je isticano da diskurzivni panslavizam koji propovijedaju komunisti nije ništa drugo do obmana i zavodjenje. Da je SSSR antipravlavljan, dokazivalo se time što je za ministra vjera u toj državi postavljen „prvobezbožnik“, „Jevrejin Poljanski“.¹⁰ Kolumnista Božidar Marković pisao je kako su najveće žrtve komunista Jevreja – slovenski narodi, naročito Rusi. On je pomenuo Katinski pokolj i naveo da je u njemu stradalo 12.000 Slovena. Pozvao je na razmišljanje o misiji Josipa Broza i njegovih komunista. Kako je kazao, uloge su ponovo podijeljene: „žrtve su opet Sloveni – Srbi, a dželiti – međunarodni jevrejski ološ, koji nikakve veze sa slovenstvom nema i nikada je nije imao“.¹¹

Istorija i funkcionisanje sovjetske države usko je vezivana za Jevreje. Jedan od „dokaza“ koji je rabljen u tvrdnjama da Oktobarska revolucija „nije rusko djelo, već jevrejsko, jeste mučenička smrt cara Nikole II i njegove nevine porodice“.¹² Začeci prve zemlje „radnika i seljaka“ pripisani su kabalističkoj zavjeri koja je među revolucionarima tobože imala svoje agente. *Crnogorski vjesnik* objavio je da su neka „prljava i razvratna bića“ svojom „poluinteligentnom rukom na jevrejskom žargonu“ u sobi će su ubijeni članovi porodice Romanov ispisali jevrejske stihove „Valtazara su noćas / ubili njegovi podanici“. Krunska činjenica koju su crnogorski antisemiti uzimali kao potvrdu da iza svega stoje Jevreji jeste to što se u „južnom uglu sobe“ nalazio ispisan kabalistički znak „S S U“ koji „je tek 1925. godine rastumačio francuski učeni arheolog Evel (...) po njemu pravo značenje ovih tajnih znakova je: 'Ovdje je po volji tajnih sila Car bio prinešen kao žrtva radi propasti države.“¹³ Ubistvo cara bilo je potrebno Jevrejima kako bi u Rusiji uspostavili „vlast Judeja“ jer sada „četiri miliona Jevreja vlada nad 190 miliona Rusa“ dok su „60% komesara i krupnih partijskih ljudi (su) Jevreji“. Utemeljenja za ta razmatranja nalažena su u knjigama Henrija Forda (Henry Ford), koji je uveliko citiran i uziman kao autoritet iz date oblasti.¹⁴ Planovi za carevo ubi-

⁹ Marković, Božidar, „Boljševički panslavizam“, *Crnogorski vjesnik*, 3. avgust 1944, br. 65, str. 1.

¹⁰ *Crnogorski vjesnik*, 4. jul 1944, br. 57, str. 3.

¹¹ Marković, Božidar, „Boljševički panslavizam“, *Crnogorski vjesnik*, 3. avgust 1944, br. 65, str. 1.

¹² „Kome je bila potrebna smrt ruskog cara Nikole II.“, *Crnogorski vjesnik*, 4. april 1944, br. 32, str. 2.

¹³ Isto.

¹⁴ „Pad ruskog cara, kad se bliže posmatra, djelo je Jevreja. Kad se u Nju Jorku doznalo za ovaj događaj, on je izazvao neobičnu radost, piše Henri Ford u svojoj interesantnoj knjizi 'Međunarodno jevrejstvo'. – 'Jedan čuveni govornik, ne Jevrejin, je u svom govoru

stvo postojali su od ranije, a antisemiti iz *Crnogorskoga vjesnika* nalazili su ih u neakvim brošurama koje su objavljivane u Poljskoj a prodavane širom Evrope još prije Prvoga svjetskog rata. Plan za carevo smaknuće Jevreji su donijeli i zbog procesa protiv jednog ruskog Jevrejina kojemu je suđeno za ritualno ubistvo.¹⁵ Navodno su Jevreji objavili: „Kakav god bio ishod sudskog procesa – za rusku vladu nema više spasa. Tako je riješio jevrejski narod.“ Crnogorski kolaborantski medij to je okvalifikao kao „pravi jezik kojim je progovorilo međunarodno jevrejstvo naljućeno time da se našla jedna hrišćanska vlada koja je stupala u zaštitu hrišćanskog djeteta, kojega su zaklali Jevreji.“¹⁶

Najžešći antisemitski narativ protiv SSSR-a bio je zastupljen u višemjesečnom serijalu nepotpisanih tekstova „Zašto sam neprijatelj boljševičke vlasti?“ publikovanom u *Crnogorskom vjesniku* tokom ljeta 1944. godine. U njima su prezentovana iskustva staljinističkoga režima, terora i prakse. Mnoštvo informacija o sovjetskoj stvarnosti bilo je tačno, no za sva zla koja su trpjeli sovjetski narodi antisemitska propaganda u Crnoj Gori optuživala je Jevreje. Posebna pažnja posvećivana je konceptu gulaga i hapšenjima pretpostavljenih neprijatelja sovjetskog sistema. U šestom nastavku serijala otpočinje direktno okrivljavanje Jevreja za stradanje naroda u SSSR-u. Tu se tvrdi da u sibirske logore pritvaraju sve nacionalnosti osim jevrejske. Nepotpisani autor optužuje Jevreje da su najzagriženiji nacionalisti i da je plod njihova širenja uništenje drugih naroda. „Stotine hiljada ljudi osuđene su zbog antisemitizma, ali niti jedan jedini Jevrejin nije povučen na odgovornost zbog antislavizma ili anticarizma. 'Svetost' Jevreja pričinja se čudnovatom. SSSR je postao tamnicom za svaki narod, osim jevrejskoga.“¹⁷ Sedmi nastavak serijala najotrovnije govori o Jevrejima – kao o skitačkome plemenu koje je „čvrsto povezano u jedno nacionalno klupče kao džinovska masa zmija, kao džinovska masa crva što nagrizažu drvo“. Taj „skitački život“ Jevreji su okončali dolaskom u Rusiju, đe su uspostavili svoju komunističku otadžbinu, zauzeli štampu, pozorište, muziku, zapravo sve vidove života, infiltrirajući se u rusko

mного hvalio poznatog američkog građanina, bankara milijardera Jakova Šifa, zato što je on pripremao pad cara, novcem sa kojim se vodila propaganda među ratnim zarobljenicima (...) Vidimo – piše dalje Ford – da je fakat postao opštepoznat samo kada je zamisao potpuno uspjela. Ne treba zaboraviti i to da je čin crvene zavjere (...) izvršen od strane sovjetskih komesara, koji su skoro svi bili Jevreji. Ono što je otpočeo američki finansijer – Jevrejin, završili su sovjetski komesari – takođe Jevreji.“ Izvor: „Kome je bila potrebna smrt ruskog cara Nikole II.“, *Crnogorski vjesnik*, 4. april 1944, br. 32, str. 2.

¹⁵ „Kome je bila potrebna smrt ruskog cara Nikole II.“, *Crnogorski vjesnik*, 4. april 1944, br. 32, str. 2.

¹⁶ Isto.

¹⁷ „Zašto sam neprijatelj boljševičke vlasti?“ (VI), *Crnogorski vjesnik*, 5. avgust 1944, br. 66, str. 2.

društvo uzimanjem ruskih prezimena. „U SSSR vlada javno jevrejsko nasilje. Nasilje grubog, nečistog drskog naroda koji je izgubio svoj jezik i svoju državu, koji nema ništa osim mržnje prema svemu što nije jevrejsko, osim bezgranične oholosti i osjećaja svoje nadmoći (...) Narodni sarkazam iz vremena antijevrejskog seljačkog ustanka u Ukrajini stvorio je poslovicu 'Jevrejin je samo pečen dobar'.“¹⁸

Poseban akcenat u ovome serijalu stavljen je na funkcionisanje zloglasne sovjetske tajne policije NKVD. Tvrdeno je da su *enkavedeovci* uglavnom Jevreji, da je to njihova služba koja im služi da terorišu Ruse.¹⁹ Misterizacija jevrejske moći pojačavana je tvrdnjama da i sam „Staljin je izvršilac njihove volje. Staljin je sluga jevrejstva.“²⁰ Za masovna hapšenja sovjetskih građana u crnogorskim glasilima koristio se termin „čivutska mobilizacija kažnjenika“.²¹ Lični opisi *enkavedeovaca* sadržali su sve komponentne antisemitske stereotipizacije kao naroda koji je fizički ružan i uz to sadističke naravi. Opisujući isljedničku proceduru i torturu tajne sovjetske policije, jedan prilog iz *Bokeškog vjesnika* ovako govori o ispitivačima:

Ispred nje, pognut, stajao je jedan čovjek; njegov kukasti nos i pala, prorotka kosa davala im je izgled tice-grabljivice. Bio je u uniformi (...) poznah ga: Sakovski, oblasni šef NKVD (...) Njeni su krici bivali sve tiši i najzad umukoše. Jevrejin još nije bio zadovoljan (...) Njegove se

¹⁸ „Zašto sam neprijatelj boljševičke vlasti?“ (VII), *Crnogorski vjesnik*, 5. avgust 1944, br. 66, str. 2. U tekstu se još kaže: „Jevreji su u trgovini uvijek imali većinu, ali među prognanim i strijeljanim bivšim trgovcima, tvorničarima i bankarima Jevreji zauzimaju najskromnije, najneznačajnije mjesto. Stoprocentni Jevrejin, koji se nije udaljio od svojih saplemenika neće dospjeti u Sibir kao izgnanik. Ako on dospije u Sibir, jedino će kao šef izgradnje ili kao načelnik logora. Boljševički sistem je – plod jevrejskog rada. On je organizovan u potpunosti u njihovom interesu. Istrebljivanje nacionalnog lica drugih naroda je takođe njihovo djelo. Izvrtanje istorije je njihovo djelo. Lažljiva spoljna politika je njihovo djelo. Bestidna laž sovjetske agitacije, štampe i umjetnosti – sve je to plod njihovog rada (...) Narodno ogorčenje protiv Jevreja je veliko. Ono je niklo već odavno. Narodi koji naseljavaju Rusiju su u stara vremena na jevrejsko laktaštvo odgovarali batinama i ograničavanjem jevrejskih prava (...) Borba protiv jevrejskog nasilja mora biti provedena u okviru opštedržavnom. Boljševički sistem je – sistem jevrejskog nasilja i on isključuje svaku mogućnost ma kakve borbe protiv jevrejstva. Ja sam neprijatelj jevrejske tiranije. Ja sam neprijatelj boljševičke vlasti!“

¹⁹ „Zašto sam neprijatelj boljševičke vlasti?“ (VIII), *Crnogorski vjesnik*, 12. avgust 1944, br. 68, str. 2.

²⁰ „A ko sjedi iza Staljinovih leđa? Ko ga podržava? Jevreji! Staljinovo ime, ime dželata, tiranina, izdajice, ućice u budućnost kao jedno od najpodlijih imena u istoriji. Boljševički poredak je poredak diktature, tiranstva Staljina Džugašvilija, slavljenika i izrazitelja jevrejske volje.“ Izvor: „Zašto sam neprijatelj boljševičke vlasti?“ (VIII), *Crnogorski vjesnik*, 15. avgust 1944, br. 69, str. 3.

²¹ I. S. A., „Kolimski 'mutavci'“, *Lovćen*, 4. oktobar 1944, br. 2, str. 2.

usne bezglasno razvukoše i odvratani, životinjski smeh zaori se odjednom sobom.²²

Da bi antisemitski koncept bio potpuno zaokružen, u sve te predstave o NKVD-u kao oruđu Jevreja valjalo je umetnuti i osnovni motiv torture. Antisemiti Crne Gore videli su ga u pohlepi za zlatom, tvrdeći da boljševički teror donosi ogromne prihode iz rudnika zlata širom SSSR-a.²³ Oni su tvrdili da je zbog torture u Sovjetskom Savezu nezadovoljstvo masa ogromno te obavještavali crnogorsku javnost kako se unutar Crvene armije i u njenoj pozadini formirala ozbiljna antikomunistička oficirska organizacija koja ima veliki broj simpatizera i koja poziva na likvidaciju sistema NKVD i udaljšavanje Jevreja s državnih i gazdinskih položaja.²⁴

Jevrejska pohlepa bila je krivac za početak Drugoga svjetskog rata, prema pisanju kolaboracionističke štampe. Za širenje ratnohuškačke propagande u SSSR-u krivljen je i moskovski rabin koji je pozivao Jevreje da se mole bogu za pobjedu Crvene armije.²⁵ Sve sovjetske medije još od prevrata 1917. godine držali su Jevreji, pisao je jedan anonimni dopisnik *Crnogorskoga vjesnika*. On je tvrdio da u listu „Izvjestija“ ima 18 Jevreja među glavnim saradnicima lista; u „Komsomolskoj Pravdi“ 22; u „Trudu“ 17, a da glavnu telegrafsku agenciju TASS drži Jevrejin Umanski i da je potpuno „čivutizirana“.²⁶ I ostale važne listove poput „Krasnaje zvezde“ ili vodeće „Pravde“ vodili su, kaže, Jevreji. Od sovjetskih umjetnika koji su propagandno veličali sovjetsku borbu na globalnom nivou posebna meta antisemitskih ispada bio je sovjetski pjesnik Ilja Erenburg. Optuživan je za promovisanje palikućstva i uništenje „Evropejaca“.²⁷ Kao pandan piscima poput Erenburga crnogorski su antisemiti promovisali antisemitizam ruskog klasika Fjodora Dostojevskog. Neke njegove navode o jevrejskom narodu oni su smatrali pravom slikom Jevreja i međunarodnog jevrejstva, nazivajući ga pritom ocem slovenstva. Razmatranja o Jevrejima kod Dostojevskog videli su kao posljedicu toga „jer je ovaj satanski plan Jevreja osjetio na svojoj koži.“(?)²⁸

²² „Jedna noć užasa“, *Bokeški vjesnik*, 9. septembar 1944, br. 6, str. 2.

²³ I. S. A., „Moskvi treba zlata“, *Crnogorski vjesnik*, 17. septembar 1944, br. 77, str. 2.

²⁴ A., „Antikomunističke organizacije u pozadini sovjetske vojske“, *Crnogorski vjesnik*, 4. jul 1944, br. 57, str. 4.

²⁵ *Crnogorski vjesnik*, 4. maj 1944, br. 43, str. 4.

²⁶ „Pravi lik sovjetske štampe“, *Crnogorski vjesnik*, 9. septembar 1944, br. 76, str. 1.

²⁷ „Odogovor Iliji Erenburgu“, *Glas Boke*, 26. decembar 1944, br. 3, str. 4. U tome odgovoru se još kaže: „Bez isključenja Jevreja, budućnost nikada neće biti mirna. Problem Jevreja ne može se točno pustiti a da se o njemu ne povede računa. Od sovjetskih palikuća može se osloboditi samo otvoreno i čvrstom borbom. Mi niti jedan trenutak ne sumnjamo u to da će iz rata koji su raspirili Jevreji i Izrainjstvo na svaki način izaći pobijedeni.“

²⁸ T. R. A-nin, „Dostojevski o jevrejstvu“, 16. septembar 1944, br. 8, str. 2. Sličan manevar

U toku mandata Narodne uprave u Crnoj Gori su rasturane i antisovjetske brošure koje su suštinski bile antisemitskog karaktera. Jedna, štampana u Beogradu 1944. godine pod naslovom *Narode na okup! Evropo probudi se!*, najvjerovatnije potiče iz nedićevsko-ljotićevske antisemitske produkcije koju je Narodna uprava u Crnoj Gori svesrdno promovisala.²⁹ U brošuri se u nacističkom maniru daje pregled najezdi neevropskih naroda na Evropu od Huna, Arapa, Mongola, Turaka i „sada“ boljševičkih hordi. Borba za uništenje Evrope vodi se zbog podsticaja međunarodnog jevrejstva koje svijetu želi namće robovske okove.³⁰ Po mišljenju sastavljača brošure, u posljednjih 3.000 godina nema naroda koji s Jevrejima nije imao rđavo iskustvo. „Pojevrejčene“ zapadne sile u koaliciji s „internacionalnim jevrejskim marksizmom“ u boljševičkoj Rusiji optužene su za izdaju evropske kulture i civilizacije. Staljinističke čistke i policijski teror u SSSR-u nazvani su „jevrejsko-boljševičkom perverznošću“.³¹ Konzumeri brošure upućeni su na komunističku opasnost ukoliko ne pobijedi njemačka vojna sila – uspostaviće se sistem đe Jevreji „bičem teraju i nagone“ i u kome će plodno žito ići u ruke „stranog Jevrejina“ jer „Judina je gramživost nezaježljiva!“

Citirana bibliografija:

- A., „Antikomunističke organizacije u pozadini sovjetske vojske“, *Crnogorski vjesnik*, 4. jul 1944, br. 57, str. 4.
- Ljotić, Dimitrije, „Upamtimo“, *Crnogorski vjesnik*, 12. januar 1944, br. 3, str. 3.
- Marković, Božidar, „Boljševički panslavizam“, *Crnogorski vjesnik*, 3. avgust 1944, br. 65, str. 1.
- *Narode na okup! Evropo probudi se!*, Beograd, 1944, str. 2 i 4.
- Ratov, N., „U čemu je sila boljševizma?“, *Crnogorski vjesnik*, 8. jul 1944, br. 58, str. 1.
- S. A., „Kolimski 'mutavci'“, *Lovćen*, 4. oktobar 1944, br. 2, str. 2.
- S. A., „Moskvi treba zlata“, *Crnogorski vjesnik*, 17. septembar 1944, br. 77, str. 2.
- T. R. A-nin, „Dostojevski o jevrejstvu“, 16. septembar 1944, br. 8, str. 2.

zabilježen je i u propagandi uperenoj protiv zapadnih Saveznika, đe su takođe antisemitske parole pripisivali poznatim engleskim ličnostima. Viđeti: *Glas Boke*, 26. februar 1944, br. 3, str. 4.

²⁹ Arhivsko-bibliotečko odjeljenje Narodnog muzeja Crne Gore (ABO NMCG), Fond: Originalna dokumenta muzeja NOB-a, f. 1-100, inv. 45, arb. 971.

³⁰ *Narode na okup! Evropo probudi se!*, Beograd, 1944, str. 2 i 4.

³¹ Isto, str. 10.

Boban BATRIĆEVIĆ

**THE IMAGE OF SOVIET UNION IN ANTISEMITIC
PROPAGANDA OF MONTENEGRIN COLLABORATIONISTS**

The paper provides an overview of the narrative about the Soviet Union in Montenegrin antisemitic propaganda during the Second World War. The Soviet Union was portrayed as the result of a "Jewish conspiracy" that was supposed to destroy European culture.

Key words: *Soviet Union, Jews, collaborationists, Montenegro*

Izvorni naučni rad

UDK 94(497.16=411.16 Бока Которска)

František ŠÍSTEK

Institute of History of the Czech Academy of Sciences,
Prague, Czech Republic
frantsistek@volny.cz

THE JEWS OF THE BAY OF KOTOR AND THE MONTENEGRIN LITTORAL FROM THE MIDDLE AGES UNTIL 1918¹

The article provides a historical overview of the Jewish presence in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral from the Middle Ages until 1918. The author first discusses the traces of Jewish presence in available sources from the medieval period and Venetian times. He also mentions the little researched history of the Jewish settlement under Ottoman dominance in the northwestern part of the Bay. Most attention is devoted to the better documented presence of the Jews during the Habsburg rule (1815–1918). Migrations from other parts of the Habsburg Empire led to the establishment of a continuous Jewish settlement and a permanent Jewish community, numbering over a hundred people before the First World War.

Keywords: Jews; Ashkenazic Jews; Sephardic Jews; Montenegro; Adriatic Sea; Bay of Kotor; Montenegrin Littoral; Republic of Venice; Ottoman Empire; Habsburg Empire; Judaism

The main aim of this article is to provide a historical overview of the Jewish presence in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral (northern part of the Adriatic coast of present day Montenegro) from the first mentions in medieval and Venetian documents until the break-up of the Habsburg monarchy and the establishment of the Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in 1918. In the observed period, this maritime region on the southeastern coast of the Adriatic Sea, a narrow stretch of subtropical land, protected and separated from the climatically less hospitable mainland by steep mountain chains, developed largely under different political, cultural and social influen-

¹ This article is a result of a standard grant project nr. 20-02699S „The Jews in Montenegro: From Invisibility to a Community“, financed by the Grant Agency of the Czech Republic (GA ČR) / Tento článek vznikl v rámci standardního grantového projektu č. 20-02699S „Židé v Černé Hoře: od neviditelnosti k obci“, financovaného Grantovou agenturou České republiky (GA ČR).

ces than the nearby continental areas in the interior, which were under independent Montenegrin rule or under Ottoman dominance. The Bay of Kotor is a large bay surrounded by steep karstic mountains on the continental side, reminiscent of a Mediterranean fjord. Its green shores are dotted with several historical towns: Kotor (Cattaro), Herceg Novi, Risan, Perast and Tivat. The Montenegrin Littoral is the name commonly used for the stretch of coast laying south of the Bay of Kotor proper all the way to the Bay of Spič in the south. Unlike the naturally protected ports of the Bay of Kotor, the local towns of Budva and Castellastva/Petrovac, together with the hilly region of the Paštrovići in the immediate hinterland, face the open sea. Both subregions, the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral, differed geographically and economically in certain aspects but shared the same political history. From the 14–15th century until 1797, the whole area was part of the Republic of Venice. In the northwestern corner of the Bay of Kotor, the region was since 1699 separated from the Republic of Dubrovnik and Dalmatia by Sutorina, a narrow stretch of territory which belonged to Ottoman Herzegovina. For centuries, the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral formed the southernmost, territorially separate, as well as culturally, linguistically and confessionally distinct enclave of Venetian and later Habsburg possessions on the eastern coast of the Adriatic.

Jews in Medieval and Venetian Kotor

The first credible and explicit mention of the Jewish presence in the Bay of Kotor dates back to 1522. However, according to historian Dušan Sindik, there are certain indications in several older sources that Jews might have lived in medieval Kotor even earlier. The manuscript known as *Evangeliarium seu lectionarium* (or *Kotorski zbornik*) from the collection of the Library of the Russian Academy of Sciences in St Petersburg includes much valuable information related to the history of the town in the period 1124–1255. After a new analysis of one passage of the manuscript written in Latin, Sindik offers a different interpretation of its meaning than his predecessors. Instead of the words „...seruus qui habet iubbatum“, known from previous transcriptions, Sindik reads the passage as „seruus qui habet sabbatum“, therefore, „slave who keeps Saturday“, which might, he believes, indicate „a slave who keeps Shabbat“. If this new reading is correct, concludes Sindik, „then we could regard this as the oldest mention of the Jews in the state of Stefan Nemanja and his successors“ (Sindik, 1997: 302).

In another passage from the same manuscript, Sindik discovered one more possible trace of the Jewish presence in the Bay of Kotor. It can be fo-

und in an agreement on the renting of a vineyard in the locality of Dumidrani near the present-day town of Tivat, written between 1202 and 1215 (the author included the entire agreement in the original Latin, along with a Serbian translation). The agreement mentions a woman called Judea, wife of a certain Simon Vukčev, as owner of the vineyard. As a witness, we find a priest named Tiscin, with a note that he is their spiritual father (godfather – *kum* in the South Slavic languages). Sindik finds the name Judea, which can be associated with the historical region of Palestine of the same name, quite unusual for the time and place. „Whether we should consider this name as a proof of some Jewish link (ethnic marker?) or a female name which had not been recorded before is a question which cannot be answered with certainty at this point. (...) It is necessary to say right away that even the name Symon reminds one of the Jewish onomastics“ (Sindik, 1997: 303). Sindik also highlights another detail. The priest Tiscin is mentioned as „their“ (meaning both husband’s and wife’s) spiritual father, or godfather at baptism. „This detail can be accidental but not necessarily. (...) It could point to the fact that this was originally a Jewish pair which for some reason decided to convert to Christianity. We can only speculate about a possible motive of such decision, but it is sufficient to imagine that the main impulse could be a wish for a peaceful life on one’s own land. This was possible only after the acceptance of the Christian faith“ (Sindik, 1997: 303). Dušan Sindik makes clear that this is not a definitive proof but just a hypothesis, however, one that cannot be excluded, given the wider regional and historical context. At the turn of the 12th and 13th century, when Kotor and the neighboring regions of the earlier independent medieval state of Zeta (Duklja) fell under Serbian rule, the newly formed Christian Orthodox church in Serbia, independent from Constantinople, compiled the so-called *Nomokanon* (also known as *Krmčija Sv. Save* or *Zakonopravilo*). This document, regulating religious and legal affairs, „under the influence of Byzantine religious and legal documents also includes the regulations on the relations between the Christians and the Jews. We therefore should not exclude the possibility that a larger or smaller number of Jews lived in the medieval Serbian state, including Kotor, earlier than had been thought until now“ (Sindik, 1997: 303–4). In his study *Jews in Serbian Medieval Written Sources* from 2013, Dušan Sindik provides a detailed analysis of all the articles and regulations of the *Nomokanon* which concern the Jews (Sindik, 2013).

After a volatile period of city independence (1391–1420), Kotor found itself under the more secure Venetian rule and remained a part of the Republic of Saint Marc until the end of its existence in 1797. „It is difficult to say in what position the Jews found themselves and how many of them lived on the territory of the new Venetian province of the Bay of Kotor. However, given the fact

that Peter de Brutis, a Venetian, became Bishop of Kotor in 1471 and that he published a work against the Jews entitled *Victoria contra Judaeos* in Vicenza in 1489, we can imagine that he was also influential in spreading a campaign against the Jews among the local clerics“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 10).

Documents from the medieval period and the early modern era from the Kotor Archive which mention the Jews were researched by historian Lenka Blechová-Čelebić. She is the author of the first scholarly study devoted specifically to the analysis and contextualization of the oldest sources on the Jewish presence in Venetian Kotor in the 15th and 16th century (Blechová-Čelebić, 2009). Lenka Blechová-Čelebić first underlines the fact that at the turn of the middle ages and early modern era, Kotor was predominantly a Catholic town. In the neighboring villages, the autochthonous inhabitants were also Catholic, but the number of Christian Orthodox believers in the rural areas was already on the rise. In the 16th century, the confessional picture of this part of the Bay of Kotor became even more complex: apart from the two Christian confession, Muslims also appeared as a result of the Ottoman expansion (Blechová-Čelebić, 2007: 59). The first mentions of the Jews in the records of the Kotor Archive appear in this dynamic period. Lenka Blechová-Čelebić reminds us that the closest center of Jewish diaspora at the time could be found in the towns of Bari (Apulia) on the Apenine penninsula in the West and Constantinople in the East, apart from the much closer Dubrovnik (where more sources from the period testify to the Jewish presence in the town already during this period). Historical sources from the Kotor Archive mention individuals, therefore, „we cannot speak of Jewish communities with a continuous existence. The economic situation of a small town did not provide favorable conditions for the settlement of a whole community“ (Blechová-Čelebić, 2007: 71).

The first reliable mention of the Jews in Kotor and its vicinity dates back to 1522. „Documents from that year discuss the sale of land at Luštica, sold because of a fine that Turks demanded from individual inhabitants of Luštica because of a murder of a Jew. The Jew was robbed and killed by robbers. He was very likely a Turkish subject and that is why the Ottomans forced the locals to accept responsibility. He found himself at Luštica as part of a caravan“ (Blechová-Čelebić, 2007: 72). Several local families were forced to sell land quickly in order to pay the fine for this crime. In another document related to the case, Francesco Rubino, chancellor of the *proveditore* (locally: *providur* – main Venetian representative in town) Vincenzo Troni, compiled „a list of things of the tradesmen who died in an attack of robbers at Luštica and were subsequently confiscated from the Luštica inhabitants. There were personal belongings such as rings, and of the goods, only some woven was found“ (Blechová-Čelebić, 2007: 72). We do not know the name of the sla-

ined Jewish merchant, nor where he came from or where he was heading. It is only certain that he came from the territory under Ottoman rule, as Lenka Blechová-Čelebić notes, otherwise there would be no reason for Ottoman authorities to get involved in a case which occurred on Venetian territory. Had the merchant lived permanently in Kotor or its surroundings, such information would inevitably appear in the sources related to this case. We can assume that his name and other details were not known to the people who robbed him and killed him either. The Montenegrins, along with some other populations of the wider Dinaric area of the Western Balkans that lived in similarly harsh social and economic conditions, at this time and also in later centuries, often engaged in economically motivated attacks on trade caravans and other forms of looting without regard for the faith, language and origin of their victims. There are no indications in the sources that could be in any way related to antisemitic or anti-Jewish prejudice, relatively deep and widespread in some parts of Europe at the time but far less common in this corner of the Balkans.

There are just several mentions testifying to the Jewish presence in the Bay of Kotor in other sources from the Kotor Archive discovered by Lenka Blechová-Čelebić. One of them concerns a Jewish convert to Catholicism. Bishop's vicar Natalis Drago in one document pleads for a certain Ivan Baptista „formerly a Jew“ (*nuper Ebreus*), baptized in the cathedral of Kotor on September 16, 1547. „This Jew, earlier Jochanan („God is merciful“), came from the Italian town of Osimo (Ioannes Baptiste de Auximo). The vicar in his letter called upon the citizens to treat the convert with respect and help him, as Jesus will reward them for this. The reasons for conversion were of course not mentioned. In Judaism, conversion is equaled with crime, unless it happened in a violent manner – forcible conversion is not valid and the convertite is further considered as a Jew. (...) It would certainly be interesting to find out under what circumstances Jochanan ended up in Kotor, but this question cannot be solved without further research“, concludes Lenka Blechová-Čelebić (Blechová-Čelebić, 2007: 72–3).

We do not know anything else about the further fate of Jochanan turned Ivan Baptista in Kotor as a Catholic. Much later, on January 12, 1768, another conversion of a Jew to Catholicism was recorded in Kotor, that of Dacilo Roza, originally from the ghetto of Venice (*Ebreo di Getto di Venezia*). Dacilo was baptized as a Catholic at the age of 28, and also received a characteristic „convertite“ name Ivan Baptista. All we know about him is that he was obviously in a difficult situation: at the time of his baptism, he found himself in the hospital for the condemned (*ospedale per li condannati*) (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 13).

The authors of the study *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* conclude that „the sporadic archival testimonies about the Jews in the Bay of Kotor are related exclusively to the activities of the Jewish doctors and merchants from Dubrovnik. During the period of independence of the town of Kotor (1391–1420), in 1414, physician Samuel Ebreus is mentioned who agreed to treat the small Marino Franjo Buća from Kotor and remove the cataract from both of his eyes. In the agreement, he promised that the patient will see again in 10 to 15 days. The agreement specifies that if he manages to heal both eyes he will get 20 ducats, if one then 10 ducats, and no reward in case he causes damage to an eye or the surgery does not produce the promised result. Unfortunately, Kotor records from the period 1401–1418 have not survived and all the information about this physician comes from Dubrovnik, and it is therefore impossible to find out whether there were also other Jewish doctors who were active in the town of Kotor in this period. All other Kotor physicians during the 15th century were from Italy (nine), apart from one from Alessio²“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 13).

Authors of the study *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* identified several other physicians of possible Jewish origin (often converts to Catholicism) who were periodically visiting or temporarily working in Kotor and other towns of the Bay of Kotor. „All known doctors who were coming to Kotor to treat patients were from Dubrovnik or found a temporary employment in this city. The Jewish doctor who was invited from Dubrovnik once to Kotor and twice to Herceg Novi to treat the sick (between 1556 and 1558) was Amatus Lusitanus (1511–1568), one of the most important names in the history of medicine of the 16th century. Amatus was born in Portugal in the town of Castelo Branco. At baptism, he received the name Joao Rodrigues, finished his studies of medicine at the university in Salamanca, lived and worked in Antwerp, Ferrara, Ancona, Pesara, Dubrovnik and Salonika, where he died. He was a doctor of numerous well-known personalities including his friend Didak Pir. In the field of medicinal science he distinguished himself with his discovery of the circulation of blood. Of the city physicians who worked in Kotor in the 17th century, there are mentions of the Jew David Ribero (1616) and doctor Michael Angelo Salamoni from Brač (dottor Michiel Angelo Salamoni, medico fisico), who was, judging by his last name, of Jewish origin.³ In the 17th century, we know of 26 town physicians, three of them from Dalmatia, one from Corfu and the rest from Italy. After the anno-

² Alessio (Alb. Lezhë, South Slavic version: Lješ) – town in northern Albania.

³ I would argue that the last name Salamoni does not constitute a sufficient proof of Jewish roots. Of Italian origin, Salamoni was a relatively widespread surname around the Mediterranean among Catholics.

unced absence of the Kotor town physician Ferdinando Cardozo from Venice in 1615, the physician David Ribero is mentioned in 1616“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 13–14).

The interactions of Jewish merchants with the Bay of Kotor mirrored those of the Jewish physicians. Despite the fact that the mentions of Jews, related to their financial and commercial links with the Bay of Kotor, are relatively frequent, there is no evidence of Jewish merchants settling and living in the towns of the Bay of Kotor itself. „The commerce of the Bay of Kotor with the Adriatic towns was on constant rise during this period. In the records concerning the cargo of the ships from the Bay of Kotor, the significant part of it was insured by the Jews, especially those from Dubrovnik. (...) They were also active in providing insurance of the cargo of the ships from the Bay of Kotor, while the trade along much of the eastern shore of the Adriatic was largely in their hands“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 11–12).

Despite the fact that the Jews were not living in the Bay of Kotor itself, some of its inhabitants were certainly in contact with them during their travels. We can assume that at least some segment of the local population also held certain ideas about the Jews and their place in the society of the Balkans and eastern Mediterranean. One rare testimony of this kind can be found in the song/poetry collection (*pjesmarica*) of Nikola Mazarović (1760–1851), a patrician from Perast. It is a manuscript written in Perast at the end of the 18th century, first published in 2018 in a critical edition prepared by Aleksandar Radoman and Adnan Čirgić (*Pjesmarica Nikole Mazarovića*, 2018: 5). The poem *Popijeka od Štukana* (Song of Štukan) is situated in the second half of the 17th century. One of the characters mentioned in the poem is the legendary hero of South Slavic epic oral poetry, hajduk Bajo Pivljanin, a historical figure, who died in 1685 in the battle at Vrtijeljka near Cetinje fighting the Ottomans as a Venetian mercenary. In the first part of the poem we encounter a character named Abram Žuđel (or simply Žudio), Jewish merchant from Dubrovnik. The main hero of the poem, Vuko Štukanović, is trying to sell him a cow. The Jew is defined by his name and his social role. In the beginning of the poem, Vuko is sleeping and dreaming a „strange dream“ that he is selling one of his cows. When he woke up in the morning, he did what he saw in the dream: chose one cow and walked with her to the town of Dubrovnik. Here he finds „the good merchant / named Abram Žuđel“ and offers him the cow for 100 ducats. „Žudio“ refuses to pay the high price, saying that he would not pay even if he had „all of Štukan’s gold / which is under Vuk’s white tower“. Vuko then quickly agrees to sell the cow for just 20 ducats and returns to his native village, where he digs out a great treasure under his own white tower (*kula*) (*Pjesmarica Nikole Mazharovića*, 2018: 272).

The plot is reminiscent of the old story, which is also included in the collection of stories *One Thousand and One Night*, and appears in many variations in a number of countries (often also in the Jewish milieu in the diaspora), about a man who travels far from home in search of a treasure, but when he gets there, he meets someone who tells him that the real treasure is hidden under his own threshold back home. I remember a similar story from childhood, which spoke of a poor Jew from Cracow who in his dream saw a great treasure hidden underneath the Charles Bridge in Prague. When he got to the Charles Bridge, he met a man who recounted him his own dream, in which he also saw a treasure – which was, of course, hidden under the threshold of a poor Jewish house in Cracow.

Jews in the Ottoman Part of the Bay of Kotor

From 1481 until 1687, the northwestern part of the Bay of Kotor including the coastal towns of Herceg Novi and Risan found itself under Ottoman rule. Apart from a short-lived Venetian and Spanish intermezzo during the siege of Herceg Novi (1538–1539), this region was an integral part of a large and religiously relatively tolerant empire, where the Jews – unlike their kin in many Christian European states – enjoyed greater degree of freedom and lived without the fear of periodic pogroms. In the eastern Mediterranean area and the Ottoman Balkans, the Sephardim, descendants of Jews who had been expelled from Spain in the late 15th century and settled in the Ottoman lands, were the most numerous. (Benbassa – Rodrigue, 1993) Some of them also found their way to the two ports of the Bay of Kotor under Ottoman control. According to historian Saša Brajović, most merchants active in Risan and Herceg Novi during the Ottoman rule were actually Jews. The grain trade was almost exclusively in their hands. The author notes that the Jews encountered problems with the authorities only once, under the episodic rule of Dželal Hasan-paša, the Ottoman *kapetan* of Herceg Novi in 1602, who had a proclivity for unjustified violence. However, the Highest Porte took steps against this local representative after it became known that Dželal Hasan-paša secretly discussed with the Venetians the possibility of selling them the town of Herceg Novi. Dželal Hasan-paša was soon captured by the central authorities, tried and executed (Brajović 2013: 228). „Southern Adriatic and especially the continental part of the Bay of Kotor was a stretch of land where the Jews embarked on their caravan journeys to the East. How many of them settled in the Bay of Kotor permanently is impossible to know, because no written documents have been found. In the middle of the 16th century, Risan and Herceg Novi were still under the Turkish rule and a large number of Sephardic Jews

had a significant share of control over the salt trade. Since the 1570^s, the Jews from Herceg Novi also took active part in oversea trade, especially with Ancona (...) Thanks to its commercial and seafaring importance and its link with the East, the Bay of Kotor was certainly an area attractive for Jewish settlement (...) It is certain that the Jews played the main role in oversea trade in the Bay of Kotor and also played an important role in the trade between Dalmatia and Albanian ports“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 8–9).

Some Jews could probably just stay in the area temporarily or return periodically for professional reasons, but some of them also settled here for the rest of their days. During the Ottoman rule, there was a Jewish (Sephardic) community in Herceg Novi and there was also a Jewish graveyard. It was located close to the shore and was identified as *Sepultura de Ebrei* at one of the maps from the period. There is no mention of a synagogue in available historical sources, but we can assume that it probably existed in Ottoman Herceg Novi, given the fact that there was a Jewish community in the town for several successive generations (Brajović, 2013: 228). The Jewish graveyard of Herceg Novi was largely destroyed in the big earthquake of 1667, which also catastrophically damaged nearby Dubrovnik and some other coastal towns on the southeastern shore of the Adriatic. Despite that, there are mentions of a Jewish graveyard in Herceg Novi even after this date. It seems possible that at least one part of the original graveyard might have survived the earthquake after all or that a new cemetery was founded in a place adjacent to the one which had fallen into the sea. This small Jewish graveyard above the shore, next to the fortress Forta Mare guarding the seaside, survived according to local informers in a neglected state until the late 1970^s and was allegedly even partly documented by local amateur photographers. However, in May 1979, the remaining part of the Jewish graveyard of Herceg Novi fell into the sea during a major earthquake which hit the south of what was then the Socialist Republic of Montenegro.⁴

In 1599, according to tradition and some (but not all) scholars, Didak Pir (as the South Slavs call him) or Diego Pires, also known as Didacus Pyrrhus Lusitanus, Flavius Eborensis or doctor Isaiah Cohen, was buried at the Jewish graveyard in Herceg Novi. This man of many names and many talents who distinguished himself as a poet, humanist, physician and teacher, was born in a Sephardic Jewish family in the town of Evora in Portugal in 1517. In his search for knowledge and secure existence, he lived in many different places around Europe and the Mediterranean, including Constantinople, Antwerp and Ferrara. In 1557, he finally settled in Dubrovnik where he actively

⁴ This information was related to me by Gordan Stojović from Herceg Novi.

spent the remaining four decades of his life (Stulli, 1989: 26). The fascinating life and oeuvre of Didak Pir has been attracting the attention of scholars and writers for decades. In this article, we will focus solely on the question of his stay and alleged burial at the local Jewish cemetery in Herceg Novi.

There is a consensus in scholarly literature that Didak Pir, who lived in nearby Dubrovnik for several decades, also spent some time in Herceg Novi (Tadić, 1971: 240). Several of his literary works confirm that he indeed knew the town and its surroundings: „During his stay in Herceg-Novı he wrote an elegy about his exile and also an epitaph to the Spaniards who died there in the years 1538–1539 in battles with the Turks“ (Tadić, 1971: 249). Historian Jorjo Tadić agreed that Didak Pir did indeed live in Herceg Novi for a time, however, he argued that he was in fact buried in Dubrovnik where he died. According to Tadić, „his elegy from the Three Books of Moral Songs, written in Herceg Novi, was cited as a proof that he was also buried in this place“, without sufficient evidence. „Until recently nothing was known about Didak’s death. Instead, different speculations based upon one of his poems were made. Fr. M. Apendini says that in his time (1803), there was still a living tradition among the people of Dubrovnik that in old age, he moved to Herceg Novi where he died, because he wished to be buried at a Jewish graveyard. However, Jewish graveyard existed also in Dubrovnik, and it was not therefore necessary to leave for Herceg Novi, where the Jews were always far less numerous“ (Tadić, 1971: 244–5). In order to support his claim that Didak Pir was not buried in Herceg Novi, Jorjo Tadić cited from a testament which he discovered during his research. The document was written on November 6, 1597 and a few additions were made several days before the death of Didak Pir (according to Tadić, he died on May 16, 1599). The testament begins with the following words: „I, Isaiah Cohen, doctor, by the will of God, with a healthy and conscious memory, but with a weak body, write this as my last testament (...) by which I commend my soul to the Lord and the body I want and I decide to be buried in Ploče, at the place where my brothers the Jews are being buried“ (Tadić, 1971: 245).⁵ Some contemporary authors are, however, of a different opinion and believe that Didak Pir was indeed buried in Herceg Novi, although this does not necessarily have to mean that he also died there. Historian Marianna D. Birnbaum in the monograph *The Long Journey of Gracia Mendes* maintains that „Allegedly, Diego was buried at Hercegnovi (Ragusa had no Jewish cemetery at that time). His grave too has disappeared“ (Birnbaum, 2003: 105). In her study on the Bay of Kotor and the Montenegrin

⁵ Ploče – the old Jewish cemetery of Dubrovnik, abolished and demolished before the First World War.

Littoral between the Republic of Venice and the Ottoman Empire in the early modern age, historian Saša Brajović also claims that Didak Pir was buried at the Jewish graveyard of Herceg Novi which subsequently succumbed to an earthquake (Brajović, 2013: 228).

Jews in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral under the Habsburg Empire

Historian Saša Brajović has rightly noted that we have little knowledge regarding the possible presence of the Jews in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral during the renaissance and baroque period (that is, in the early modern age until the end of Venetian rule in 1797) (Brajović, 2013: 228). In any case, even if individual Jews or families were present at some point during this relatively long time, they certainly could not be numerous enough to be able to form a Jewish community in the classical sense of the term, whose existence would definitely leave some traces in the historical records known to us today. Necessarily, such Jews, if there were indeed any, would have to live and coexist in everyday close contact with their Christian (Roman Catholic and Christian Orthodox) neighbors.

According to some locals, scattered on the coast of the present-day Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral, there can still be found descendants of Jewish families which have been intermarrying for generations with the local inhabitants of the Roman Catholic and Christian Orthodox faith, until many of them lost the consciousness of the Jewish origin of their ancestors. The alleged assimilation and historical oblivion, as well as some local last names that could according to him be of Jewish origin, were mentioned by Slaven Radimiri Levi, active member of the Jewish Community of Montenegro from the Bay of Kotor, in his article published in 2017 by the Community's periodical *Almanah*: „From the 18th century, in the Bay of Kotor and Budva, there lived many Jewish merchants who were forming families, mixing with local inhabitants and had already before the First World War lost their Jewish identity (*iščezli kao Jevreji*). Today these families live in this area but they do not count as Jews, today they are the believers of the Roman Catholic or Christian Orthodox faith. Some of them know their past, some of them do not accept it and deny it, some are simply not interested... Gross, Mayer, Gotesberger, Hirsch, Homen, Verona, Bergam, Klajn, Šenk, Farkaš, these are just some of the last names of families which were Jewish upon their arrival to the Bay of Kotor and Budva“ (Radimiri Levi, 2017: 60). These and similar claims about the alleged Jewish origin of some local families would obviously first have to be proven or refuted by further research.

In scholarly literature, some basic facts and many interesting details regarding the presence of the Jews on the territory of the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral, based on archival research of the Jewish community of nearby Dubrovnik, can be found in the monograph *Židovi u Dubrovniku* (The Jews in Dubrovnik) by the Croatian historian Bernard Stulli, published posthumously in 1989. Importantly, his research proves that the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral fell under the jurisdiction of the Dubrovnik Jewish Community from the second half of the 19th century until the break up of the Socialist Federal Republic of Yugoslavia in the beginning of the 1990^s. Under the Habsburg Empire as well as within Yugoslavia, Dubrovnik with southern Dalmatia and the Bay of Kotor with the Montenegrin Littoral were not separated by international border. The Habsburg Empire first occupied the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral following the fall of the Venetian rule in 1797. After a turbulent period of the Napoleonic wars, when this region, together with a large stretch of the South Slavic lands all the way to the Alps came under French rule for several years as part of the Illyrian provinces, the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral became part of the Habsburg Empire for good by the decision of the Congress of Vienna from 1815. According to the report of the French administration from 1811, there were only six Jews living in Kotor at the time (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 16).

In the first decades of the Austrian rule before 1848, in certain segments of life, the civil rights of Dalmatian Jews were more restricted than in the previous period. Stulli reminds us that this was „an inescapable consequence of the Austrian legal order as part of which individual lands-provinces of the Austrian monarchy (...) had even stricter restrictions regarding the status of the Jews“ (Stulli, 1989: 61). Similarly to other populations, the reforms of civil laws, elimination of the remnants of the previous feudal relations and gradual political liberalization brought emancipation, equality and freedom to further develop their collective religious and other rights also to the Jews of the Habsburg monarchy. The Pillersdorf Constitution (April 25, 1848) and the subsequent March Constitution (March 4, 1849) established complete equality of the Christians and Jews from the point of view of public as well as private law. After the dualization of the Habsburg monarchy which was transformed into Austria-Hungary in 1867 (the so-called *Ausgleich*), Dalmatia, along with the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral all the way to Spič in the south became part of the Austrian half of the Empire. Austria provided a more liberal milieu for the development of political, national and cultural rights than Hungary which instead aimed at achieving greater homogeneity through the program of Magyarization of the non-Magyar nationalities. The December Constitution of December 21, 1867 abolished on the Austrian territory all the

remaining restrictions related to the Jews who were since then definitely treated as fully equal citizens.

The Austrian law on the Jewish religious communities of March 21, 1890 provided the main impulse for the establishment of a modern religious community centered around Dubrovnik, which also included the southernmost part of the Habsburg dominions on the Adriatic. This was no longer a traditional town community in the narrow sense of the word. It instead encompassed a far larger territory where, apart from the main urban center, smaller groups of Jews or individuals lived scattered in a number of localities (Stulli, 1989: 62). In the province of Dalmatia, the above mentioned law was regulated by a special order of February 8, 1892. Based on this order, Dalmatia was divided into just two Jewish communities in questions of religious jurisdiction. The Dubrovnik Jewish community included the counties of Dubrovnik, Korčula and Kotor. The area further north including the counties of Metković, Split, Šibenik and Zadar fell under the jurisdiction of the Zadar Jewish community (Stulli, 1989: 62). „In this way, the Dubrovnik Jewish community ceased even legally to be a simple local community of Dubrovnik and its much more extensive territorial jurisdiction was confirmed“ (Stulli, 1989: 64).

The elaboration of the status of the Dubrovnik Jewish community, which first had to be thoroughly inspected and authorized by the Ministry of Religion and Education in Vienna, took a considerably long time. The correspondence of the Jewish community with the central state authorities related to the finalization of the status also includes some interesting details which shed more light on the situation of the Jews in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral. Representatives of the Dubrovnik Jewish community reminded the state authorities that their community had many specific problems, especially as a result of negative demographic trends. In the beginning of the 1890s, the community numbered „only 11 adult males in Dubrovnik and 4 in Kotor; members from Kotor pay the state tax, but do not contribute anything to the budget of the community; only 6 of the Dubrovnik members are paying the state tax...“ (Stulli, 1989: 64). The community was struggling with low numbers, poverty of most of its members and geographic dispersion. Some points raised by the representatives of the community provide a more detailed insight into the problems they had to deal with: „This community cannot take on itself the obligations it is unable to fulfill; this community is not the same as communities in Trieste and Vienna; for this community it is sufficient to regulate the obligations for the performance of religious rituals in the temple, and for religious instruction; as for paid functionaries, the community has only the religious teacher who also performs the ritual slaughtering of animals, and he is employed on a contract; all other functionaries are honorary, and the com-

munity is not able to pay them. The Dubrovnik community tried to convince the Trieste community to agree that their rabbi will serve both communities, and citing reasons of poverty and lack of means, it proposed that all the expenses should be covered by the Jewish community of Trieste. The reply from Trieste was negative“ (Stulli, 1989: 64).

As Stulli documented, the Jews living on the coast of present day Montenegro north of Spič belonged under the jurisdiction of Dubrovnik also in another important aspect for the life of a religious community – keeping of the birth records (*matične knjige*). According to the order on the keeping of the birth records from December 7, 1892, only two places were foreseen for the keeping of the Jewish birth records: in Dubrovnik for the territory of the Dubrovnik Jewish community and Split for the territory of the Zadar Jewish community (Stulli, 1989: 64).

The main problem which negatively influenced most Jews living on the territory under the jurisdiction of the Dubrovnik Jewish community was poverty and impossibility to make a decent income. Antisemitism, present at the turn of the 19th and 20th century with different intensity in various parts of the Habsburg monarchy and elsewhere in Europe, was less detectable on the coast of southeastern Adriatic. Stulli maintains that this was a result of the decreasing influence of the Catholic Church, which was gradually losing its positions in the race with general modernization, progress of sciences and secularization. However, as he also points out, „anti-Jewish prejudice supported and instrumentalized for centuries, could not disappear quickly, especially since it was kept alive by militant church and clerical circles. The example from the turn of the 18th and 19th century, when the Dalmatian people were scurried from above against the Jacobinites and „Čifuti and Žudije“,⁶ did not remain isolated“ (Stulli, 1989: 66).

The Jews of Dubrovnik under the Habsburg rule were mostly engaged in commerce, mostly with food provisions, to a lesser degree with leather, and just like earlier some of them were also making a living as middlemen. Their commercial activities were oriented towards Trieste, the main Austrian port on the northern Adriatic, which was undergoing a rapid boom during the 19th century.

„Some of them even moved to Trieste, while others moved to smaller Dalmatian towns from Benkovac to Budva at the south of the province“ (Stulli, 1989: 66). In the late 19th and the beginning of the 20th century, the number of Jews living in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral was gradually

⁶ Traditional folk terms for Jews. For the use of folk terms with Jewish connotations in neighboring Montenegro, see: (Šístek, 2022).

increasing. Stulli reminds us that this was a result of a wider process which was characteristic for the entire period of the Habsburg rule. The Jews of Dalmatia were traditionally concentrated in several important towns such as Dubrovnik, Split and Zadar. After they achieved full equality and civil liberties, and also for professional reasons and in search of new possibilities, they moved to a number of smaller towns on the Adriatic coast. Stulli brings the following data which we cite in full in order not to take the statistics regarding the area of our primary concern out of wider context: „According to the census from 1818, there were 7 Jews in Zadar, 151 in Split and 243 in Dubrovnik. According to the census from 1880, there was 1 Jew in Benkovac, 3 in Budva, 4 in Herceg Novi, 17 in Kotor, 6 in Metković, 155 in Split, 4 in Šibenik and 26 in Zadar. According to the census of 1910, there were 8 Jews in Blato (on the island of Korčula), 20 in Budva, 20 in Herceg Novi, 72 in Kotor, 12 in Perast, 5 in Makarska, 4 in Metković, 6 in Sinj, 159 in Split, 1 in Trogir, 2 in Supetar (on the island of Brač), 35 in Šibenik, 5 in Vis and 55 in Zadar. There is a notable concentration in the southernmost part of the province of Dalmatia, that is in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral, where this group grew to 124, thus outnumbering Dubrovnik“ (Stulli, 1989: 69). Melita Švob situates this migration process into the following context: „The settlement of Jews in Dalmatia was from the start linked with the cities, unlike in northern Croatia and Slavonia. Later we find them in some smaller places, but never a large number. The only exception is the increased number of Jews in the south of what was Dalmatia at the time, in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral. This was a result of migrations from Bosnia and Herzegovina and good trade links“ (Švob, 2004: 62).

The material situation of the members of the Jewish community of Dubrovnik at the turn of the 19th and 20th century is documented in the representative report from 1896 (according to Stulli, reports from 1897–1898, 1900 and 1901 provided a largely similar picture). Out of the 40 members of the community, 11 members living in the town of Dubrovnik and 4 living in Kotor were well situated enough to be able to pay the religious tax and contribute to the finances of the community. The leadership of the community was composed of one person and two advisors. The religious board included the „gestald“ and a functionary of the rabbinate. The functionary of the rabbinate was elected for life, the other two representatives were (re)elected every three years. The main assembly was composed of adult (male) members, 11 from Dubrovnik and 4 from Kotor (it is almost certain that they were the same ones who were paying the tax to the community). „The community has only one public temple, the one in Dubrovnik. There are no permanent private places of worship, these are improvised in Kotor, Gacko and Bileća. The duty of the

rabbi is performed by S. Tolentino; this has been an unpaid position since 1820; for certain religious ceremonies he asks the rabbi of Trieste; this rabbi's education consists of 3 years of high school (gymnasium). Of the paid functionaries, the community has only one religious instructor, who is also slaughtering animals according to ritual (shochet) and this duty has been performed by J. Tolentino“ (Stulli, 1989: 70). The second person on the pay list was the cleaner of the Dubrovnik synagogue.

Given its strategic importance as a huge and well protected natural harbor, in addition to the proximity of the Principality of Montenegro, with its warrior spirit and dangerously close ties with Russia, and also the Ottoman Empire before the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina in 1878, the Bay of Kotor grew into the largest naval base of the Habsburg monarchy with a great concentration of military personnel in the second half of the 19th century. They also included people of Jewish origin from other parts of the Habsburg monarchy. The number of soldiers increased significantly especially during the First World War (1914–1918). Further research in the archives and libraries of the successor states of the Habsburg monarchy could probably shed more light on the everyday, religious and cultural life of the Jewish soliders in this region, of which we know very little so far. For several decades, the number of Jews in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral was on the rise. As we have seen, according to the last Austro-Hungarian census from 1910, there were more Jews living in this part of the present-day Montenegrin coast than in Dubrovnik, the traditional center of an ancient and proud Jewish community which could boast with one of the oldest synagogues in Europe – but not much else. However, the dramatic political, economic and social changes that accompanied the end of the First World War resulted in a great demographic fall. Most Jews left the southeastern Adriatic coast after the break-up of Austria-Hungary in 1918, returned to the places where they came from or moved to other regions of the new Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in search of employment and better opportunities. One such example is provided by the life trajectory of the stomatologist Hinko Amper, born in Kamionka in Poland in 1894, who in 1918 relocated from the Bay of Kotor to Bijeljina in Bosnia and later settled in Zagreb (*Židovski biografski leksikon: Amper, Hinko*).

Thanks to recent research of the modern history of the Jews in the Bay of Kotor and their traces, whose results were published in the study *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* in 2021, we now have a far better picture about the demographic developments of the Jewish population as well as many valuable details about a certain number of Jewish families and individuals who settled in the area temporarily or permanently. „During

the period of the second Austro-Hungarian rule, a continuity of Jewish settlement in the town was documented for the first time. Sporadic mentions of the Jews during the Venetian administration of Kotor do not provide a clear picture of their numbers neither their civil and legal status. The oldest population censuses from the second Austro-Hungarian rule over Kotor which mentions the Jewish element dates to 1829, when just only three Jews were recorded in the town and vicinity. The following year, only two of them remained. (...) The 19th century was economically very difficult for the population of Kotor. Frequent epidemics of cholera which broke out in Kotor in 1855 and 1867 significantly slowed down the economic development of the town. At that time, there were fourteen Jews in the town of Kotor according to the census of 1854 and the same number according to the census of 1871“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 17).

One of the families whose members lived in Kotor for several generations and left a deeper historical trace in the sources was the Finzi (Finci) family which moved to Kotor from Trieste before 1835. In December 1876, sixteen years after the lifting of the ban which did not allow the Jews to own property from February 18, 1860, the Finzi family signed a purchase contract for a house in the old town of Kotor (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 16). “Finzi, important as a co-founder of the Jewish graveyard at Škaljari, owned a house in the old town of Kotor under the cadaster number 314 until 1912. The house was then bought by the Jewish family of Mandel and it remained in their possession until 1926. Mauricio Moše Mandel, a very able merchant, moved to Kotor before 1853 from Bohemia. He had ten children, and was also one of the co-founders of the Jewish graveyard at Škaljari. The Jesurun family were among the Jews of Split who became linked with Kotor. Raffael Josef Jesurun, son of Daniel Jesurun from Split, is buried at the Jewish graveyard in Kotor. It is not known how long he had been living in the town. (...) The Janni family moved to Kotor from Dubrovnik. Rahela Janni, daughter of Josef Izak Vito Tolentino, was born in Kotor in 1824. (...) Other Jewish families mentioned in Kotor in the 19th century include the following: Andauer, Tedeschi, Tolentino, Herzer, Linenberger, Löwenschuss, Steiner, Valenzin, Winkler, Werner, Pardo and Popper“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 17). Apart from Sephardic names such as Finzi and Tolentino (the largest Jewish family of Dubrovnik, whose members moved to Kotor from Split), Ashkenazic Jews from different parts of the Habsburg monarchy also settled in Kotor, for example the Herzer family (from the vicinity of Zagreb), Linenberger family (from Burgenland in Western Hungary, today in Austria) and Löwenschuss family (from Czernowitz in the Bukovina, today in Ukraine). While some families settled in the Bay of Kotor permanently and their members remained in the area for several gene-

rations, other Jews stayed just temporarily, mostly for professional reasons: „Of the Winkler family, only Jenka Winkler was recorded in Kotor. She was born around 1890 in Subotica. She worked as a house maid and died in Kotor on January 7, 1908“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 27).

Apart from individuals and families which remained faithful to Judaism, we also find some mentions of persons of Jewish origin who converted to Catholicism, dominant and despite official religious equality still the most prestigious confession of the Habsburg empire. One of them was doctor Leon Pardo, physician and private professor who spent the last months of his life in Kotor and died there in 1898. Pardo was born in Dubrovnik in a Jewish family in 1810. In Kotor, he was given a pompous Catholic funeral. His most lasting contribution to Kotor is the valuable painting *Ecce Hommo* by the Spanish painter Louis Morales from the 16th century, which Pardo donated to the local Franciscan Monastery of Saint Clara (*Franjevački samostan sv. Klare*), where it has been exhibited until today (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 22).

Most Jews in the area tended to reside in the old town of Kotor. Apart from Kotor, the last Austro-Hungarian census from 1910 also recorded Jews living in the town of Perast. In Herceg Novi, Jews appeared in the census in 1880 and 1910. „In the old town of Kotor during the Austro-Hungarian rule, the number of Jews rose from two in 1829 and 1830 to seventy-two in 1910. The average number of Jews during the Austro-Hungarian administration over the Bay of Kotor was eight, if we do not take into the account the year 1910. A sudden demographic jump recorded in that year was a result of great migrations of the Jewish population to the Adriatic coast, most often from northern Dalmatia towards the south, from the larger Jewish communities including Dubrovnik and Split to smaller towns and communities including Kotor. The greatest migrations of the Jewish population were those of the Jews of Bosnia and Hercegovina towards the coast at the beginning of the 20th century“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 17). These statistics do not include the members of the Habsburg army of Jewish origin who were stationed in the area on a temporary basis. Nevertheless, we can assume that at least some of them established contact with the local Jewish inhabitants during their stay.

In the second half of the 19th century and the beginning of the 20th century, a local Jewish graveyard, in fact a small, separate Jewish plot with its own entrance adjacent to the larger Roman Catholic and Christian Orthodox town cemetery at Škaljari, was used by the local Jewish community of Kotor. The cemetery has been well-preserved and recently reconstructed. Today it represents one of the few places of memory related to Jewish history in Montenegro in the proper sense of the term. The last grave dates from 1904. It is interesting that the cemetery ceased to be used at a time when the number of Jews

in Kotor and other communities on the coast started increasing. It is possible that the capacity of the small graveyard became limited. This would logically result in the closing of the cemetery for further burials. According to Jewish religious tradition, it is forbidden to open the graves, exhume and manipulate with the remnants of the deceased or use an old grave for a new burial (among the Christian Orthodox and Roman Catholic inhabitants of the region, on the other hand, such practices were widespread).⁷ It is not clear which graveyards were used by local Jews after 1904. The closest Jewish graveyard in use in the first half of the 20th century was the Jewish graveyard of Dubrovnik. It is quite likely that some deceased from the Bay of Kotor and the Montenegrin littoral found their final resting place there.

The Jewish graveyard, separated from the main part of the municipal cemetery of Škaljari by a wall, was subjected to scholarly research in 2019–2020 as part of a larger transnational project aimed at the Jewish heritage of Kotor and Montenegro entitled *Discovering, exhibiting and using Jewish heritage in the Danube region*. After the Bay of Kotor became part of Austria in 1815, similarly to other parts of the empire, burials in churches and in town centers were forbidden. In 1820, the Roman Catholic Bishop of Kotor founded a new municipal cemetery in the locality of Škaljari, far enough from the city walls. The Catholics gave half of the cemetery to the Christian Orthodox church. „On June 10, 1858, Meyer Finzi, Maurizio Mandel and Giacomo Tolentino reached an agreement with the office of the Catholic Church in Kotor according to which the Church allocated them with a cemetery plot at Škaljari for the burials of their deceased“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 28). The Bishop of Kotor personally granted the request of the local Jewish community. „In 1861, the above mentioned Jews paid the first rate of 60 florins out of the total 121.10 florins for the mentioned cemetery plot at Škaljari. On February 21, 1884, the request for the transfer of property of the plot nr. 485/2 from the Municipality of Kotor to the Jewish community of Kotor was signed by Giuseppe, son of Meyer Finzi. The plot was officially recorded as a property of the Jewish community of Kotor on June 21, 1884“ (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 28). According to a letter from the Kotor Archive written in 1884 in Italian, as a representative of the Jewish community, Giuseppe Finzi requested that the part of the municipal graveyard used by the Jewish community is officially registered as a property of the Jewish community (Comunità Israelitica) because it was still wrongly recorded as a property of the Kotor municipality.

⁷ We have to note, however, that exhumations and reburials at another location did occasionally occur even at Jewish cemeteries in the wider region. In the beginning of the 20th century, for example, the old Jewish cemetery of Dubrovnik (Ploče) was abolished and the remnants of the deceased transferred to a new Jewish graveyard at another location.

The graveyard has the shape of a walled rectangle, with a gate in the southern wall. There are altogether nine graves. The gravestones include the names of the deceased, years of birth and death. Detailed descriptions of the graveyard, individual gravestones and information on the identity of all the deceased buried at the Jewish cemetery at Škaljari, including visual documentation, can be found in two recent studies which were published as a result of the above mentioned transnational research project devoted to the Jewish heritage of Kotor: *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku* and *Cemetery Tourism Study / Cemetery studija turizma (Jevreji u Kotoru, 2021: 27n; Cemetery Tourism Study, 2021)*. According to the authors of this research, in the 20th century, some Jews of Kotor and their descendants were buried in the Catholic section of the municipal cemetery (*Discovering Jewish heritage, 2019: 8*). During my research visit in October 2022, I indeed managed to identify several graves of people of Jewish origin in the Catholic part of the cemetery, however, all of them dated from the second half of the 20th and the beginning of the 21st century. It cannot be excluded that some graves from the first third of the 20th century are no longer marked by proper gravestones, but currently there are no graves of persons identifiable as Jewish in the Catholic part of the cemetery that would date back to the late Habsburg period.

We can assume that the Jews who settled in the Bay of Kotor were, as a result of their family and professional links with other regions of the Habsburg monarchy and their predominant loyalty to the central state authority impersonalized by the Emperor as a guarantor of gradual Jewish emancipation, exhibited their loyalty to the Empire. Such attitudes were in general characteristic for the majority of Jews living in the Habsburg Empire in the 19th century. They are also evident from the following lines about Mauricio (Moritz) Moše Mandel, one of the founders of the Jewish graveyard at Škaljari and distinguished representative of one of the Kotor Jewish families of his era: „Two documents found in the Archive of Kotor provide a testimony of Mauricio’s philanthropic spirit. From the first of them, dated May 13, 1853, we learn that Mauricio Mandel gave a voluntary donation of four florins for the erection of the monument to the Emperor Francis Joseph I in Vienna. The other, undated document, mentions him as a sponsor of dowry for a poor girl in order to help her get married and also in relation to the voluntary contributions for the celebration of the arrival of the Colonel Baron Marshall Mamula, when Mandel again donated four florins“ (*Jevreji u Kotoru, 2021: 38*). On the graveyard of Škaljari, we also find two graves of Jews who came to the Bay of Kotor in the uniform of the Habsburg army or as family members who accompanied them. Military doctor Salomon Werner served during the 1870^s with the regiment of Erzherzog Ferdinand. During his service in Kotor, his sons were born and his

daughter died and was buried here in 1876. Her gravestone at the Jewish cemetery at Škaljari is the only one on this cemetery with an inscription exclusively in Hebrew. Infantry sargeant Leo Popper, born in Moleschilz⁸ in Hungary on August 19, 1872, died in Kotor on April 24, 1893. His gravestone is the only one with an inscription in German (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 50).

The sources of Dubrovnik origin researched by Bernard Stulli confirm that there was no synagogue in the region of the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral during the late Habsburg era. However, in the last years of the Austro-Hungarian rule, there was a space in Kotor that was regularly used by local Jews for religious purposes. The authors of the recent study on the history of the Jews in Kotor from 2021 claim that, based allegedly on „the oral tradition of the Jews of the Bay of Kotor“, Jewish religious ceremonies were held in an improvised synagogue (prayer room) in the Old Town of Kotor, in a house which stands on today's Prison Square (Trg od zatvora) (*Jevreji u Kotoru*, 2021: 17). In the interwar period, there existed, apart from Kotor, another „filijala“ or branch of the Dubrovnik Jewish community active in Herceg Novi (Fischer, 1929: 235). It is possible that a similar place for religious ceremonies existed in this town at the Bay's entry already in the last years of the Austro-Hungarian rule, at a location which has so far remained unknown. There was no permanent rabbi residing in the Bay of Kotor under the Habsburgs. As Bernard Stulli showed in his monograph, Dubrovnik itself did not have enough funds to maintain a permanent, regularly paid rabbi in the old town synagogue and the representatives of the Jewish community of Dubrovnik even made unsuccessful attempts to hire a free-of-charge rabbi on a periodic basis from a relatively distant Trieste, main Habsburg port on the northern Adriatic. No wonder that the few and scattered Jews of the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral had to get by somehow on their own.

In their religious life, the Jews of the Bay of Kotor were almost certainly using a Sefer Torah (handwritten Torah scroll for ritual purposes), which has not been preserved at the territory of present-day Montenegro. After the renewal of Montenegrin independence in 2006, when the Jewish Community of Montenegro (JZCG) was officially formed and recognized by the state, it received a Sefer Torah as a gift from the Jewish Community of Hódmezővásárhely in southern Hungary. This community owns several dozen Sefer Torahs, which survived the destruction of a large number of Jewish communities in the town and its rural surroundings in the Holocaust in 1944. This Torah scroll, made in the 19th century in the town of Nitra (Hungarian: Nyitra) in present

⁸ Most likely a rarely used German name of a locality in the Trenčín (Hung. Trencsén) county in present-day western Slovakia.

day Slovakia, was ceremonially installed in the provisional synagogue at the seat of the Jewish Community of Montenegro in Podgorica. The founder and first President of JZCG Jaša Alfandari claimed at the occasion that the last Sefer Torah known to be in use on the territory of present-day Montenegro was brought out of Kotor „more than 160 years ago, and it most likely ended up in Dubrovnik“ (Ćorić, 2015: 23). Due to Jaša's unexpected passing in July 2018, I did not have a chance to ask him whether he could back this claim with some written evidence. It also cannot be excluded that a Sefer Torah was kept on the premises used by the Jewish community of Kotor for religious purposes as long as there was a need or a possibility of a Jewish life, and that period might have also included the interwar years under royal Yugoslavia (Šístek, 2021, *Ibid.*, 2023).

Conclusion

The last population census conducted under Austria-Hungary in 1910 recorded over 120 Jews living in the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral. The first population census undertaken by the new Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in 1921 recorded only eleven Jews on the territory of the Kotor District (out of the total 35.305 inhabitants): five in Dobrota, four in Herceg Novi and two in Kotor. The end of the First World War, the break-up of the Habsburg monarchy and the creation of the new Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes in 1918 resulted in a sharp and abrupt demographic fall. The Jewish population of the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral, which had been steadily increasing from the beginning of the 20th century, became ten times less numerous virtually overnight as a result of migrations of most of its members to other parts of the new unified state or to other successor states of the former Habsburg monarchy (Šístek, 2021: 184). Since the 1920^s, the coastal region, for centuries separated by international border from nearby South Slavic hinterland, was administratively linked with continental Montenegro rather than Dalmatia. From 1929 until the Italian occupation in 1941, the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral, together with the entire territory of the old Kingdom of Montenegro and several other regions, was an integral part of the Zeta Banovina, one of the nine provinces of the Kingdom of Yugoslavia, as the state was called after the introduction of the dictatorship of King Alexander in 1929. The second and as it turned out, also the last population census conducted by royal Yugoslavia during the interwar period in 1931 found 35 Jews (out of the the total 38.989 inhabitants) living in the Kotor District (Šístek, 2021: 185).

Sources and Literature

Primary Sources

- „Amper, Hinko (Henrich, Heinrich)“. In: *Židovski biografski leksikon*, edited by Ivo Goldstein, available at: <https://zbl.lzmk.hr/?p=3443>
- Ćorić, Đ. (2015). „Alfandari: Sefer Tora dio kulturnog blaga Crne Gore“. *Almanah – Glasnik Jevrejske zajednice Crne Gore*, nr. 2, p. 23.
- *Discovering, exhibiting and using Jewish heritage in the Danube region – REDISCOVER, Core Local Portfolio for Kotor*. (2019). Kotor: Interreg – Danube Transnational Programme. Available at: https://www.interreg-danube.eu/uploads/media/approved_project_public/0001/38/61b4d7f6e-7d7a6b4b7a5d11fa6e78a6d0991ba67.pdf
- Fischer, L. (1929). „Statistika Jevrejstva Kraljevine S.H.S.“ *Jevrejski almanah za godinu 5690 (1929–1930)*, br. 5, pp. 225–244.
- Kušević, B. and Novaković, M. (2021). *Cemetery Tourism Study / Cemetery studija turizma*. Kotor. Available at: <http://jevzajcg.me/knjige/cemetery%20tourism%20study.pdf>
- Radimiri Levi, S. (2017). „Crnogorski Jevreji“. *Almanah – Glasnik Jevrejske zajednice Crne Gore*, br. 5–6, p. 60.
- Radoman, A. and Ćirgić, A., eds. *Pjesmarica Nikole Mazarovića* (2018). Cetinje: Fakultet za crnogorski jezik i književnost.

Secondary Literature

- Benbassa, E. and Rodrigue, A. (1993). *Juifs des Balkans. Espaces judéo-ibériques XIVe-XXe siècles*. Paris: Éditions la Découverte.
- Blechová-Čelebić, L. (2007). „Vjerska slika Boke Kotorske početkom XV vijeka – arhivska svjedočanstva“. *Croatica Christiana periodica*, vol. 31, nr. 60, pp. 59–74.
- Blechová-Čelebić, L. (2009). „První doklady židovského osídlení v benátském Kotoru (15. a 16. století). Výsledky archivního průzkumu Historického a Biskupského archivu města Kotor“. *Mediaevalia Historica Bohemica*, vol. 9, nr. 2, pp. 133–143.
- Brajović, S. (2013). „Between the Ottoman Empire and the Venetian Republic – The Bay of Kotor and the Montenegrin Coast in Early Modern and Modern Times“, In: *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 7, *Menorah Collection of Papers*, vol. 3, Beer Sheva: Moshe David Gaon Center for Ladino Culture; Ben Gurion University of the Negev, pp. 225–232.

- Kušević, B. and Novaković, M. (2021). *Jevreji u Kotoru: tragovima arhivskih nalaza u XVI–XX vijeku*. (2021). Kotor. Available at: <http://jevzajcg.me/knjige/JEVREJI%20U%20KOTORU.pdf>
- Marianna D. Birnbaum, M. D. (2003). *The Long Journey of Gracia Mendes*. Budapest and New York: Central European University Press.
- Sindik, D. (1997). „Jevreji u srednjovekovnom Kotoru?“. *Zbornik 7 : Studije, arhivska i memoarska građa o Jevrejima Jugoslavije*. Beograd: Jevrejski istorijski muzej – Savez jevrejskih opština Jugoslavije, pp. 102–104.
- Sindik, D. (2013). „Jews in Medieval Serbian Sources“. In: Eliezer Papo and Nenad Makuljević (eds.), *El Prezente Studies in Sephardic Culture*, vol. 7, *Menorah Collection of Papers*, vol. 3: *Common Culture and Particular Identities: Christians, Jews and Muslims in Ottoman Balkans*, Beer Sheva: Moshe David Gaon Center for Ladino Culture; Ben Gurion University of the Negev, pp. 13–25.
- Stulli, B. (1989). *Židovi u Dubrovniku*. Zagreb: Jevrejska općina Zagreba, Nakladni zavod Matice Hrvatske, Kulturno društvo „Dr. Miroslav Šalom Freiburger“.
- Šístek, F. (2021). „Jevreji u Crnoj Gori u međuratnom periodu (1918–1941)“. *Lingua Montenegrina*, vol. XIV, sv. 2, br. 28, pp. 175–201.
- Šístek, F. (2022). „Zemlja bez Jevreja? Crna Gora i Jevreji prije 1918“. *Lingua Montenegrina*, vol. XV, sv. 2, br. 30, pp. 371–395.
- Šístek, F. (2023). „Sudbina Jevreja u Crnoj Gori u Drugom svjetskom ratu: od okupacije Jugoslavije do kapitulacije Italije (april 1941 – septembar 1943)“. *Lingua Montenegrina*, vol. XVI, sv. 1, br. 31, pp. 249–278.
- Švob, M. (2004). *Židovi u Hrvatskoj – židovske zajednice, I. Knjiga*, Zagreb: K. D. Miroslav Šalom Freiburger, Židovska općina Zagreb.
- Tadić, J. (1971). „Didak Pir“, In: *Zbornik 1: Studije i građa o Jevrejima Dubrovnika*. Beograd: Savez jevrejskih opština Jugoslavije.

František ŠÍSTEK

**JEVREJI BOKOKOTORSKOG ZALIVA I CRNOGORSKOG
PRIMORJA OD SREDNJEG VIJEKA DO 1918. GODINE**

U ovome radu, autor donosi istorijski pregled prisustva Jevreja u Bokokotorskom zalivu i na crnogorskom primorju od srednjeg vijeka do 1918. godine. Na početku, autor raspravlja o tragovima jevrejskog prisustva prema raspoloživim izvorima iz srednjevjekovnog perioda i mletačkih vremena. Upućuje se i na malo istraživanu istoriju jevrejskog naseljavanja pod osmanском dominacijom u severozapadnom dijelu zaliva. Ipak, najviše pažnje posvećeno je bolje dokumentovanom prisustvu Jevreja tokom vladavine Habsburga (1815-1918). Migracije iz drugih djelova Habsburškog carstva dovele su do uspostavljanja kontinuiranog jevrejskog naseljavanja i stalne jevrejske zajednice s preko sto ljudi u periodu prije Prvog svjetskog rata.

Ključne riječi: *Jevreji, Aškenazi, Sefardi, Crna Gora, Jadransko more, Bokokotorski zaliv, crnogorsko primorje, Mletačka Republika, Otomansko carstvo, Habsburško carstvo, Judaizam*

Izvorni naučni rad
UDK 316.7(497.1)“2023“

Ivo GOLDSTEIN (Zagreb)

Sveučilište u Zagrebu
igoldste@ffzg.hr

DA LI KULTURE SJEĆANJA POVEZUJU ILI RAZDVAJAJU? – PROSTOR BIVŠE JUGOSLAVIJE 2023. GODINE

U radu se analizira kultura sjećanja na prostoru bivše Jugoslavije i konceptualizira pitanje – da li one povezuju ili razdvajaju? Takođe, obrađuje se i tematika identiteta, povijesnoga sjećanja i suočavanja s prošlošću na prostoru koji je nekada dijelio zajedničke granice.

Ključne riječi: *kultura sjećanja, Jugoslavija, povijesni revizionizam, neoustaštvo, neočetništvo*

Mogu odmah odgovoriti na pitanje iz naslova. Naravno da nas danas razdvajaju. A treba raditi da se one počnu približavati i da nisu temelj za nove sukobe.

Neki će reći kako je danas, ujesen 2023. godine, potrebna prilična doza optimizma da bi se na prostoru bivše Jugoslavije govorilo o približavanju kultura sjećanja. Neki će reći da je autor ovih redaka naivan, jer su napetosti danas po svemu sudeći najveće u posljednjih četvrt stoljeća. No, to nas ne sprečava, dapače, potiče nas da o tom problemu diskutiramo, jer ako nećemo danas, morat ćemo sutra, kad prilike sazriju da se te kulture sjećanja počnu približavati.

Ta je tema iznimno aktuelna i u ovoj zemlji, gdje se političke borbe vode upravo oko identitetskih problema utemeljenih na kulturi sjećanja – tko su Crnogorci? Jesu li oni nacija za sebe, dakle, nacija među nacijama, ili tek jedna specifična, osebujna grana srpske nacije? Mnogo je sličnosti u toj crnogorskoj situaciji s ukrajinskom nacijom u odnosu na Ruse. Još se jedan primjer nameće – koji se do sada nije spominjao, a to je koncept „dalmatinske nacije“ – tzv. „slavo-dalmatinske nacije“ koji je, za razliku od ukrajinskog i crnogorskog, naposljetku propao.¹ Koncept Dalmatinaca kao posebne nacije

¹ N. Markulin, „O ideologemu ‘Dalmacija’ u Kraglskom Dalmatinu“, u: *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar 2009, 339-350; *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb 1999, 488-489; tiskoder, <https://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4754>, pristupljeno 6. XI. 2023.

bio je jedan od temelja političkog programa Autonomaške stranke u Dalmaciji u 19. stoljeću. Autonomaštvo je naziv za politiku koja se od 1860. suprotstavljala zahtjevima za ujedinjenjem Dalmacije s Hrvatskom i Slavonijom. Osim talijanskoga, autonomaštvo je podržavao i dio stanovništva hrvatskog podrijetla, koje je pod utjecajem talijanskih škola i ustanova, što su širile talijansku kulturu, prihvatio i talijansku nacionalnu ideju. Iako su u nacionalnom smislu dalmatinski autonomaši uglavnom izražavali osjećaj pripadnosti talijanskoj naciji, dio njih zastupao je ideju o posebnoj „slavo-dalmatinskoj naciji“.

Dakle, valja znati da je u povijesti bilo i ima „dovršenih“ i „nedovršenih“, ali i „uspjelih“ ili „neuspjelih“ procesa stvaranja modernog nacionalnog identiteta.

Što se tiče kulture sjećanja, potkraj osamdesetih i u devedesetim godinama 20. stoljeća na prostoru bivše Jugoslavije stvarali su se narativi koji i danas funkcioniraju, a u nekim elementima još su i jači negoli su bili tih godina. U ključnim elementima ti su narativi, odnosno kulture sjećanja suprotstavljeni, a s obzirom na golem značaj povijesnih činjenica u ideologijama i politikama većine političkih stranaka, te suprotstavljene kulture sjećanja negativno se reflektiraju i na opću političku situaciju.

Dakle, mistifikacije i dezinterpretacije povijesnih činjenica, pogotovo ako se razviju u svijesti značajnog broja pripadnika dviju ili više nacija u odnosu na onu u velikoj mjeri pridonose pogoršanju odnosa između njih, sve do ratnih sukoba. Znanstvena interpretacija i demistifikacija značajan su preduvjet svojevrsnog približavanja kultura sjećanja pa onda, posljedično, i međunacionalnog pomirenja.

Stvaranje svojevrsnog suživota, koegzistencije, između kultura sjećanja koje dominiraju nekim državama ili nacionalnim korpusima jest pretpostavka i bit će i posljedica političkog pomirenja. Mi, historičari, ne možemo čekati političko pomirenje, jer ono ipak umnogome ovisi o političkim elitama. No, možemo i moramo raditi na tome da te kulture sjećanja koegzistiraju i da pridonosimo svojevrsnom historiografskom pomirenju. Ne može nitko reći da nije znao, da nije osjetio kako je i on (ili ona) odgovoran, odnosno kako i on može pridonijeti pomirenju. Svakako, naše mogućnosti su vrlo skromne, jer je nekima iz historičarske branše bilo tokom proteklih desetljeća puno lakše pokrenuti kotač mržnje, ili barem značajno sudjelovati u njegovu pokretanju, negoli što smo mi danas u stanju da ga zaustavimo ili barem da ga usporavamo.

Naš prvi korak mora biti dezaktualizacija: utvrditi da se radi o prošlosti, koja više nije politika, već prvenstveno problem koji zaokuplja historičare. Dakle, da tu prošlost valja prepustiti historičarima i da oni moraju imati glavnu riječ u njezinu tumačenju, odnosno da ih barem treba poslušati.

Valja poučavati javnost i političare da je povijest vrlo složena, da i stručnjacima treba vremena – često su potrebni mjeseci i godine istraživanja – da proniknu u bit nekih događanja i procesa. I da je najopasnije donositi zbrzane zaključke koji se čine da su nadohvat ruke.

Drugi je korak poznanstvenje historije i prema van i prema unutra – prema van valja afirmirati tezu da je smisao znanosti u traganju za istinom, da su rezultati trajno otvoreni za provjeravanje, upotpunjavanje i usavršavanje, ali da je besmisleno konačna rješenja i apsolutne istine utvrđivati u dnevno-političkoj praksi. Valja izričiti odbijati politizaciju svojih dilema, hipoteza i cjelovitih istraživanja koja iz znanosti po definiciji ne proizlaze. Valja zahtijevati punu slobodu istraživanja lišenu političkih pritisaka. Što će istraživanja prošlih vremena biti dalje od politike, utoliko će biti bolje i za istraživanja i za politiku. Brak historiografije i politike nesretan je spoj za obje strane. Prema unutra, valja promicati vrijednosti modernih historiografskih pravaca koji neizravno posve udaljuju povijest i historijsku znanost od politike.

Mnogi su se na bivšim jugoslavenskim prostorima posvađali preko povijesti, a neki su i zaratili. Da li je moguće da se preko povijesti mirimo? Moguće je, ali ne na način da nam povijest, dakle, ono što pričaju historičari, bude neka vrsta „naravoučenja“, novokomponirano „bratstvo i jedinstvo“, odnosno zbirka lijepih primjera o „našim narodima i narodnostima“ tijekom povijesti. Naime, sama se po sebi nameće priča o socijalističkoj Jugoslaviji koju neki pričaju na euforičan način. Jasno je da je ta povijest itekako složena – uostalom, ne bi se ta država raspala na tako bijedan i katastrofalan način da je bila idealna tvorevina.²

Valja težiti dezideologizaciji historijske znanosti, situaciji u kojoj će se historičari izboriti za dignitet znanosti i za pravo da javnost čuje realnu priču o prošlim vremenima. Pri tome ne treba bježati od notorne činjenice da ima i da će nužno biti više pogleda na tu prošlu stvarnost. Historičari na taj način mogu pomoći u smirivanju stanja, da kultura pomirenja počne nadjačavati kulturu osвете.

Naprimjer, za približavanje hrvatsko-srpskih kultura sjećanja neće važan biti samo NDH i Jasenovac kao sublimacija kolektivne patnje, nego, naravno, i rat devedesetih – po svemu sudeći, s Olujom kao najosjetljivijim dijelom te memorije.

² I. Goldstein, „Jugoslavija – idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda? (s posebnim obzirom na Hrvatsku i BiH)“, *Historiografski vidici II, Forum Bosnae* 35, Sarajevo 2006, ur. S. Dujmović, 89-104; I. Goldstein, „Jugoslavija kao posljedica Sarajevskog atentata - idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda?“, u: *Sarajevo atentat, 100 godina poslije*, ur. Ž. Ivanković, Sarajevo 2014, 41-64.

Iako na prvi pogled ne izgleda tako, budući da su nesuglasice i napestosti u Bosni i Hercegovini vidljive ponajprije u političkoj areni, one dobrim dijelom proizlaze i iz velikih razlika u kulturama sjećanja, što otežava ili čak onemogućuje bilo kakav dijalog, pa i smislene odluke – ostavimo po strani ustaše, četnike, Srebrenicu i opsadu Sarajeva, jer su to itekako vruće političke teme, ali, kako, recimo, tumačiti ulogu Gavрила Principa?

Otegotna okolnost u devedesetim godinama 20. stoljeća za približavanje hrvatske kulture sjećanja drugim kulturama sjećanja bila je ambicija predsjednika Tuđmana da se svaka praktična mjera i svaki politički zaokret diktiran aktualnim potrebama mora objasniti i opravdati ideologijom, povijesnom zadanošću, svijetlo-junačkom tradicijom i još svjetlijom vizijom daleke budućnosti. Takve su Tuđmanove ideje rudiment komunističke ideje o uvjetovanosti povijesnog kretanja. No, Tuđmanova koncepcija i danas je jako prisutna u mainstreamu hrvatskog političkog života.

Za postizanje konačnog cilja valja u naporima u približavanju kulture sjećanja otići korak dalje od načelnih, teoretskih ili metodoloških usuglašavanja. Već je bilo nekoliko situacija u kojima smo zajednički objavljivali izjave o nekim spornim pitanjima koje bi mogle biti i putokaz i dokaz da historičari s prostora bivše Jugoslavije i u konkretnijoj razradi problema mogu naći zajednički jezik. Naprimjer, na konferenciji održanoj 2020. u Beogradu predstavljena je Deklaracija „Odbranimo historiju“ koja je bila rezultat projekta pod nazivom „Ko je prvi počeo? – Istoričari protiv revizionizma“.³

Valjalo bi, recimo, napraviti eksperiment ili barem pokazati senzibilitet za osjetljivost, mitologeme i sl. onih drugih? Naprimjer, za hrvatsku osjetljivost za jezik, na posebno isticanje pripadnosti Zapadu, na srpski mitologem o junaštvu tijekom povijesti, na osjetljivost prema NDH.⁴

Ne treba imati iluzija: dajem nekoliko primjera. Koliko su problema imali oni u Srbiji koji su ujesen 1991. izjavili da ovo „nije moj rat“. Srpska historiografija se u različitosti narativa kreće u lepezi od danas legendarnog članka Vasilija Krestića „O genezi genocida nad Srbima u NDH“⁵ do proglasa šestero historičara (Andrej Mitrović, Ljubinka Trgovčević, Ivan Đurić i drugi) ujesen 1991. godine, u vrijeme napada JNA na Dubrovnik, koji su se tom napadu usprotivili. U atmosferi kakva je u to vrijeme vladala u Beogradu bila je to iznimna hrabrost. No, da ne bi sve izgledalo idealno, i da bi se zapravo vidjelo koliko su naša polazišta 1991. godine, pa makar sa strane se percipirala

³ <https://www.klix.ba/vijesti/bih/odbranimo-historiju-historicari-iz-cijele-bivse-jugoslavije-objavili-deklaraciju-protiv-revizionizma/200615106>, pristupljeno 6. XI. 2023.

⁴ Vidi, naprimjer, *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine*, zbornik radova, ur. H. Kamberović, Sarajevo 2006.

⁵ *Književne novine* 716, Beograd, 15. IX. 1986.

kao umjerenjačka, zapravo i nisu bila tako bliska – naime, rečenica koju je ispisala šestero Beograđana/Beograđanki – „Dubrovnik je dio i hrvatske i srpske istorije/povijesti“ – u Beogradu to reći bila građanska hrabrost, u Hrvatskoj je to mnogima zvučalo kao otvaranje mogućnosti da se mijenjaju granice i da Dubrovnik postane dio Srbije odnosno Jugoslavije. A Jurica Pavičić, novinar i književnik, lijepo je objasnio kako bi se danas moglo pomiriti hrvatska i srpska kultura sjećanja u pogledu Dubrovnika – „zašto bi nama Hrvatima uopće bio problem što Srbi dubrovačku književnost integriraju u svoj kanon? Što mi s tim gubimo? I – što mislimo da oni dobivaju?“.⁶

Danas je u Hrvatskoj, ali i diljem Europe, vrlo česta izjava „svi su totalitarizmi isti“. Naravno da nisu, jer „kad se izjednači totalitarizme, onda se protagoniste vlastitog totalitarizma smatra herojima, a one na suprotnoj strani zločincima; vlastite se žrtve umnažaju, a one na drugoj strani umanjuju, preziru i negiraju“, perfektno su zaključili teolozi i publicisti Drago Bojić i Ivan Šarčević.⁷

Iako bi se ove riječi mogle primijeniti na sve nacionalne zajednice u Bosni i Hercegovini, Bojić i Šarčević su se prvenstveno suprotstavili neo-ustaškim stavovima unutar hrvatske zajednice u državi. Njihova opaska se pokazuje kao točna u konkretnom hrvatskom revizionističkom narativu kad ti govornici ponavljaju kako smo „mi dosljedno protiv svih totalitarizama“, a onda krenu dokazivati da je NDH, iako „totalitarna“, imala „neovisnu i slobodnu kulturu, dapače, kultura je doživljavala procvat“. Dakle, revizionisti/neoustaše upali su u logičku stupicu (u moralnoj su već odavno) koju su sami sebi namjestili.⁸

Valja se unaprijed barem pokušati dogovoriti da postoje neke činjenice oko kojih nema i ne bi smjelo biti dilema: dakle, da svi šovinistički, ekstremistički i fundamentalistički pokreti, pogotovo oni čiji su pripadnici počinili masovne zločine, pa i genocide, budu osuđeni od sviju strana, pogotovo oni koji dolaze iz sredine u ime koje su ti zločini tobože počinjeni. Iz današnje perspektive, kad se upravo oko slavljenja tih zločinaca vode žestoke debate, kako unutar nacionalnih korpusa, tako i u medijskim debatama u susjednim nacionalnim korpusima, to je teško za postići. No, valja znati da je bez takvoga konsenzusa mnogo teže uopće pokrenuti bilo kakvu debatu između historičara iz raznih sredina a kamoli doći do nekih konkretnijih rezultata.

⁶ *Jutarnji list*, Zagreb, 2. IX. 2023; <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/bube-ne-bas-jako-pametne-nase-znanstvenice-ili-zasto-nam-je-u-interesu-da-srbi-svoj-identitet-vezu-uz-dubrovnik-i-zagreb-15370538>, pristupljeno 28. X. 2023.

⁷ www.prometej.ba/clanak/osvrti/drago-bojic-i-ivan-sarcevic-tudje-fasizme-necemo-svoje-ne-damo-4405, pristupljeno 16. svibnja 2020; I. Goldstein, *Povijesni revizionizam i neo-ustaštvo – Hrvatska 1989-2022.*, Zagreb 2023, 336-342.

⁸ Goldstein, *Povijesni revizionizam i neo-ustaštvo*, 14.

Naravno, ni u Hrvatskoj, oni koji plivaju protiv struje, nisu ostavljani na miru. A ti pritisci na historiju i historičare postoje sve do danas – kad sam u proljeće 2022. godine izbačen iz članstva u hrvatskoj delegaciji pri International Holocaust Remembrance Association (IHRA), u kojoj sam bio otkako je Hrvatska 2006. postala član te organizacije, iz Ministarstva vanjskih poslova i Ministarstva kulture i medija je nakon poduže javne debate o mom razrješenju, a da nisam dobio nikakvo pismeno obrazloženje, objavljeno da je „*doprinos dr. Ive Goldsteina, njegov znanstveni rad na istraživanju Holokausta neupitan i ostaje važan za osmišljanje aktivnosti vezanih za stradanja Židova, komemoriranje žrtava i njegovanja kulture sjećanja. Na žalost, okolnosti koje nisu povezane samo s ovim angažmanom, dovele su do njegovog razrješenja kao člana izaslanstva*“.⁹ Dakle, valja čitati između redova – nisam podoban. Nisam konkretno saznao što mi se stavlja na teret – pretpostavljam da bi to moglo biti zbog mojih više puta iznošenih kritičkih primjedaba o predsjedniku Franji Tuđmanu i nadbiskupu i kardinalu Alojziju Stepincu – naprimjer, u jednom sam intervjuu konstatirao kako „bez propitivanja Tuđmana i Stepinca nema intelektualnog i gospodarskog oporavka“.¹⁰ Moguće da je nekoga zaboljela i analiza vladavine HDZ-a posljednjih godina.

Što, dakle, konkretno činiti? Svatko u nekoj mjeri mora raditi sam, na svojoj strani, ali istovremeno ovisimo jedni o drugima i na polju historiografije i na polju politike.

Mnogo toga ovisit će o općepolitičkoj situaciji u Europi i na širem prostoru – u ovom trenutku na Bliskom istoku, kao i o ritmu približavanja i pristupanja pojedinih zemalja EU. Pa ipak, naša društva i (a u mnogo manjoj mjeri i historiografije) umnogome ovise jedna o drugoj – slobodarstvo i demokratičnost na jednoj strani potiču slobodarstvo i demokratičnost na drugoj. Slijedom toga i nesnošljivost na jednoj potiče nesnošljivost na drugoj strani. A u tom ritmu funkcionirat će i kulture sjećanja.

Proteklih tjedana svjedoci smo brutalne zloupotrebe povijesti kako bi se izraelsko-arapski ili izraelsko-palestinski ili sukob Izrael – Hamas prikazao krajnje jednostrano. Ističe se, naprimjer, da je ova situacija rezultat „75 godina izraelske okupacije“, da je izraelski režim „kolonizatorski“, pjeva se pjesma „From the river to the sea Palestine will be free“, itd. To su teze koje idu u pravcu delegitimizacije Izraela, drugim riječima osporava se Izraelu pravo na

⁹ <https://www.jutarnji.hr/vijesti/hrvatska/ispravak-clanka-kako-sam-i-zasto-izbacen-iz-hrvatske-alijanse-za-holokaust-nisam-jedina-zrtva-cistke-nepodobnih-15211954>, pristupljeno 29. X. 2023.

¹⁰ <https://www.nacional.hr/ivo-goldstein-bez-propitivanja-tudmana-i-stepinca-nema-intelektualnog-i-gospodarskog-oporavka/>, pristupljeno 4. XI. 2023; Nacional, Zagreb, 14. II. 2021.

postojanje. Postoji, naravno, i kontramit koji kaže da je današnji Izrael samo reinkarnacija onog biblijskog iz vremena Davida i Salomona što znači, po njemu, da Židovi imaju apsolutno pravo na taj teritorij, a ne i Arapi.¹¹ Takve su teze snažno prisutne i u slučaju rusko-ukrajinskog rata.

Valja poticati otvaranje prema drugim kulturama sjećanja. Ne može se nikoga prisiljavati da voli povijest onoga koga ne želi voljeti, ali ga valja barem naučiti da trpi toga drugoga i to tako da pokuša razumjeti njegovu povijest ispričanu iz njegove perspektive. Ako to budu naši ciljevi i ako budemo barem malo sudjelovali u njihovu ostvarivanju, bit će to solidna osnova da jednoga dana naše kulture sjećanja stvaraju atmosferu u kojoj se neće međusobno konfrontirati, ili barem neće konfrontirati u tolikoj mjeri da stvaraju temelje za nove nesuglasice ili čak za nove sukobe.

Da bi se sve to postiglo treba povijest gledati cjelovito, uzimati u obzir argumente koji potvrđuju, ali i kojima se negiraju unaprijed stvorene jednostrane politikantske teze. Historičari vežu argumente pro et contra, oni nisu odvjetnici. Legitimna metoda odvjetnika jest da ističu argumente koji njihovoj stranci idu u prilog, a one koji joj ne idu, se stavljaju pod stol ili pod tepih. Historičari to ne smiju raditi, to se protiv historiografskim metodama, kao i formalnoj logici.

Približavanje kultura sjećanja se mora odvijati na više razina (situacija bi bila lakša da su promotori onoga što smo nazvali opcija AVNOJ brojniji, ali nisu!). Ono mora doći iz politike, s novim ljudima na vlasti koji će imati moralni kredibilitet da takve ideje promiču. Ono mora doći i iz historiografije i srodnih znanosti. Doduše, to je ono što mi radimo već više od 30 godina, ali samo dio nas. Mnogi su se upregli u kola onih koji su na suprotnoj strani.

Literatura

- Kamberović, H. ur. (2006). *60 godina od završetka Drugog svjetskog rata - kako se sjećati 1945. godine*, zbornik radova. Sarajevo: Institut za istoriju u Sarajevu.
- Goldstein, I. (2006). Jugoslavija – idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda? (s posebnim obzirom na Hrvatsku i BiH), u: *Historiografski vidici II*, Forum Bosnae 35, Sarajevo: Međunarodni forum Bosna, ur. S. Dujmović, str. 89–104.
- Goldstein, I. (2014). Jugoslavija kao posljedica Sarajevskog atentata - idealan državni okvir, umjetna tvorevina ili tamnica naroda?, u: *Sarajevo atentat, 100 godina poslije*, ur. Ž. Ivanković, Sarajevo: RABIC, str. 41–64.

¹¹ I. Goldstein, *Esej o dva konstrukta u izraelsko-palestinskom sukobu*, Express, Zagreb, 3. XI. 2003.

- Goldstein, I. (2023). *Povijesni revizionizam i neoustaštvo – Hrvatska 1989–2022*. Zagreb: Fraktura, str. 336–342.
- Goldstein, I. (2003). *Esej o dva konstrukta u izraelsko-palestinskom sukobu*. Zagreb: Express, 3. XI. 2003.
- *Hrvatska enciklopedija*, sv. 1, Zagreb 1999, str. 488–489.
- Književne novine 716, Beograd, 15. IX. 1986.
- Markulin, N. (2009). O ideologemu „Dalmacija“ u Kraglskom Dalmatinu, u: *Croatica et Slavica Iadertina*, Zadar: Sveučilište u Zadru, str. 339–350.

Ivo GOLDSTEIN

DO CULTURES OF REMEMBRANCE CONNECT OR SET APART - FORMER YUGOSLAVIA AREA IN 2023

The paper analyzes the cultural memory in individual states of the former Yugoslavia and conceptualizes the question of whether it connects or separates. It also explores the themes of identity, historical memory, and confronting the past in a region that once shared common borders.

Keywords: *cultural memory, Yugoslavia, historical revisionism, neo-Ustasha groups, neo-Chetnik groups*.

Izvorni naučni rad

UDK 022:373.5(497.13)“16“

Tihana LUBINA (Osijek)

Faculty of Humanities and Social Sciences

tlubina@ffos.hr

Ivana STANIĆ (Osijek)

Faculty of Humanities and Social Sciences

istanic@ffos.hr

THE ROLE OF JESUITS IN THE DEVELOPMENT OF CROATIAN SCHOOL LIBRARIES

Libraries and education share a distinct commonality, as exemplified by the emergence of libraries in the first Jesuit grammar schools in Croatia during the early 17th century. The libraries formed an integral part of the educational work of the grammar schools. The growth and enrichment of these reference teachers' libraries resulted from numerous donations and legacies from supporters of the Society of Jesus, former professors, students, prominent individuals, and local government resources. This paper provides a historical overview of the founding and development of the first Jesuit college libraries, focusing specifically on the Osijek mission. It draws upon published scientific, professional research, and archival materials to increase understanding. Despite the founding of the Latin school in Osijek in 1729, the earliest record of books from the Grammar School Library only dates back to the Chronicles of parish priest Antun Turković (1798–1806). Before this, neither historical sources nor relevant literature provided concrete evidence of the Library's existence, nor could it be determined if books were systematically gathered for educational purposes. Consequently, this research asserts the thesis that Jesuit libraries, especially the one in Osijek, housed extensive book collections intended for educating both students and teachers, thereby serving as an indispensable catalyst for the development of grammar school education and overall education in Osijek.

Keywords: Jesuits, grammar schools, libraries, education, Osijek mission

1. INTRODUCTION

The first evidence of organized education in Croatia hails from the Middle Ages, when enlightenment and schooling existed primarily under the auspices of religious orders, starting with the Benedictines, and later encompassing the Dominicans, Franciscans, and Paulines. This initial schooling was conducted in parish, monastic, and cathedral¹ schools, which, due to their autonomy, provided elementary education for boys and further education for the priesthood, and eventually, secular individuals. Those church schools adhered to the curriculum of the *seven liberal arts* (Latin: *septem artes liberales*), divided into the *trivium* (grammar, rhetoric, and dialectic) and the *quadrivium* (arithmetic, geometry, music, and astronomy), which, along with theology, constituted the pinnacle of education in the schools of the era (Zaninović, 1988: 52–53). Although the monastic, cathedral, and associated chapter schools provided their students with sufficient knowledge of the Latin language for further theological education, Hoško (2003: 352) has queried whether such acquired education could accurately be labeled as secondary education.

In due course, grammar schools (*gymnasium*) would emerge from these medieval church schools, the first of which is considered to be the one at the Pauline monastery in Lepoglava, founded in 1503, noted for its rich and valuable library of books and manuscripts (Cuvaj, 1910: 155). Initially intended only for the education of monks and priests, the Lepoglava Grammar School, after its reopening in 1582, opened its doors to the public, thus becoming accessible to secular individuals as well (Munjiza, 2009: 73).

A significant contribution to the advancement of education in humanities grammar schools would be made by the relatively new religious order of the Society of Jesus (the Jesuits), who arrived in Croatia in the early 17th century at the invitation of the city and church authorities of the time. In comparison to the previous religious orders, their pastoral work, strongly influenced by the spirit of the Counter-Reformation, was closely linked to the establishment of secondary, higher, and tertiary schools, ultimately earning them the status of founders of public education in the Catholic part of Europe. Contrary to earlier cathedral and monastic schools, Jesuit schools were intended for the education of secular individuals, instead of predominantly future clergy. This undeniably marked the commencement of a new epoch in the history of Croatian education (Stipanov, 2015: 75; Katičić, 2007: 11). By integrating humanities and theological education in the grammar school, the Jesuits established

¹ The monastic and cathedral schools are also called seminary schools because they both trained clergymen (Munjiza, 2009: 28).

the foundational model of secondary education (humanities, classical or general type of grammar school), which provided general education and practical Latin language skills, as well as the groundwork for further higher education (Sršan, 1996: 15). In all European countries, their schools were organized according to a unified school system as outlined in the *Ratio atque Institutio Studiorum Societatis Jesu* (more commonly known as the *Ratio Studiorum*), the first bona fide educational system aiming at „responding to the needs of the time and the Jesuit ideal of superior intellectual and spiritual formation“ (Korade, 1997: 21). Primarily oriented towards religion, Jesuit schools were divided into those similar to grammar schools, i.e. *lower* or Latin schools (*studia inferiora*) consisting of five grades (originally named *classis infima*, *media*, *suprema gramaticae*, *humanitatis*, and *rethoricae*, later *principistae*, *grammatica*, *syntaxis*, *poësis*, and *rhetorica*), and *higher* or academies (*studia superiora*) where philosophy and theology were taught. Latin was the language of instruction used throughout education, serving as the primary focus of instruction in the grammar school, with Greek also taught as an ancient language. Religious education was allocated half an hour per week, and students were taught the so-called real sciences including geography, history, natural sciences, economics, and similar subjects under the umbrella of scholarship (Cuvaj, 1910: 205).

After the suppression of the Jesuit order, the existing grammar schools briefly remained under the authority of religious orders, predominantly the Paulines, Piarists, diocesan clergy, and Franciscans (Hoško, 2003: 356–357), before being assumed by the state, specifically the Habsburg Monarchy.

2. THE FOUNDATION OF GRAMMAR SCHOOL LIBRARIES IN CROATIA

During the 17th and 18th centuries, as previously noted, the Jesuit religious order was the primary provider of secondary classical education in this region. Therefore, due to their widely recognized excellence in education and schooling, they came to Croatia upon the invitation of city and church authorities and started establishing the first public grammar schools (*gymnasium*) in Zagreb (1607), Dubrovnik (1658), Rijeka (1627), Varaždin (1636), Požega (1698), and Osijek (1729). Since grammar school education at the time, besides textbooks, required certain books „intended to reinforce and expand the knowledge of the members of the colleges and missions in theology and disciplines taught in the humanities classes, as well as in philosophy and theology“, the Society of Jesus founded libraries that were „an integral part and a reflection of the general cultural work that developed in Jesuit schools“ (Matić, 1940: 47).

Therefore, grammar school libraries, operating as teacher's reference libraries with dedicated rooms, began to be established and developed simultaneously with the establishment of Jesuit grammar schools. However, as Batinić points out, what is difficult to determine today is whether the books in the libraries were also accessible to students, or if students had their own separate library, similar to those in Jesuit seminaries for underprivileged students that contained the necessary student textbooks (Batinić, 2007: 43, 45; Erl Šafar et al., 2019: 58). Conversely, Aleksandar Stipčević asserts that all Jesuit libraries in Croatian lands primarily served the needs of their schools' students and teachers. The Jesuits maintained book collections in their residences, colleges, and missions from their inception, yet libraries are not mentioned in the written sources until the founding of the Jesuit schools, where professors required the books for lecture preparation and students for learning (Stipčević, 2007: 33, 36; Erl Šafar et al., 2019: 58).

According to the Constitutions of the Society of Jesus and other regulations of the Society, all Jesuit residences and colleges were obligated to have libraries. These regulations provided comprehensive instructions on their establishment, funding, and operation, including securing funds for purchasing books, borrowing books within and outside library premises, cataloging and organizing books on shelves, the duties of librarians, and similar matters (Stipčević, 2007: 33; Erl Šafar et al., 2019: 58). Although book acquisition policy often depended on the specific financial abilities of each residence, books frequently found their way into Jesuit libraries through other means. The libraries were enriched by many donations and legacies from various supporters of the Society, donations from prominent individuals, former professors and students, and local authorities occasionally provided funds. In addition to the diverse valuable literature that comprised their collections, it is important to mention the rare collections of incunabula owned by the Jesuits in our regions. In this regard, Šime Jurić provides information on over 140 incunabula that are either preserved in Croatian Jesuit libraries today or were previously listed as their property. This material undoubtedly attests to the Jesuits' profound knowledge, appreciation, and collection of books on various topics, as well as the generosity of the prominent individuals of the time, who frequently donated valuable family books. Owing to this practice, the Dubrovnik residence library possessed the largest number of incunabula (Jurić, 1990/1991: 89–90).

Following the suppression of the Jesuit order, the need to house book collections and the textbooks prescribed to cover the curriculum of specific disciplines, the *Ratio educationis*² of 1777 only states that efforts should be

² Regulation on the organization of education (Code of Education) in Hungary and Croatia.

made to establish small libraries with necessary materials in grammar schools and gymnasiums (Matasović, 2017: 127; Erl Šafar et al., 2019: 58). Although this document prescribes no further provisions concerning libraries, their management or composition, these school textbooks, as suggested by museologist Vesna Burić, could have represented a basic initial collection characteristic of secondary school libraries at the time (Burić, 1991: 182; Erl Šafar et al., 2019: 58). Similarly, the *Ratio educationis* of 1806 does not mention anything about secondary school libraries other than the prescribed textbooks. In the section *De Bibliothecis* (Articles 267–270), it focuses only on university libraries (*Ratio educationis*, 1806: 283–285; Erl Šafar et al., 2019: 58).

However, following the dissolution of religious orders, modern state reforms in the mid-19th century facilitated the creation of a new type of grammar school (*gymnasium*), and, consequently, the institutionalization of secondary school libraries was made possible since they were envisaged to be established in the schools. This meant that the recommendations of Thun's *Entwurf der Organisation der Gymnasien und Realschulen in Oesterreich* (Draft of the Organisation of *Gymnasien* and *Realschulen* in Austria) from 1849 were in effect. Article 55 of the *Entwurf*, titled „Collections of Teaching Materials“, stated: „It is urgently desirable that every grammar school (*gymnasium*) has a library and that it is regularly expanded. In it, two sections should be distinguished – a library for teachers and a library for students“ (Švoger, 2017: 228–229; Erl Šafar et al., 2019: 58–59). As a result of the influence of the Jesuits on the education system, Article 115 mentions the records that every grammar school is obliged to keep, including „complete inventories of existing teaching materials that need to be constantly supplemented“, and that all teachers have the right to access them (Švoger, 2017: 269). The paper will henceforth provide an overview of the influence of the Jesuits on the emergence of grammar school libraries in cities throughout Croatia.

2.1. Jesuit grammar school libraries in Zagreb, Rijeka, Varaždin, Dubrovnik, and Požega

When it comes to the most renowned Jesuit libraries in Croatia, it can be said that the one in Zagreb, established within the Grammar School, was undoubtedly the most prominent. Namely, after they established a college in the former Dominican monastery in *Gradec* (Upper Town) in 1606, the Jesuits founded a grammar school with a library the following year. Initially, the position of the *Library Prefect* was rotated among the professors of the College each school year. Until 1710, this responsibility was regularly given to one of the professors of the *lower schools* (*gymnasium* grades), and as of 1713,

it was mostly performed by a professor of the *higher schools* or the College Rector himself; only occasionally the librarian was someone whose sole duty was the Library. It was of great importance that all librarians adhered to the established regulations, applicable to all colleges, and took proper care of the overall operations of the Grammar School Library (Sečić, 2007: 3–4). Regarding the operations and organization of the Library, Tomo Matić mentioned that according to the inscriptions in the books (*Colleg. Zagr. S. J. inscriptus*) that have been preserved to this day, dating back to 1611, it is undeniable that the Zagreb College Library had been well-organized since its inception (Matić, 1940: 47).

Due to the fact that the materials were mostly obtained through donations and purchases, the Library holdings naturally experienced significant growth over time. In support of this, there is a record of book purchases for the Library dating back to 1619, which is one of the earliest known records for a library in Croatia. A little later, the first rules for library operations were introduced in the Jesuit order's regulation *Regulae praefecti Bibliothecae* (1635), which also represented a crucial step in the overall development of Croatian librarianship. These rules were followed by the Zagreb College Library and covered various aspects such as the role and position of the Library Prefect, arrangement of books by subject areas, cataloging within subject areas and alphabetical order, loaning books outside the college, book acquisition and preservation. In 1645, when a major fire devastated part of the monastery, along with the school and seminary, the Library and a portion of the rich collection left to the Jesuit college in 1615 by the Hungarian historian Nikola Istvánffy were also destroyed. However, the Library did not cease to exist, as preserved records attest to book acquisitions even after the fire. Additionally, evidence of donations from aristocrats indicates their contribution to the restoration and functioning of the Library. In 1669, when the Grammar School transformed into Academy, its library became the Academy Library (Stipanov, 2015: 76; Bratulić, 2007: 23; Stipčević, 2007: 34).

After the suppression of the Jesuit order in 1773, the state authorities formed special three-member commissions for inventorying and confiscating the properties of their colleges, which included the creation of inventories for their libraries. Unfortunately, as mentioned by Matić, these inventories were created hastily and carelessly. For instance, books without a recorded year and place of print, incomplete titles, and missing author names were found. Some books were also of uncertain origin or Latin adaptations. Based on this, it can be presumed, as Matić himself resignedly noted, „that the people entrusted with the task of inventorying the books were not suited for the job, based on

their education“ (Matić, 1940: 48–50)³. However, despite these shortcomings and the unprofessional manner in which the inventories were prepared, they still serve as authentic witnesses to the foundation of the contemporary education system, which aimed to expand knowledge and the organization of that knowledge within the library. Besides providing direct insight into the materials used by the Jesuits in their teaching work, they also demonstrate a wide range of their interests and activities in literature, history, science, and various other fields (Lubina, 2019: 28).

Before the suppression of the Jesuit order, the Zagreb Library counted around 6,000 volumes, however, this number was drastically halved later. According to the 1773 inventory, it had only 3,000 volumes. This occurred because, according to the decree of the Hungarian Vice-Regal Council, some books were transferred to the University Library in Pest, a smaller number was given to Bishop Vrhovac, and the remaining books were moved to the Library of the Royal Academy of Sciences (established in 1776), which also received a significant number of valuable books from the libraries of other dissolved colleges. The Zagreb College Library was seriously endangered after the suppression of the Jesuit order and faced a fate similar to the other libraries. However, owing to the dedicated efforts of protonotary Nikola Škrlec (1729–1799), all the saved and recovered materials from the confiscated Library ended up in the Royal Academy of Sciences. Škrlec aimed not only to preserve the Jesuit library but also to expand it, making it the core of a large public library (Katičić, 2007: 12). However, despite bequeathing his collection of 677 printed works and 50 manuscript items to the Academy in his will in 1777, the Library holdings began to recover and grow more systematically only in later periods, mostly through valuable donations. In 1818, Countess Eleonora Patačić donated 675 works in 932 volumes to the Library, and after her death in 1835, the remaining materials were also bequeathed. In the same year (1818), Bishop Maksimilijan Vrhovac donated 707 works in 825 volumes, and in 1837, Count Aleksandar Drašković donated 400 volumes. At that time, the Library already had around 10,000 books and was open to the public. As of 1837, it was also receiving legal deposit copies from Croatia and Slavonia.⁴ However, not until 1857 did the state provide a regular allocation for book purchases. In 1850, the Royal Academy of Sciences changed its name to the Royal Law Academy and operated as such until the establishment of the University in 1874, when its library became the University Library (Pelc, 2002: 284–285; Sečić, 2011: 4–7; Stipanov, 2015: 77; Tomečak, 2007: 70–75).

³ For example, Matić notes that in the Zagreb inventory list, Ariosto's Orlando is recorded twice in two different ways: as „*Orlando furiosum*“ and „*Ariosto Forlando furioso*“.

⁴ It kept receiving copies of works printed at the University Press in Pest as early as 1816.

Following the opening of the Zagreb College, the Jesuits established a college in Rijeka in 1627, followed by a grammar school with a library the following year, which eventually became the foundation of the Rijeka University. The Library primarily served the professors, students, and all educated inhabitants of the city, demonstrating that the Jesuits were instrumental in fostering and developing the culture of Rijeka. Not much is known about the Library's operations or book acquisitions, but it is known that in 1640, the Jesuits purchased books worth 100 forints for the Grammar School Library. Since there were no bookstores in Rijeka at the time, books were often ordered directly from the booksellers in other cities. For example, historical books were ordered from Udine in 1736 for the purposes of the Grammar School, as recorded in the College annals. When the Jesuit order was suppressed, the existing studies and the Grammar School came under the ownership of the city of Rijeka, and the premises of the college and the seminary, where the books were housed, remained sealed. Inventories were created, revealing that at the time of the suppression of the Society, the Library contained 1,644 titles in 2,570 volumes, including Croatian books, which was a considerable number for Rijeka at the time. Part of the holdings was transferred to the library of the newly established Zagreb Academy of Sciences, and the remaining books were combined with those from the Nautical Academy in Trieste and the Jesuit College in Trieste. The merging of these holdings, along with the addition of valuable private libraries donated to the city by the Benzoni and Marotti families in the late 18th century, finally enabled the opening of the first public library in Rijeka, namely the Grammar School City Library, which later became the Scientific and University Library (Stipanov, 2015: 80–81; Blažeković, 1954: 2–3; Stipčević, 2007: 35).

Not much is known about the Varaždin Grammar School Library (1636) due to the loss of the house chronicles and registers maintained by the Jesuits themselves (*Historia domestica in folio*, *Darium*, *Matricula studiosorum*), after the confiscation, although they were undeniably recorded and registered by the Commission. However, it is known that the Library was housed in a separate room and, although smaller than other college libraries, it was quite suitable for the needs of the Grammar School, which did not have higher levels beyond grammar and humanities. Over time, the sources indicate that the Library was continuously replenished, as evidenced by an inventory indicating that, at the time of the suppression of the Society, it had over 1,000 books. Additionally, there were 16 books on Protestantism listed separately under the title *Sub titulo haereticorum*, as well as a small collection of physical apparatus most probably used for teaching purposes. Alongside the books on Protestantism, theological works, and manuals, the Library also contain-

ned works by ancient church writers, Latin classics, and renowned humanists and historians. Unfortunately, this exceptionally valuable and rich collection was mostly taken from Varaždin or even sold at auction, leaving only few remaining copies. Eventually, the Library was reestablished, with significant contributions made by diligent and enterprising directors Antun Rajšp and Josip Paszthory, as well as numerous professors who served as librarians over the time (Matić, 1940: 52–53; Matić, Filić, 1938: 171; Horvat, 2011: 234). After the suppression of the Society, the active property of the College was transferred to the central school fund, and besides former Jesuits, members of other orders receiving salaries from the state could also teach at the Grammar School. With the approval of Empress Maria Theresa, the Jesuit complex was handed over to the Piarists in 1776, and after a devastating fire in Varaždin, they rebuilt it and continued operating the Grammar School and the church. After the suppression of the Piarist order in 1789, according to the catalog (now prepared more accurately), the Library had only 120 books as of 20 April 1786. The reason for the small number of recorded books was probably because the monks often kept books in their rooms (around 530), and were not listed, thus remaining unknown in terms of their titles (Puškadija-Ribkin, 2001: 197, 208).

Regarding the establishment and operation of the Library at the Jesuit College in Dubrovnik, similar to the previous libraries, there are not many written sources available. However, although the exact year of its founding cannot be determined with certainty, the Library must have existed immediately after the establishment of the College itself in 1658. The core of the College Library was the collection of books left by its founder and benefactor, Father Marin Gundulić, who bequeathed his rich book collection, which was then located in Ancona, to the future College. The book collection was very rich as books were regularly acquired through their own means, as well as numerous donations and bequests of entire private collections. In addition to a large number of textbooks, the Library contained works on philosophy and theology that were taught in the humanities classes at the time, as well as other literature important for pastoral and missionary work. When the Jesuit order was suppressed, some of the books were sold at auctions in Italy, while others remained in the School that continued to be run by the Piarist monks until 1854. Despite this, a considerable number of valuable manuscripts and autographs were preserved and transferred to the Library of the Franciscan Monastery in Dubrovnik, where they are still kept today. Although the Jesuits briefly took over the Grammar School after the departure of the Piarists, this arrangement lasted only until 1868 when the Grammar School, along with the Library, finally came under the ownership of the state. As the Library

expanded with new donations, it was divided into the Old Library (consisting mostly of books from the former Jesuit college - around 5,300 volumes) and the New Teachers' Library, eventually becoming part of the City Library and the core of the Scientific Library in Dubrovnik (Šapro-Ficović, 2007: 21–24).

Finally, the Požega College, with its Grammar School, had a significant influence and made a deep impact on the educational, social, and cultural life of Slavonia ever since its establishment in the late 17th century. In 1735, a rich library with a reading room was established alongside the Grammar School, providing students with a peaceful environment for learning and work. This dedicated library space housed a large number of systematically acquired books collected over the years, and after the suppression of the Jesuit order, it contained as many as 1,141 titles with approximately 2,000 volumes (Potrebica, 2005: 113). The library holdings were enriched with valuable literature primarily acquired through their own means, special school funds, and donations. The first mention of book purchases dates back to 1725 when works by church teachers and writers such as St. Bernard, Lorenzo Giustiniani, Optatus, St. Leo the Great, and Cornelius a Lapide were acquired in Venice for 88 forints. By 1735, when the Library was established, a considerable number of books had already been collected, including the well-known work „*Istoria del Concilio di Trento*“ by Sforza Pallavicini. The regular purchase of books was recorded in subsequent years as well, such as the acquisition of the first two volumes of the monumental work „*Illyricum sacrum*“ in 1755 (Stipanov, 2015: 82; Matić, 1940: 48). As of 1761, when the philosophy program was introduced in the Grammar School building, followed by moral theology studies in 1761/62, books were acquired for the professors, and the Library was rearranged on the first floor. The books were listed in the inventory according to their placement on shelves (A–H) and in specific rows within those shelves. Since the suppression of the Society, three books from the Jesuit house diaries („*Historia domestica cum Diariis, libri tres*“) that were listed in the inventory in 1773 have been preserved, along with the *Matricula studiosorum* (1725), which was not recorded in that particular inventory. After the closure of the College, most of the books ended up in the Professors' Library of the Grammar School, while 115 valuable works (in 142 volumes), including a Glagolitic missal and Jakov Mikalja's „*Blago jezika slovinskoga*“, were transferred to the Academy Library in Zagreb (Matić, 1940: 51–53). The Požega College Library is rightfully considered one of the richest Jesuit libraries, as evidenced by its extensive collection of Glagolitic books, presumably due to the presence of clergy and priests from the Senj Diocese who were associated with the School at that time (Stipanov, 2015: 84). Based on the above, it can be confirmed that the Jesuits had a significant and undeniable influence on the

educational system and cultural heritage of the residents in Zagreb, Rijeka, Varaždin, Dubrovnik, and Požega.

3. JESUIT GRAMMAR SCHOOL IN OSIJEK

Concerning the origins of classical education in the city of Osijek itself, the initiative to establish a Latin school dates back as early as 1728. The Jesuits, with the full support of the citizens, sent a request to the commander of the Osijek Fortress and the General of Slavonia, Count d'Oduyer, seeking permission to build a school. In the response received by the City Magistrate on 13 March 1729, it was specifically stated that the purchase or construction of a building was not possible, but the establishment of the school within the premises of the Jesuit residence was allowed (Matić, 1937: 5). Subsequently, upon obtaining this permission, the Jesuits opened the first Latin school or *lower gymnasium (grammar school)* with four grades – *parva, principia, grammatica media, grammatica suprema il syntaxis* – in their residence in *Tvrđa* (the Fortress) in 1729. The teaching was organized according to the Jesuit education system, *Ratio studiorum*, and to support the two professors, each teaching two grades, the three municipal councils committed to providing an annual sum of 300 forints. Due to the insufficient number of Jesuits, a layperson taught in the first two grades during the initial years, but as of the school year 1733/34, both professors were Jesuits, initially one priest and one master, and later only masters. The principals of the Grammar School were Jesuit superiors who, as parish priests of Osijek and members of the county assembly, were well informed about political, religious, military, and urban issues (Vanino, 2005: 366). The majority of the Grammar School students resided in *Tvrđa* (the Fortress), including a certain number of sons of Slavonian nobles, while there were generally fewer students from the Upper and Lower Towns, often due to poor roads and the distance. By the way, it is worth noting that in 1735, a total of 51 regular students attended the Grammar School, which was not a small number considering that the city had only about 5,000 inhabitants at the time (Povijest osječke Kraljevske gimnazije, 2001: 7).

However, in addition to all of the above, the Upper and Lower Towns once withheld the agreed amount for the salaries of the professors, citing that there were too few of their children attending the School, which led to the Grammar School ceasing its operations in 1737. Nevertheless, as the population of Osijek continued to grow, the need for a grammar school became increasingly apparent, and over the following years, the question of reopening it was revisited. In May, a new agreement was signed with the Jesuits, and the Osijek Grammar School finally commenced its operations on 15 November

1765. Classes were held in the city house, or town hall, in the Fortress (*Tvrđa*) every day except Thursdays, which were designated as a day off, Sundays and holidays (*Povijest osječke Kraljevske gimnazije*, 2001: 7, 8; Sršan, 1993: 239–240).

After the dissolution of the Jesuit order in 1773, the Grammar School's administration was taken over by the Franciscans and continued to operate until the mid-19th century, when calls for secular educators began to emerge. However, interest in this form of classical education gradually diminished in the years following World War I, culminating in the school's closure in 1927 due to a limited number of students. It was supplanted by a Lower *Realgymnasium*. This alternative model, however, also proved short-lived, closing merely two years later (Lubina, 2022: 122).⁵

3.1. Grammar School Library⁶ up to the school year 1851/52

The establishment of the Jesuit Grammar School in Osijek in 1729 leaves scant concrete information about the Library in historical sources and literature. This paucity of data makes it challenging to ascertain whether books were systematically collected for educational purposes (Lubina, 2022: 122). Since only a small portion of the Osijek Mission Diary (1763–1771), preserved in the University Library in Budapest, exists today, Tomo Matić provides no information about the founding year or the development of the Osijek Mission Library until the suppression of the Society in his research on Jesuit libraries, titled „*Knjižnice zagrebačkoga, varaždinskoga, i požeškoga kolegija i osječke misije*“ (The libraries of the Zagreb, Varaždin, and Požega colleges and the Osijek mission) (1940). Likewise, museum curator Vesna Burić, due to the lack of data, can only speculate about the existence of the old Grammar School Library. She emphasizes the fact that the Jesuits were known to establish libraries alongside their schools. Burić mentions a book titled „*Kratka abekavica i kratak krstjanski katoličanski nauk poštovanog oca Petra Kanizija...*“, Trnava, 1696, arguing that it must have been part of the Library's collection since it was the first book printed for Slavonia (Burić, 1991: 180). The staff of the Royal Grammar School in Osijek, in their 1905 response to a questionnaire about secondary school libraries and collections in

⁵ The official name *Velika gimnazija* (1862–1925) was retained for the longest time, and the archival material, now kept in the State Archives in Osijek, was filed under that name (Radman, 2001: 9).

⁶ During the war in 1943, the Library holdings were successfully stored in the Library of the Museum of Slavonia. Today, it is part of its holdings and is filed under the name Grammar School Collection.

the Kingdoms of Croatia and Slavonia, assumed the year 1766 to be the establishment year of the Teachers' Library. This assumption likely stems from the fact that the Grammar School was reopened for the second time that year. The same year is proposed for the Student Library, but with a question mark in the parentheses, denoting uncertainty.⁷

The first specific information about the existence of books from the old Jesuit Library can be found in the Chronicle (*Ljetopis*) compiled by Antun Josip Turković, the first secular parish priest of the Inner City of Osijek, from 1798 to 1806. Until 1797, the books were kept in the sacristy of the Church of St. Michael. Turković noted that he had transferred and arranged „the remaining books – which had not been destroyed by decay and moisture or stolen by evil hands – in the parish residence, after they were discarded and dispersed in another sacristy of the Church following the suppression of the Society of Jesus in 1773, and sorted them in a room previously prepared as a library, providing them with covers and labels“ (Sršan, 1993: 259). This account was later confirmed by Josip Bösendorfer when he discovered a bound folio manuscript, in the former Jesuit Library, which was saved by Josip Antun Turković, and it turned out to be the *Urbarium* (*Rent Roll*) of the Jesuits of Osijek (Bösendorfer, 1935: 67–68).

In his work „*Isusovačka biblioteka u starom Osijeku*“ (The Jesuit Library in Old Osijek) (1942), Professor Ivan Medved provided an analysis of the material in the old Jesuit Library located in the parish residence in the Fortress (*Tvrđa*). He determined that certain books had inscriptions in ink stating „Missioni S. I. Essekinensi inscriptus“ along with the year of their entry into the Library. The years most frequently mentioned were 1759 and 1710, with the earliest recorded acquisition in 1703, a book with the signature III B 11. Some books also indicated that they were listed in the catalog, such as the entry „Catalogo Missionis Essekinensis Soc. Jesu inscriptus Anno 1729.“ found in the book with the signature III A 17. Evidence of a catalog predating 1729 can be seen in the aforementioned book from 1703 with the signature III B 11, where the inscription „Catal. Miss. Soctis Jesu 1703. inscriptus Essek“ is clearly inscribed in ink. Despite these indications, the catalog referred to has been irrevocably lost (Medved, 1942: 54).

Analyzing other holdings of Jesuit grammar school libraries based on library inventories compiled by a special commission, Tomo Matić indicated Požega as an important center of Jesuit educational work in Slavonia at the time. He noted that the *Elenchus librorum* of the Osijek mission, though comparatively sparse, reflected the true character of the Osijek Latin school. Like

⁷ HR-DAOS-157 Royal Grammar School Osijek, file no. 155/1905, box no. 51.

in other Jesuit libraries, after the suppression of the Society, an inventory was made, listing the books in groups according to how the State Commission had allocated them for further use to Croatian and German preachers in Osijek and the syntax professor. At that time, slightly more than 230 works were recorded: The note added at the end of the inventory: „*In bibliotheca diversorum gradualium libellorum manent frustra seu tomuli 226*“, suggests that the Osijek Library had not even reached half the total number of works listed in the inventories of the Varaždin and Požega colleges (Matić, 1940: 53–54). Within the relatively modest number of works listed in the Osijek mission inventory, as mentioned by Matić, several representative examples warrant highlighting, such as the Glagolitic missal *Liber missalis illyricus*, the Catechism of the Eastern Church *Liber symbolicus Russorum*, the Latin work by Spanish Jesuit T. González de Santalla *Manuductio ad conversionem Mahumetanorum*, Pallavicini's work *Historia Concilii Tridentini*, and a work published by Zagreb Bishop Tausi in 1754 without the author's name, recorded under the name of Kanižlić–*Obilato duhovno mliko Kanislich S. J.* (Matić, 1940: 54–55, 58–59).

Without analyzing each book individually, but merely enumerating the oldest editions ending with those printed in 1773, Professor Ivan Medved, based on later inventories from the parish residence in the Fortress, lists a total of 560 books. However, since it is certain that not all of these enumerated books necessarily belonged to the Jesuits, such as the one with the signature I C 54a from 1767, which is labeled as „*Ex Bibliotheca Ioannis Jozepacs*“, Medved estimates that about 500 books can be considered the initial holdings of the Jesuit Library. Ultimately, according to his opinion, this Library undoubtedly represents the „beginning of librarianship in the city of Osijek after the liberation from the Turks“ (Medved, 1942: 54–55).

Following the suppression of the Jesuit order, the Grammar School was entrusted to the Franciscans from the school year 1778/79, and the arrival of the first Franciscan, Marijan Lanosović, who served as the *principia* and *parva* professor was recorded in 1774. That year, the Franciscan chronicles mentioned for the first time the name of the Franciscan responsible for librarian duties: „The roster of this community was announced: Ladislav Jezik, guardian, general lecturer and examiner, (...) Josip Pavišević, general lecturer, examiner, librarian, and protocolist...“ (Sršan, 1993: 73). Pavišević is subsequently mentioned multiple times in the role of librarian, particularly in 1778 when Count Teleki from Transylvania visited the monastery. Pavišević introduced him to the Library: „He pulled out one book after another and examined them. He then asked if we had old manuscripts, referring to those that were brought here during the tumult of the Temeswar wars. Books were brought from the Library to his room. The Count sat here and read *Catalogus de ordinibus religiosorum*

et sanctimonialium (List of monks and nuns) by Bonan...“ (Sršan, 1993: 85). Even the limited available data, Vesna Burić suggests that students or possibly only Grammar School professors might have occasionally used the Franciscan Monastery Library for educational purposes, provided there wasn't a separate school library. This suggestion is based solely on the fact that both Pavišević and Lanosović resided in the same monastery (Burić, 1991: 182; Lubina, 2022: 122).

Subsequent school laws (1777, 1806) advocated the establishment of libraries within secondary schools. Unfortunately, there were no specific instructions or provisions regarding their management or the nature of the library holdings, except for a list of mandatory textbooks. Nevertheless, according to Burić, a copy of *Ratio educationis* from 1777, undoubtedly intended for the Osijek Grammar School, was discovered in its library holdings, and can also serve as evidence of book collection from at least that year. Specifically, Burić notes that the copy was stamped upon receipt and somewhat inventoried, as indicated by the ink-inscribed information „Gymnasii Regii Essekiniensis 1777“, along with the type of the oldest signature and the oval-shaped oldest German stamp (Burić, 1991: 182; Lubina, 2022: 122). However, the title page itself is defective, as the lower third of the page has been cut off, so it remains unknown whether it possibly contained the signature of the original owner or any other relevant information. As for the prescribed school textbooks, there is no trace of them in the Library, leading Burić to speculate that they may have been worn off, discarded due to wear and tear, or simply not included in the holdings due to their perishability or obsolescence. Conversely, the Library housed a significant number of Latin classics prescribed by *Ratio*, but it remains unknown whether they were acquired before, after, or during the enactment of the aforementioned law. Therefore, in addition to numerous works by Latin authors (Plautus, Terence, Ovid, Cicero, etc.), Burić highlights several examples that originate before *Ratio educationis* (1777), suggesting that they may have been on the shelves of the Grammar School Library since then: *M. T. Ciceronis Opera rhetorica et orationes...* I–III, Berolini, 1748 (G-236); *M. T. Ciceronis Orationes selectae...* I–III, Tyrnaviae, 1775–1776 (G-203); *Quinti Horatii Flacii Opera*, Tyrnaviae, 1757 (G-224); *P. Terentii Carthaginiensis Afri Comoediae...* I, II, Lipsiae, 1774 (G-174) (Burić, 1991: 182–183).

When the new *Ratio educationis* was published in 1806, one copy was sent to the Principal and another to the teachers of Osijek Grammar School at the start of the school year 1806/07 (Streer, 1872: 8). Only one copy has been preserved to this day, and it is presumed to have been included in the holdings once it

became outdated, or rather when the teachers ceased to use it.⁸ Emphasizing the practical use of the Latin language in public life, the then *Ratio* permitted teachers to prioritize the selection of Latin authors the students showed the greatest interest in, according to Matić. The scientific material reviews preserved in the *Ratio Classificationes* for the school years 1802/03 and 1803/04, list Chompré's chrestomathy⁹ as the prescribed textbook for Latin literature, and it is mentioned again in the 1806 *Ratio*. It should be noted that this chrestomathy, *Selecta latini sermonis exemplaria e scriptoribus probatissimis a P. Chompré, juris utriusque licentiatu. In usum juventutis provinciarum Hungariae recusa* (Vol. I 1799, Vol. II 1806, Vol. III 1798, Vol. IV 1798, Vol. V 1789, Vol. VI 1798), a copy from the Grammar School Library, has been fully preserved in the Franciscan monastery. The first three volumes of this content-rich chrestomathy were used in the first three grades of grammar classes. The excerpts, primarily from Latin historical works, also familiarized students with Roman history, which was not a separate subject at the time. The fourth, fifth, and sixth volumes were dedicated to the theory of rhetoric and Latin poetry and were intended for students in the humanities classes. Although to a lesser extent, these excerpts were also read in Osijek Grammar School, starting from the first grade grammar class for the practice of Latin writing and speaking. The included works comprised Aesop's and Phaedrus' fables, Roman history by the late Latin writer Eutropius, Sulpicius Severus and Qu. C. Rufus, works by Caesar, Livy, and Tacitus, Cicero's speeches and letters, Pliny the Younger's letters, Ovid's elegies, Horace's satires, epistles, and odes, and Vergil's Eclogues and Georgics. However, the curriculum of the Osijek Grammar School for the school years 1814/15 and 1815/16, expanded the circle of Latin authors to include later writers, as well as Latin works by late 16th-century humanists, such as Erasmus of Rotterdam, Joannes Stobaeus, Cornelius Nepos, Lucius Annaeus Florus, Sallust, Lucius Annaeus Seneca, M. F. Quintilianus, Tibullus, and Propertius (Matić, 1397: 43–46, 58–59).

From the aforementioned prescribed literature, Burić found only few works in the Grammar School Library that were printed before 1815: L. Annaei Flori Epitome Rerum romanorum... Lugduni Batavorum, 1722 (G-262); L. Annaei Senecae Opera... Tomus I–III, Amstelodami, 1672 (G-227); L. Annaei Senecae philosophi, Lipsiae, 1702 (G-206); Albii Tibulli equitis rom. quae extant... Amstelaedami, 1708 (G-532); Sex. Aurel Propertius varietate lectionis... Lipsiae, 1777 (G-165) (Burić, 1991: 184).

⁸ Burić finds that there is no old signature on the preserved copy, but only the label „Teacher's Library Royal Grammar School Osijek“, and then the later trademark „Professor's Library of the Women's *Realgymnasium*“ (1991: 183).

⁹ Of the other prescribed manuals, apart from the one in question, Burić can no longer find a single copy in the Grammar School collection.

Finally, according to the *Draft Organization of Austrian Gymnasiums and Realschulen* (1849), as previously mentioned, recommendations for establishing libraries for teachers and libraries for students were to be implemented in secondary schools. Same as the grammar schools in Austria, the Osijek Grammar School was also expected to restructure according to this new program. Therefore, on 16 October 1851, the Ministry of Worship and Education stipulated the conditions it was required to fulfill. Regarding this, on 19 October, a letter was sent on behalf of the Ministry by the Virovitica County Prefect, Count Petar Pejačević, requesting a description of the Grammar School Library and other scientific collections, aids, and the foundation established for the acquisition of those collections or any other purposes. The then Principal, Ernest Benišić, provided the requested information but also stated „the Osijek Grammar School has not had a library until now because it has not received the necessary funds for that purpose“,¹⁰ and for the same reason, there was also a lack of educational collections in the Grammar School (Sršan, 2007: 363–364, 370).

However, this situation would soon undergo a radical change with the donation made on 11 December 1852, which would become the foundation for the establishment of a new library. Bishop J. J. Strossmayer generously donated books he had purchased specifically for the puposes of the Grammar School Library:

Glorious City Council! Attached herewith is a list of those books that I purchased for the Royal Grammar School in Osijek and two remaining books. By establishing thereby the foundation of the Grammar School Library, I donate all these books to the institution and wish that the youth who are educated from them bear fruit in a hundredfold from diverse sciences and be useful to the law and the homeland.¹¹

However, since there was no suitable space designated for the library in the Grammar School building at the time, the books, together with the inventory, were transferred from the Rectorate to the Grammar School Library in the Franciscan monastery on 26 February 1853 (Streer, 1872: 13; Sršan, 2007: 393; Lubina, 2022: 122).

The activities and development of the Library have been systematically documented since that time, mainly owing to the school reports that were regularly published from 1851/52 to 1876/77, which are now part of the documentation of the Grammar School collection in the library department of the

¹⁰ HR-DAOS-157 Royal Grammar School Osijek, file no. 26/1851., box. no. 1.

¹¹ HR-DAOS-157 Royal Grammar School Osijek, file no. 1/1852, box. no. 1.

Museum of Slavonia. In addition to the annual school reports of the former Royal Grammar School, the library department of the Museum of Slavonia also possesses two inventory books that were started by Danica Pinterović and Marija Malbaša and which contain records of the existing Grammar School book collection along with other materials in the Museum library. The content-rich collection of old and rare books of exceptional value has been preserved as a whole and incorporated into the Museum's collection since 1943, making it a closed monument collection with almost 11,138 volumes of books¹² (Burić, 1979: 226–228; Lubina, 2019: 96, 131; Lubina, 2022: 122, 133).

4. CONCLUSION

The examination of the development and activities of grammar school education in Croatia has confirmed the significant influence and contribution of the Jesuits to its evolution. They initiated the founding of the first public grammar schools in this region, having established them in Zagreb, Dubrovnik, Rijeka, Varaždin, Požega, and Osijek in the early 17th century. These schools were divided into *lower* or Latin schools (*studia inferiora*) with five grades, and *higher* or academies (*studia superiora*) where philosophy and theology were taught. What made them particularly renowned was the unique school system known as *Ratio Studiorum*. Libraries were also established within Jesuit colleges and grammar schools, being mandatory according to the Constitutions of the Society of Jesus and other regulations of the Society, primarily serving the needs of the students and teachers. The operation and funding of these libraries were governed by clear and strict rules, and they grew and were enriched through numerous donations and legacies. Owing to the inventories compiled after the suppression of the Jesuit order in 1773, it is now known that the libraries of these Jesuit grammar schools contained a wealth of valuable domestic and foreign works on various topics. In addition to textbooks and manuals, they housed theological, philosophical, and scientific works, as well as works by heretics, ancient and medieval writers, renowned lexicographers, and many others. Such a representative and impressive selection of books was the result of a very effective acquisition policy, as the Jesuits in our region had to carefully select only the highest quality books they needed for their work due to limited financial resources.

¹² The collection is registered (Regional Institute for the Protection of Cultural Monuments, Osijek. Reg. No. 108 – Decision 03.284/1-81, 1981).

Particularly noteworthy in terms of cultural and historical significance is the Library of the Jesuit Grammar School in Osijek, information about which is only available through the Chronicles of the first secular parish priest Antun Josip Turković, and later from Bösendorfer and Medved. However, since there is no mention of the Library after the Grammar School came under the administration of the Franciscans, museologist Vesna Burić has previously suggested the hypothesis or possibility that the students or teachers of the School might have been able to use the Library of the Franciscan Monastery. Nevertheless, research has revealed that systematic book collection can only be traced back to 1777, the year when the only surviving copy of *Ratio educationis* was found, with a clear indication that it was intended for the Osijek Grammar School, as it was stamped and inventoried upon receipt. According to later data from archival records and historical accounts by Eduard Streer, it is also known that the books donated to the school by Bishop Strossmayer in 1852 were housed in the Franciscan Monastery. At that time, the Grammar School Library was located there, and it was precisely this donation from Strossmayer that laid the foundation for the formation of the new, future Grammar School Library.

References

- Batinić, Š. (2007). „Gimnazijske knjižnice“, in: Batinić, Š... [et al.] *Klasične gimnazije u Hrvatskoj*. Zagreb: Hrvatski školski muzej, pp. 43–46.
- Bösendorfer, J. (1935). „Urbar osječkih isusovaca (1746/1747)“. *Vrela i prinosi: zbornik za povijest isusovačkoga reda u hrvatskim krajevima*, No. 5, pp. 62–78.
- Bratulić, J. (2007). „Knjižnice crkvenih redova u Hrvatskoj“, in: Willer, M. (Ed.) *400. obljetnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu [Elektronička građa]: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa, Zagreb, 9. – 11. svibnja 2007*. Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, pp. 17–27. Available at: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10785> [2017-10-11]
- Burić, V. (1979). „Knjižni fond kao odraz društveno-kulturno-obrazovnih prilika – na primjeru stručno-znanstvene knjižnice Muzeja Slavonije“. *Osječki zbornik*, No. 17, pp. 223–239.
- Burić, V. (1991). „Stara gimnazijska knjižnica kao cjelina u Knjižnici Muzeja Slavonije: I. dio: 1729. – 1876./77.“. *Osječki zbornik*, No. 21, pp. 175–200.

- Cuvaj, A. (1910). *Grada za povijest školstva Kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas od najstarijih vremena do godine 1780.*, sv. 1. Zagreb: Naklada Kr. hrv.- slav.- dalm. zemaljske vlade, Odjel za bogoštovlje i nastavu.
- Erl Šafar, M. et al. (2019). „Digitalizacija izvještaja osječkih gimnazija u Odjelu knjižnice Muzeja Slavonije“. *Informatologia*, Vol. 52, No. 1–2, pp. 55–64.
- Horvat, S. (2011). „Knjižnica varaždinske gimnazije“. *Historia Varasdiensis: časopis za varaždinsku povjesnicu*, Vol. 1, No. 1, pp. 215–241.
- Hoško, F. E. (2003). „Crkveno školstvo u Hrvata kroz vjekove“. *Napredak: časopis za pedagogijsku teoriju i praksu*, Vol. 144, No. 3, pp. 348–370.
- HR-DAOS-157 Velika gimnazija Osijek, document No. 26/1851., kut. No. 1.
- HR-DAOS-157 Velika gimnazija Osijek, document No. 155/1905., kut. No. 51.
- HR-DAOS-157 Velika gimnazija Osijek, document No. 1/1852., kut. No. 1.
- Jurić, Š. (1990./1991). „Inkunabule u isusovačkim knjižnicama u Hrvatskoj“. *Vrela i prinosi*, No. 18, pp. 88–131.
- Katičić, R. (2007). „Nacrtak kulturne povijesti svih četiristo godina Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu“, in: Willer, M. (Ed.) *400. obljetnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu [Elektronička građa]: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa, Zagreb, 9. – 11. svibnja 2007.* Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, pp. 11–16. Available at: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10785> [2017-10-11].
- Korade, M. (1997). „Hrvatske srednje škole u 17. i 18. stoljeću“. *Nastavni vjesnik: časopis društva hrvatskih srednjoškolskih profesora*, Vol. 1, No. 5/6, pp. 17–25.
- Lubina, T. (2019). Gimnazijska knjižna zbirka Muzeja Slavonije, doktorska disertacija, Doktorska škola, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku.
- Lubina, T. (2022). „Knjižnica Velike gimnazije u Osijeku od 1851./52. do 1929. godine“. *Informatologia*, Vol. 55, No. 3–4, pp. 121–138.
- Matasović, M. (2017). „Sustav obrazovanja i cjelokupnog školstva za Ugarsko Kraljevstvo i njemu pridružene zemlje (1777.)“, in: Horbec, I., Matasović, M. & Švoger, V. (pr.) *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj I.: zakonodavni okvir.* Zagreb: Hrvatski institut za povijest, pp. 85–141. Available at: <http://histedu.isp.hr/histedu/wp-content/uploads/2015/07/Institut-MODERNIZACIJA-SKOLSTVA.pdf> [2018-01-10].
- Matic, T. (1940). „Knjižnice zagrebačkoga, varaždinskoga i požeškoga kolegija i osječke misije“. *Vrela i prinosi: zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima*, No. 11, pp. 47–67.

- Matic, T. (1937). *Osječka humanistička gimnazija od osnutka do godine 1848.: prilog povijesti srednjih škola u Hrvatskoj*. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Matic, T. & Filić, K. (1938). „Povijest varaždinske gimnazije“. *Vrela i prinosi: zbornik za povijest isusovačkog reda u hrvatskim krajevima*, No. 8, pp. 169–172.
- Medved, I. (1942). „Isusovačka biblioteka u starom Osijeku“. *Osječki zbornik*, No. 1, 1942, pp. 53–55.
- Munjiza, E. (2009). *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*. Osijek, Slavonski Brod: Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera, Filozofski fakultet, Hrvatski pedagoško-književni zbor, Ogranak.
- Pelc, M. (2002). *Pismo – knjiga – slika: uvod u povijest informacijske kulture*. Zagreb: Golden marketing.
- Potrebica, H. (2005). „Tri stoljeća Požeške gimnazije“. *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 37, No. 1, pp. 111–124.
- *Povijest osječke Kraljevske gimnazije: [od 1766. do 1838. godine] = Historia gymnasii Regii Essekinensis: [ab anno 1766. ad annum 1838. perducta]* (2001). Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad.
- Puškadija-Ribkin, T. (2001). „Imovina isusovačkog, kasnije pavlinskog samostana u Varaždinu“. *Radovi Zavoda za znanstveni rad* Varaždin, No. 12/13, pp. 197–225.
- Radman, LJ. (2001). „Povijesni pregled razvoja osječkih gimnazija“, in: Martinčić, J. (Ed.) *Gimnazije u Osijeku: ravnatelji, profesori i maturanti: 1729. – 2000*. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni i umjetnički rad, pp. 9–37.
- *Ratio educationis publicae totiusque rei literariae per regnum Hungariae et provincias eidem adnexas* (1806). Budae: Typis et sumtibus Regiae Univer[sitatis] Hungaricae [cited: 2018-01-10]
- Available at: <https://archive.org/stream/ratioeducationis00buda#page/282/mode/2up>
- Sečić, D. (2011). „Nabava knjiga i izgradnja fondova javnih knjižnica u Zagrebu u 19. stoljeću“. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Vol. 54, No. 3, pp. 1–20.
- Sečić, D. (2007). „Ravnatelji knjižnica prethodnica i današnje Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu: prilog u povodu obilježavanja njezine 400. godišnjice“. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Vol. 50, No. 3, pp. 1–15.

- Sršan, S. (1996). „Osječka gimnazija od 1729. do 1945. godine: (povijesni pregled)“, in: Martinčić, J... [et al.] (Ed.) *Gimnazije u Osijeku: (1729. – 1995.)*. Osijek: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad, pp. 15–26.
- Sršan, S. (1993). *Osječki ljetopisi: 1686. – 1945.* Osijek: Povijesni arhiv.
- Sršan, S. (2007). „Povijest osječke Velike (klasične) gimnazije 1851. – 1855. godine“. *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje*, No. 9, pp. 361–418.
- Stipanov, J. (2015). *Povijest knjižnica i knjižničarstva u Hrvatskoj: od početaka do današnjih dana*. Zagreb: Školska knjiga.
- Stipčević, A. (2007). „Isusovačke knjige i knjižnice u hrvatskim zemljama“, in: Willer, M. (Ed.) *400. obljetnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu [Elektronička građa]: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa, Zagreb, 9. – 11. svibnja 2007.* Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, pp. 28–38. Available at: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10785> [2018-01-10].
- Streer, E. (1872). „Kratak pregled povjestnice kr. gimnazije osječke“, in: *Izvešće o Kralj. velikoj gimnaziji u Osijeku koncem školske godine 1871./72. godine*. U Osijeku, pp. 3–14.
- Šapro-Ficović, M. (2007). „Knjižnica isusovaca u Dubrovniku: od Collegiuma Ragusinuma do današnje Rezidencije Družbe Isusove“. *Vjesnik bibliotekara Hrvatske*, Vol. 50, No. 3, pp. 16–30.
- Švoger, V. (2017). „Nacrt ustroja gimnazija i realnih škola u Austriji (1849.)“, in: Horbec, I., Matasović, M. & Švoger, V. (pr.) *Od protomodernizacije do modernizacije školstva u Hrvatskoj I.: zakonodavni okvir*. Zagreb: Hrvatski institut za povijest, pp. 191–311.
- Available at: <http://histedu.isp.hr/histedu/wp-content/uploads/2015/07/Institut-MODERNIZACIJA-SKOLSTVA.pdf> [2017-12-20]
- Tomečak, B. (2007). „O sadržaju i okolnostima darovanja značajnije i starije knjižnične građe: iz povijesti Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu prije 1920. godine“, in: Willer, M. (Ed.) *400. obljetnica Nacionalne i sveučilišne knjižnice u Zagrebu [Elektronička građa]: zbornik radova sa znanstveno-stručnog skupa, Zagreb, 9. – 11. svibnja 2007.* Zagreb: Nacionalna i sveučilišna knjižnica, pp. 66–78. Available at: <https://digitalna.nsk.hr/pb/?object=info&id=10785> [2018-01-17].
- Vanino, M. (2005). *Isusovci i hrvatski narod: Knj. 3: Pučke misije, prekomorske misije, rezidencija Osijek, književni rad*. Zagreb: Filozofsko-teološki institut Družbe Isusove.
- Zaninović, M. (1988). *Opća povijest pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.

Tihana LUBINA & Ivana STANIĆ

ULOGA ISUSOVACA U RAZVOJU HRVATSKIH ŠKOLSKIH BIBLIOTEKA

Ono što je zajedničko bibliotekama i obrazovanju je činjenica da se radi o dva usko povezana fenomena, a o čemu svjedoče upravo biblioteke koje se javljaju još početkom 17. vijeka uz prve isusovačke gimnazije u Hrvatskoj kao integralni dio njihovog obrazovnog rada. Takve priručne učiteljske biblioteke rasle su i bogatile se poklonima i legatima mnogih simpatizera Reda, bivših profesora, učenika, istaknutih ličnosti, kao i sredstvima lokalnih vlasti. Rad se temelji na istraživačkom istorijskom pregledu objavljenih naučnih i stručnih istraživanja, kao i arhivske građe s ciljem produbljivanja znanja o osnivanju i razvoju fondova prvih biblioteka isusovačkih kolegijuma, s posebnim akcentom na osječku misiju. Iako isusovci u Osijeku utemeljuju latinsku školu 1729., prve podatke o postojanju knjiga iz gimnazijske biblioteke ipak saznajemo tek iz Ljetopisa župnika Antuna Turkovića (1798-1806). Do tada, istorijski izvori i relevantna literatura ne pružaju nikakve konkretne odgovore o postojanju same biblioteke, pa se ne može pouzdano utvrditi jesu li se knjige sistematično prikupljale za potrebe obrazovnog rada. Zato se ovim istraživanjem nameće teza da su isusovačke biblioteke, s posebnim naglaskom na osječku, bile bogate knjigama namijenjenim školovanju učenika i nastavnika, pa su kao takve bile neizostavni činilac koji je pridonio razvoju gimnazijskog obrazovanja i obrazovanja u Osijeku uopšte.

Ključne riječi: *isusovci, gimnazije, biblioteke, obrazovanje, osječka misija*

Pregledni rad

UDK 141.72:341.7

Suada A. DŽOGVIĆ (Peja/Peć)

Haxhi Zeka University in Peja/Peć

suada.dzogovic@unhz.eu

Blagojka ZDRAVKOVSKA-ADAMOVA (Tetovo)

South East European University – Tetovo

b.zdravkovska@seeu.edu.mk

THE FEMINIST CULTURE OF PUBLIC DIPLOMACY AND COMMUNICATION: A DIALECTIC APPROACH

Public diplomacy and communication are integral to the policies by which we realize the country's economic, cultural, and development path. Regarding feminism in this area of social action, in today's modern, legally egalitarian 21st century, women, that is, the concept of women in politics, are still not fully accepted as an opportunity to run a diplomatic program or institution. Resistance to established norms and principles of equality raises many questions about why legal equality has not been achieved. Therefore, this study aims to show the causes and consequences of gender imbalance in general and from the perspective of the Balkan countries, for which the recognition of women's work and achievements is often unconsciously unacceptable. With a dialectical approach to the existing diplomatic arrangement and social action of women, we highlight the need for further research, especially in the Balkan region, which still reflects the political immaturity of gender equality, deeply rooted in anachronistic approaches to all aspects of social life.

Keywords: public diplomacy, communication, feminist culture, women's leadership, policy of (in)equality, dialectical approach

Introduction

Throughout human history, as humanity moved from general survival to intellectual development in all walks of life, women have been a secondary and less important potential for development. It was always intended to generate certain thoughts specific to that time or place. Traditionally, the leading majority opinions have emphasized the boundaries and frameworks within which the female gender resides, and these boundaries need not be abandoned. In the Balkans, with its turbulent past, deep traditions, and specific way of thinking, a woman had the title of "mother and housewife" and only had to provide for the home and family, while education or taking on a new role in society was unacceptable. Thus, a woman was first the property form of the father (pater) and then by the marriage of the man (manus). Over time, women's awareness, perception, and personal understanding of their abilities is growing, and as early as the second half of the 19th century, Europe was undergoing socio-economic changes as a result of bourgeois revolutions. Further development in this area changes the way of life, and then the modernization and emancipation of various areas, including feminism. This is how women move with the times, receive education and take on new roles in the struggle for freedom from the patriarchal constraints of time and history. They hold positions in education, science, art, and politics. Although much time has passed since these revolutions, the lack of women in politics, public diplomacy, and communication is still evident today, despite females' proven qualities and achievements. This opens the field of reexamination of common understandings and gender equality in both diplomacy and other leadership roles of world systems. Although women in the Balkans have had the right to vote for decades, there is still a minority on the political stage because old habits do not disappear so easily.

Diplomacy, like many other forms of activity that arise within the framework of human intellectuality and the quest for a simpler life, has its origins in humankind's long history and evolution. The word itself comes from Greek and in its original meaning refers to a folded sheet of paper, representing proof of a completed education. Over time, the term has been accepted to designate official documents. The word itself is therefore only a designation for human action, which goes back to the beginnings of human civilization. Humans are designed by nature to live and work in a community rather than as individuals. Therefore, from the beginning, there was a need to regulate relationships, negotiations, agreements, and other forms of cooperation in communities. This economic determinant formally received its name only in the 18th century and to this day carries the importance and burden of leadership and the building of relations between states.

According to Svjetlan Berković (2006), every scientist, based on his foundations in international relations, "presents diplomacy as the formulation and implementation of foreign policy." (Berković, 2006) Accordingly, diplomacy is a specific means by which foreign policy is established in interaction with foreign countries to achieve interests, be it economic, political, commercial, or social. Every activity of diplomatic actors is aimed at achieving the set goals. Many government agencies tasked with creating the political philosophy and atmosphere for positive implementation often take the form of a country's State Department. In addition to this political body, the head of state, the government, and the prime minister also appear. Any governmental body, individual, governmental assembly, or other form must have the ability to implement the established policy and formulate it in a form acceptable to foreign states. At this point, it is not just about high-quality training for the actors, which is of course self-evident, but direct value is placed on communication skills, knowledge of foreign languages and foreign cultures, sovereignty, and argumentation skills, which allows the speaker to convince the other side of the correctness of the type of politics presented. According to Katulić (2009), the life of a diplomat includes "constant practices of transnational travel of people and material objects." (Katulić, 2009) Thus, the key is mutual knowledge, information from all parts of the world, and an adaptable and lenient policy about one's interests versus those of others, and of course the possibility of realizing interests that are defined as realistic and static. As described by the author of *Diplomacy*, Henry Kissinger, in every era in which humanity has progressed, one state power has changed the laws and imposed policies on everyone else. The author presented our system of political advancement on the public stage through stages. In the 17th century, under the leadership of Cardinal Richelieu, France formulated and implemented a national interest-oriented approach to international relations. "In the 19th century, Austria re-established the so-called European Concert as a meeting point for European diplomacy. The 20th century was defined by the United States of America." (Kissinger, 1999) It effectively and shamelessly entered the public arena, manifesting the individualism and sovereignty of each country and the attitude that no one should interfere in its interior and its order, saying that its values are universal and everyone should appropriate them. But the present is even more complex than the impact of different policies in previous years and centuries. Events came from many parts of the world, many state entities and many diplomatic missions were established. At the same time, multilateral diplomacy developed with international contacts and strengthened the diplomatic service. The philosophy of one political party can no longer be imposed, but they combine and derive the results of majority interests from it. In such

constellations, human progress has led to gender equality in all sectors of the economy. However, the question arises as to how much gender equality is present in public diplomacy and communication, which is the central topic of this research.

This research is based on understanding theory and practice, law and politics, individual and social attitudes, and their dialectical relationship. Our vision of feminist culture in public diplomacy and communication starts from the rational nature of consciousness and the point of view that theory and practice must be understood as an interconnected dynamic interaction that should produce results. The goal, of course, is to contribute to the analysis and better understanding of the persistence of gender inequality in all areas of contemporary social activity. The specific goal is to raise awareness of the importance of gender balance, starting from an individual to a general and social problem. Finally, with this study, we try to encourage a dialectical approach in the further analysis of public diplomacy and communication as a context for effective interdisciplinary research in different environments, especially in the Balkans.

Feminist Culture of Public Diplomacy and Communication

Like any other topic related to human existence, its tendencies and goals of action, the feminist topic in public diplomacy and communication is a subject of great interest to theorists, researchers, and writers, whose works provided assumptions and data about the action and place and role of women in this area. This led to the understanding of many theories and emphasis on women's desirability in diplomacy, their rights, leadership qualities, and many other sub-topics hidden under the line of gender theories.

The revolution at the end of the 18th century, despite the restriction of women in political action, required new theories and principles, so many works are based on this topic and were covered by Tickner (1992; 2001) and many others, who with their creations formed statements about women's rights, about the expansion of women's aspects and their participation in business processes, such as politics. Although women's power in the public sphere has increased in the form of movements and reforms for women's rights to vote, work, equal rights, opportunities, and perspectives, diplomacy is still a form of activity reserved primarily for men. The power of women comes from feminism and the acceptance of feminist theories, so the continuation of the work will refer to the analysis of the work of Tickner (2001), who interprets feminist theories as segments of multidisciplinary sciences, both social sciences and natural sciences, humanities, and philosophy. Using an epistemological approach, it was established that women are present in all fields of science,

business, and activity and that their influence is increasing over time and space. Also, women are at a different level in each segment and it is possible to categorize for each segment separately whether a woman has the same rights as a man. Feminism requires understanding and accepting the concept and principle that a woman is capable for as long as she wants and has human dignity and freedom to exist. According to Tickner (2001), feminist theories are "defined and described as liberal, socialist, psychoanalytic, postmodern, and the like, each theory having its foundations and principles." (Tickner, 2001)

With liberalism, women distance themselves from established state principles and frameworks that define them as a limited group, resorting to forming their private groups in which they continue to fight and express their beliefs and interests. On the other hand, through socialism, feminist theory inherits beliefs about the intellectual progress of the population and society's general view of women as a form of government. Thus, through psychoanalysis, we arrive at beliefs about individual cognition and thinking, as well as mental structures and their commitment to feminism or resistance to women's success.

The twentieth century marks the beginning of postmodernism, an era of progress and movement towards a better and broader aspect of culture, science, and technology, as well as values that open the way to prosperity for women. Women's struggle for the right to vote began at the beginning of the French Revolution. According to Iva Bilopavlović's master's thesis (2021), "the struggle continues in 1848 in the USA, where a meeting on women's rights was established and the Declaration of Rights and Emotions was adopted, which gives them the right to vote and, among other things, the right to property, custody of children in case of divorce, higher education and employment opportunities." (Bilopavlović, 2021) European women followed this progress and continued on their way in the 1860s when English suffragettes gained the right to vote in the churches. However, the First World War changed people's lives in a completely different direction. There will come a difficult time, a time of struggle, when the importance of women will be recognized, especially when, after the Second World War, they begin to gradually approach diplomacy and party politics. Thus, already in the second half of the 20th century, the beginning of their strong activity in leading positions up to the heads of state is visible, not only in the political direction but also in the economy and the media as central segments of the representation of the state.

Women's leadership and political participation

Women make up half of all humanity, and even 60% of the educated part of world society are women. This is approximately half of the total intellectual potential of the world's population. When it comes to politics, according to UN research (United Nations, n.d.), women bring a great advantage in diplomacy. Their approach to communication and solving problems in a softer, more pleasant way than men certainly puts them in a high place in political processes.

A United Nations study also found that women in government and parliament make laws that are always in the interest of the common people and society as a whole. For example, the crucial importance of the presence of women in politics is highlighted in contrast to entrenched discrimination: out of 193 member states of the United Nations, only 34 women are elected heads of state or government. Although progress has been made in many countries, the global share of women in other political positions in the world still needs to be overcome: 21% of world ministers, 26% of national parliamentarians, and 34% of elected positions in local authorities. When we talk about the world level according to the research of UN Women (2021) globally there are only 25% of women in parliament based on the overall structure, with 44.5% of women being in the Nordic countries, America this percentage is slightly lower at 32.2%, Europe has 29.1% of women in politics, Asia 20.8%, Africa 19.3%, while the situation in the Pacific is lowest with 18% of women. (UN Women, 2021)

Women in the Economy

Economic prospects in cohesion with political conditions determine the position of the country at a given moment. The economy is shaped by political philosophy, and political philosophy is based on economic aggregates that exist together and work for the population's welfare and the country's sovereignty. Women are again discriminated against in this business activity so that men dominate their decisions in such an important economic branch for life and general existence. This is exactly why there is such a high level of poverty in the world. By nature, a man does not have the compassion and dose of love that a woman has, and he uses this in every job he does, including in the economy. With the empathy she radiates and her intellectuality, a woman can see and change the world for the better. This section will provide a significant overview of a woman named Esther Duflo, a Nobel Prize winner in economics. Her work, which she wrote with her husband, placed her in the position of the second female economist in the world:

Think again: Every year, nine million children die before their fifth birthday. There are at least 25 countries in Africa where the average person does not live longer than 50-55 years. More than fifty million school-going children in India cannot read simple text. This passage would make the reader close the book and turn a blind eye to the world's problems. (Banerjee & Duflo, 2012)

In the quoted passage, Duflo explains why a woman can make a big difference in the world of economics. In her empathy and compassion, the woman approaches the world and society from the most critical and vulnerable side when explaining the global economy. The problems of hunger and underdevelopment are precisely the problems through which we can reach an ideal economy in the world, and only when we satisfy the basic principles of life, such as good living conditions, education, the rationality of countries, the equality of people, can we move towards further prosperity. Today's society is defined by different starting points of certain interests and this is what is pulling the world back and only a small percentage is progressing. However, it should be kept in mind that the level of income mainly increases with education, while the birth rate and infant mortality decrease. Although these causal links are difficult to discern, women's economic well-being and status are simultaneously improving.

The economic future should solve many problems in our world. Therefore, we should better understand the position of women in the economy and why it is important to promote it.

Women in Public Relations

That a woman is capable and can and has the will to lead and run businesses outside the home threshold has been shown by many years of struggle, education, will, and effort that has been repeatedly rejected or labeled as lower values. However, women persisted in this, and today they are in high positions, not in the number that would be equal to the number of men in diplomacy, but we can still say that the shift is visible.

Courage is more exciting than fear and is easier in the long run. We don't have to become heroes overnight. Just step by step, getting to know new things that appear, realizing that nothing is as terrible as it seems, and discovering that we have the strength to overcome everything. (Roosevelt, 1983)

Eleanor was a political figure, diplomat, activist, and first lady of the United States of America. Her works and words in books encouraged many women to overcome the fear of non-acceptance and unknown phenomena. Through her works, women got a new concept and form in the modern world as we see it today.

According to the latest United Nations (UN, etc.) study from 2021, the situation is clear when we talk about the Balkans, the region where we live, and better understand its characteristics, traditions, and behind-the-scenes opinions.

Of the ministerial posts in Albania, 56% are held by women, in Montenegro 30.8%, Serbia 43.5%, Bulgaria 38.9%, Bosnia and Herzegovina 18.8%, Croatia 23.5%, Slovenia 18.8%, Greece 10.5% and Kosovo 14.9%. Of course, the inequality is greater in the Balkans than anywhere else precisely because of the dominant emphasis on men as leaders and bearers of key decisions. (United Nations, n.d.)

Countries with women at the head of the state are Bangladesh, Estonia, Finland, Germany, Greece, New Zealand, Singapore, Serbia, Norway, and Peru. Inequalities exist, and we must continue to fight against them with public activism, professional texts and books, and by encouraging women to study and improve. In other words, the results of ongoing scientific research in this area must always be presented to the public as new modern theories.

Grunig (2000) thinks that women in the practice of public relations have characteristics and values that are (in practice) ideal. However, the problem arises when this concept is positioned in reality and in the very way society functions in general. There is evident modeling of society in which women have a secondary role, that is, they are not in decision-making positions, although Grunig (2000) thinks that the change would greatly contribute to the development of society in general.

These values should lead women to practices and models of relations with the public, which are characterized by two-way communication and equal care for all stakeholders of the organizational public. If supported, this hypothesis should lead to the conclusion that people with strong feminist values may be the most socially responsible practitioners. If so, it would increase the professionalism and effectiveness of public relations. (Grunig, 2000)

For Tomić (2016), the study of management processes in women is a very interesting research field. Tomić notes that certain authors state that women have an interactive approach to their role (...) using a "transformational (leadership that is capable of changing the situation, not just adapting to the

situation) and interactive style of management, adjusting their style and the language they use by the situation they are in and trying to inspire and motivate their colleagues through cooperation and consultation." (Tomić, 2016). The role of gender is perceived as a key component in public relations for several reasons. For Broom (1982), these reasons are a large number of women "who work in the field as well as the different definition and perception of professional roles between men and women (e.g. men are more connected to management - they are doctors, experts, but women are more connected to 'communication technician' as their dominant role)." (Broom, 1982)

Problematising the difficulties they face in the business and diplomatic world, and the position of women in public relations, Planinić and Ljubičić (2020) introduce the term agreed withdrawal, "which describes how female practitioners accept the existence of discrimination in the workplace." (Planinić & Ljubičić, 2020) In this sense, during selection, Planinić & Ljubičić (2020) think that the selection process or the selection itself favors men because they are given priority, which introduces or increases imbalance and discrimination in the respective decision-making positions and introduces inequality in power relations. However, men continue to dominate the field, and the reason for this is the greater representation of men in management positions, i.e., those associated with responsibility. Responsibility entails power and reputation. These positions are traditionally associated with reputation. According to Planinić & Ljubičić (2020), the fact is that "more women than men acquire formal education in public relations, but this does not mean that women are equally represented in high management positions." (Planinić & Ljubičić, 2020) At the same time, Tomić (2016) believes that researchers with this imbalance threaten organizations that do not understand processes, trends or are discriminatory. "They believe that organizations that block the advancement of women may lose their potential for excellence in public relations." (Tomić, 2016)

Problematising the position of women in public relations and in general the position of women in socio-political and economic life, Planinić & Ljubičić (2020) introduce the phrase *glass ceiling* with which they try to explain the situations women face in the workplace. For Nedović, Ivanković & Mišćević (2015), "the glass ceiling is a term used when talking about preventing women from advancing to higher hierarchical levels in the workplace. The development of society also changes the position of women in society, who are becoming more and more educated and who want to participate in management jobs. Better-paid management positions are in most cases assigned to male colleagues, although educated women very openly express their ambition and knowledge." (Nedović, Ivanković & Mišćević, 2015)

Planinić & Ljubičić (2020) note that the term glass ceiling is used when discussing obstacles to women's advancement in the workplace.

Both words have their contexts. A ceiling means an obstacle or a certain level that is difficult or impossible for women to cross. The glass puck illustrates the fact that these obstacles are invisible. It is important to emphasize that progress is prevented regardless of these women's qualifications. Women have a problem breaking through the glass ceiling and fail to advance to the top of the business hierarchy. At the same time, their double role is not recognized in addition to the main stereotype that the most important task of every woman is taking care of family and home. Such thoughts are the main problem when it comes to appointing women to leadership positions. There is a certain amount of fear among employers that a woman will be less productive in performing business tasks if she has to choose between private and business life. The most interesting thing is to observe how men never question this problem. (Planinić & Ljubičić, 2020)

Adamović (2011) states that numerous obstacles prevent women from being in management positions. These are internal and external, and according to Adamović (2011), one of the most significant and at the same time the most pronounced obstacles is the "glass ceiling effect that is created based on the stereotypical assessment of women's abilities, which then has the effect of the impossibility of vertical mobility. The second internal obstacle starts from the assumption of women's lack of entrepreneurship, which stems from insecurity and lack of self-confidence." (Adamović, 2011)

Due to gender stereotypes and predefined gender roles that tradition and society impose on women, there is a lack of self-confidence. This deficit, as stated by Adamović (2011), can result in reduced ambition and, most often, giving up. The third obstacle, which Adamović states is external, is organizational mistrust towards women. This primarily relies on innate stereotypical discrimination that attempts to discriminate against women in a management context. Namely, the female management style is not by society's defined forms and pressures.

One of the reasons for this social phenomenon is that management positions are still dominated by men who conscript similar people for management positions. At the same time, an authoritarian male-dominated culture with its harmful gender stereotypes and attitudes further hinders women's progress in all areas of social life. In general, leadership roles in public diplomacy, business, legal affairs, and the media are still dominated by men, but it is also noteworthy that gender diversity in decision-making has still been very little researched.

Concluding considerations

Women were not at a desirable level in diplomatic and public communication for long. Still, over time their activity and influence in politics left a mark through reforms, movements, and rhetorical struggles against all forms of discrimination related to them and their business life.

Breaking down the traditional barriers of patriarchal structures and stereotypes of society, bringing a unique perspective to international relations, women entered the world of public diplomacy and communication with their leadership skills, creativity, and empathic worldview, applying their knowledge and creativity in public life. Their names in history indicate their role and importance in all aspects of society, visible in all positions, the ability to control and lead the country, economy, media, and politics and achieve results in science and art. However, their potential is still not fully exploited, especially in the Balkans, known for its turbulent history and anachronistic traditions.

We consider it particularly useful to emphasize the need for further study of this problem, sculpting the region of Southeast Europe from the rest of Europe.

References

- Adamović, M. (2011). *Žene i društvena moć*. [Women and social power]. Zagreb: Plejada; Institut za društvena istraživanja.
- Banerjee, A., & Duflo E. (1983). *Poor Economics: A Radical Rethinking of the Way to Fight Global Poverty*. New York. Public Affairs.
- Berković, S. (2006). *Diplomatija i diplomatska profesija*. [Diplomacy and diplomatic profession]. Zagreb: Urban Media.
- Bilopavlović, I. (2021). *Uloga žena u međunarodnom poslovnom pregovaranju* (magistarski rad). [The role of women in International business negotiations Dubrovnik: Sveučilište (master's thesis)].
- Broom, G. M. (1982). A comparison of sex roles in public relations. *Public relations review*, 8(3), pp. 17-22.
- Grunig, L. A. (2000). Feminist values in public relations. *Journal of public Relations Research* 12, pp. 108- 135.
- Katulić, L. (2009). Women in Diplomacy: Their Private Transnational Practices. *Dve domovini* 29, pp. 181-203. URN:NBN:SI:doc-WN6MBF5C from <http://www.dlib.si>
- Kissinger, H. (1999). *Diplomatija*. [Diplomacy]. Beograd: Verzal press.

- Nedović, M., Ivanković, D. i Mišćević, D. (2015). Stakleni strop – položaj žena u sustavu znanosti. [The glass ceiling – the position of women in the system of science]. *Obrazovanje za poduzetništvo - E4E*, 5 (1), pp. 91-98. Available at: <https://hrcak.srce.hr/144515> (Accessed: July 4, 2023)
- Planinić, M. & Ljubičić, R. (2020). Vidljivost i važnost žena u odnosima s javnošću. *Mostariensia*, 24 (2), pp. 211-233. Available at: <https://hrcak.srce.hr/261216> (Accessed: July 3, 2023)
- Roosevelt, E. (1983). *You Learn by Living: Eleven Keys for a More Fulfilling Life*. New York: Harper Perennial.
- Tickner A. (2001). *Gendering World Politics*. New York: Columbia University Press.
- Tickner, A. (1992). *Gender in International Relations. Feminist Perspectives on Achieving Global Security*. New York: Columbia University Press.
- Tomić, Z. (2016). *Odnosi s javnošću: teorija i praksa*. [Public relations: theory and practice]. Zagreb - Sarajevo: Synopsis.
- UN Women (2021). Women in politics. *UN*. Available at: <https://www.unwomen.org/sites/default/files/Headquarters/Attachments/Sections/Library/Publications/2021/Women-in-politics-2021-en.pdf> (Accessed: June 29, 2023)
- United Nations (n. d.). Why women matter in diplomacy. *UN*. Available at: <https://www.un.org/en/observances/women-in-diplomacy-day> (Accessed: June 29, 2023)

Suada A. DŽOGVIĆ

Blagojka ZDRAVKOVSKA-ADAMOVA

FEMINISTIČKA KULTURA JAVNE DIPLOMACIJE I KOMUNIKACIJE: DIJALEKTIČKI PRISTUP

Javna diplomacija i komunikacija sastavni su dio politika kojima ostvarujemo ekonomski, kulturni i razvojni put zemlje. Kada je riječ o feminizmu u ovom području društvenog djelovanja, u današnjem modernom, pravno egalitarnom 21. stoljeću, žene, odnosno koncept žena u politici, još uvijek nisu u potpunosti prihvaćeni kao prilika za vođenje diplomatskog programa ili institucije. Otpor etabliranim normama i načelima ravnopravnosti otvara mnoga pitanja o tome zašto nije postignuta pravna jednakost. Stoga je svrha ove studije prikazati uzroke i posljedice rodne neravnoteže općenito i iz perspektive balkanskih zemalja, za koje je prepoznavanje rada i postignuća žena često nesvjesno neprihvatljivo. Dijalektičkim pristupom postojećem diplomatskom uređenju i društvenom djelovanju žena ističemo potrebu za daljim istraživanjem, posebno u balkanskoj regiji, koja još uvijek odražava političku nezrelost rodne jednakosti, duboko ukorijenjenu u anahronim pristupima svim aspektima društvenog života.

Ključne riječi: *javna diplomacija, komunikacija, feministička kultura, vodstvo žena, politika (ne)jednakosti, dijalektički pristup*

Izvorni naučni rad
UDK 930.85:338.48

Hajrija ŠKRIJELJ (Peja/Peć)

Haxhi Zeka University – Peja/Peć

hajrija.skrijelj@unhz.eu

CULTURAL HERITAGE IN THE FUNCTION OF TOURISM DEVELOPMENT : A CASE STUDY

Culture is a common characteristic of all peoples and nations, and according to the anthropological point of view, it is the basis of the development of states in the context of civilization and progress. People are given to use culture, but at the same time, culture and its entire heritage must be continuously preserved and nurtured. Although it seems that the culture of ethnic groups is part of the dynamics of every society, in Kosovo the politics of cultural management, the long-standing gap between regulatory investments and the representation of minority heritage raise questions about credible solutions that should be implemented, so that the entire cultural wealth of Kosovo becomes a resource not only for local but also for regional and development. Peja is special not only because of its spatial characteristics but also because of its traditions and the way of life of its citizens. Urban city parks, squares, beaches, markets, waterfront, forum, organ and salutation to the sun, cultural heritage, and intangible heritage, are all part of the identity of the city of Peja, which precisely with all its natural beauty and numerous cultural and historical monuments has all the prerequisites to become a recognizable center on the territory of the Republic of Kosovo. On the other hand, this potential has not yet been used sufficiently. It was important to determine whether Peja has the predispositions for further development of the tourist offer, and how much work is being done on it. Two groups, visitors and residents, were examined, and how satisfied they were with the offer and choice of tourist services in the city of Peca. The paper evaluated the quality of tourist services, the influence of promotional activities on the arrival of tourists in the city of Peć, and the contribution of event activities and new tourist products in creating a recognizable tourist destination brand. The satisfaction of tourists in a tourist destination is an important factor for the development

of the destination itself, especially because decisions are made to improve the tourist offer of the destination itself based on the (dis)satisfaction of the guests.

Keywords: cultural heritage, tourism, recognizable destinations in the city of Peja.

INTRODUCTION

Tourism development worldwide heavily relies on cultural heritage, attracting millions of visitors annually and contributing to economic growth and cultural exchange. This paper delves into the relationship between cultural heritage and tourism, examining its impact on tourism destinations, its associated challenges and opportunities, and how policymakers and stakeholders can utilize cultural heritage to develop sustainable tourism.

Cultural heritage encompasses diverse tangible and intangible aspects that reflect a community's identity, history, and traditions. These may include historic buildings, archaeological sites, museums, crafts, folklore, and culinary traditions. Tourists are often drawn to these heritage resources due to their unique and authentic qualities. They seek to explore the destination's historical background, learn about local culture, and participate in its traditions. Therefore, cultural heritage serves as a significant driver of tourism.

Utilizing cultural heritage for tourism can provide economic opportunities for local communities. The tourism industry creates employment in various sectors such as hospitality, crafts, and guide services, and promotes investment in infrastructure, such as restoring historic buildings and developing tourist facilities. This economic boost can significantly contribute to the prosperity of communities that otherwise have limited sources of income. However, there are challenges in utilizing cultural heritage for tourism, including maintaining a balance between promoting tourism and preserving the authenticity of heritage sites. Careful planning, management, and regulation are required to address these challenges. Sustainability should also be a crucial factor in the development of cultural heritage tourism.

Policymakers and stakeholders play a significant role in encouraging a harmonious relationship between cultural heritage and tourism by setting clear guidelines for heritage conservation, promoting educational programs to increase heritage awareness, and involving local communities in managing tourism activities. Diversifying the tourist offer and attracting a broader range of visitors is also vital for the industry's growth.

Pec is a city that boasts a rich and captivating historical and cultural background. The city presents several challenges when it comes to promoting

its cultural heritage for tourism effectively. Peć is home to a wide array of attractions, including awe-inspiring religious buildings, old towns, magnificent bridges, traditional cuisine, delightful music, and exquisite handicrafts that could attract tourists who are passionate about history and culture. However, it is of utmost importance for Peć to strike a delicate balance between tourism development and the preservation of its unique identity and heritage to effectively promote these aspects to visitors. Achieving this balance may prove to be challenging, but with meticulous planning and flawless execution, Peć has the potential to become a thriving tourist destination without having to compromise its rich cultural heritage.

Our case study aims to explore the relationship between Peć's cultural heritage and its tourism industry. The primary goal is to identify sustainable approaches that can be implemented to achieve the best possible economic benefits and infrastructure while also preserving the city's unique history and traditions. To guide our research, we will thoroughly examine the impact of conserving and promoting cultural heritage on Peć's tourism development and propose effective strategies to optimize its potential as a cultural tourism destination.

1.1. Tourism in the city of Peja

Based on the terrain on which Peja is spread, it can be seen that it has great attractive and interesting tourist resources, which can satisfy fans of untouchable nature and fans of the idyllic beauty of the countryside, as well as interested researchers on the traces of the past. Being located between the Beli Drim and Bistrica rivers, Peć offers opportunities for fishing for various types of freshwater fish, and for fans of winter and summer sports adventures, it offers great opportunities for the beauty of waterfall canyons and suitable skiing terrain. It offers families with children the opportunity to enjoy a walk of natural refreshment, which they will find in the ideal place along the banks of the rivers in the hottest summer days.

The vastness of Peja as a whole is covered by forests and peaks that are rich in deciduous and coniferous green trees, which hide unprecedented wealth for hunters and collectors of herbal medicines. Peja is rich in places that enable the development of tourism and hunting. The most famous reserves of the fund of wild animals are located in the Rusolija reserve: Visoki Lov, Bear, Deer, Boar, Fox, Wild Goat, Lynx, Golden Marten, White Marten, etc.

The mountainous climate of the Rugova region, with its long, strong, and cold winter and hot summer, unreservedly favors tourists to breathe clean air with reduced ions from the forest in the early mornings until 9:00 a.m., which sets a great stimulus for human health.

The thickness of the snow provides good conditions for skiing. This thickness goes from 1-2 m at a height of 1200-2000 m with the length of the tracks from 1-5 km. The very exposure of these terrains NW, NE, and SE provides the conditions for the creation of high-quality layers of snow from the end of December to April. The swelling of the water is excellent for the development of tourism, therefore the region is considered as a reservoir of water with optimal inputs in deep rivers that give an aesthetic appearance, waterfalls, springs, and wells both in number and in expansion. The water is crystal clear, in most cases cold, but rich with delicious fish – trout.

The Rugova region remains one place with a favorable climate for vacationing, in general with a fresh summer where temperatures reach 17-20 C and sometimes 20-25 C, which favors family tourism, organized in treatment and sports-recreational stations, and creates favorable conditions for sports. and recreation, climbing and hiking, walking and visiting cultural-historical monuments, parachuting, swimming in Lake Ličenat, as well as river cruises. The cold winter is favorable for the development of winter tourism, skiing, climbing, and accommodation in stationery.

The best and most special look is the Rugov gorge as well as the field around Peć Bistrica, past which passes the 24 km asphalted road, which leads from Peja via Čakor to Montenegro. The area around the Bistrica River has a 20 km long gorge, and the most beautiful part of the Rugovo gorge is 10 km long. It is about 1000 m deep, so it ranks among the most beautiful gorges in the country and Europe.

There are numerous mountain houses on the plains and well-known places, which are open to every nature lover. Natural beauties will not leave anyone indifferent, in all seasons they are attractive and favorable for unforgettable trips near the city. For fans of skiing during the winter, there are ideal skiing grounds in the tourist center of the village of Boge.

The mountains in the north and northeast of Peć Bistrica are also attractive beauties: Žleb with Rusolija peak (2380 m), Hajla (2400 m), Štedim (2272 m), Siška Planina with Hasan's peak (1471 m), Begova planina with Veljaku peak (2015 m), Peklena (1376 m) and others, and the second group consists of mountains between Peć and Bistrica in Deč: Kopranić with Aeperle rock (2460 m), Lumbardha Mountains (2335 m) with Cerven Kamen (2522), Lečenat (2341 m), Starac (2426 m) and Malash (2530 m), which due to their beauty and invisible landscape have become destinations for mountaineers, but also for ordinary citizens who want to rest from daily activities and monotony.

The river Bistrica passes through the city, which divides the city into two parts and gives it a special beauty and their green banks are desirable for

a walk with pecans. During the warm summer days, the people of Peć go out with pleasure and refresh themselves with the water of the Bistrica river, in the following places: the source of black water next to the Demaj cave, on the third kilometer next to the Kraljica cave up to the twelfth kilometer, and in the continuity of the river five kilometers from the city there is a swimming pool with an Olympic size dimensions, which on warm days is full of visitors of all generations, especially young people who refresh themselves with fresh water or in the shade with fresh cold drinks.

This is not the only wealth of Rugova, there are also caves with natural monuments in the zone and along the canyon, such as the Karamakaz Cave, the small Carica Caves, the Radavac Cave, the caves during the town, at a height of 350 m in the form of a spring, there is an entrance to the cave called "Velka Klisura", which has been studied for a length of 10 km, and which is considered one of the longest pits in the Balkans. From its entrance above the source of the underground river, this pit begins to climb in one continuous height from difficult climbs through its narrowings, the height difference is 310 m (+ 296 m, -14 m). That is why this pit is unique, one of the highest in the Balkans.

You can find a digital map of this pit at the address: www.aragonit.speleo.org.

A special tourist motif with visible aesthetic features is represented by the pit in the village of Radavac, and the waterfall of the source Beli Drim, which are located in the village of Radavac about 11 km away from the town of Peć in the direction of Rožaje in the northeast of the Prokletije mountains. The mentioned spring is located below the peak of Rusolija at an altitude of 2381 m above sea level, below which the field next to Beli Drim spreads. This cave is characterized by underground jewels, Sale, a lake, and perhaps unique waterfalls in the world. It is without a doubt one of the largest pits in the region, and although it has not been sufficiently explored, it has been declared a natural monument together with the source of the White Dream.

In the village of Ličenat, a tourist village "Crveni kamen" was built, with tourist capacities of up to 200 people who are visited throughout the year. In Garužde (Velki Stupeć) a swimming pool with a capacity of 150 places, a motel, Gryka, and a restaurant, Bjeshka, where you can taste the traditional friendly welcome with bread, salt, and heart, later satisfy yourself with local and original dishes, refreshments of milk, cheese, yogurt, cream, honey, forest tea, greens, boiled cheese, and healthy wheat and corn bread, baked in the bakery or the oven.

The area of the future National Park has a lot of natural resources, so the content of the landscape is very rich and diverse. These are above all high

mountains, overflowing with beauty. Rocky ridges that make up the mountain peaks, green slopes with grass, many forest valleys, clear rivers, waterfalls, springs, and lakes, are the content of the landscape of the Albanian Alps. Areas with forests and grass vegetation are a particularly attractive part of the landscape. Forest zones are made up of beech, aspen, fir, juniper, and other species that alternate with green vegetation.

On the surrounding forest meadows in the spring, various types of forest flowers bloom, giving the landscape a special attractive beauty, while the rooms have a special aroma and pure natural refreshment. A special visual awakening of the natural beauty of these forests is offered in autumn, at the time of the creation of a temporary mountain landscape, when the whole nature changes in a spectrum of various colors.

The views are most enlivening in late spring, when plant vegetation emerges in low areas, covering the entire territory with green color, while the high peaks of Mount Prokletija are still under a thick snow cover.

Figure 1. Tourist map - geographical position of Peja

Source: Ministry of Trade and Industry - Division for Tourism,

Main problems identified:

- Lack of tourism development strategy;
- Tourist facilities built without respecting environmental procedures and
- Tourist infrastructure not yet fulfilled

Priorities - Strategic actions:

- Promotion of natural heritage and landscape as unique values;
- Development of a strategy for sustainable and friendly tourism, of the nature of fulfilling requirements for the preservation of biodiversity;

- Establishing standards and criteria for the development of eco-tourism in protected areas i
- When planning the construction of tourist infrastructure, the procedures of Environmental Impact Assessment and Acceptability for Nature should be applied.

1.2. Potentials for tourism development

Scientific and technical progress, the development of means of transport, the increase in the level of culture, and the level of standards caused various changes in social movements, thus affecting the development of tourism. Considering the average annual growth rates recorded in the second half of the last century, tourism represents an economic branch that achieves constant growth. The importance of tourism is reflected in its close connection with several activities, such as traffic, culture, health, politics, etc.

- **Eco-tourism.** Eco-tourism has expanded from an insignificant base of "ecologically and socially responsible travel" to "travel with a natural component". Eco-tourism in the broadest sense offers both development opportunities and opportunities to finance protected zones. It requires differentiation into small groups with special interests and a large volume of those who associate a beach vacation with a one-day visit to nature reserves as part of their vacation experiences and entertainment;
- **Cultural tourism.** Here, WTO differentiates the choice between small market niches with special interest and a large group that includes a visit to cultural monuments in its vacation program, which otherwise has a different focus;
- **Thematic tourism.** It represents tourism, which is focused on very specific interests and represents a relatively small market. Special interests have advantages, but also other aspects, such as climate or location. Focused on the three big "Es" – Entertainment, Excitement, and Education – thematic tourism can act as a catalyst for development;
- **Adventure tourism.** This form of tourism represents a small but growing market niche. Given the circumstances, that almost every corner of the earth has been explored, this segment prefers to explore the peaks of mountains, the depths of the sea, Antarctica, and space. So, for example, about two million tourists ride submarines;
- **Cruises.** The main characteristic is reflected in the fact that it is possible to see a lot in a short time ("time poor – money rich"). Namely, no other way of traveling has such a characteristic, as offered by cruises

1.3. Specificities of the Peja Region (Cultural Heritage)

The Peja region includes the municipalities of Junik, Dečani, and Istok. These municipalities are rich in monuments of archaeological and architectural heritage, which have been protected and preserved since ancient times and show peculiarities closely related to history, landforms, and local materials. Protected historical buildings are under the guardianship of the RCKB in Peja. This region has examples of movable heritage in different areas, but also spiritual heritage, which is connected with local characteristics of everyday life and bears witness to our culture, history, and traditions.

Jashar Pasa's Albanian tower - Haxhi Zeka's tower (fortified stone house) in the village of Lešane, is an architectural construction with cultural and historical values, built by Haxhi Zeka, a well-known illuminator. The construction was carried out by...

Konak Tahir Beg - Konak Tahir Beg is located in the old part of Peć and was built in 1800. Until 1960, it was in the center of the city (between the municipality building and the post office), then it was moved to Haxhi Zeka Square, where it is now...

Bajrakli Mosque – The Bajrakli Mosque was built in the core of the Old Bazaar in Peja, which was previously an open market, which is a feature of Albanian cities. The donor of this mosque is Mehmet Fatih, who also financed Veli...

Church of the Virgin – On the right side of the Pec-Dečani road, in the village of Belo Polje, there is a church dedicated to the Virgin, built in the late 19th century. This Orthodox church is a reconstruction realized on the foundations of a religious building and from...

Church grave of Saint Jeremiah - The church of Saint Jeremiah was built in the village of Goraždevac, inhabited by members of the Serbian minority in the municipality of Peć. The church is built of oak wood, relatively well-preserved. The church is from the 16th century, and it is...

Picture 2. Konak Tahir Beg and Haxhi Zekin's grave (1902)

The grave of Ali Pasha Gusinje - In the courtyard of the Bajrakli Mosque is the grave of Ali Pasha Gusinje. The monument is of sacral type. It dates from the day of his death in 1885. It has a special significance for the historical content because it is about the remains...

Picture 3. Hamam Djamia and House of Emin Muse (Ehat Muse)¹

Hamam Djamia – Hamam mosque was built in 1587. It is located in the old part of the city in the neighborhood "Hadži Zeka" near the Hadži Beg Hammam and the building of the First Albanian School in Pec. The mosque is among the oldest historical m...

Haxhi Zeka's grave (1902) - In Duga čaršija in Peja, in the courtyard of the Bajrakli Mosque, there are 52 graves, including the grave of the Peć patriot Hadži Zeka. Hadži Zeka was born in 1832 and comes from a family of immigrants from Biber (Malaysia), ...

¹ https://dtk.rks-gov.net/tkk_trashegimia_sr.aspx?qyteti=17

Table 1. SWOT analysis of resources for cultural tourism

Strengths	Weaknesses
• even distribution of the resource base, well-equipped and organized museums • the determination of the local administration to affirm „the resources • Our Lady's Day event • various events (music, art, gastro-nomy)	• no tourism product would unite all resources • lack of a clear cultural identity • lack of intercultural cooperation to create an identity
Chances	Threats
• objects of industrial heritage (warehouses, pumping station), which can be used for tourist purposes • five castles, as part of the cultural identity of the Municipality	• similar offer in the surrounding area • insufficient economic resources for the realization of ideas

1.4. Development

Although it is under the burden of the consequences of the war and has an image based on the war abroad, the city of Peć has great natural, historical, and cultural potential to become a promising tourist destination, especially in the regional context of the Balkans. Given that tourism implies the function of local government, the development of tourism is directly related to:

- property ownership,
- regulations on business investments,
- cooperation between the public and private sectors,
- cultural and civic tasks
- tourism based in the community/municipality
- other local and national functions in destination management and marketing.

Development requires investments. After the analysis (which can be included in the future tourism development master plan) of domestic financing, the priority should be the search for international sources of financing. Public-private partnership financing can be a way out of a potential deadlock. Fiscal, legislative, and administrative bodies should support the projects. An incentive should be given for (foreign/domestic) investments.

Success in attracting investments depends on the cooperation of the private and public sectors and their willingness to continuously exchange information. Contrary to just commercial marketing, investment marketing and tourism

promotion require the support of private and public investments, associations, and citizens. The potential of each territory is determined less by geographical location, climate, or natural resources and more by people, their dedication, abilities, energy, values, and organization.

If a place wants to become a destination for investments and travelers, it must fulfill the following tasks:

- (1) To analyze what is happening in the country and the entire region;
- (2) To understand the needs, desires, and behavior of its target groups;
- (3) To draft a realistic perspective (vision, mission, guidelines) of its territory;
- (4) To develop a strategy and action plan, which explains how to achieve this vision;
- (5) To assess the progress of each phase.

1.5. Valorization of tourist resources

After the inventory of tourist resources, the value of the elements of the tourist potential (individually and collectively) was assessed, that is, to determine their use and market value, according to the UNWTO methodology.

The World Tourism Organization classifies tourist valorization factors into two large groups, namely:

- Internal factors
- External factors of valorization

Internal factors - refer to the specifics of the quality and value of the object, phenomena, and processes that can be used in tourism, and in terms of their degree of utilization, namely:

- *Urbanization – assessment of the type, quality, and level of resource equipment*
- *Infrastructure – characteristics of urban and transport infrastructure*
- *Tourist equipment and services – accommodation facilities, tourist offers, tourist services*
- *Inherent characteristics of tourism resources – a type of natural or anthropogenic resource*

External factors - (external factors that enable the manifestation of tourist value) Tourist valorization enables those elements that are important for their use in the sense that they facilitate accessibility, enhance attendance, emphasize certain specificities, and their recognition on the tourist market:

- *Accessibility of resources – adequate transport infrastructure*
- *Proximity to emitting centers – mark concentric zones*
- *Specificity of the tourist resource - comparison with other resources of the same type*
- *Importance of resources – image on the market, volume of tourist demand*

1.6. Setting, checking, and communication standards

The process of establishing and checking standards for various tourist facilities and services in a destination is important for quality, but it can be time-consuming and needs to be well-planned.

The seven types of quality standards are:

1. Minimum acceptable standards;
2. Technical level of facilities and services;
3. Special qualities of services and experience offered;
4. Qualities of authenticity, which reflect the destination;
5. Ability to meet special needs;
6. Environmental standards;
7. Practice management standards

That's why you should:

- Choose which types of quality standards are most important for the destination and quality strategy.
- Decide what types of businesses and activities should be subject to a formal standard and set targets for the percentage of those that should be covered.
- Encourage maximum participation in any relevant national and sector-level quality standards and review procedures, including programs run by organizations and agencies specializing in rural tourism, such as agritourism organizations.
- Work with local network groups to establish any specific local standards and procedures checks that may be deemed necessary or useful, that build on but do not copy the above.
- Identify quality standards for the functioning of the destination's tourist services, such as the speed of responding to inquiries.
- Participate in studies that check and compare the overall quality of the destination, such as the use of secret shoppers and comparative benchmarking studies.

1.7. Working with people on training and quality improvement

The process of improving quality by identified standards requires close cooperation of all participants in tourism in the destination, and well-constructed training and assistance programs that meet their needs.

- Connect tourism companies in groups of local networks, where needs can be identified, to encourage each other through demonstrations and joint action plans.

- Design training programs to encourage participation, with well-targeted short courses and built-in incentives.

- Provide access to training on customer care, technical skills, local knowledge, sustainability, and overall business management, as appropriate. Where possible, use professionally established and verified training modules and materials.

- Pay special attention to helping small rural businesses determine the right price for the quality offered.

- Pay attention to the need for training and motivation of local tourism staff in the destination, such as an information center for staff and guides.

- Provide, or point to, sources of practical advice on quality improvement AND link this to financial assistance where possible.

1.8. Market opportunities

Global market trends that Pec tourism should capitalize on are:

- **Opening of new markets** - implies penetration of new geographic markets and attraction of new market segments of customers with different demographic and psychographic profiles. The growth of new significant broadcast markets, distinct market segmentation, i.e. the growth of several specific customer segments based on lifestyles, interests, and hobbies, and the development of information technologies that enable constant, global, cheap, and precisely targeted communication with potential customers, as well as the development of transport technologies they contribute to the significant possibilities of expansion of the target markets.

- **Product development** - includes improvement of existing and creation of new products. This continuous process is primarily based on the adaptation of tourist products to the needs and expectations of the 'new tourist' who is active, informed, choosy, and critical, who wants to be a participant and strives for self-improvement and who, above all, is a buyer of life experiences, experiences and stories and on adapting the offer to the needs of different

target segments of guests. Such trends ultimately result in significant opportunities to create a content-rich, qualitatively improved, and diversified product portfolio.

- **Taking an environmentally responsible position** - implies a proactive attitude toward the preservation of space, biodiversity, and natural and social resources. The implementation of 'green' concepts at all organizational and business levels opens up opportunities for true sustainable development of tourism and appropriate market positioning.

- **Development of new communication and sales skills** - use of constantly growing opportunities and increasing levels of market penetration of new information technologies is a prerequisite for increased efficiency in reaching existing as well as new target customer segments.

- **Development of new and innovative existing business and management models** - networking of development stakeholders (eg clusters) and strategic management at the destination level is a prerequisite for increasing the efficiency of the private and public sector, but also a prerequisite for increased competitiveness.

1.9. The vision for the development of tourism in Peja

The new vision for the development of Pec tourism is based on a value system that answers three important questions: (i) what tourism should be, (ii) what are the key conditions for the development of Pec tourism, and (iii) how will Pec tourism attract demand?

What should tourism be like?	What are the key conditions for the development of tourism?	How will Peja tourism attract demand?
Recognizable	Long-term protection of space	Hospitality
All year round	Competitiveness	Quality
Developed throughout the area	Activation of state property	Authenticity
Diverse	Increasing knowledge and skills	Variety of content
Innovative and adaptable	Destination management	Security

CONCLUSION

The city of Pec, a renowned tourist destination, has yet to fully realize its potential despite the abundance of natural and historical beauty it possesses. Despite the joint efforts of various economic, legal, and physical subjects of the destination, strengthened by the influence of numerous organizations, bodies, and institutions at the local, regional, and state levels, the city is still waiting for significant development. This lack of progress highlights the need for a more comprehensive and effective strategy to harness the city's tourism potential. With appropriate interventions, the city of Peć can become an eminent destination for tourists seeking exceptional natural and historical experiences.

The first challenge for the development of the tourism industry is the lack of reliable official data and statistics. Data must be extracted from various sources to create a complete picture of the industry. This situation is partly because government agencies cannot agree on what constitutes tourism. The Ministry of Trade and Industry provides a list of companies that are considered tourism operators but taking into account the economic effects of cultural activities (festivals and the like), a redefinition and expansion of the list of entities related to the tourism sector has been necessary. Therefore, a cultural strategy must be drawn up for the city of Peć and a body should be established that will cooperate with all cultural institutions and legal entities to strengthen the city's cultural identity.

Furthermore, industry experts and politicians agree that until tourism is considered a priority policy area, the sector's development and its impact on Kosovo's economic growth will continue to be limited. Currently, tourism is regulated by central laws but there is no development strategy. At the same time, the responsibilities of the department are under the Ministry of Trade and Industry and are managed by four officials who make up the Ministry of Tourism. Also, state funding for tourism is limited as tourism is not a public policy priority. Due to limited financial resources, the government cannot even conduct a proper assessment of tourism potential, let alone implement feasibility studies and strategic plans. However, this shortcoming is compensated by international funds from various donor agencies, which support a large number of tourism development projects.

Kosovo also has a shortage of tourism managers and mid-level hotel and restaurant staff. Managers of tourism enterprises do not receive sufficient formal education, and middle-level employees are usually unqualified young people with no opportunities for training. Considering that the current representation of women in the tourism industry (9.1%) is largely disproportionate

to the female population in Kosovo, the problem of educated managers remains and the number of women involved in company ownership is low. Some secondary schools in Kosovo offer courses in the field of tourism and hotel management, and three higher education institutions in Kosovo (two private colleges and one state university) offer courses in tourism studies. From the above, it can be concluded that the curriculum of the faculties must be further improved to create and modernize competitiveness by international trends in the field.

Finally, Kosovo's tourism sector faces significant challenges due to the lack of stable material for its promotion. The lack of a clear strategy for tourism development resulted in weak institutional coordination and insufficient promotion of tourism initiatives. Moreover, many cities in Kosovo do not even have marked tourist information points, which worsens the situation. To meet these challenges, the Government of Kosovo must prioritize tourism as a potential driver of economic development. This requires a comprehensive and inclusive policy approach involving all relevant stakeholders, such as local governments, businesses, civil society, and tourism operators. In this context, the newly established Kosovo Tourism Council will play a key role in coordinating this dialogue process and facilitating the development of a strategic approach to tourism development.

References

- Savet Evrope: „Dilema: korišćenje kulturnog nasleđa za turizam ili korišćenje turizma za zaštitu i održavanje kulturnog nasleđa?“.
- Fatos Ukaj: „Koncept marketinga u svojstvu sredstva za razvoj turizma na Kosovu“, objavljeno 2010. god.
- Džogović, S. A. (2023). Economic overview of the Management of the Cultural Environment: A study of ethnicity. Management, 28(2), 000/000. <https://doi.org/>
- Agencija za pospešivanje ulaganja na Kosovu: „Strategija za pospešivanje ulaganja za period između 2011 i 2013. godine“.
- Privremene institucije samouprave, Ministarstvo za trgovinu i industriju: „Izveštaj prostornog razvoja u sektoru turizma“, objavljeno 2004. god.
- Republika Kosovo, Ministarstvo trgovine i industrije: „Ulaganja na Kosovu“, objavljeno 2011. god.
- Valdete Rexhepi: „Turizam i milenijumski ciljevi razvoja: slučaj Kosova“, objavljeno 2012. god.
- Republika Kosovo [Republic of Kosovo] (2016a). Nacionalna strategija za kulturno nasleđe 2017-2027 at: <https://mkrsks.org/> (Accessed: 19 June 2022)

- Oršulić, O. (2017). Kulturna baština Brodsko-posavske županije [Cultural heritage of Brod-Posavina County] [Diplomski rad, Sveučilište Jurja Dobrile, Fakultet za interdisciplinarne, talijanske i kulturološke studije] [Diploma thesis, Jurja Dobrila University, Faculty of Interdisciplinary, Italian and Cultural Studies]. Pula: O. Oršulić.
- Paočić, M. (2020). Kulturna baština kao platforma za razvoj turizma u digitalnom okruženju [Cultural heritage as a platform for the development of tourism in a digital environment]. [Magistarski rad, Univerzitet u Sarajevu, Filozofski fakultet] [Master's thesis, University of Sarajevo, Faculty of Philosophy]. Sarajevo: M. Paočić. Available at: https://ff.unsa.ba/files/zavDipl/19_20/kob/Maja-Paocic.pdf (Accessed: 19 June 2022)
- Republika Kosovo [Republic of Kosovo] (2022). Tromjesečni finansijski izvještaj budžeta Republike Kosovo za 2022. godinu [Quarterly financial report of the budget of the Republic of Kosovo for 2022]. Available at: <https://mf.rks-gov.net/desk/inc/media/6FC59D6A-1F36-45FF-8BD2-2E472A6F7733.pdf> (Accessed: 18 June 2022)

Zakonski propisi

- *Službeni list Kosova, Zakon o boravišnoj taksi za usluge smještaja u ugostiteljskim i turističkim objektima, 7. januar 2009. godine.*
- *Službeni list Kosova, Zakon o turizmu, 10. maj 2013. godine.*
- *Republika Kosovo, Službeni list, Zakon o patentima.*

Pregledni rad

UDK 791:929Pazolini P.

Marijana ERSTIĆ (Split)

Faculty of Humanities and Social Sciences

University of Split

merstic@ffst.hr

Antonela MARIĆ (Split)

Faculty of Humanities and Social Sciences

University of Split

antonela@ffst.hr

**ANIMALS AND ANIMALITY IN PASOLINI'S FILMS:
*LA RICOTTA AND UCCELLACI E UCCELLINI***

This paper is concerned with the various manifestations of animals, the animalesque and animality, using as a background platform two films by the Italian director Pier Paolo Pasolini. The texts of French philosophers Henri Bergson and Jacques Derrida constitute the theoretical framework for the aforementioned research. According to the philosophical concepts of the said philosophers, laughter and habitus are perceived as features which primarily differentiate 'humans' from 'animals'.

Furthermore, in the analyzed films *La ricotta* (I, 1963), and *Uccellacci e uccellini* (I, 1966), Pier Paolo Pasolini uses different modes of fictional animal representations, such as metaphors, symbols or allegories, as well as parables, recurring in the above-mentioned philosophers. He also anticipates the more modern, present-day concepts of Georges Didi-Huberman. The hypothesis behind the guiding logic of this paper is that in the films analyzed, animals stand for the human condition in different ways.

Key Words: *Pier Paolo Pasolini, Henri Bergson, Jacques Derrida, Georges Didi-Huberman, La ricotta, Uccellacci e uccellini*

Introduction

The aim of this paper is to depict the animal-like manifestations, animals and animalities, at times perceived as bestialities, in two exemplary films by the Italian director Pier Paolo Pasolini: *La ricotta* (I, 1963) and *Uccellacci e Uccellini* (I, 1966). The ideas elaborated in the text will be supported primarily by the texts of French philosophers Henri Bergson and Jacques Derrida, whereas the theoretical framework will begin with the presumption that the difference between humans and animals is marked mainly by laughter and habitus. In the films taken into consideration in this paper, Pier Paolo Pasolini uses different modes of fictional animal staging, such as metaphors, symbols, allegories and fable-like parables, recurring in the philosophical hypothesis mentioned above, thus anticipating the concepts of Georges Didi-Huberman.

Consequently, this paper examines the methodology behind the animal staging in Pier Paolo Pasolini's films and their correspondences and divergences from the philosophical concepts of Henri Bergson, Jacques Derrida, and Georges Didi-Huberman. The paper's central hypothesis relies on the perception of animals as metaphors or allegories, as well as on the perception of animals as metaphors for deviations from the so-called *conditio humana* in its various manifestations. Pasolini's imagology depends on challenging animal images and aims at revealing the distorted, corrupt, and fragile human environment in which a human-animal is threatened by urban human-animals rather than by animals themselves. As Claire Molloy (2011, 14) in her *Popular Media and Animals* suggests, animals in popular media create illusions of "autonomous, talented, humanized individuals who had transcended their animal state", which is also one of the hypotheses discussed in the present paper.

Yes, animal, what a word!

In his famous speech in Cerisy (1997) on animal discourse and non-human otherness, later published in the book *The Animal That Therefore I Am*, Jacques Derrida examines the issues related to human and non-human animals, being absorbed mainly by the peculiarities, sensations, and characteristics that differentiate humans from other animals. The author is interested mainly in the presumptuous (self-)right that humanity granted itself when it decided to define the animal as such (in fact, as an animal!), arguing that the damage was already done "at the origin of humanity" (Derrida, 2008: 32), when the meaning was attributed to the word itself; derived of humanity's simple desire to identify itself, recognize itself better, or simply wanting to distinguish itself, by merely being human. Derrida asks the question regarding

the communicative and verbal capacity, but also the identity of the animal. It seems fitting to quote Bergson¹ (Bergson, 2014), who identifies a unique difference between human and animal.

He recognizes it in laughter, considering it as the exclusive property of humanity. A person laughs and is laughed at. Derrida argues that the animal, although it may have some physical manifestations similar to laughter, is incapable of it, unlike the human animal. Laughter is primarily an expression of feeling in response to a stimulus and represents a way of communicating and interacting with the environment. The natural and built environment that is open to investigation offers us, at the same time, a whole new world by giving us the possibility of understanding the animal's function within it (Bergson, 2014: 14).

There are countless questions about the interrelationship between humans and animals, as well as questions about the reasons for this relationship and, above all, about the significance of the animal in fiction! For example, children's literature clearly divides between good and evil, with stereotypical images of humans and animals. Many examples exist, starting with fairy tales, various stories, or books. The best-known example is that of Mowgli, the son of the jungle. The protagonist, strangely raised in the wilderness by animals, finds a way to adapt well to both worlds and finds a common language and a way of communicating within both worlds. However, it is as if neither accepts him. Kipling laments, therefore, the rejection of otherness. Anyone who is prepared to mediate or compromise runs the risk of being excluded. The theme of otherness is also present in the image of Tarzan, which is a striking example of the rejection of the human in favor of the non-human. In addition to these fictional biographies of so-called wild people, there are accounts of actual cases, most of which are not children's literature. The true biographies of, for example, Victor de l'Aveyron (c. 1788 – 1828) and Kaspar Hauser (c. 1812 – 1833), show a less optimistic and hardly successful didactic of psychological civilization and educational processes of children who did not grow up in a civilized and familiar environment (Blumenthal, 2005; Malson, 1972; Feuerbach, 2000; Newton, 2004; Hörisch, 2008).

It seems important to determine whether the intention is to ironize humanity's domination over nature, as Philip Armstrong (Armstrong, 2008) rightly suggests when he (among other things) discusses Daniel Defoe's

¹ For Bergson, the only difference between animal and humanity lies in humanity's ability to express itself through laughter. Even when scientists study individual patterns, laughter is primarily a reaction to provocation within the collective. It is a mode of social communication, a way of publicizing a person's opinion, and even a way of interacting with the environment (Bergson 2014).

Robinson Crusoe, defining this relationship as ‘lordship over nature’, or, to distinguish the rationality behind man’s behavior. But Robinson Crusoe behaves more like an animal than a human in mastering nature. In terms of his habits, his way of dressing *à la savage*, and his attempt to tame Friday, everything testifies in favor of the need to adapt nature and the savage animality that threatens humanity, except for, as Armstrong rightly notes again (Armstrong, 2008: 15), nudity. In Crusoe’s case, nakedness lies in the feet. The bare foot leaves an animalistic imprint, simultaneously suggesting that humanity is preserved precisely by various (albeit primitive) cloth and clothing production processes. This logic only works because there is a clear difference between those who wear clothing, those who produce clothing, and those whose skin becomes clothing. For Pasolini, metaphorically, mastering nature would bring the ultimate artistic confirmation. Furthermore, the above mentioned concept of otherness is a topic *per sé*, that Pasolini is known to frequently speak about, as well.

The critical question that needs to be asked refers to the human unconscious about the animal’s instinctive faculty to act and do things without being aware of it, i.e., the Derridean concept of nudity without nudity. As Derrida explains, if the animal is in truth naked, as opposed to a person who is clothed, then the animal, which perceives nothing but nudity, cannot be considered naked as such, as it does not even know the possibility of being clothed.² Hence, logic is also lost here.

The aim of this paper is not primarily to investigate the ontology or ethics of human behavior as such. Instead, the focus of the research is undoubtedly on the imagology and function of the animal, as well as the subject/object or what is communicated. Thus, the focus of our interest is not how, but what is displayed. This research will concentrate mainly on the concept of the animal figure that comes into existence for a specific purpose, the animal that becomes visible and active, that moves within texts and contexts, and that, as Derrida puts it, not only represents the characters of a story but marks messages that, phenomenologically, become metaphors, symbols or allegories³, in different modes.

² The above mentioned and related issues were taken into consideration also by the painter Lucian Freud. Cf. the exhibition *Lucian Freud und das Tier*, Siegen: Museum für Gegenwartskunst, 01.03.–07.06.2015.

³ Anke-Marie Lohmeier (2007) in *Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch*: “Im Film begegnen uneigentliche Bildbedeutungen vor allem in drei metalogischen Formen: als Symbole, als Allegorien und als (symbolisch oder allegorisch strukturierte) Vergleiche.” (p. 2, 4,); “In film, inauthentic pictorial meanings are encountered primarily in three metalogical forms: as symbols, as allegories, and as (symbolically or allegorically structured) comparisons.”

Pier Paolo Pasolini's metaphor of the firefly⁴

One of Pasolini's crucial animal metaphors, and essentially an insect metaphor, is the metaphor of the firefly. At first, this metaphor seems not to be related to humanity's laughter and animals' supposed inability to laugh. And yet, it indicates an essential aspect of Pier Paolo Pasolini's poetics: his understanding of a fundamental relationship between human and animal, both of which he sees as agents of social order to a certain extent. The metaphor⁵ is argued by Pasolini himself in the text *L'articolo delle lucciole* (*The Disappearance of Fireflies*) in 1975, the year of his mysterious death (Pasolini 1975: 156–164; Pasolini, 2024). It was reexamined by Georges Didi-Huberman in 2010 (fr 2010, dt, 2012, en 2014, here quoted as dt, 2012). In the beginning, Pasolini describes a situation:

Nei primi anni sessanta, a causa dell'inquinamento dell'aria, e, soprattutto, in campagna, a causa dell'inquinamento dell'acqua (gli azzurri fiumi e le rogge trasparenti) sono cominciate a scomparire le lucciole. Il fenomeno è stato fulmineo e folgorante. Dopo pochi anni le lucciole non c'erano più. (Sono ora un ricordo, abbastanza straziante, del passato: e un uomo anziano che abbia un tale ricordo, non può riconoscere nei nuovi giovani se stesso giovane, e dunque non può più avere i bei rimpianti di una volta).

Quel 'qualcosa' che è accaduto una decina di anni fa lo chiamerò dunque 'scomparsa delle lucciole'?⁶

⁴ The explanations in the sub-chapter "Pier Paolo Pasolini's metaphor of the firefly" and "*La ricotta* as a metaphor for human existence and resistance" are partly based on the following book (Erstić 2017:22-32) and article (Erstić 2018:157–171).

⁵ Silvia Carolosi (2009: 256), quoting Pasolini's *Empirismo eretico*, argues that Pasolini analyses cinematic languages and explains how it is founded in visual signs, the so called "im-signs" which basically represent archetypes imprinted in the collective memory. The 'cinema of poetry', which undoubtably is a suitable explanation for Pasolini's cinema, "avails itself of the power of 'im-signs' that function as metaphors, metaphors that make up for the absence of an abstract conceptual lexicon of images.[...]. Accordingly, the cinema of poetry (and Pasolini was a master of both cinematic and poetic expression) would depend on the power of images, which, in our opinion, would mean that images actually represent metaphors apt to convey messages in a more appropriate, poetic way, rather than the words.

⁶ "At the beginning of the sixties, the fireflies began to disappear in our nation, due to pollution of the air, and the azure rivers and limpid canals, above all in the countryside. This was a stunning and searing phenomena. There were no fireflies left after a few years. Today this is a somewhat poignant recollection of the past—a man of that time with such a souvenir cannot be young among the young of today and can therefore not have the wonderful regrets of those times. The event that occurred some ten years ago we shall now call the 'disappearance of the fireflies'?" (Pasolini 2014:160).

The described disappearance of the fireflies leads Pasolini to Dante Alighieri. In Canto XXVI of the *Inferno*, the first part of Dante Alighieri's *Divine Comedy* (1983), the author claims that "ogne fiamma un peccatore invola" (209), or that "every little flame of the *lucciole* harbors a sinner". The *lucciole* of the *Inferno* represent the renowned citizens of Florence, whereas God himself is perceived as *la luce*, or the light. According to Pasolini, 20th-century fascism reverses this principle of the cosmic *luce* and the infernal *lucciole*; the fireflies are now the metaphor of resistance, the cosmic light of the *Luce*, a symbol of dictatorship or, as Didi-Huberman argues, the spotlights of propaganda that surround the fascist dictator with a nimbus of dazzling lights (Didi-Huberman, 2012: 15, Erstić 2017: 28, Erstić, 2018: 168). On the other side, resisters of all kinds, whether of active or 'passive' resistance, are transformed into fleeing fireflies. Dante's world was, thus, turned upside down. Hell, with its dubious, overexposed politicians, shine the brightest light. In contrast, the *lucciole*⁷ try as best they can to evade the existential threat and damnation to which they are now exposed, explains Didi-Huberman with regard to Pasolini (Didi-Huberman, 2012: 15–16; Erstić, 2017: 27–29; Erstić, 2018: 168–169).

But did everything really change after the end of the Second World War? The belief that the fascism of the 1920s/30s/40s in Italy died with Mussolini in 1945 is, according to Pasolini, misleading and dangerous; instead, new neo-fascism rose again over the ruins of fascism. Pasolini divides this historical process into two phases: that of the Christian Democratic regime, which Pasolini sees as the first and direct continuation of fascism, and the second phase, which is said to have begun when the intellectual forces of the country failed to notice that the fireflies, the *lucciole*, were included into the self-disappearance (Pasolini, 1975: 156–158; Didi Huberman, 2012: 24–26; Erstić, 2017: 28, Erstić, 2018: 168)?

Pasolini places an excellent importance on this metaphor, which initially seems to bring ecological awareness because it stands for a damaging social upheaval. The disappearance of the peasantry and the proletariat, which in Italy and Germany started at the beginning of the 20th century (Pasolini, 1975: 160), as well as the above suggested compulsion to consume in the second half of the century, led to a new fascism. The flight from the hinterlands to the cities, from rural to urban, at the beginning of the 20th century, eventually led to the formation of fascist masses, and later, in the second half of the century,

⁷ The connection between the present and the past is constantly present in Pasolini's opus. Since Pasolini launched himself in search of origins, in search of the *lucciole*, he proves to be very sensitive to the problems of his favored sub-proletarians, trying to demystify the truth, loaded with elements of post-romantic and decadent European culture, behind its various manifestations (Marić, 2012).

to the compulsive consumption thus leading to the new forms of fascism, or as Pasolini (Pasolini, 1975: 159) argues:

Ho visto dunque 'coi miei sensi' il comportamento coatto del potere dei consumi ricreare e deformare la coscienza del popolo italiano, fino a una irreversibile degradazione. Cosa che non era accaduta durante il fascismo fascista [Il fascismo degli anni 20, 30, 40, ed.] periodo in cui il comportamento era completamente dissociato dalla coscienza.⁸

Didi-Huberman assumes that the compulsion to consume also leads to the control and synchronization of the consciousness of each individual. Consequently, the fireflies have almost disappeared in this era of industrial and consumerist dictatorship, in which ultimately every product is displayed in a shop window, as Didi-Huberman explains. So civilized dignity is exchanged for a spectatorship that can be endlessly converted into money; the spotlights have occupied the entire social space, and, according to Didi-Huberman, no one escapes their 'wild mechanical eyes' (Didi-Huberman 2012: 35). The worst thing is that the whole world seems to be satisfied with this (Didi-Huberman, 2012). But did the fireflies really disappear in Pasolini's lifetime or during his creative work? The question that now arises, among other things, is about the counter-conformist cultural position of the post-war society

***La ricotta* as a metaphor for human existence and resistance**

In Pier Paolo Pasolini's film *La ricotta*, animals are metaphors for human existence and resistance. This film conveys the idea which French filmmaker Robert Bresson correspondingly staged in his film *Au Hasard Balthazar* (FR 1966). It was subsequently thematized also in the movie *Eo* (POL/I, 2022). *La ricotta*, by Pier Paolo Pasolini, is a part of the episodic film *RoGoPaG* (I, 1963). The film title is an acrostic of the names of directors Roberto Rossellini, Jean-Luc Godard, Pier Paolo Pasolini, and Ugo Gregoretti: "Four short films by four different directors dealing with the principles of modern life" ("RoGoPag", 2023).

The plot of *La ricotta*, that according to Carlorosi (2009: 258) is an exemplary work of cinempoiesis (e.g. activating the power of cinematic poetry), shows the shooting of a film about Christ, and is centered on the character of the extra Stracci (from It. *stracci* – rags). At the beginning of the film, Stra-

⁸ "I could see with my 'senses' how the power of a consumption-based society modeled and deformed the conscience of the Italian people, finally arriving at an irreversible degradation. This was something that did not occur in the fascist fascism period, during which individual behavior was totally disassociated from the conscience" (Pasolini, 2014:160).

cci almost starves to death because he has to feed his family with his packed lunch. Finally, at the end of the film, he devours so much *ricotta* that he dies afterwards. This happens during the filming of the Passion scene when Stracci is nailed to the cross. When his death is discovered, the film director has just arrived on the set with guests from high society. A richly laid table is ready for the eminent guests. The semi-close-up of the table is the last image of the film. However, the strong pathos of the plot briefly mentioned here, is only seemingly softened by these comic elements.

Although the theme of the film *La ricotta* is, according to Birgit Wagner (2001), the “specific end-time expectation of the 1960s [...] in the mode of a comedy” (81), this film is also self-reflexive (Groß 2008: 213). The episode by Pasolini opens, in fact, on a film project about Christ, a film within a film. This metafilm is shot in color, and Stracci is not to be seen in it; the ‘real’ film is shown in black and white. So Stracci never appears in color, but almost all the other actors and extras do. This choice of color symbolizes the cruelty of everyday life, which seems clear in the story of the protagonist Stracci. As he eats so much soft cheese, he ‘eats himself to death’, in the background accompanied by the laughing of the film crew and, as a clear contrast, a Gregorian Requiem motif. Without the director, the film crew laughs at him as a *bestia* (TC 26:58 – 28:58). He has to compete with a dog for food and finally becomes a complete animal when he almost kills the dog of the diva ‘Maria Magdalena’ in a rage (TC 9:37 – 10:22). More precisely, he “runs, is fed, and eats like a dog” (Syrimis 2013: 13). In one of the previous scenes, even the dog repeats in a human voice, like a parrot, the call of the film director to the set and the invitation to start the new scene (TC 22:45 – 22:47). So he makes it impossible for Stracci to satisfy his hunger for the second time. The first time this happened as the dog ate Stracci’s lunch at the end of the aforementioned time-lapse scene. Then it seems as if even the film formally laughs at him, as Stracci is the only character shot in time-lapse, i.e., in the accelerated mode of film comedy and slapstick seen in, for example, his first attempt to buy and eat soft cheese (TC 16: 42 – 17:46) and before the final laughing at the end of the short film (TC 26:30 – 26:58). Paradoxically, this sequence happens just when Stracci is in what should be a desperate search for food, which symbolizes the survival of all living creatures, whether they be humans or animals. At the end of the film, Stracci dies crucified, while being filmed. The fictional director, played by Orson Welles (who actually plays himself), says after his death: “‘Poor Stracci! To die! He had no other way to remind us that he too was alive!’”⁹ (TC 32:55 – 33:01, transl. A.M. and M.E.). The last

⁹ “‘Povero Stracci! Crepare! Non aveva altro modo per ricordarci che anche lui era vivo’”.

film sequence shows a set table, in other words, a still life, which here represents both culture and hunger. Before this, the film draws a parallel between the character Stracci, who plays the good thief in the *Passion of Christ* movie, and the lapdog of the film diva, who embodies Maria Magdalena.

Michael Syrimis, for example, points out that “after the set is prepared, the director postpones the filming only to satisfy one of the diva’s whims; but still, he orders the actors to remain nailed on the cross” (Syrimis 2013: 562). Moreover, “[w]ith this gesture, the Welles figure – an inflated Pasolini’s alter ego – displays the industry habit of dehumanizing Stracci and his like and, therefore, his moral detachment from the very class that Pasolini deifies”. (Syrimis 2013: 562)

Syrimis also searches for further evidence not only of a critical instance but, more importantly, of the self-irony and self-parody that he attributes to Pasolini and his figure of the film director: “He (film-director) thus casts doubt on the sincerity of the social critique that informs Pasolini’s tale of Stracci. (Syrimis, 2013: 562). Pasolini himself said in an Interview with Oswald Stack,

What a person really is something mysterious and profound. The profound, mysterious feature of this man [...] is his vulgarity, which is basically innocent because he doesn’t realize what he is. He’s just a poor guy who expresses vulgarity from every pore. I don’t think he’s either bad or anything else: he’s a coward and profoundly vulgar – but innocently so. (Stack 1970: 62)

The figure of the ‘poor Stracci’ corresponds to Pier Paolo Pasolini’s perception of sacrifice and represents a continuation of the life (even through death) of Pasolini’s beloved sub-proletarians, whereas the Christian mythology is broken down into social misery¹⁰. Also, the suburbs of Rome have been selected as the filming locations, districts populated by prostitutes and peasants who appear in the project about Christ – the film within the film – as saints. Stracci, on the other hand, dies as one of the two thieves crucified alongside Christ (Erstić 2017:23; Erstić 2018: 163–164).¹¹ This corresponds not only with his following passion film *Il Vangelo secondo Matteo* (*The Gospel According to*

¹⁰ Since the film stands as a metaphor for the marginalized and sub-proletarian classes, Stracci’s sacrifice metaphorically resembles rites with animals (goats or rabbits, or the like). This means that Stracci could personify animal innocence vs. human bestiality.

¹¹ The exhibition *Pasolini Roma* in the Martin-Gropius-Bau in Berlin (11.09.2014–05.01.2015) dealt with the localization of scenes in Rome in various films by Pier Paolo Pasolini, as well as by Roberto Rossellini and Federico Fellini. Cf. Jordi Ballò, editor. *Pasolini Roma*. Munich, 2014. Cf also Andrea Paoletta, and Luciano Serra

St. Matthew, 1964) (Mugnai 2014), but also with early films such as *Accatone* (1961) and *Mamma Roma* (1962).¹²

In this context, intermedial relationships are of particular importance. Orson Welles (1915-1985), playing the director who personifies the Jesus in *La ricotta*, quotes from a poem by Pasolini: “Io sono una forza del Passato”¹³ (TC 12:27 – 12:29; 12:53 – 34:33), (Pasolini 1963: 474), which also highlights the role of ancient myths in *La ricotta*.¹⁴ The “power from times past” – the sacrificial tale cited here – is illustrated by the figure of Stracci, whose sacrifice – unlike in Christianity – does not mean redemption for anyone. Mannerist painting, which Pasolini knew about through his studies and his acquaintance with the art historian Roberto Longhi (Ballò 2014: 41–43), is another significant reference here. In *La ricotta*, Pasolini mentions the paintings of Rosso Fiorentino (TC 2:42 – 5:07) and Pontormo (TC 24:11 – 26:16), paintings by two Mannerist painters.¹⁵ Formally, in Mannerist art, the harmony of the Renaissance is destroyed by disruptive elements such as distorted perspectives, labyrinths, and decentralization (Erstić 2017, 25–26; Erstić 2018: 164–166; e.g., Barck 2008:193–198; Chiancone-Schneider 2014:127–128). All such staging forms can be found in Pier Paolo Pasolini’s film *La ricotta*. As a matter of fact, the topographical position of the characters who are supposed to re-

¹² *Mamma Roma* is quoted in *La ricotta*: The book from which the fictional director read the poem during the interview mistakenly bears a cover with a photo of the film poster and title.

¹³ “I am the power from times past/Only in tradition lies my love.”

¹⁴ Regarding the presence of myth in films, one must mention *Cinemathic Mythmaking: Philosophy in Film* by Irving Singer, in which the author does not doubt the presence of myth at all, but instead, he takes it for granted, suggesting that “the art of film supremely lends itself to the transmittance of mythic themes”. Whether the presence of myth is explicit or concealed, it is irrelevant, suggests Singer, because the spectator automatically identifies with it. Actually, it all depends on the “act of identification”, suggests Singer. Films are able to transfer the mythological representation into the realm of nature and society (Singer 2008, pp. 9). This duplication of realities, due to different perception of time and space, was also tackled partly by Henri Bergson in *Creative Evolution* (2008), and argued by Singer, enables the mythic experience. Even though we consider Singers hypothesis applicable to Pasolini’s work, and the presence of myth greatly represented, here we have neither time nor space to enter into a more profound explication of Pasolini’s devotion to the mythic past, to his obsession with tradition, or generally to the presence of myth combinations in his opus. We shall, therefore, limit ourselves to the assumption that the mythic rural vs. urban, the presence of Greek mythology (including not only his films, but his prose and poetical, and in particular his theatrical, pieces), the return to his beloved Friulan language (especially in his poetic works) or the mention of the above-discussed *luciole* as representations of common people, or even the selection of actors in his films (mainly non-professionals and thus non-conformist), meant for Pasolini the return to the primordial, to the true and original, and above all sincere and non-corrupted origins of mythic artistic expression.

¹⁵ Rosso Fiorentino. *Disposizione della Croce / Disposition of the Cross*, 1521 and Jacopo da Pontormo. *Deposizione / Deposition*, 1526–1528.

create the paintings proves to be unstable, the actors fall off the scaffolding, laughing loudly during the filming of Pontormo's painting (a *tableau vivant*, TC 26:00 – 26:37) without reflecting on the social constraints and cruelties to which they are subjected and which they have internalized to such an extent that they also exercise them on Stracci. The laughing protagonists, as already mentioned, fall from the scaffolding. Pasolini thus expresses a sharp criticism of social conditions, implementing religious painting into the critique of the media and of the capitalistic world of the 1960s (Erstić 2017: 44–45; Erstić 2018: 164–165).

Sacrifice is also natural in the film and is symbolized by Stracci's death. Stracci appears against this background not only as a symbol of Christ but also as an allegory of the so-called Third World enslaved by Europe (Erstić 2017:24; Erstić 2018: 165). If laughter and wildly laughing differentiate (as Bergson suggests) humans from animals, it can also show how 'inhuman' and 'bestial' humans, their laughter, and their culture can be.

With the film *La ricotta*, Pier Paolo Pasolini shows again to what extent the insect or animal metaphor can be misunderstood and sometimes even misused in the contemporary (consumer) world, thus making the imperative of the fireflies still highly relevant. The latent fascism in the film *La ricotta* thus becomes visible through the starvation and laughing at Stracci, the extra, who is dubbed a *bestia*. The sacred art of Mannerism cited in the film has a double function. On the one hand, it points to the history of art and the culture of a troubled and fragile time, but it also delineates the limits of culture, abused heavily by its current bearers (here, the director and the crew). Stracci himself feeds his family, does everything he is asked to do, and dies on the cross, as his light goes out. This is the resigned conclusion. The film is, therefore, only apparently told in the mode of comedy, but instead, the film stages the story of the sub-proletarian as the passion of Christ. The animal metaphor also has a double function in this film because, on the one hand, laughing and being laughed at are what distinguishes the human from the animal, as Bergson writes. On the other hand, the exact figure that is laughed at, the *bestia*, is forced into the position of the animal. Even though tempted by hunger, he behaves the least bestially of all, which refer to Derrida's concept. Furthermore, the fact that precisely such a figure, which in Pier Paolo Pasolini's work represents an allegory of the so-called Third World people, holds a revolutionary power, is the sub-context that comes along. Also, in his film *Uccellacci e Uccellini*, Pier Paolo Pasolini questions this assumption and regards his own meta-position in a highly critically manner.

UCCELLACCI E UCCELLINI AS A METAPHOR OF THE (SUB-) PROLETARIANS, RELIGION, AND COMMUNISM

In contrast to the film *La ricotta*, in which animals metaphorically function on the one hand as a gesture of humiliation, and on the other as the possibility of revolutionary liberation, in the film *Uccellacci e uccellini*, a real animal is staged, giving the film the characteristics of a fable and a parable. *Uccellacci e uccellini* was filmed and directed in 1966 by Pier Paolo Pasolini, featuring Totò in his last film appearance, and Pasolini's favourite Ninetto Davoli. The film tells the story of a father, Totò, and a son, Nino, who are accompanied and taught by a Raven, a real, natural, black, talking 'communist' crow. Nevertheless, what appears to be a classical fable, soon becomes a critical parable of society. Metaphorically, it can be perceived as the outbreak from the social norms and constraints, a trial to comment on human condition, and a metaphor for various ideological viewpoints.

Like *La ricotta*, the film *Uccellacci e uccellini* is also set in the surroundings of the eternal city and has inspired scholars, in particular contemporary ones, to consider various aspects of the staged places and non-places (Sartoni 2019:39–42; Matthey and Cantoreggi 2017:399–414; Rhodes 2007, 137; Oster 2006, 26–31), or simply to examine his "certain realism" (Viano 1993), his "ambiguities" in the citations of "Bakhtin's Carnival" (Ours 2009: 418–32), his "ideocomic fable" (Valenzisi 2014: 6) or his 'posthuman identity' (Ferrara 2022: 19–36). Following the latter researcher's approach, the primary concern is with the function of the talking animal or the philosophizing raven. This can be referred to both the classical fable and the enlightenment. As Ferrara said:

Pasolini encouraged viewers to explore and overcome the human-animal divide. In doing so, he aimed to expose the faulty binary premises of Marxist ideology and construct a posthumanist identity that recognized the illusory separation between body and mind, and between the human and its related others. [...] Pasolini considers an exit from anthropocentrism and human exceptionalism via trans-species solidarity. (Ferrara 2022: 19)

We believe that two aspects are essential in both *La ricotta* and *Uccellacci e uccellini*. These are, on the one hand, comedy and laughter and, on the other, philosophy and enlightenment. Both aspects are mirrored, interwoven, and reflected; nothing can be understood and defined in only one way; everything is relative, no matter whether they are ideologies, social inequalities, binary orders, or differences, like high/low, man/woman, human/animal, or even tra-

gedy/comedy. This mannered, even Mannerist, affectations in the second film, are shown in detail in the text below.

The film begins with the Marxist thought, e.g. with a Mao Zedong quote: "Dove va l'umanità? Bah!"¹⁶ (TC 2:14 – 2:18). Shortly afterwards, the references to ideologies and theologies become visible in the words of the Raven. The Raven would come from the land of ideology, more precisely from Karl Marx Street (TC 15:19 – 15:27), and he seeks to instruct humanity, symbolized here by the Father and Son figures. But what does the Raven talk about? Saint Francis of Assisi urges the friars Totò and Ninetto to preach the Christian Gospel to the hawks and sparrows in their language. After some effort, they finally succeed, but nothing in fact changes: the hawks continue to kill the sparrows. Francis of Assisi nevertheless repeatedly asks the friars Totò and Ninetto to continue their efforts, until one day the inequality of classes, nations, and races will no longer exist, quoting Pope Paul VI's words to the United Nations on October 4, 1965 (TC 44:20 – 44:28).

However, the rest of the film shows how fruitless the Raven's efforts are: Totò and Ninetto repeatedly act against the Raven's teachings, including the question of responsibility of men towards women. They also remain fairly uninvolved when they see a funeral procession of proletarians in the city. Eventually, they eat the Raven because they take for granted the Raven's words, that him who eats the professor shall become the professor (TC 1:20:22). Thus they completely misunderstood the true meaning. Nevertheless, the 'cannibalism' in the end also refers to the 'cannibalism' of the Catholic Eucharist, and indirectly to the dialogue between Catholic Christians and Marxists in Italy (Jansen and Schütte 1977:134). Indeed, *Uccellacci e uccellini* is a film that proclaims "the end of the age of Brecht and Rossellini", by which it meant "the age of social denunciation and the great ideological drama of Brecht on the one hand and the denunciation of everyday life in a neorealist manner on the other" (Stack 1969, 109; Jansen and Schütte 1977: 135). Still, what follows after the age of Brecht and Rossellini from the film's point of view? The film title and the monologue of the Raven at the end of the film give little hope. He previously announced, among otherthings, the end of ideologies, and then he continued to talk and talk, all over again: "E il Corvo ricominciò a parlare, parlare, parlare ..." (TC 1:20:54), but obviously without any success and without any positive consequences.

In *Il mio cinema*, Pasolini speaks about technical aspects, creative processes, and actors, referring to his intention to make the Raven the narrator in the film. The Raven, which presents solid autobiographical elements, was

¹⁶ "Where is humanity going? Who knows!"

imagined as a Marxist, an intellectual, and a wise spirit, as a moralist, and, finally, also as a philosopher, personified as an intelligent creature seeking an empiric and absolute reality. Eventually, the other leading protagonists, father and son, who are supposed to follow the Raven, prove to be more philosophers in their ingenuity and innocence, naivety and simplicity than the intellectual; due to the somehow “always authentic automatism of simple men” (Pasolini 2015: 104). As mentioned earlier, the walk, the path into the unknown, the allegory, and the didactic elements, could remind us of Dante’s masterpiece. The Marxist Raven symbolizes the rejection of social classes, converted and evangelized, but not yet educated enough to respect each other. Nonetheless, it is also possible to say that father and son, in their simplicity, represent that social force that Pasolini describes as the light of the *luciole*. Perhaps they also represent, being a father and a son, an allegory of Christianity? In this constellation, the raven can only be a thoroughly ironic allegory of the Holy Spirit. Pasolini himself, however, rejects any overly simple explanation and claims:

Considero ‘Uccellacci e uccellini’ un film di prosa [...] è un film raccontato in prosa con delle punte poetiche, cosa che è tipica delle favole. Le favole sono sempre metaforiche, per la natura stessa della loro tecnica, ed è chiaro che il mio film è permeato di metafore. Ora non è detto che una metafora debba per forza essere capita; in Dante ci sono delle metafore sublimi di per sé stesse e non per il significato riportato nelle note; così certe favole sono belle di per sé stesse, anche se alla fine non si pensa o non si capisce la morale. Ecco, io ho voluto fare un film che fosse metaforico, che alludesse continuamente a qualcosa e fosse l’apologo di qualcos’altro e nello stesso tempo avesse un valore di per se stesso. (Pasolini 2015: 111)¹⁷

As Wolfram Schütte points out, Alberto Moravia defined the film *Uccellacci e uccellini* as “a poem”, arguing that Roberto Rossellini wrote a hymn to it

¹⁷ Fragments of an interview with Pasolini, from *Razionalità e metafora di Pier Paolo Pasolini* in “Filmcritica,” n. 174, Jan-Feb 1967. Here is a quote from *Il mio cinema*. “I consider ‘Uccellacci e uccellini’ a film in prose [...] It is a film in prose with some poetic hints, typical of fairy tales. Fairy tales are always metaphorical by the very nature of their technique, and it is clear that my film is permeated with metaphors. Now, it is not said that a metaphor must necessarily be understood; in Dante, there are sublime metaphors perceived as such, and not for the meaning reported in the notes; so confident fairy tales are beautiful as is, even if in the end, you do not think it over or do not understand the moral of the tale. Well, I wanted to make a metaphorical film that continually alluded to something and was the apologue about something else, but at the same time had the value in itself” (trans. A.M. / M.E.).

(Jansen and Schütte 1977: 133). In contrast to Pier Paolo Pasolini's previous films, as well as *La ricotta*, there are "no references to the visual arts and much more clear references to other films" (Stack 1969: 99; Jansen and Schütte 1977:134). "Unique in cinema history is the pre-sung opening credits," according to Hans Ulrich Reck (2010:48). Though the highly philosophical film was unsuccessful, critics praised it, but it hardly won an audience (Schenk 2021:143). Nevertheless, the film *Uccellacci e uccellini* remains an essential document of Pasolinian cinematic thought.

If laughter distinguishes humans from animals, then laughter is reserved for the spectators of this film. Ultimately, the audience must also decide whether the autobiographically motivated, philosophical Raven, or the certainly more straightforward but pragmatic and survivable human being, eventually forms modern society's actual (intellectual) force. Also, in this film, the animal knows more about the people than the people about the animal, which corresponds quite critically with Derrida.

In his philosophical reflections, around the turn of the century, in 1900, Henri Bergson postulated the distinguishing characteristics and the binary order of humans and animals on the basis of laughter. About 100 years later, Jacques Derrida critically questions the assumptions: What is happening with laughter and the habitus of animals and humans? Didi-Huberman, on the other hand, refers mainly to the revolutionary power of animals and insects and quotes Pier Paolo Pasolini, as if Pasolini were the intellectual force that can dissolve this binary order in his works. He also obviously attributes the revolutionary power to animals rather than humans in the 20th century. Here, too, he dissolves the binary order, but in such a way that no solution can ever be satisfactory and final.

Pasolini questions this order by using animals as motifs, persons, and metaphors. On a formal level, he includes comedy and laughter. This also happens on several levels: as the fictional laughter in the film (about Stracci in *La ricotta* and the philosopher Raven in *Uccellacci e uccellini*); furthermore as the genre of tragicomedy (*La ricotta*), comedy (*Uccellacci e uccellini*), and also as the use of slapstick in both films. Finally, all of the aspects of humor also shed special light not only on Pasolini's reflections on animal-human relations, but also on his reflections about the revolutionary power of fireflies, which are by no means to be understood dogmatically.

And while the earlier fictional representations of animal-human relationships in children's and youth literature cited at the beginning often depicted (Mowgli, Tarzan, or even Robinson Crusoe) a well-functioning animal-human-relationship with the (dressed and laughing) man as 'lord' and 'master' of the wilderness (predominantly at the end of the works), the real-life examples

of the so-called wild humans, such as Victor de l'Aveyron, Kaspar Hauser, show a different picture. In his claim to realism, Pier Paolo Pasolini is, although always poetic-metaphorically, closer to these real examples, and he raises the question about animals and humans again and again in his films. What is the boundary between animals and humans? Does it exist at all, and if so, what does it say about humanity? What role does laughter play, being considered as the distinguishing feature from which both Bergson and Derrida start? What does the human being make of it? Is the distinctive part of humanity really laughing at the other? Or is it instead laughing at oneself? Pasolini asks all these questions in both films but answers them in a kaleidoscopic way, so that the answers permanently change and no solution can ever be satisfactory. Even the revolution, that of the fireflies, that of Stracci (unconscious and unsuccessful), and the Raven (conscious but also unsuccessful), as well as that (for the time being) successful one of father and son, is never final. 'La crisi della ragione' or the 'crisis of reason' and 'pensiero debole' or the 'weak thinking' that Vattimo and Rovatti in 2010 (Vattimo and Rovatti 2010: 7), write about in relation to Pasolini, thus acquire a strong but undogmatic meaning.

Conclusion

The two films presented and examined in this paper use the animal metaphor and the animal differently. In *La ricotta*, the sub-proletarian Stracci is ridiculed as a beast, a *bestia*. However, at his death, he implies Christ himself and thus, in Pasolini's opinion, symbolizes the power of the many oppressed, the many *luciole*. If clothing and laughter distinguish humans from animals, Pasolini shows in his film *La ricotta* how fluid these boundaries can be. One example is the laughter of Stracci's fellow extras, who are almost amused by the Passion of Christ and Stracci's passion. But when the film crew and, on another level, the film (in the slapstick-scenes), are set to laugh; Stracci is anything but a beast. Instead he is a metaphor, and in particular an allegory of Christ in the sense of a sign of the disempowered and oppressed. His nakedness on the cross is also sublimated, as the film represents the nudity of a living being through the nakedness of a victim. His life was by far more sorrowful than the life of the film diva's talking dog in the film. Here Pasolini's critique of society is meant to be transmitted to the spectator. Through reflection, Stracci and the spectator are to become fireflies, community lights.

The film *Uccellacci e uccellini* was supposed to be, at the time of filming, a critical parable of Marxists, of intellectuals, but also of proletarians and sub-proletarians and, thus, a screenshot of the state of communism. This is also one of the interpretative levels of this film. The philosophizing raven, or

better, the Raven, does reflect inequalities; he mediates, clarifies, and tries, but remains a raven. The boundaries he tries to dissolve ultimately cost him his life. The film's ironic or even sarcastic position represents a meta-position in which laughter can only be at the futility of one's philosophical and enlightenment efforts. It almost seems as if it is not the narrator, but the author, who is speaking. The light of the fireflies is thus almost extinguished in *Uccellacci e uccellini*. Or have the fireflies perhaps continuously fed on philosophers? The moral and the didactic efforts of the Raven and St. Francis were in vain. The (educated?) spectator has to take on the role previously assigned by the director to the proletarians of society. And do so again and again and again.

Bibliography

- “Alain Bergala im Gespräch mit Nico Naldini, Januar 2013”, in: Jordi Ballò (ed.) *Pasolini Roma*, edited by Jordi Ballò, Munich, Prestel, 2014, pp. 41–43.
- Alighieri, D. (1321). *La divina commedia*. Vol. I – Inferno. Schemi, analisi e commenti critici dei singoli canti. Milan, Bignami, 1983.
- Armstrong, P. (2008). *What Animals Mean in the Fiction of Modernity*. London and New York, Routledge.
- Ballò, J. (ed.) (2014). *Pasolini Roma*. Munich, Prestel.
- Barck, J. (2008). *Hin zum Film – Zurück zu den Bildern. Tableaux Vivants: ‘Lebende Bilder’ in Filmen von Antamoro, Korda, Visconti und Pasolini*. Bielefeld, Transcript, 2008.
- Bergson, H. (2014). *Laughter: An Essay on the Meaning of the Comic*. Eastford, Martino Fine Books (reprint of New York, Macmillan, 1912).
- Blumenthal, P. J. (2005). *Kaspar Hausers Geschwister. Auf der Suche nach dem wilden Menschen*. Munich and Zurich, Piper.
- Carlorosi, S. (2009) Pier Paolo Pasolini's *La Ricotta*: The Power of Cinepoiesis in *Italica*, Vol 86, No. 2, pp. 254-271.
- Chiancone-Schneider, D. (2014). “Kino, Tanz und Malerei im Film ‘La ricotta’ von Pier Paolo Pasolini”, in Uta Felten et al. (ed.) *Pasolini intermedial*, Frankfurt/M et al., Peter Lang (2014), pp. 117–129.
- Derrida, J. (2008). *The Animal That Therefore I Am*. Translated by David Wills, New York, Fordham UP.
- Didi-Huberman, G. (2012). *Das Überleben der Glühwürmchen*. Munich, Fink.
- Erštić, M. (2017). *Ein Jahrhundert der Verunsicherung. Medienkomparatistische Analysen*. Siegen, Universi.

- Erstić, M. (2018). “La maniera di Pier Paolo Pasolini – Bildtradition und Nachkriegszeit.” *Horizonte. Neue Serie / Nuova Serie*, vol. 3, pp. 157–171 6]. <http://horizonte-zeitschrift.de/de/article/la-maniera-di-pier-paolo-pasolini-%e2%80%92-bildtradition-und-nachkriegszeit/> [2023 August 6].
- Feuerbach, A. R. v. (2000). *Kaspar Hauser oder Beispiel eines Verbrechens am Seelenleben eines Menschen*. Stuttgart et al., Klett.
- Ferrara, E. M. (2022) “Posthuman identity and the human-animal divide in Pier Paolo Pasolini’s ‘The Hawks and the Sparrows’ and ‘Pigsty’.” *Journal of Italian Cinema and Media Studies*, vol. 10, no. 1, pp. 19-36.
- Groß, B. (2008). *Pier Paolo Pasolini. Figurationen des Sprechens*. Berlin, Vorwerk 8.
- Hörisch, J. (ed) (2008²). “Ich möchte ein solcher werden wie...” *Materialien zur Sprachlosigkeit des Kaspar Hauser*. Frankfurt/M, Suhrkamp.
- Jansen, P. W., and Schütte, W. (ed.) (1977). *Pier Paolo Pasolini*. Munich and Vienna, Hanser.
- Lohmeier, A.-M. (2007). “Symbol, Allegorie, Vergleich. Zur Konstitution uneigentlicher Bedeutung im Film.” *Rhetorik. Ein internationales Jahrbuch*, vol. 26, pp. 2-10.
- Malson, Lucien, et al. (1972). *Die Wilden Kinder*. Frankfurt/M, Suhrkamp, 1972.
- Marić (ex Pivac), A. (2012). “Mitopoiesi teatrale: miti classici e moderni pasoliniani a confronto” in *Insularità e cultura mediterranea nella lingua e nella letteratura italiane*, Firenze, (ed.) Corinna Salvadori Lonergan, Franco Cesati Editore, pp. 313-321.
- Matthey, L. & Cantoreggi, N. (2017). “The form of a city: Pasolini and the poetic ecology of the sign.” *Space and Culture*, vol. 20, no. 4, pp. 399–414.
- Molloy, C. (2011). *Popular Media and Animals*. Basingstoke, Palgrave Macmillan, 2011.
- Mugnai, M. (2014). “Pier Paolo Pasolini’s ‘Mandatory Challenge’: Jesus from ‘La ricotta’ to ‘The Gospel According to Saint Matthew’.” *Italica*, vol. 91, no. 3, pp. 437–449.
- Newton, M. (2004). *Wilde Kinder. Schicksale jenseits der Zivilisation*. Essen, Magnus.
- Oster, A. (2006). *Ästhetik der Atopie. Roland Barthes und Pier Paolo Pasolini*. Heidelberg, Winter.
- Paoletta, A. & Luciano S. (2010). *I luoghi di Pasolini*. Milano, Silva Editoriale.
- Pasolini, P. P. (1963). “La ricotta.” *Alì dagli occhi azzurri*. Milan, Garzanti, 1976², pp. 467–487.

- Pasolini, P. P. (1975). “L’articolo delle lucciole.” *Scritti corsari*. Milan, Garzanti, pp. 156–164.
- Pasolini, P. P. (1990). “Der Weichkäse.” *Ali mit den blauen Augen*. Munich and Zurich, Piper, pp. 77–96.
- Pasolini, P. P. (1979). “Von den Glühwürmchen.” *Freibeuterschriften*. Berlin, Wagenbach, pp. 67–73.
- Pasolini, P. P. (2014). “Disappearance of the Fireflies.” *Diagonal Thoughts*. Brussels, Stoffel Debuysere, <http://www.diagonalthoughts.com/?p=2107> [2023 August 6].
- Pasolini, P. P. (1996). *Descrizioni di descrizioni*. Milan, Garzanti.
- Pasolini, P. P. (2015). *Il mio cinema*. Edited by Graziella Chiarcossi. Bologna, Edizioni Cineteca.
- Reck, H. U. (2020). *Pier Paolo Pasolini*. Munich, Fink.
- Rhodes, J. D. (2007). *Stupendous, Miserable City: Pasolini's Rome*. Minneapolis and London, University of Minnesota Press.
- “RoGoPag.” *IMDb*. <http://www.imdb.com/title/tt0056171/>. [2023 August 6].
- Sartoni, E. (2019). “At the margins of Rome, at the margins of the world: ‘The Hawks and the Sparrows’ and ‘Saco GRA’ as peripatetic analyses of capitalist society.” *Journal of Italian Cinema & Media Studies*, vol. 7, no. 1, pp. 35–53.
- Schenk, I. (2021). *Geschichte des italienischen Films. Cinema Paradiso?* Marburg, Schüren, 2021.
- Schweitzer, O. (1986). *Pier Paolo Pasolini. Mit Selbstzeugnissen und Bilddokumenten*. Reinbek, Rowohlt.
- Singer, I. (2008). *Cinematic Mythmaking: Philosophy in Film*. Cambridge and London: MIT Press.
- Stack, O. (1969). *Pasolini on Pasolini*. Interviews with Oswald Stack. London, Thames and Hudson.
- Stack, O. (1970). *Pasolini on Pasolini*. Interviews with Oswald Stack. Bloomington and London: Indiana UP.
- Syrimis, M. (2013). “Self-parody in Pasolini’s ‘La ricotta’ and ‘Appunti per un ‘Orestide africana’.” *Forum italicum*, vol. 47, no. 3, pp. 557–569.
- Ours, K. St. (2009). “‘Uccellacci e Uccellini’ and the ambiguities of Bakhtin’s Carnival.” *Forum Italicum: A Journal of Italian Studies*, vol. 43, no. 2, pp. 418–32.
- Valenzisi, A. (2014). “‘Uccellacci e Uccellini’: What makes it an ideocomic fable?” *Mise en Abyme, International Journal of Comparative Literature and Arts*, vol. 1, no. 1, pp. 6–29.
- Vattimo, G. & Aldo R. (2010). *Il pensiero debole*. Milan, Feltrinelli.

- Viano, M. (1993). *A Certain Realism: Making Use of Pasolini's Film and Practice*. Berkeley et al., University of California Press.
- Wagner, B. (2001). “‘La Ricotta’. Körper, Medien, Intermedialität”. *Corpi/Body. Körperlichkeit und Medialität im Werk Pier Paolo Pasolini*, (ed.) Peter Kuon, Frankfurt/M et al., Lang, pp. 81–93.

Marijana ERSTIĆ & Antonela MARIĆ

**TIERE UND ANIMALITÄT IN FILMEN P. P. PASOLINIS:
*LA RICOTTA UND UCCELLACI E UCCELLINI***

Der vorliegende Beitrag befasst sich mit verschiedenen Erscheinungsformen von Tieren, mit dem Animalesken und mit der Animalität im Film, wobei zwei Spielfilme des italienischen Regisseurs Pier Paolo Pasolini näher analysiert werden. Den theoretischen Rahmen für die oben genannte Untersuchung bilden Texte der französischen Philosophen Henri Bergson und Jacques Derrida. Den philosophischen Konzepten der genannten Philosophen zufolge werden das Lachen und der Habitus als diejenigen Merkmale wahrgenommen, die den ‚Menschen‘ vom ‚Tier‘ grundlegend unterscheiden.

Auch Pier Paolo Pasolini verwendet in den hier analysierten Filmen *La ricotta* (I, 1963) und *Uccellacci e uccellini* (I, 1966) verschiedene Formen fiktionaler Tierdarstellungen, wie Metaphern, Symbole oder Allegorien, aber auch Parabeln. Darüber hinaus nimmt er auch die moderneren, gegenwärtigen Konzepte von Georges Didi-Huberman vorweg. Die leitende Hypothese der vorliegenden Arbeit lautet, dass die Tiere in den oben genannten Filmen auf je unterschiedliche Weise auf die *conditio humana* hinweisen.

Schlüsselbegriffe: Pier Paolo Pasolini, Henri Bergson, Jacques Derrida, Georges Didi-Huberman, *La ricotta*, *Uccellacci e uccellini*

GRADA

Preliminarno saopštenje

UDK 821.163.4.09-1

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

IZVJEŠTAJ O PROUČAVANJU PJESMARICA IVANA ANTUNA NENADIĆA IZ ARHIVA HAZU U ZAGREBU

U ovome prilogu dat je osvrt na tri rukopisa pretežno usmenoknjiževnih rukopisa nastalih u Boki Kotorskoj koji se čuvaju u Arhivu HAZU u Zagrebu. Na osnovu bilješki Radoslava Rotkovića i upoređenja rukopisa, autori priloga su došli do zaključka da je najveći dio usmenoknjiževnih tekstova u zbornicima pisan rukom Peraštanina Ivana Antuna Nenadića, najvjerovatnije prije 1768. godine. U dodatku ovoga priloga data je transkripcija nekoliko pjesama.

Ključne riječi: *Ivan Antun Nenadić, Perast, usmena književnost, bugarštice, lirske usmene pjesme*

U Arhivu HAZU u Zagrebu čuvaju se tri rukopisna pjesnička zbornika nastala na prostoru Boke Kotorske. Po opštoj ocjeni istraživača rukopisi su iz XVIII stoljeća. Riječ je o rukopisima označenim inventarnim brojevima IV a. 30, I b. 80 i I a. 27. Zahvaljujući upravi HAZU te osobito direktoru arhiva, dr sc. Marinku Vukoviću, kao i osoblju arhiva, tokom 2017. i 2018. godine omogućeno nam je nesmetano proučavanje ovih vrijednih rukopisa.

O prvome i drugome od tih rukopisa detaljnije je pisao Valtazar Bogišić u predgovoru knjige *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*. Bogišić je dao osnovne napomene o zbornicima, u mjeri u kojoj je to bilo potrebno za prvu knjigu njegovih *Narodnih pjesama*, u kojoj su u prvome redu predstavljene bugarštice. O rukopisu koji se danas čuva pod brojem IV a. 30 Bogišić je zabilježio ovo: „U knjižnici Jugoslavenske Akademije u Zagrebu imaju, u koliko se do sad zna, samo dva rukopisa, u kojima se nalaze bugarštice; one svekolike i prijeđoš u ovu knjigu. Prvi prostraniji rukopis nosi br.

638, i pisan je po svoj prilici negdje okolo početka 18-og vijeka; ima 34 lista debele hartije, u osmini; sprijeda, straga i u sredini ima po nekoliko praznih listova, a što se sadržaja tiče, i nema u njemu drugo osim bugarštica, koje primismo u ovu zbirku; osim toga nalazi se *kazalo*, u kome su prvi stihovi svake pjesme. Pretpošljednja je pjesma rukopisa (26) umjetna (...) Pjesme je pisala sve jedna ruka.“ (Bogišić, 1878: 135–136)

Rukopis koji je danas pohranjen u Arhivu HAZU pod brojem I b. 80 Bogišić je ovako opisao: „Drugi zagrebački rukopis nahodi se pod br. 641, u navedenoj knjižnici, ali u njemu nema nego samo 3 bugarštice (...) ostalo su pobožne pjesme, a ima ih nekolicina i narodnih u razmjeru deseterca. Rukopis, koji ima okolo 46 listova u 8°, kao da je savremen više opisanomu, jer su narodne pjesme u njemu sve zapisane, ako se ne varamo, onom istom rukom, koja je pisala i rukopis pod br. 638.“ (Bogišić, 1878: 136) Nakon tih opisa rukopisa, Bogišić donosi i zaključak o njihovu porijeklu i svjedoči o tome kako su rukopisi postali svojina Arhiva HAZU: „Narječne osobine dokazuju, da su obadva zagrebačka rukopisa u Boci Kotorskoj pisana bila rukom Bokijelja zapadne crkve. (...) Oba prijedose u knjižnicu akademije sa poznatom knjižnicom Kukuljevićevom; a taj vrli sabirač narodnih starina nađe po svoj prilici naše rukopise u Boci Kotorskoj.“ (Bogišić, 1878: 136) Opis rukopisa I b. 80 dao je i Milan Rešetar, potvrđujući Bogišićev sud da je riječ o bokeljskom rukopisu, u predgovoru izdanju djela Ignjata Đurđevića objavljenom u okviru edicije Stari pisci hrvatski. (Rešetar, 1918: XIX–XXI)

Rukopisima iz Arhiva HAZU pažnju je posvetio i Miroslav Pantić u knjizi *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka*. U taj je svoj izbor predvukovske usmene poezije Pantić unio jedan broj pjesama iz rukopisa IV a. 30, I b. 80 i I a. 27.

Za rukopis IV a. 30 veli da su ga pisale dvije ruke „od kojih jedna pripada pismenijoj i obrazovanijoj ličnosti (...), a druga, – ličnosti koja je to u mnogo manjoj meri (...); obe ruke radile su svoj posao jednovremeno, jer se njihovi tekstovi mešaju i nastavljaju jedan ispod drugoga, na istim listovima.“ (Pantić, 1964: 270) Na čemu temelji svoj sud o stepenu obrazovanja i pismenosti autora zbornika Pantić nije objasnio, a uvidom u sam rukopis u Arhivu HAZU utvrdili smo da se u njemu pojavljuju tri ruke. Prvom je rukom koja odaje nešto mlađa grafijska rješenja, napisan najveći dio sadržaja. Drugim su rukopisom od ukupno 27 pjesama koliko zbornik sadrži ispisane čak 22 pjesme. Preostalih 5 pjesama ispisano je trećom rukom. Dvije pjesme ovoga rukopisa objavljene su u zabavniku *Biser* 1863. godine uz ovu napomenu: „Slijedeće narodne pjesme i starinske i novije, čakavskoga narječja, dopusti nam izvaditi iz velike svoje i krasne sbirke, presvjetli gospodin vrhovni župan Ivan Kukuljević Sakcinski.“ (Stokan, 1863: 40) Tu je zbirku, kao i ostale dvi-

je, Kukuljević mogao pribaviti tokom boravka u Boki Kotorskoj 1856. godine. (Jakić, 1962: 153)

O rukopisu I b. 80 Pantić bilježi da je nastao u prvoj polovini XVIII vijeka u Boki, da sadrži narodne i umjetničke pjesme, da je na njemu radilo više ruku, da je svih 52 usmenih pjesama u njemu, od čega 3 bugarštice i 49 lirskih pjesma grupisano na jednom mjestu i da ih je prepisivala jedna ruka koja „kao da nije pripadala naročito obrazovanoj ličnosti“, te da je Bogišić planirao da lirske usmene pjesme iz toga zbornika objavi u drugoj knjizi *Narodnih pjesama*, koja nikad nije publikovana. (Pantić, 1964: 270) Ono što je u tome opisu Pantić preskočio da primijeti, a na što je još ukazivao i Bogišić, jeste da su usmene pjesme iz toga zbornika pisane istom rukom kojom je sačinjen najveći dio rukopisa IV a. 30. U tome dijelu zbornika u svojstvu korektora pojedinih riječi ili stihova javlja se i ruka koja je ispisala glavninu sadržaja za rukopis IV a. 30.

Najposlije, Pantić daje i nekoliko napomena o rukopisu I a. 27: „Dvanaest lirskih narodnih pesama (...) našle su se izmešane s umetničkim i poluumetničkim stihovima dubrovačkih i bokeških pesnika u rukopisu Jugoslavenske akademije znanaosti i umjetnosti I. a. 27.“ Pantić upućuje i na konstataciju F. Fanceva, koju smatra ispravnom, da je rukopis postanjem vezan za Kotor te da jedan dio pjesama ima „neku naročitu vezu za kotorski rod Paskvalovića.“ (Pantić, 1964: 270–271) Fancev, pak, za taj zbornik veli da je „pisan na prijelazu iz 17 u 18 stoljeće“ te zaključuje da bi po sadržaju „mogao predstavljati i neku antologiju ljubavne poezije, antologiju u tom smislu, što tu ima izmiješanih pjesama iz raznih vremena i od raznih autora, pjesama umjetničke i pučke tvorbe.“ (Fancev, 1938: 283) Neposrednim uvidom uvjerali smo se da su usmene pjesme ovoga zbornika pisale dvije ruke. Prve dvije pjesme zbornika pisane su rukom koja je sačinila najveći dio sadržaja za rukopis IV a. 30. Tri-naest pjesama, pretežno usmenih, zabilježila je, pak, druga ruka. Poređenjem rukopisa pokazuje se da je to ruka koja je sačinila najveći dio rukopisa IV a. 30 te pisala usmenoknjiževne tekstove u rukopisu I b. 80.

Uporednom analizom tri rukopisa iz Boke koja se čuvaju u Arhivu HAZU u Zagrebu, dakle, nepobitno je utvrđeno da je najveći dio njihovih usmenoknjiževnih tekstova pisala jedna ruka. To saznanje podstaklo je interesovanje da se pokuša identifikovati ličnost koja je u ta tri zbornika ispisala čak 85 pjesama usmene provenijencije (i uz njih znatan broj prijepisa autorske poezije). Na pravi trag uputila nas je jedna informacija Radoslava Rotkovića objavljena u monografiji *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja*. Popisujući djela Ivana Antuna Nenadića, Rotković spominje i jedan rukopis o kojem u naučnoj literaturi nije bilo pomena: „Postoji još jedan rukopis narodnih pjesama, pisan rukom Ivana Antuna Nenadića. Zajedno sa brojnim drugim ko-

deksima iz Boke i on je u Arhivu JAZU (HAZU).“ (Rotković, 2000: 96) Slijedeći tu Rotkovićevu vijest konsultovali smo i dio njegove zaostavštine koji se danas zahvaljujući ljubaznosti njegove supruge Mirjane Rotković čuva na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost na Cetinju. U kutiji građe naslovljenoj „Rukopisi crnogorskih pjesama“ pronašli smo djelove fotokopija zbirki I b. 80 i I a. 27 iz Arhiva HAZU. Na margini kopije rukopisa I b. 80 Rotković je zapisao dvije napomene: „Ruk. Nenadića“ i „Nenadićev zbornik (lirske) narodne poezije“, a na margini dijela kopije rukopisa I a. 27 (onoga dijela rukopisa u kojem su i usmenoknjiževni tekstovi) Rotković je upisao „Ruk. Nenadić“. Rotkovićevu pretpostavku da su ta dva zagrebačka zbornika pisana rukom Ivana Antuna Nenadića provjerili smo u Arhivu HAZU poredeći djelove rukopisa IV a. 30, I b. 80 i I a. 27 s rukopisima za koje nema dileme da su pisani rukom Ivana Antuna Nenadića, *Prikazanjem muke Jezusove* (I c. 29) i *Isak, prilika našega otkupitelja* (I c. 36). Detaljna uporedba rukopisa pokazala je da je Rotković bio u pravu i da su usmenoknjiževni sastavi, kao i dio umjetničkih, iz zbornika IV a. 30, I b. 80, I a. 27 zaista pisani rukom Ivana Antuna Nenadića.

Ivan Antun Nenadić rođen je u Perastu 22. VI 1723. godine. Crkveno pravo doktorirao je u Padovi. Iako rođeni Peraštanin, najveći dio života proveo je u Dobroti, đe je i preminuo 13. VII 1784. godine. Nenadić je dugo bio župnik Crkve Sv. Stasije u Dobroti, nakon čega je obavljao dužnosti kanonika Katedrale Sv. Tripuna u Kotoru te generalnoga vikara kotorskog biskupa. Činjenica da se uz Nenadićeve rukopise redovno pojavljuje još jedan rukopis, onaj kojim je sačinjen najveći dio sadržaja u rukopisu IV a. 30 i kojim su ispisane prve dvije pjesme zbornika I a. 27, a istim je rukopisom korigovan na pojedinim mjestima Nenadićev rukopis u zborniku I b. 80, podstakla nas je na dalja istraživanja u cilju identifikacije Nenadićeva korektora i dopisivača. Proučavajući u Nadžupskome arhivu u Perastu jednu zbirku raznorodnih književnih sastava kojoj je Gracija Brajković našteno ime *Zbirka pjesama raznih pjesnika* (njena je arhivska oznaka NAP RV), na strani 41 pronašli smo pjesmu pisanu rukom Frana Morandija, a nakon upoređenja došli smo do zaključka da je to upravo ista ruka koja je dopunjala i ispravljala Nenadićeve zapise u zbornicima IV a. 30, I a. 27 i I b. 80. U Nadžupskome arhivu u Perastu pronašli smo još jedan kratki rukopis Frana Morandija (NAP Miscellanea III P 19) koji je potvrdio taj zaključak. Dakle, dvije usmene pjesme iz zbornika I a. 27 pisane su rukom Frana Morandija. Da nije nikakva slučajnost što se Morandijev rukopis redovno srijeće uz rukopise Ivana Antuna Nenadića, posvjedočiće sama njegova biografija. Morandi je rođen 7. VI 1748. godine u Kotoru. Nakon svršetka teoloških studija postao je župnik Sv. Matije u Dobroti, a potom i kanonik kaptola Sv. Tripuna u Kotoru. Preminuo je 6. VII 1826.

godine. (Milošević & Brajković, 1976: 359) Kao što se vidi, Morandi je na mjestu kanonika Sv. Tripuna bio jedan od nasljednika Nenadića, što objašnjava njegove dopune u naznačenim, ali i u rukopisu br. 20 Arhiva obitelji Balović koji smo istraživali u Arhivu HAZU, a koji predstavlja odlomak prijepisa Gundulićeva *Osmana*.

Nakon što je Ivan Antun Nenadić identifikovan kao zapisivač velikoga broja usmenih pjesama u tri zbornika Arhiva HAZU, a Frano Morandi prepoznat kao zapisivač dvije pjesme i Nenadićev korektor, ostala je još samo nedoumica čijom je rukom ispisano onih 5 pjesama u zborniku IV a. 30. Napori koje smo uložili da dođemo do toga odgovora, nažalost, nijesu dali željene rezultate, pa to pitanje i dalje ostaje otvoreno.

Osim što je na tragu bilješki Radoslava Rotkovića Ivan Antun Nenadić dobio zasluženom mjesto među prepisivačima i zapisivačima usmenoknjiževnoga bokeljskog blaga, ovim je istraživanjem ispravljena i datacija zagrebačkih rukopisa, pa je danas izvjesno da oni nijesu nastali početkom XVIII vijeka, kako su mislili Bogišić, Rešetar i Pantić, već sredinom XVIII vijeka, na početku Nenadićeva bavljenja književnim radom, na što nas upućuje jedan ortografski argument o kojemu je pisao Rotković. Naime, Rotković je prvi uočio da Nenadić sve do njegova *Nauka krstjanskoga* iz 1768. godine vokalno r obilježava kao „ar“, a u *Nauku krstjanskome* kao „er“, baš kao i u rukopisima *Isaka* i *Prikazanja muke Isusove*. (Nenadić, 1996: 33) Budući da je u sva tri zagrebačka rukopisa, u onome njihovu dijelu pisanom rukom Ivana Antuna Nenadića, vokalno r dosljedno bilježeno kao „ar“, to bi značilo da se Nenadić poslom bilježenja usmenih pjesama bavio prije 1768. godine.

Otkriće da je najveći broj usmenoknjiževnih tekstova u tri zagrebačke zbirke ispisao Peraštanin Ivan Antun Nenadić usmjerilo nas je na zaključak da je i te tri zbirke, od kojih su dvije dosad uopšteno označavane kao bokeljske, a jedna kao kotorska, neophodno uvrstiti u korpus peraških usmenoknjiževnih pjesmarica, bez obzira na to što su pojedini njihovi djelovi mogli biti zapisani i izvan samoga Perasta, odnosno u njegovu neposrednom sušedstvu, u Dobroti, đe je Nenadić najduže boravio, ili Kotoru, na koji se odnosi jedan broj pjesama.

*

Rukopis IV a. 30

Pjesan bugarka

Šedbu ti mi šetaše planikinja bijela vila
Mlada planikinja
Na glavu ti nosaše zelen vijenac od masline
U ruke ti pomu nosi pred Budimom šetajući
Gradom bijelijem
Iz glave ti klikovaše svijetla kralja Vladisava
A đe mi si đe mi moj ugarski kralju
Slavni kralju Vladisave
Što mi ti su bijela vrata od Budima zatvorena
Što mi ti su dvorovi crnom svitom pokriveni
Ti pribijeli dvori
Što u Budimu nije čuti ni popijevke ni začetke
Moj ugarski kralju
Neg se plače i jauče po sve kraje i sve strane
Tvoja majka cviluje kako zmija u procijepu
Žalosna gospoja
A sestrice i ljubovca kako ptica lastovica
Što ti kola ne igraju prid Budimom bijelijem
Moj ugarski kralju
Što u kolu ne igraju lijepe budimske vladike
Što prid njima ne igra ti Sekule ni Mihovile
Ugri i banovi
Neg ranjeni počiva na Kosovo ravno polje
Što ti konja ne lome rudokosi Ugričići
Ti Ugri i banovi
Što ti konja ne lome na čergiji prid Budimom
Prid njima ih ne lomi Ugrin Janko vojevoda
Sibinjanin junak
Nego bolan počiva u Sibinju bijelomu
Na mekahnoj postelji kako i mlada udovica
Ugrin vojevoda
Koja mi je ljubovnika u nebrijeme izgubila
Njemu junak dopade od Kosova ravna polja
Ranjen dobar junak

Izvještaj o proučavanju pjesmarica Ivana Antuna Nenadića...

*

Pjesan bugarska

Ali poče kralj ugarski tužnu sužnju govoriti
Svijetli gospodar
Tako mi te ne ubio tužan sužnju Bog veliki
Oć li meni kazovati što te budem uprašati
Moj sužnju nebore
A on ti mu tužan sužanj gospodaru govoraše
Tako mene gospodaru ne ubio Bog veliki
Moj ugarski kralju
Sve ću tebi moj kralju za istinu kazovati
Stade ti mi svijetli kralju tužnu sužnju govoriti
On ugarski kralju
Boje li se Turci mene govore li što za mene
A on ti mu prestaje tužan sužnju govoriti
Ugarskome kralju
Ni se tebe Turci boje ni za tebe što govore
Neg se nešto malo boje Ugrina Janka vojvode
Gospodaru dragi
Njega ti se Janka boje i za njega ti govore
A Janko ti šedaše polak njega uz trpezi
Ugrin vojevoda
Vrlo ti mu bješe njemu kralju žao bilo
Od pojasa potrže tu njegovu oštru sablju
On ugarski kralju
Da ga Janka udari po njegovoj rusoj glavi
I on Janko izvadi od pojasa britku sablju
Ugrin vojevoda
Da ga kralja udari po njegovoj rusoj glavi
Na noge se podigoše lijepa ugarska gospoda
Ti Ugri i banovi
Tere im se ne dadoše na sabljice udariti
Pak se bješe dofatio Ugrin Janko konja svoga
Ugrin vojevoda
Za njim ti je skočila kraljica slavna gospođa
Ona mu je ufatila bre junaku konja dobra
Gospođa kraljica
Pak ti mu je stanula Ugrin Janku govoriti

Nemoj Janko vojevoda za Boga za velikoga
Moj Ugrine Janko
Nemoj mi se ti dati zelenu Otmanoviću
Opet će se kralj ugarski na tebe smilovati
Moj vojvoda Janko
On će tebi podati lijepe zemlje i gradove
A on mi joj Ugrin Janko toj gospođi govoraše
Lijepoj kraljici
Pođi s Bogom gospođe ne drži mi konja dobra
Ove sluge ne trebaju za kralja za ugarskoga
Lijepa kraljice
Neg mi one trebaju za čestita Otmanovića
Jere mi ih onomadne na asprice kupovaše
On sileni care
Ona ga je molila bješe mu se umolila
Ona ti ga uzdržala na njegova dobra konja
Ugrina vojvodu
Opeta se on kralju na Janka smilovao
Te mu bješe podao lijepe zemlje i gradove
Ugrinu vojvodi

*

Lijepu šedbu šetaše jedna mlada Vlahinjica
Gizdava divojka
Šedbu mi ti šetaše višnjega Boga moljaše
Nemoj mene moj Bože živom željom umoriti
Moj vidovni Bože
Živom željom umoriti ljutom strijelom ustrijeliti
Neka mi se ja naljubim jednoga gizdava junaka
Mlada Vlahinjica
Na glavu mi ponosim zelen vijenac od masline
Na ruci se nagledam zlatan prsten od iljade
Ja lijepa Vlahinja
Ako hoć' mili Bože mene živom željom umoriti
Satvori me moj Bože vitom jelom u planini
Moj vidovni Bože
Od mojijeh lijepijeh kosah sitnu travu četelinu
Od mojijeh crnijeh očih dva hladjenca bistre vode
Moj vidovni Bože

Kada bi mi došo moj gospodar u planini lov loviti
Da bi mi on počinuo pod zelenom vitom jelom
Moj mio gospodar
Konje svoje napitao sitnom travom đetelinom
A napojit se dva hladjenca bistre vode
Te brze konje
Što je Bogu molila toj mu je i umolila

*

Drobnu ružu berijaše Prezdana lijepa sultana
Lijepa gospođa
Ona ružu berijaše u carevu perivoju
Š njome ružu berijaše Mlađene mladi Vlašiću
On mlad Vlašiću
On mi ružu berijaše grozdove u njedra mećaše
Ter mi stade Grozdana Mlađenju bešedovati
Lijepa sultana
Ljubi mene Mlađenje u ovojzi drobnoj ruži
Al joj stade Mlađenje sultani odgovarati
Lijepoj gospođi
Ne smijem te ljubiti od roditelja od tvojega
I ne smijem te ljubiti od carevijen janičara
Lijepa gospođe
Jer ako me ugledaše ti carevi janičari
Jer ako me ugledaše ti carevi janičari
Lijepa gospođe
Tu je meni Mlađenju glavu moju izgubiti
Kako bješe začula sultana lijepa gospođa
Lijepa sultana
Stade mi Mlađenju gospođa govoriti
Ako mene ne uzljubiš u ovojzi drobnoj ruži
Moj mladi Mlađenje
Ja ću tebe alpadi a prid carom Sulimanom
Jere me si ćio ljubiti po sili a na sramotu
Moj mladi Vlašiću
Kako bješe Mlađenje tej riječi razumio
Stade ti mi u sebi misliti i razmisliti
On mladi Vlašiću
A što mi ću junak dobar od života učiniti

U njemu mi junaku uzigralo živo srce
Mladomu Vlašiću
Ter je stade ljubiti u onojzi drobnjoj ruži
A to ti ga ugledaše ti carevi janičari
Mladoga Mlađenja
Ter ga staše alpadati a prid carom Sulimanom
Kako bješe car čestiti te riječi razumio
On silni care
Brzo bješe dozvao te dželate sluge svoje
Ter im bješe stanuo dželatome govoriti
On silni care
Brzo meni ufatite Mlađenja mlada Vlašića
I njega mi objesite o javoru zelenomu
Mladoga Mlađenja
Brže sluge ošetaše po bijelu Carigradu
I oni mi ufitiše Mlađena mlada Vlašića
Te careve sluge
I njega mi objesiše o javoru zelenomu
A to ti mi začula Prezdana lijepa sultana
Lijepa gospođa
U ruke mi dofatila svilena lijepa pasa
Ter mi brže ošetala put javora zelenoga
Prezdana gospođa
Tu mi bješe ugledala Mlađena mlada Vlašića
A đe mi on visi o javoru zelenomu
Vlašić dobar junak
Ona bješe obrezala sve svoje lijepe ruse kose
Ter ih bješe stavila Mlađenju na bijelo lice
Vlašiću junaku
Da mu ne bi žarko sunce bijelo lice pogrdilo
Pak se bješe uspela na javoru zelenomu
Prezdana gospođa
Tu se bješe zamaknula uz Mlađena mlada Vlašića
Tu se bješe zamaknula uz Mlađena mlada Vlašića
Prezdana gospođa
Tuj mlađahni visahu o javoru zelenomu

*

Rukopis I a. 27

Visok je Lovćen planina
Kad snijezi i led sved stina
U njem hladjenci studeni
Jele i bori zeleni
U njem orlovi sokoli
Razlike ptice na polji
U njem jeljeni košuti
Ognjeni zmaji zvijer ljuti
U njem su đilj ljubice
Strator bosiljak ružice
U njem se cvijeća razlika
Svakoga bilja prilika
U njem vilini stanovi
Naresni bijeli dvorovi
U kojijem vile igraju
Svijem družijem pjesni spjevaju
Tudijer mi mladić jezdijaše
Planinom konja lomjaše
Jer svoju sreću iskaše
Vila mi njega sretaše
Tvoja je sreća taj vila
Koja je vijenac savila
Koja je suncem rodila
S mjesencom se je grlila
Zvijezdama se je češila
Samoga hrabra obljubila

*

Hranila je Mare
Slavja u naranči
Konja u livadi
Hrabra u potaju
U zlatnoj kamari
Mnijela mi je mlada
Da joj nitko ne zna

To mi je saznala
Zelena dubrava
Majci je kaževala
Majko lijepe Mare
Kara' kćerku tvoju
Što ti ona hrani
Majko mila majko
Ne kara' ti mene
Čemu li je naranča
Bez tihoga slavja
Čemu li livada
Bez vranoga konja
Čemu li ja mlada
Bez mladoga hrabra

*

O peline željo moja djevojkom pođoh na vodu
O peline željo moja na vodi nađoh jabuku
O peline željo moja dah je djevojci dijeliti
O peline željo moja kriv dio meni učini
O peline željo moja od polovine napoli
O peline željo moja pozvah djevojku na pravdu
O peline željo moja na pravdu prid vojvodu
O peline željo moja pravdu vojvoda osudi
O peline željo moja ljubi djevojku godinu
O peline željo moja nako godine šest mjesec
O peline željo moja nakom šest mjesec još mjesec
O peline željo moja nakom mjeseca nedelju
O peline željo moja nakom nedelje jedan dan
O peline željo moja nakom jedan dan još jedan
O peline željo moja potom toga se zgodilo
O peline željo moja rodi djevojka djetića
O peline željo moja poslah djevojku u majke
O peline željo moja neka joj vidi nje majka
O peline željo moja što je s junakom dobila

*

Pasla ovce Vlahinjica Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
Tudije prođe devet braće Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
Čije su ovce čija l' moma Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
Ovce su kneza Petra Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
A moma je Božja i naša Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
I da reče jedan bratac Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
Odmo je uzet za Raiča Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
Kad je bila na vjenčanje Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
Česti gromi zagrmleše Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije
Krvav daždric nahođaše Bilje
Znaš li đegod tvoga roda Bilje
Zarobljena ja mlađahna
U srebrnoj kolijevčici
Njega je kažu devet braće
Jedno mu je ljuta rana bilje
Ljuta rana na ramenu
Tada su se i poznali Bilje
Bilji redom džanumlije Karadaglije

*

Rukopis I b. 80

Razbolje se gizdava devojka
Pod prstenkom a u mile majke
K njoj dohode dva đevera mlada
Donose joj dunje i jabuke
Jabuke joj ponudam davaju
A dunje joj pod glavu stavljaju

A njoj mladoj tiho govorahu
Nemoj nami umrijeti mlada
Kad su bili sred gore zelene
Glas ih stiže a dva susretoše
Umrije ni gizdava đevojka
Pod prstenkom a u mile majke

*

Đevojka je tuđina bratila
O tuđine Bogom pobratime
Privedi me preko čarne gore
Bez govora bez nasmijejanja
Tuđin junak na Boga pogleda
Prevede je preko čarne gore
Bez govora bez nasmijejanja
Dovede je na hladjenac vode
Stade junak trudan počivati
A đevojka lice umivati
Ida veli gizdava đevojka
O tuđine Bogom pobratime
Što ne piješ vodu nepijenu
Što ne ljubiš lice neljubljeno
Ida veli oni tuđin junak
O divojko bracka te ubila
Kad si bila ti to naumila
Čemu me si Bogom bratimila
Dva su drumu jedna je planina
Kudije pođe gizdava đevojka
Ona gora zelena vahnjaše
Kojem pođe oni tuđin junak
Ona gora suha zelenjaše

*

Pasoh ovce a đevojka jance
Upoređe tri godine dana
Ne mogu joj lice zagledati
Neg umolih selo i seljane
Da izvedu horu na livade

U toj hori i moju divojku
Svaka gleda po kolu junake
I gledaju po nebu zvijezde
Ona gleda kako trava raste
(I rekoh joj gizdavo) đevojci
O đevojko da te Bog ubije
Što ne gledaš kako druge tvoje
Nego gledaš u zelenu travu
I da veli gizdava divojka
Kada meni majka umiraše
Na smrt mene majka kunijaše
Tako kćerke ne bila prokleta
Kada budeš u toj divnoj hori
Niti gledaj po kolu junake
Niti gledaj po nebu zvijezde
Nego gledaj u zelenu travu

*

Lijepa ti je Kamera đevojka
A još ljepša majka đevojčina
Uze vjedro i na vodu pođe
Susrete je beže Ali-beže
Turski mu je selan nazivala
Selam aleć turski Ali-beže
Alem selam majko đevojčina
Ida veli beže Ali-beže
Tako t' Boga đevojčina majko
Da će ti je Kamera đevojka
Đevojku mi ljuto glava boli
Tako m' Boga beže Ali-beže
Muč ne laži đevojkina majko
Svu noć mi je na ruci zaspala
Kosom mi je ruku pretiskala
Nijesam mogo sablju prepasati
Ni sam mogo konja osedlati
Ni na konja kragujca pripeti
Bratac mi je konja osedlao
Majka mi je sablju pripasala
A sestrice kragujca pripela

*

Ja mi usnuh i zadrijemah pod orahome
Tuđe dođe devojčica sta mi na noge
Ja mi rekoh i pomislih lastovica je
Ja mi usnih i zadrijemah pod orahome
Tuđe dođe nevjestica sta mi na noge
Ja mi rekoh i pomislih jalovica je
Ja mi usnuh i zadrijemah pod orahome
Tuđe dođe stara baba sta mi na noge
Ja mi rekoh i pomislih jer gora pade

*

Lijepa ti je varoš Podgorica
U varoši krasna ljepotica
Otud dođe tica lastavica
Božja pomoć krasna ljepotice
Bog da budi ptice lastavice
Ida veli krasna ljepotice
Tako t' Boga ptice lastavice
Jes' li bila u mojoj rodbini
Je li mi se bratac oženio
Ida veli tica lastavica
Tako m' Boga krasna ljepotice
Ja sam bila u tvojoj rodbini
I vidijeh jada velikoga
Đe brat sestru za ljubi uzima
Za nju dava spenzu nebrojenu
Za nju dava svitu nekrojenu
Uzima je za vjernu ljubovcu
Toj gledali dva Božja anđela
Milo' su se Bogu požalili
Da moj Bože jada velikoga
Đe brat sestru za ljubi uzima
Za nju dava spenzu nebrojenu
Za nju dava svitu nekrojenu

*

Ide Ivan Čajković staroj majci govoriti
Starici gospođi
Znaš li majko nebore možeš li pametovati
Kada mi udavasmo rođenu sestricu moju
Starica nebore
Tada nama pogibe sestre naše zlatna čaša
Ti majko potvori moju junačku ljubovcu
Svijetla gospođa
Da je je ljubi moja u prstenje raskovala
Zarad toga izgubih moju junačku ljubovcu
Vilu dragu moju
Ma ne žalim toliku moju junačku ljubovcu
Koliko žalim od pojasa mlado čedo
Moja starice
A sad si se starice majko moja razboljela
Na tebe sam vodio popove i kaluđere
Mia starice
Da bih grijeh ukazala popovom i kaluđerom
A ti grijeh ne kće kazat popovom ni kaluđerom
Moja starica
Nego kaži ti grijeh Ivanu sinu tvomu
Ode ti mu starica sinu svomu odgovarati
Svomu dragu sinku
Pođi sinu nebore u kamaru materinu
Tere ćeš otvoriti materinu pustu skrinju
Moj dragi sinko
U skrinju ćeš ti naći sestre tvoje zlatnu čašu
Ma tako ti u Bogu moj sinu u velikomu
Sinko drago moje
Kada se ja starica razdijelim s grešnom dušom
Lijepo ćeš moć moj sinu ukopati majku tvoju
Moj dragi sinko
Kada mu se starica razdijelila s grešnom dušom
Ne bješe je lijepo vitez Ivan staru majku ukopao
Gizdavi junak
Zašto mu čini izgubiti junačku ljubovcu svoju
A sad vi gospodo popijevka na poštenje
Gospodo pridraga

Popijevka vi na poštenje nami zdravlje i veselje

*

Lijepu šedbu šetaše jedna mlada Kotorkinja
Mlada diklica
Šedbu ti mi šetaše višnjega Boga moljaše
Nemoj mene moj Bože živom željom umoriti
Moj jedini Bože
Živom željom umoriti ljutom strijelom ustrijeliti | koji svetkuješ svete da ti
budu na spasenje
Neka mi se ja naljubim jednoga gizdava junaka
Mlada diklica
Na glavu mi nanosim zelen vijenac od masline
Na ruci se nagledam zlatan prsten od iljade | gospodaru da bi tebi osvanulo
dobro
Ja lijepa dikla
Ako oć mili Bože mene živom željom umoriti
Satvori me mili Bože vitom jelom u planini
Moj jedini Bože
Od mojijeh lijepijeh kosah sitnu travu detelinu
Od mojijeh crnijeh očih dva hladjenca bistre vode
Moj jedini Bože | i jednoga i drugoga Bog vi zdravlja podario
Kada bi mi došo moj gospodar u planini lov loviti
Da bi mi on počinuo pod zelenom vitom jelom
Moj mio gospodar | gizdavi junaci veseli svi okolo veselio (ve) Bog veliki
Konje svoje napito sitnom travom detelinom
A napo se dva hladjenca bistre vode
Te brze konje
Što je Bogu molila toj mu je i umolila
Ovo je njegda bilo a sada se spomenjujem
Gospodo pridraga
Ako vi popijevka u čem omili svaki je za svoju primi

Literatura

- Bogišić, V. prir. (1878). *Narodne pjesme iz starijih najviše primorskih zapisa*, knjiga I. Beograd: Glasnik Srpskog učenog društva.
- Fancev, F. (1938). „Varijante triju pjesama iz kanconijera Nikše Ranjine“. *Građa za povijest književnosti hrvatske*, Knjiga XIII: 281–286.
- Jakić, T. (1962). „O postanku i sastavu biblioteke Ivana Kukuljevića“. *Rad Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti*: 145–170.
- Milošević, M. & Brajković G. (1976). *Poezija baroka XVII i XVIII vijek*. Titograd: NIP Pobjeda.
- Nenadić, I. A. (1996). *Drame*. Prir. Radoslav Rotković. Cetinje: Obod.
- Pantić, M. prir. (1964). *Narodne pesme u zapisima XV–XVIII veka. Antologija*. Beograd: Prosveta.
- Rešetar, M. (1918). „Predgovor“ u: *Djela Injacija Đorđi (Ignjata Đorđića)*, knjiga prva. Prir. Rešetar, M. V–LXXIII. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- Rotković, R. (2000). *Oblici i dometi bokokotorskih prikazanja. Prilog istoriji drame XVII i XVIII vijeka*. Podgorica: Crnogorsko narodno pozorište.
- Stokan, N. prir. (1863). *Biser*, Niz bisera jugoslavjanskoga, Zabavnik. Priredio Zagreb: Vjekoslav Pretner.

PORTRETI

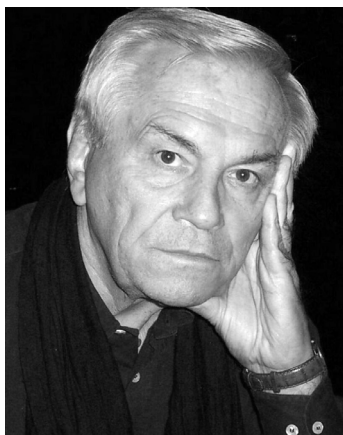
Stručni rad

UDK 316:929Божовић Р.

Tanja PAVIĆEVIĆ

tanjapavicevic767@gmail.com

**IN MEMORIAM PROF. DR RATKO BOŽOVIĆ
VJEČITI HOMO LUDENS**

Otišao je Ratko Božović, jedan od najvećih intelektualaca stare Jugoslavije.

Profesor, književnik, erudita, glas savjesti, učitelj i mentor mnogim generacijama, bio je i prijatelj i primjer svojim studentima. Umni čovjek koji je duboko razumio društvene procese i zato upozoravao da je kultura odgoj, vaspitanje, obrazovanje, rad na sebi i kultivisanje, da je to polje u kojem se zauzima stav i uspostavlja vrijednosti, i da se zbog toga kultura ne smije zapustiti niti zanemariti.

Studente je učio kritičkom mišljenju, promišljanju društva i stvarnosti u kojoj žive, otvarao horizonte i lično demonstrirao nepristajanje na ugrožavanje demokratskih vrijednosti, obesmišljavanje institucija, instrumentalizaciju medija, ukidanje dijaloga, srozavanje nivoa javnog govora.

Ukratko, Ratko Božović je bio glas koji se protivio stvaranju društva u kome dominiraju nacionalizam, klerikalizam, strah od drugog, nekompetentnost, izostanak odgovornosti, pravne sigurnosti, samovolja i laž. Bio je jedan od najvećih umova Zapadnog Balkana.

Oko sebe je okupljao slobodnomisleće ljude, volio je polemike, a znao je da sluša i čuje. Mladim generacijama je poručivao da kroz život koračaju otvorenog uma, majeutički je stizao do istine, a svoje čak je pratio i ostajao u kontaktu, očinski nastrojen, kroz godine i sva balkanska dešavanja.

Bio je i oštar kritičar aktuelne vlasti i predsjednika Srbije **Aleksandra Vučića**, isticao je da Srbija napreduje u nazadovanju, a da je najproblematičnija politička javnost koja je „u apsolutnoj regresiji, tamnim zonama, ili onome što se može označiti kao uporište manipulacije“.

Ostao je antejski vezan za Crnu Goru, u svom domu okupljao Crnogorce, pratio sva dešavanja i upozoravao. Prije nepune dvije godine objasnio je kako nacionalizam u Srbiji doživljava ekspanziju:

„To je sve u okviru opšte priče o 'srpskom svetu'. U pitanju je novi talas razumijevanja 'srpskog sveta' i u Crnoj Gori. Sve je to dio ekstremnih ponašanja koja se mogu svesti na jednu jedinu sintagmu - patologija društva, kao i patologija ličnosti u tom društvu“, kazao je profesor Ratko.

Pred potpisivanje Temeljnog ugovora, zvao me je i rekao: „To ne smijete dozvoliti. TU je akt kapitulacije Crne Gore“.

Bio je dragi Ratko Božović sve u pravu. Oduvijek.

Imala sam privilegiju da mi je bio profesor, mentor i prijatelj. Bila sam njegova saradnica na Fakultetu vizuelnih umjetnosti šest godina. U tom periodu sam bjelodano vidjela da Ratko nije bio samo profesor u onom antičkom, najljepšem i najdubljem značenju te riječi, već i moralni gorostas koji je tokom „običnih“ razgovora sa ljudima uviđao đe i kako može krajnje iskreno i bezinteresno da pomogne.

Ratka Božovića je bilo zadovoljstvo slušati i čitati, bogatstvo je bilo poznavati i družiti se. Iz susreta i razgovora sa njim, uvijek je obogaćen izlazio onaj drugi, a naročito ako se u stavovima razilazio sa Ratkom. Ljepotom blage riječi, snažnim argumentima, smislenim pitanjima, Ratko je približavao svjetove. Crnogorce/ke je učio da budu manje gordi i tražio da ne dozvole da izgube homo ludensa u sebi jer je „pitanje igre istovremeno i pitanje slobode“.

Ratko Božović se beskompromisno zalagao za dobro, ljudske vrline i moralnost. Bio je prije i iznad svega Čovjek. Onaj koji ne može nikada nestati, jer je preveliki legat ostavio iza sebe.

Rođen je u Banja Luci, odrastao i završio Gimnaziju u Nikšiću, diplomirao, magistrirao i doktorirao na Filozofskom fakultetu u Beogradu.

Uža specijalizacija bila mu je teorija i sociologija kulture, sociologija slobodnog vremena i sociologija umjetnosti.

Držao je predavanja i na redovnim i na poslijediplomskim studijama, a bio je rukovodilac smjera Sociologija kulture i kulturna politika na post-

diplomskim studijama Fakulteta političkih nauka, đe je držao predavanja iz predmeta Fenomeni modernog sveta.

Takođe, bio je profesor na Fakultetu dramskih umetnosti i Fakultetu likovnih umetnosti u Beogradu, na Filološkom fakultetu u Beogradu na smjeru Sociologija jezika i književnosti poslijediplomskih studija i na poslijediplomskim studijama Arhitektonskog fakulteta u Beogradu.

Predavao je Teoriju kulture na Fakultetu političkih nauka u Podgorici, gde je, takođe, predavao i na Fakultetu vizuelnih umjetnosti na Mediteran univerzitetu.

Deset godina proveo je kao predavač Sociologije kulture na Filozofskom fakultetu Univerziteta Crne Gore u Nikšiću.

Radio je i kao jugoslovenski dopisnik francuskog časopisa za svjetsku politiku *Democratie Nouvelle* (Nova demokratija), bio je i urednik edicije „Kultura i društvo” (IP „Vuk Karadžić”, Beograd) i biblioteke „Poenta”.

Studijski je boravio u Parizu 1972 – 1973. godine, a u Njujorku 1986, 1992, 2006.

PRIKAZI

Stručni rad

UDK 323.1(497.11)

Milivoj BEŠLIN (Beograd)

Institut za filozofiju i društvenu teoriju Univerziteta u Beogradu

milivoj.beslin@ifdt.bg.ac.rs

VELIKODRŽAVNI KONCEPT SRPSKOG NACIONALIZMA: DEFICIT DRUŠTVENE I POLITIČKE ALTERNATIVE 1990-2022.

Jedna od najvećih zabluda zapadnih demokratija kada je reč o Srbiji jeste ona o neutralnosti povodom ruske agresije na Ukrajinu. Prečesto se može čuti očekivanje evropskih i američkih političara i diplomata da je došlo vreme da Srbija odabere stranu. Međutim, od početka rata, tj. napada Putinove države na suverenu Ukrajinu, Srbija je jasno svrstana u podršci činu agresije. U tome su saglasni i autoritarni režim predsednika Aleksandra Vučića i njegovi opozicioni nacionalistički takmaci, većina nevladinog sektora, kao i provladini i opozicioni mediji i najveći deo intelektualne i akademske elite. Većina nevladinog sektora, koji je umereno proruski i nacionalistički orijentisan, kako se ne bi provocirali zapadni donatori, svoj pseudoantiratni stav je uvijao u neuverljive pacifističke poruke sa osnovnom intencijom da je problem u pomoći koju dobija Ukrajina. Prema zakonitosti, ako nema Ukrajine, nema problema i rata, većina srpskog nevladinog sektora zaboravila je ključnu stvar: ako Rusija prestane da se bori – prestaje rat; ako Ukrajina prestane da se bori – prestaje da postoji.¹

Većinsko javno mnjenje je mnogo radikalnije. Prema istraživanjima, preko 80% građana Srbije smatra da Rusija nije odgovorna za rat u Ukrajini i ne prihvata vesti o počinjenim zločinima nad ukrajinskim civilima; dok se čak 84% građana Srbije protivi uvođenju sankcija ruskom agresoru. Državni servis RTS je mesecima nakon početka invazije koristio termin „specijalna operacija“ koji je karakterističan za ruske kontrolisane medije. Privatne televizije u vlasništvu kriminalizovanih biznismena lojalnih predsedniku Vučiću imaju neprekidnu prorusku propagandu. Otuda vest da Putinov propagandni servis *Russia Today* otvara predstavništvo u Srbiji i nije izazvala veći interes, jer su bezmalo svi mediji u Srbiji na liniji ruske propagande. Razlika je samo u tome što opozicioni mediji proruske narative plasiraju sofisticiranije od provladinih.

¹ Saopštenje na Cetinjskom forumu „Otvorena Evropa ili zatvoreni Balkan“, na Fakultetu za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 16. decembra 2022.

Ako se zna da je Ukrajina pravoslavna zemlja, da nije priznala nezavisnost Kosova i da Srbija nije imala istorijskih nesporazuma za Ukrajinom, ostaje zapitanost nad tako masovnom podrškom koju ruska agresija ima u Srbiji. Prema istraživanjima, ne postoji društvo u Evropi, uključujući i Belorusiju, u kojoj postoji tako masovno oduševljenje zbog ruske invazije. Prevashodno, reč je o modelu agresije i opravdanja za nju koji većinska Srbija prepoznaje kao ponavljanje svojih agresivnih ratova protiv Hrvatske, Bosne i Hercegovine i Kosova. U najkraćem: u razorenom Mariupolju, nacionalistička Srbija prepoznaje svoje temeljno razaranje Vukovara (novembar 1991); dok u masovnim grobnicama oko Buče srpsko javno mnjenje prepoznaje istorijsku „ispravnost“ genocida i masovnih grobnica širom Bosne i Hercegovine (1992–1995).

Od sloma socijalizma i obnove višestranačja u Srbiji 1990. godine, politički sistem je proizvodio suficit partija koje su gotovo sve reprodukovale samo jednu ideju. Velikodržavni koncept srpskog nacionalizma ostajao je pune tri decenije bez realne i relevantne alternative. Na kraju Hladnog rata, Srbija sa partijskom, nije dobila i političku pluralnost. Očito je problem dubinski i nalazi se u društvu. Politički poredak je samo reflektovao idejno siromaštvo i ideološku unisonost. U osvit rata koji će Slobodan Milošević pokrenuti protiv Jugoslavije, pod lažnim izgovorom njenog očuvanja, politička alternativa je bila svedena na marginu. Antiratni pokret je bio sabijen u političko podzemlje, progonjen i ograničen na nekoliko organizacija u Beogradu (Beogradski Krug, Centar za antiratnu akciju, Građanski savez) i na Ligu socijaldemokrata Vojvodine kao stožernu antiratnu stranku u Vojvodini. Sve ključne opozicione partije, na različite načine su podržavale velikodržavnu ideju i Miloševićeve ratne ciljeve. Dve ključne opozicione partije (SPO i DS) u različitim fazama rata mogle su se povezati sa paravojnim formacijama, dok je pseudoopoziciona, ultradesničarska Radikalna stranka počinila zločine zbog kojih je njen lider (Šešelj) pravosnažno osuđen pred Međunarodnim sudom u Hagu.

Tako je gotovo čitava politička scena bila saučesnik Miloševiću u ratnoj deceniji, jednoj od najtežih u modernoj srpskoj istoriji. I nisu se samo slagali oko nacionalizma i rata. Čvrsta saglasnost je postignuta i pre početka epohe ratove, kada je Milošević ujedinio i homogenizovao Srbiju i njenu političku i intelektualnu elitu u nasilnom ustavnom puču kojim su faktički ukinute autonomije Vojvodine i Kosova. Takva nacionalistička i centralistička homogenizacija bila je predvorje početka ratova, koji su odveli Srbiju u poraz i slom kakav nije iskusiła u poslednjih 200 godina moderne državnosti. Srpsko

konsenzualno rušenje avnojevskih granica, na kraju je srušilo i južnu granicu Srbije. Rezultat toga je bilo proglašenje nezavisnosti Kosova i priznanje te činjenice kao legalne (Međunarodni sud pravde, 2010), ali i faktički priznate od strane većine država članica UN.

Opozicija koja je tokom 1990-ih bila saučesnik Miloševiću u ratnoj politici i nacional-populističkoj propagandi, nije mogla, kada je zauzela vlast posle 5. oktobra 2000. da napravi jasan otklon i diskontinuitet sa politikom u kojoj je i sama učestvovala. U tome se krije jedan od suštinskih neuspeha petooktobarske republike da uvede novi politički sistem i prekine sa starim ideološkim matricama, nasleđenim iz vremena Miloševića. Srbija posle više od 30 godina, uprkos nominalne promene vlasti, nikada nije imala suštinsku promenu politike. I kao što su ratni ciljevi za *mejnstrim* srpsku opoziciju tokom 1990-ih bili neupitni, tako je bilo i sa spoljnopolitičkom orijentacijom. Mantra „i Srbija i svet“ iz predsedničke kampanje SPS kandidata Milana Milutinovića 1997. prerasla je u vreme Vojislava Koštunice u „politiku neutralnosti“, koja je suštinski značila odbacivanje Evrope i odustajanje od evrointegracija. Ovu politiku je ultrakonzervativni Koštunica i službeno obznanio na rušilačkom mitingu u februaru 2008. posle koga su nasilnici, podstaknuti njegovim snagama bezbednosti, razorili centar Beograda i zapalili više zapadnih ambasada.

Pošto građani još uvek nisu bili spremni da se odreknu evropske agende, Koštunica je poražen na izborima, a Boris Tadić i njegova DS su pobedili na obećanjima evropske politike. Međutim, ubrzo menjaju smer. Tako nastaje kontinuitet spoljne politike sa Miloševićem i Koštunicom, koji se u vreme demokrata nazivao „četiri stuba spoljne politike“ (Evropa, Kina, Rusija, SAD), koji su obznani i zastupali Tadić i njegov ultranacionalistički šef diplomatije Vuk Jeremić. Idućuću politiku danas zagovara i Vučić. Međutim, ključna nejasnoća se krije u sledećem: nedosledna politika neutralnosti i ekvidistance i prema zapadnim demokratijama i prema istočnjačkim represivnim diktaturama nikada nije provedena. Navodna neutralnost je uvek bila samo izgovor za beg od evropske politike i značila je stavljanje Srbije u rusku interesnu zonu. Deo takve politike je bilo i prepuštanje najvrednijeg energetskog giganta Srbije NIS-a, Ruskoj Federaciji.

To nije bio jedini kontinuitet koji je pratio Srbiju od Miloševića, preko Koštunice do Tadića i Vučića. Od 1991. središnji nacionalistički narativ i ključno opravdanje za rat i upotrebu nasilja je bila, navodna, odbrana srpskog naroda van Srbije. Rezultati takvog pristupa Miloševićeve Srbije su po same Srbe, ali i sve okolne narode bili pogubni. Istu politiku, tretiranja Srba van Srbije kao „sudetskih Srba“, nastavio je i Koštunica, iako ne oružanim sredstvima, a posle njega i Tadić. U vreme Borisa Tadića obaveza Srbije da štiti i zastupa Srbe van Srbije je postala i ustavna kategorija. Ključna institucija i jedina pre-

kogranična sa pravom da politički deluje u smislu „zaštite“ Srba u regionu, a suštinski u cilju ekspanzije, postala je državna Crkva Srbije. Od dolaska na vlast nekadašnjih Šešeljevih radikala, a posebno od 2015/6, Vučić je zaoštrio takvu nacionalističku ideologiju, predstavljajući se ne kao predsednik građana Srbije, već kao lider i patron svih Srba u regionu. To je izazvalo neslućene tenzije i nestabilnost na čitavom Zapadnom Balkanu. Naposljetku, ako se pogledaju rezolucije i nacionalne strategije koje je Srbija usvajala od 1990-ih do danas, lako je uočiti potpuni nacionalistički kontinuitet u odnosima prema regionu.

Iako je došla na vlast sa nominalno proevropskom politikom i reformističkim narativom, uz naglašavanje da su naučili istorijske lekcije i prekinuli sa starom ultradesničarkom politikom, nasleđenom iz radikalne partije, čelnici Srpske napredne stranke su brzo po dolasku na vlast 2012. počeli sa produkovanjem nekadašnjih matrica, najpre kroz radikalizaciju politike sećanja. Postupno su rehabilitovane 1990-te godine, demonizovan je demokratski prevrat 5. oktobra 2000. a prelomna godina u politici sećanja je bila 2015. kada je Velika Britanija na 20. godišnjicu genocida u Srebrenici predložila rezoluciju u Savetu bezbednosti UN. Medijska histerija koju je Vučićev režim tada proizveo, kao i predstavljanje njega kao žrtve Srebrenice (zbog negodovanja mase prilikom njegovog odlaska u Potočare 2015) otvorili su prostor za radikalnu reinterpretaciju politika sećanja i početak totalne reafirmacije ratne politike iz 90-ih godina, prećutkivanjem ili negiranjem svih zločina koje su učinili Srbi i predstavljanjem njih kao jedinih žrtava nedavnih ratova. Time je politika sećanja iz revizionizma i dozirane rehabilitacije zločina, karakterističnim za period petooktobarske umereno nacionalističke republike, transformisana u neskriveni radikalski revanšizam. Narativ o žrtvi i negiranje bilo kakvog zločinačkog karaktera srpskih osvajačkih ratova iz 1990-ih godina, u funkciji su novih teritorijalnih pretenzija prema susedima i tretiranje okolnih država i postojećih granica kao privremenih i provizornih. Rečima Vučićeovog proruskog saveznika Ivice Dačića: Srbi postojećim odnosom snaga na Balkanu nisu zadovoljni, zbog čega ratovi nisu završeni, a drugo poluvreme sledi.

Svi ovi primeri govore da Srbija više od 30 godina, uprkos nominalne promene vlasti, nikada nije imala suštinsku promenu politike. Ta činjenica predstavlja ključni uzrok njenog istorijskog kašnjenja, frustracija i neuspeha. Srbija je danas zbog odsustva alternative, najbliže onome što je obećana „crna rupa na evropskom tepihu“ (Tomislav Nikolić, 2011). Sve mape sveta koje govore o ratu u Ukrajini imaju jedinstvenu i demokratsku Evropu u jednoj boji i Srbiju i Belorusiju u drugoj. Takva „mapa“ se još ne reflektuje direktno na živote svakog građanina, ali ubrzo hoće. Izolacija Srbije od svog najbližeg, ali i evropskog okruženja nije više nezamisliva. Ako su građani i nalazili snage da 2006. na pitanju Ustava ili 2008. u vreme pokušaja da se prekinu evropske

integracije, reaguju, prepoznaju svoj interes i ne dozvole – danas više nemaju tu snagu. Deset godina duga decenija Vučićeve ksenofobične, ekstremno nacionalističke i antizapadne, tj. rusofilske propagande, kao i nasilje u političkom životu i gušenje slobode javne reči – ostavili su traga. Medijsko slušivanje i tabloidno nasilje i mržnja koja se produkuje iz kontrolisanih medija imaju svoj efekat. Građani više nisu u stanju da prepoznaju svoje autentične interese i nisu u stanju da reaguju, da se pobune kada je jasno da Srbija ponovo klizi u izolaciju i sukobe.

Istorijska je odgovornost građanskih i proevropskih snaga da se nametnu kao subjekt kreiranja nove politike i ponude alternativu. Pokazano je koliko je model ličnog suprostavljanja vladaocu manjkav, jer se tri decenije nije nudila stvarna i suštinska alternativa. Bez toga, svaka opozicija se svodi samo na ličnu borbu za prevlast, a kada i dođe do smene, nove elite nastavljaju pogubnu politiku starih. To je uzrok zbog čega se Srbija 30 godina vrti u začaranom krugu nacionalizma, velikodržavlja, mržnje i sukoba. To je razlog zbog čega građani danas više nisu u stanju da prepoznaju svoje autentične interese i zbog čega ne vide u opoziciji realnu alternativu postojećem poretku. Naposletku, odsustvo alternativnog programa je razlog zbog čega zapadne demokratije nevoljno i iznuđeno i dalje Vučića smatraju jedinom adresom za politički dijalog u Srbiji.

Za miran i stabilan Zapadni Balkan, Srbiji je potrebna alternativa koja neće reciklirati Vučićev program, kao što je on Tadićev, a Tadić Koštuničin, a Koštunica Miloševićev. Vreme je da srpsko društvo posle 30 neuspešnih godina, danas kada je ponovo pred izolacijom, prekine začarani krug populizma, nacionalizma, centralizma, ksenofobije, antievropejstva, autoritarnosti i rusofilije. Potrebno je promeniti politički model i ponuditi građanima alternativu. Vučićev javno promovisani „srpski svet“ stara je velikodržavna ideja sa ciljem odbacivanja postojećih granica u regionu i silom nametanje novih. Zvanična revanšistička politika sećanja, snažno podržana od Putinovih medija i obaveštajnih struktura, u funkciji je mentalnih i ideoloških priprema za nove sukobe na Zapadnom Balkanu koji će biti izazvani pokušajima režima u Srbiji da promeni postojeće međunarodno priznate granice. Nasuprot antagonističkoj i destruktivnoj politici tzv. srpskog sveta, koja uznemirava i priziva najgora sećanja svuda u regionu, a Srbiju ponovo vraća u izolaciju, potrebno je ponuditi alternativu u vidu regionalne saradnje, dobrosusedstva, evropske politike bez alternative, usklađivanje spoljnog i bezbednosnog okvira sa EU, nakon čega će na dnevni red doći i pitanja političkih i medijskih sloboda u Srbiji, korupcije i zelenih politika. Poraz Putinovog ruskog sveta u Ukrajini, stvorice pretpostavke i za neminovni poraz tzv. srpskog sveta i trajniji slom velikodržavne ideje u samoj Srbiji, kao početak njene suštinske demokratizacije..

Stručni rad

UDK 821.163.4.09:398Сула Радов

Mladen VUKČEVIĆ (Podgorica)

Pravni fakultet Univerziteta Mediteran

vukcevici@hotmail.com

RIJEČ SULI¹

Predmet ovog priloga je prikaz (pravničkih) izreka Sule Radova, crnogorskog kapetana, pametara i pravednika, i njihovo poređenje sa savremenim pravnim sistemom i praksom. U tom cilju prezentirana su Sulina pravna promišljanja nastala na vrelima običajnog prava, čime su, zajedno sa ostalim činionicima, stvarani temelji sa nastanak pisanog prava i uspostavljanje državnih institucija u Crnoj Gori. U okviru toga dat je osvrt na: značaj sudijskog poziva i objektivnog presuđenja; odnos prava i pravde; važnost ljudskih prava i slobode kao njihove pretpostavke; potrebu očuvanja društvenih i pravnih vrijednosti; neophodnost poštovanja etičkog kodeksa od strane onih koji sude, i druga pitanja koja oblikuju društvene odnose i pravo kao njihovog pratioca na putu ka uređenoj zajednici.

Buduća izučavanja duhovnog nasljeđa koje je Sula Radov ostavio obavezuju na multidisciplinarni pristup, jer, ono nadilazi pravnu analizu čineći je ujedno komplementarnom s istorijskim, književnim, etnološkim, kulturološkim i drugim dimenzijama istraživanja njegove zaostavštine.

Ključne riječi: *Sula Radov, pravda, sloboda, zakon, suđenje*

Zahtjevno je pisati i govoriti o Suli. I stoga, počinjem zahvalnošću i zapitanošću. Zahvalnošću, što se obraćam ovim povodom, i zapitanošću, može li moja riječ može proniknuti u misli komanskog pametara, u vrelo mudrosti koju je ovaj besmrtnik ostavio nama smrtnicima. Jer, Sulina misao je duboka i višeslojna, usmjerena prema običajima, pravu, etici i svemu što oblikuje društvo, a opet je narodski i jezgrovito iskazana. Ona podsjeća na jezik drevnih sentenci i mudraca po kojima Kostadina Radulovića imenom Sula označiše.

¹ Osnovu teksta čini besjeda autora „Sula Radov – narodni pravednik i mudrac“ održana na Svečanoj skupštini fondacije „Sula Radov“ (Komani, 16. septembar 2023.)

Riječ o Suli čuo sam i prije nego sam umio pročitati slovo o Suli, u zavičaju koji graniči sa Komanima. Do mene je stigla kazivanjem starijih o onima koji su hrabro tvorili i mudro zborili. I nije moguće razumjeti Crnu Goru toga doba, ni dinastiju Petrovića bez životopisa komanskog kapetana i senatora. Odnos prema njemu ocrtao je portrete Petrovića, što nam reljefno predočava profesor Kilibarda: „Zapazio ga je najpametniji (Petar I), čin kapetana dao mu je najmudriji (Petar II), raščinio ga je najžešći (knjaz Danilo) i rehabilitovao ga je najvještiji (knjaz Nikola). Njegov život utkan je u sliku njihovog vladanja.

Sula je po pravdi i pravici sudio u društvu bez akademskih zvanja. Tačnije, godinu dana po njegovoj smrti sin vasojevićkog prvaka Gavro Vuković postaće naš prvi pravnik. Dakle, komanski pravednik za života nema oslonac pravničkog znanja u državnom aparatu, niti u više od tri zakona koliko ih je Crna Gora do tada donijela. Prilike su ga stavile u ulogu samouka koji kristališe narodnu pravnu svijest, otuda je njegov zadatak bio teži a doprinos veći.

Kroz život, djelo i riječ ovog pametara – komanskog, katunskog i crnogorskog, prelama se podvig stvaranja države na ovom kršu i svijest da će ona trajati čuvanjem „pravde i pravice“ i prosvjećivanjem. Ima li što svetije nego unositi i pronositi luču pravde i luču obrazovanja, zato su poštovanje zakona i otvaranje škole Sulina zavještanja, a njegova životna putanja most koji ih spaja. Jer, rođen je koju godinu prije nego je Crna Gora donijela Stegu i Petrov zakonik a otišao je u trajno pamćenje godinu uoči otvaranja škole u Komanima. Upravo zakonik vladike Petra I obitavaće u njegovoj svijesti, naročito vanvremenska odredba iz člana 20 po kojoj „Ni jedan narod ne može biti čestit i srećan u kome zakonitoga suda i dobrog praviteljstva nema“. Zajedno sa običajnim pravom i poslanice vladike Petra I biće mu zapovijest za presuđenja kojima su suzbijane bratske i međuplemenske omraze, koje su nerijetko dovodile do smrti, prije nego bi nekome došao red za umiranje.

Međutim, veličina Sulinog djela nije samo u presudama iz tog doba, ona ga je nadživjela, i dan-danas, služi nam kao orijentir u savremenom pravu. Lije-po je o tome pisao dr Čedomir Bogićević u knjizi sa znakovitim naslovom *Sula Radov – evropski racionalizam i crnogorsko običajno pravo*. U dugom spisku onoga što treba citirati iz tog štiva navodim „Sloboda nije stanje nego djelatnost, ona nije data nego se uspostavlja, pa se sloboda ne stiče nego osvaja“.

Sulina riječ je svedena, on je u malo kazivao mnogo, imao je moć da širinu misli svede u poslovicu i da očuva njihovu harmoniju. Takav sklad vladao je i između onoga što je govorio i načina na koji je živio, naredan da zbog nespутane riječi izgubi glavarstvo i da to ironično saopšti najmoćnijem („riječ rekoh i džamadan stekoh“). On je primjerom svjedočio Aristotelov princip „zlatne sredine“ i pretakao ga u crnogorsko samosavlađivanje i vitešku skromnost, poručuje nam Vukota Radulović na stranicama svoje knjige o velikom

plemeniku. Tako je oslikao i strukturu etičke vrline Crnogoraca, koju čine: zadata riječ, dostojanstvo, hrabrost, ponos, nesebičnost, velikodušnost, skromnost, umjerenost, pravičnost, čovjekoljublje i gostoprimstvo.

Duhovno nasljeđe Sule Radova izučavalo se i izučavaće se u brojnim oblastima i od brojnih stvaralaca, u istoriji, književnosti, etnologiji ... a meni struka nalaže da osvijetlim dio njegovih pravničkih izreka. U prvom redu, da još jednom podcrtam da naše savremeno pravo ima izvoriste u crnogorskom običajnom pravu, o čemu je nenadmašno pisao Bogišić tvoreći Opšti imovinski zakonik, remek djelo pravnog stvaralaštva na ovim prostorima.

Idući tim velikim tragom zapažamo – Suline misli su aktuelne, sa njima je lakše objasniti i doba kome svjedočimo. To sam, prošla je decenija, učinio u udžbeniku *Uvod u ljudska prava* u kome jedno poglavlje počinje Sulinim citatom: „Čovjek ne traži mnogo, koru hljeba da nije gladan, knjigu da nije slijep i slobodu da može zboriti“. Ima li jasnijeg određenja čovjekovog dostojanstva i integriteta, ima li umnije iskazanih osnovnih vrijednosti, koje smisao životu daju. I zato Sulina misao traje i u vremenu društvenih mreža, ona ne gubi na aktuelnosti već nadahnjuje nove naraštaje, ona slijedi njegove riječi „Novi vakat ište novi nauk“, kojom prorokuje ono što mi danas nazivamo „društvo znanja“.

I zato predočavam paralele između Suline i savremene pravne misli, kao neprekinutu nit i ostvarenje pravničkog zavjeta koji glasi: „Pošteno živjeti, drugog ne vrijeđati, svakome dati ono što mu pripada, to su osnovne zapovijesti prava“. Zato podsjećam na one Suline izreke koje imaju pravni karakter, namjeren da ih čitam kroz riječ njegovu i stvarnost našu.

Tako Sula kaže „Dobru običaju pravda je temelj“ i „Zakon koji ne čuva pravdu, nije zakon“, uočavajući da je pravda kao nadpravna vrijednost izvoriste valjanih zakona. U tom smjeru i Bogišić tvori pravne principe, recimo, zabranu zloupotrebe prava i kaže „Ni svojim se pravom služiti ne moš tek drugome na štetu il dosadu“, snažeći ideju da pravo nije samo forma i norma, već da ima granice u pravdi i etičkom postupanju. U savremenom pravu to označavamo kao vladavinu prava, koju je njen rodonačelnik (A. Dajsi) nazvao „zamisao o valjanim zakonima“.

I dalje, Sula kaže: „Lako je čojeka ubiti u boju, još lakše u osveti, ma je muka u ime naroda, po pravdi kaznu mu izreć“. Ovo svjedoči da je izricanje pravde „u ime naroda“ najodgovorniji i najuzvišeniji čin, ogledalo umnosti i razboritosti onoga kome je povjereno da sudi. U duhu narodne mudrosti komanski pravednik nas podsjeća da se u životu i pravu riječi ne broje, nego se mjere. Na taj način misao Viktora Igoa „Lako je biti dobar, teško je biti pravedan“, u crnogorskim vremenima i događanjima, Sula ovako iskazuje: „Lako je biti hrabar, teško je biti pravedan“.

On proniče i u ono što danas nazivamo kodeks sudijske etike, i kaže: „Sudija ne može biti bolećiv čovjek, on mora biti istinit i pravičan“ i nastavlja da „Od istine na ovom svijetu nema ništa oštrije. Pravda nije uže da se siječe nadvoje. Pravda ište kaznu, a kazna je mač. Za učinjeno nedjelo kazna je mjera“. Svedenje se ne može reći, potvrdiće svi pravni znalci.

Poručuje nam Sula i da „Gomila nema suda“, i to nosi dvije poruke, prvu, da nije svako vješt suđenju, i drugu, da psihologija mase nije zaloga pravednog presuđenja. Jer, suđenje traži razboritost i staloženost a ne ishitrenost i osvetu, oživotvorujući rimsku misao da treba suditi „Sa pažnjom i bez strasti“. Takva poruka ima i šire značenje, da svojevoljno suđenje nije temelj države, već obratno, da urušava povjerenje u nju.

U tom nizu je i poruka „Sudit se mora, koliko radi onih koji potegnu parnicu ili učine rđavo djelo toliko i radi drugih – da bi se znali ravnati, ali da se ne sudi sam pred drugima da zlobnici ne bi pravdu opanjkali“, čime se jezikom savremenog prava ukazuje na značaj generalne prevencije. Dakle, smisao dijeljenja pravde nije samo kažnjavanje, već i nauk svima da ne čine „rđava djela“, odnosno da se „znaju ravnati“ po pravilima, da razumiju da i u pravu važi – bolje spriječiti nego liječiti.

Ono što danas nastojimo afirmisati kao slobodu misli i slobodu izražavanja, Sula iskazuje riječima „Kazniti čovjeka zbog pogane riječi, znači skočiti u oganj i ludo gaziti po ugljevlju“ i „Ako bi uveli zakone koji bi gonili poganu riječ, onda bi ubili slobodu riječi“. To je osnov i preteča onoga što nazivamo i čemu stremimo – demokratskom društvu, nesputanom dijalogu, borbi mišljenja, i otklonu od onoga što bi nazvali kriminalizacija klevete.

I pri kraju, završavam sa Sulinim viđenjem izvora ljudskih prava. On ističe da se „prava ne uspostavljaju ka što neki misle, ona postoje“, što odgovara modernoj pravnoj misli. Dakle, ljudska prava nam nijesu podarena, ona su ono što stičemo rođenjem, ona su neotuđiva i svetinja svakog od nas, a ne samo izabраниh po bilo kom osnovu. Zakon ih može samo urediti i čuvati, zaokružuje Sula. To je i objedinjavajuća pouka, da unapređujemo ljudska prava, da štitimo druge od sebe, da znamo mjeru po kojoj naše pravo seže do granice kojom se ugrožava pravo drugog.

Stručni rad

UDK 94(497.16)“1939/1945“

Jadranka SELHANOVIĆ (Podgorica)

jadrankas@t-com.me

**RADOJE PAJOVIĆ, KONTRAREVOLUCIJA U CRNOJ GORI
(ČETNIČKI I FEDERALISTIČKI POKRET 1941–1945)**

Poznato je da postoje pisci ili naučnici koji su napisali deset, dvadeset, trideset knjiga. I oni kada govore o sebi, i drugi kada govore o njima, obavezno ističu broj napisanih knjiga, a mnogi navode i broj strana, jer ne priznaju knjigu manju od 500 strana. Ali, mnogi od ovih autora imaju jedan veliki problem – nadžive knjige koje su napisali. Knjiga umre i bude zaboravljena prije autora koji je stvorio, i to odlukom pravednog suda čitalaca. Mislim da je vijek trajanja knjige najbolji pokazatelj njene vrijednosti.

Dr Radoje Pajović nije napisao deset knjiga već mnogo manje. Radoje Pajović je živio dugo, ali, ipak, nadživjele su ga njegove knjige. Dokaz tome je izdavanje reprint izdanja njegove knjige *Kontrarevolucija u Crnoj Gori (četnički i federalistički pokret) 1941–1945*, za kojom odavno postoji potražnja i naučna potreba. Knjiga objavljena 1977. i danas je aktuelna, i danas je visoko uvažavana kao naučno djelo, i danas postoje čitaoci koji je traže. Kada je knjiga cijenjena i aktuelna gotovo pola vijeka, onda to dosta govori o njenom autoru i njegovom naučnom liku.

Poznato je da je Radoje Pajović knjigu pisao u vrijeme stabilnog jednopartijskog režima, kada je bilo poželjno bacati drvlje i kamenje na sve njegove protivnike – žive i mrtve, a to znači i na četnike i federaliste. Mogao je Radoje Pajović ocrniti četnike i federaliste, i još im pridati duplo, optužiti ih i za ono što nijesu krivci ili pripisati im ono što nijesu bili. Za takvu nenaučnu diskreditaciju političkih protivnika ne bi se našao neko da mu prigovori već bi samo primao čestitke. Ali, Radoje Pajović to nije učinio.

Dosljedan istini, prikazao je ulogu i karakter četničkog i federalističkog pokreta samo na osnovu dokaza koje je mogao prikupiti iz relevantnih izvora. Niti im je dodavao niti oduzimao. Deceniju nakon pojave knjige rušili su se ideološki svjetovi, a nasljednici poraženih pokreta iz Drugog svjetskog rata dobili su slobodu da ispovijedaju nacionalizam. Sada su oni sipali drvlje i kamenje na pobjednike iz 1945. i pobjedničku istoriografiju koja ih je uglavnom prikazivala onakvima kakvi jesu – izdajnicima i zločincima. Knjigu Radoja Pajovića nijesu dirali.

Prvo, ona je sva sazdana od činjenica iz velikog broja izvora, drugo, ona im ne dodaje grehove koje nijesu učinili. Ovakav tretman knjige najbolje svjedoči o naučnom i ljudskom poštenju Radoja Pajovića, koji je na ulasku u svoju knjigu stavio branu za lična osjećanja. Tako je sin nosioca Partizanske spomenice 1941. razdvojio naučno od ličnog.

Knjiga *Kontrarevolucija u Crnoj Gori* ima dvanaest poglavlja. Pajović je najprije prikazao početak italijanske okupacije Crne Gore i rad italijanskog okupatora da za svoje interese angažuje Federalističku stranku. Cilj je bio da se uz njenu pomoć izvede tobožnja restauracija crnogorske kraljevine, neslavno pokušana na Petrovdanskom saboru. Zatim je Pajović prikazao držanje političkih stranaka prema Trinaestojulskom ustanku i KPJ, kao i začetke kolaboracije tzv. zelenaša. Jedno poglavlje posvećeno je stvaranju četničkog pokreta u Crnoj Gori i prvim sukobima četnika sa NOP.

Ova dva kolaborantska pokreta organizovali su i svoju vlast na teritoriji Crne Gore, o čemu Pajović piše u posebnom poglavlju. Nekoliko poglavlja govori o vojnom i političkom djelovanju četnika i federalista, a dva poglavlja o njihovoj saradnji sa njemačkim okupatorom, koji je zaposjeo Crnu Goru poslije italijanske kapitulacije, septembra 1943. godine. Posljednja poglavlja knjige posvećena su četničkoj saradnji sa anglo-američkim saveznicima i naporima da se pridobije njihova zaštita, povlačenju crnogorskih četnika i njihovom konačnom slomu.

Četnički pokret imao je jaka uporišta u Crnoj Gori, još od kraja 1941, kada je Mihailović imenovao majora Đorđija Lašića i kapetana Pavla Đurišića za komandante. Najveći uspon pokret je imao u oblastima između Tare i Lima, a posebno u Vasojevićima. Pokret je krajem 1941. godine osnažio i u nikšićkom kraju, Drobnojacima, Piperima, Kućima. Već januara 1942. godine dolazi do prvog većeg sukoba između četnika i partizana. Četnički pokret u Crnoj Gori dobio je krajem decembra 1941. godine i instrukcije od pukovnika Mihailovića, u kojima se navode ciljevi za koje treba da se bore.

Četnički pokret imao je nekoliko ciljeva: borba za slobodu i stvaranje velike Jugoslavije, u kojoj će biti velika Srbija, ali etnički „očišćena“ od svih narodnih manjina i nenacionalnih elemenata (komunista), eliminacija nepravoslavnog življa na prostoru Sandžaka i Bosne, kao i kažnjavanje ustaša i muslimana. Od januara 1942. godine četnici, uz materijalnu pomoć Italijana, potiskuju partizanske jedinice. U vrijeme potpune prevlasti okupatorskih i kolaboracionističkih snaga u Crnoj Gori, četnici su organizovali nekoliko konferencija, na kojima su raspravljali o političkim i vojnim ciljevima svog djelovanja, tokom rata i nakon njegovog završetka. Na skupovima četničkih komandanata i intelektualaca, koji su održani krajem 1942. godine na prostoru Crne Gore, utvrđeno je da nakon završetka rata treba obnoviti jugoslovensku

državu u kojoj, osim tri naroda: Srba, Hrvata i Slovenaca, ne smije biti nacionalnih manjina.

Tako se već januara 1943. godine započelo s fizičkom likvidacijom i protjerivanjem muslimanskog stanovništva iz Crne Gore i susjednih krajeva. Četnički pokret je donio odluku i o likvidaciji svih komunista i njihovih pomagača. Četnici u Crnoj Gori nijesu imali naklonost ni prema zelenaškom pokretu Krsta Popovića. Zbog toga nijesu bili rijetki sukobi između pripadnika ova dva pokreta. Isključivo je italijanski uticaj sprečavao četnike da se sa zelenašima obračunaju na isti način kao s komunistima i muslimanima. Krajem 1942. i početkom 1943. godine, četnici su predstavljali najsnažniju kolaborantsku grupaciju u Crnoj Gori, i prema pouzdanim podacima, imali su oko 20.300 ljudi pod oružjem.

Upravo tada, početkom 1943. godine, četnička nadmoć počinje da opada: ratna sreća im okreće leđa, a političke okolnosti koje su im do tada išle na ruku, odjednom su se okrenule protiv njih. Nakon bitke na Neretvi oni neće predstavljati značajniju vojnu i političku snagu u Crnoj Gori. Kada krajem 1944. četničke snage iz Podgorice krenu u odstupanje prema Zidnom mostu, četnički pokret će faktički nestati. Nakon njih će ostati samo njihova ideologija, a četrdeset pet godina kasnije progovoriće njihovi novi sljedbenici.

Danas se, nažalost, na čitavom prostoru nekadašnje Jugoslavije suočavamo sa tzv. istorijskim revizionizmom, što je termin kojim se označava nepriznavanje činjenica ili njihovo neosnovano negiranje. Istorijski revizionizam dominantno se odnosi na nepriznavanje ili negiranje činjenica iz vremena Drugog svjetskog rata na prostoru Jugoslavije. Naime, današnji sljedbenici i podržavaoci kolaborantskih i profašističkih pokreta ne pristaju da se njihovi predhodnici tretiraju kao saradnici okupatora, izvršioci zločinačkih i genocidnih radnji i sljedbenici zločinačkih ideologija, već im se želi pripisati nacionalni, oslobodilački, državotvorni, pa čak i demokratski karakter.

Takvih pojava revizionizma istorije imamo danas i u Crnoj Gori, prvenstveno kada je riječ o četničkom pokretu. Pojedini političari, istoričari i drugi javni djelatnici, žele nametnuti uvjerenje da je četnički pokret bio oslobodilački i nacionalni, a nikako zločinački i kolaborantski. Jedino mu ne spore da je bio antikomunistički, sa čime se lako saglasiti. Ovakvom tretiranju četničkog pokreta smetaju jedino činjenice koje se nalaze u prvorazrednim istorijskim izorima.

Zato oni čine sve da izvore prikriju i obezvrijede, jer drugačije ne mogu laž premetnuti u istinu. Ovim njihovim pokušajima danas dodajemo još jednu moćnu branu, još jedan snažan bedem, a to je knjiga Radoja Pajovića *Kontra-*

revolucija u Crnoj Gori. Sadržajem, sudovima, podacima iz izvora, neoborivim dokazima, ona ne dopušta da se kolaboranti preobrate u borce za slobodu. Objavljivanjem njenog reprinted, ona je danas još prisutnija u našoj javnosti, i dostupnija novim čitaocima više nego što je do sada bila.

Stručni rad

UDK 811.163.42:003.349(031)

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ (Osijek)

Filozofski fakultet Osijek

vbazevic1@ffos.hr

**BIOGRAFSKI LEKSIKON HRVATSKOGA GLAGOLJAŠTVA
ILI VREMENSKA KAPSULA HRVATSKE GLAGOLJICE**

(Kuštović, Tanja. 2022. *Istraživači hrvatskoga glagoljaštva I. Priručnik za studente i one koje zanima hrvatsko glagoljaštvo*. Ur. Šikić, Anita. Zagreb: Hrvatska sveučilišna naklada, 167 str.)

Kada je naša draga i zaslužna istraživačica hrvatskoga glagoljaštva Tanja Kuštović, s Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu i *sestrinske* Katedre za staroslavenski jezik i hrvatsko glagoljaštvo tamošnjega Odsjeka za kroatistiku, *fejzbučku* i inu javnost obavijestila o izlasku prvoga toma svoje knjige posvećene istraživačima hrvatskoga glagoljaštva, vijest je mnome odjeknula i iskreno me obradovala. Znala sam otprije da kolegica Kuštović izvodi naznačenim temama usmjeren izborni kolegij *Hrvatski paleoslavisti i istraživači hrvatskoga glagolizma*, koji razotkriva paleoslavističku i paleokroatističku znanost na jedan sasvim osoban, a zapravo izvoran humanistički način – kroz lik i djelo znamenitih istraživača problematike, koji su – djelujući u domovini i inozemstvu – na poseban način *ispreli* priču o hrvatskom crkvenoslavenskom jeziku, glagoljskim spomenicima koji su obilježili naše srednjovjekovlje i novovjekovlje, znanstvenim pristupima i paradigmama koje su se s vremenom smjenjivale u njihovu pristupu toj izvornoj građi, pa i o kulturnim, znanstvenim i odgojno-obrazovnim ustanovama što su njihovo poslanje promicale i poticale, od 19-stoljetnih – pr(a)vih modernih – slaviističkih glasnogovornika naših krajeva, koji su ujedno i *ćirilometodijancima* bili, sve do današnjih dana. Znala sam, k tomu, i da će studenti – godinama djelatni na spomenutome kolegiju – biti utkani u tijelo ovoga teksta, što je uvijek i svagda razlog za stručno *veselje* i *radovanje* jer svi smo mi – u osnovi – baš tu gdje jesmo *poradi* njih, naših učenika i studenata među kojima *stasavaju* novi p(r)oučavatelji glagoljice i glagoljaštva, budući čuvari baštine, književnojezičnoga nasljeđa i našega kulturnog identiteta. To je sjeme, međutim, potrebno navrijeme posijati, pa redovito pažnjom i vještinama zalijevati kako bi neposredna glagoljaška *dobra* kojima raspolažemo, jednako kao i ra-

znorodna znanja koja su se na njihovim temeljima uzdizala, postala zalogom budućnosti. Stoga me – jednim svojim dijelom – rečena knjižica koju je Tanja Kušćević priredila sa studentima sjetila na koncept vremenske kapsule, popularne duž odgojno-obrazovne okomice i mimo nje same, kao objekt koji se ispunja tematskim predmetima, pisanim svjedočanstvima i idejama želeći biti svojevrsnim svjedokom vremena, koji *govori* budućim danima i generacijama. Zagledamo li se u sadržaje glagoljaške vremenske kapsule, uočavamo da je ona – kao knjiški proizvod – zaboravu otrgnula znamenite istraživače i kulturne radnike koji su u domovini i inozemstvu marljivo istraživali i promicali *hrvatskoglagoljske* sadržaje. Učinila je to na primjeren i pošten način, u svoje odaje spremivši provjerene i znanošću ovjerene biografije, s popisanim i opisanim postignućima *glagoljaških zvijezda*, citiranim izvorima i vjerodostojno prenesenim izvadcima iz upečatljivih njihovih djela, praćenih popisom najvažnijih priloga i konzultirane literature. Vrijeme kojega smo dijelom obilježeno je hiperprodukcijom informacija, plasiranih duž različitih – poglavito virtualnih – platformi, koje u vječno lebdećem mrežnom svijetu vazda bivaju dostupne, ali su gotovo nesagledive pa teško postaju dijelom nas, što je preduvjet svakoga operativnog ili kreativnog znanja, ugrađenoga u naše vještine, sposobnosti, najzad i stavove, obrasce ponašanja, u čitav naš emotivni svijet. Kada učenik budućnosti, na kojoj god odgojno-obrazovnoj stubi bio, u vremenskoj kapsuli otkrije obnoviteljske Strossmayerove ćirilometodske nakane, svjedočeći njegovoj osebujnoj retorici i kultu ličnosti, uščuvanima u rečenicama i izrazima kao što su *ćirilo-metodska slava*, *slavjanski jezik*, *slavjanski mašiti*, kada primjerice otkrije i tko je *pravom kukavicom* u ćirilometodskom pokretu bio, bit će to kao da je *zagrizao u jabuku* Strossmayerova vremena, kao da se na trenutak učinio žiteljem hrvatskih zemalja pod austro-ugarskom kapom, koji – nalik drugim Slavenima potlačena položaja – nastoje riješiti svoje državno, pravno, političko, ali i književnojezično i kulturno pitanje.

S druge pak strane, motreni me priručnik, načinom na koji oblikuje i organizira svoje sadržaje, uvjerio da nije samo udžbenikom i stručnim priručnikom koji progovara o paleoslavističkim temama nego da je i biografskim leksikonom s kakvim se hrvatsko glagoljaštvo još uvijek nije imalo prilike susresti. Iako je akademik Josip Bratulić hrvatskoj glagoljici i glagoljaštvu davne 1995. godine podario opći leksikon, koji s 250 abecedno organiziranih natuknica predodžuje hrvatskoglagoljsku *dogadajnicu*, pa i znamenite osobe u nju upisane, koncept je njegova priručnika bitno drukčiji jer predmetne pojave ne filtrira isključivo putem osoba, odnosno portreta značajnih p(r)oučavatelja glagoljice i glagoljaštva, koji se pred nama sada *razlistavaju* u kronološkom, a ne u abecednom / azbučnom ključu, a i ne uvrštava studente u oblikovanje konačnoga knjižnog proizvoda. Nema međutim sumnje da je bio svojevrsnim

polazištem kojem su se i Tanja Kušćević i studenti rado vraćali. Taj osobni pristup, kojim se pušta autorov glas – Strossmayerov, pa Jagićev primjerice, Milčetićev, Strohalov, Vajsov, Tandarićev i Katičićev – *pokorenoj* je humanističkoj znanosti itekako potreban, kao spona s teško prohodnim znanstvenim / znanstveničkim temama, ali i kao oblik popularizacije paleoslavističkih / paleokroatističkih znanja koji ne inzistira na površnosti, već – baš suprotno – zagleda u umne i osobne / *lične* dubine. Ne treba nas stoga čuditi da su sličan recept nedavno primijenili znanstvenici Staroslavenskoga instituta, priredivši knjižicu *Glagoljica za znatiželjne* (2021) na čijim su se stranicama – ne slučajno – *glavom i bradom* zatekle znamenite osobe iz hrvatskoglagoljske prošlosti, tzv. *glagoljaški apostoli* – od opata Držihe i Dobrovita do Šimuna Kožičića Benje i Klimantovića. Što su njima *glagoljaški apostoli*, to su ovoj knjižici svojevrstne *glagoljaške zvijezde*, znanstvenici i kulturni radnici koji su svojom aktivnošću, tijekom 19. i 20/21. stoljeća, riječima Tanje Kušćević, *afirmirali hrvatsko glagoljštvo* (iz *Predgovora*, str. 7). Drugi tom obuhvatit će one koji su još uvijek aktivni, dok su ovom prvom knjižicom svoje *mjesto pod hrvatskim filološkim suncem* našli njihovi predšasnici. Krajnje je stoga vrijeme da ukažemo na koncepciju i sadržaj motrene *knjige / kapsule / leksikona / labirinta* koji počast odaje prominentnim figurama novije i najnovije povijesti hrvatskoga glagolizma. Za početak recimo da su Tanja Kušćević i studenti najtješnju suradnju ostvarili s urednicom Anitom Šikić, dok je grafičkim i tehničkim poslovima rukovodio Boris Bui, a za likovnu opremu zauzela se Dubravka Zaglavnik-Horvat. Nakladnikom je Hrvatska sveučilišna naklada, a recenzentima akademik Stjepan Damjanović i prof. dr. sc. Mateo Žagar. Priručnik je sazdan od *Predgovora* (str. 7–10) koji potpisuje izv. prof. dr. sc. Tanja Kušćević te od ustaljenim modelom profiliranih autora – kojih je ukupno dvadeset (20), osamnaest (18) muškaraca i dvije (2) žene – Marija Agnezija-Pantelić i Biserka Grabar. Na samom kraju donosi se objedinjen *Popis literature* (str. 157–160), uz *Kazalo imena* (str. 161–166) i *Bilješku o autorici* (str. 167).

U predgovornom obraćanju autorica nas upozorava da su se prikazani istraživači bavili ne samo hrvatskoglagoljskim tekstovima, i ne samo srednjim vijekom, želeći tako zahvatiti u cjelovito definirane fenomene *glagoljštva i glagolizma*, kao i krilaticu *tropismena i trojezična kultura hrvatskoga srednjovjekovlja*, koju je skovao akademik Eduard Hercigonja. Problematiziran je i kronološki kriterij kojemu je autorica dala prednost pred abecednim / azbučnim, želeći se osvrnuti na skoriji razvoj paleoslavističke / paleokroatističke znanstvene misli (i prakse). Nakon predočenih crtica iz profesionalne biografije slijedi prikaz važnijih radova portretiranoga autora ili autorice, koji su interpretirani mjerilima i jezikom suvremene hrvatske filološke znanosti, ali

i društvenoga trenutka u kojemu nastaju. U *eter* su, srećom, *pušteni* i izvorni citati, kao svjedoci vremena i osebujne autorove ili autoričine misli. Kako ne bi zasitili tekst usmjeren na početnika, nema ih mnogo, već taman toliko koliko je potrebno da bi se čitatelj zainteresirao i k tomu usmjerio na mjerodavnu literaturu i izvore. Uz spomenuti Bratulićev leksikon, izravnim se poticajem nastanku ove knjige drži 1997. godina, kada je akademik Stjepan Damjanović osmislio projekt *Enciklopedija hrvatskoga glagoljaštva*, a u njegovu programu i oblikovanje jednoga – biografsko-glagoljskog – priručnika. Problematici su, uz Tanju Kuštović, bili posvećeni i studenti, poimence Marija Anušić, Petra Bojić, Marijana Bukal, Katarina Cukovečki, Lucija Cvrk, Maja Černeli, Darija Haramina, Hana Grba, Dora Klarić, Elena Kleflin, Vanja Krajnović, Helena Krnjulc, Marta Kunić, Iva Mađarević, Ivan Martinko, Ivana Mavrļa, Antonija Mudrovčić, Ivana Rusmir, Antonija Tomašković, Matea Valjak, Stella Zavišić, Luisa Wagener i Gressi Murina. U *dioskurstvo* s istraživačima hrvatskoga glagoljaštva ulazili su prema vlastitu nahođenju i interesu, a sve *nepokrivene* portrete doradila je autorica – Tanja Kuštović.

Ukupno ih je, kako rekosmo, dvadeset, a tu *filološku procesiju* otvara biskup **Josip Juraj Strossmayer** (str. 11–18), čijim se biografskim podacima pridružuje opis obnoviteljskoga ćirilometodskog pokreta kojim je u drugoj polovici 19. stoljeća ravnao, podigavši primjerice znamenitu đakovačku katedralu, založivši se za glagoljski, novocrkvenoslavenski misal, koji je 1893. sastavio Dragutin Antun Parčić, itd. Taj bi portret nemoguće bilo *doslikati* da nije pozivanja na stručnjake za biskupa Strossmayera i njegovu ulogu u novijoj povijesti hrvatskoga glagolizma, među kojima se ističu akademik Stjepan Damjanović, Milica Lukić i Hrvoje Gračanin. Donosi se potom prikaz dijelova *Korespondencije Rački – Strossmayer*, i to druge knjige (1876–1881), objelodanjene 1929. (ur. Ferdo Šišić, JAZU, Zagreb), posebice slavističkih tema koje su Strossmayera i Račkoga okupirale uoči velikih ćirilometodskih obljetnica – poglavito tisućnice smrti sv. Metoda. Taj prikaz praćen je popisom važnijih priloga biskupa Strossmayera, zasvjedočenih uglavnom na stranicama *Glasnika Biskupija Bosanske i Srijemske*.

Biskupu Strossmayeru pridružuje se njegov najbliži suradnik – **Franjo Rački** (str. 19–23), otac hrvatske ćirilometodske znanosti i prvi hrvatski prevoditelj *Žitja Konstantinova* i *Žitja Metodijeva*. Budući da je zadržana protočna tema tisućnice smrti sv. Metoda, nakon osnovnih bio-bibliografskih podataka donosi se prikaz njegova teksta *Proslava tisućgodišnjice smrti sv. Metodija*, objavljena u Vijencu 1885. godine, kojim se problematizira sjedište Metodove Panonske nadbiskupije u Srijemu, tj. području današnje Srijemske biskupije, združene s Bosanskom, a sa sjedištem u Đakovu.

U trećem se licu nastanio **Vatroslav Jagić** (str. 24–31), slavist svjetskoga glasa čije je zagrebačko razdoblje (1860–1871), tijekom kojega izlazi *Gramatika jezika hrvatskoga osnovana na starobugarskoj slovenštini. Dio pèrvi: Glasovi* (1864), kao i hrestomatija *Primèri starohrvatskoga jezika iz glagolskih i cirilskih književnih starinah* (1864, 1866), odnosno *Historija književnosti naroda hrvatskoga i srbskoga* (1867), u ovoj knjizi predstavljeno na poseban način. Zanemareno nije ni djelovanje u Odesi, Berlinu, Sankt-Peterburgu i Beču. Pruža se najzad uvid u njegov tekst *Gradja za glagoljsku paleografiju* (1868) koji donosi opis *Mihanovićeve odlomka apostola*.

Peto mjesto zauzeo je **Ivan Milčetić** (str. 32–37) čiji su radovi podijeljeni u četiri skupine: folklorističko-etnografsku, književnopovijesnu, jezikoslovnu, i skupinu radova o hrvatskom glagolizmu, među kojima posebno mjesto zauzima *Hrvatska glagoljska bibliografija* (1911). Doznajemo ovdje kako se odnosio prema ćirilici, našem baštinskom pismu, ali i o načinu na koji valja preslovljavati izvorne glagoljske spomenike, posebice one nastale do kraja 15. stoljeća.

Rudolf Strohal (str. 38–44), rado citiran *neznanstvenik* među znanstvenicima, objavio je mnoge stare glagoljske spomenike (*Hrvatska glagolska knjiga*, 1915), a u knjizi se donosi prikaz njegova teksta posvećena (povijesnim) hrvatskim pismima – glagoljici, ćirilici, latinici – naslovljen *Kakvim su pismom Hrvati pisali od početka svoje prosvjete do danas?*, koji je objavljen u *Vjesniku Arheološkog muzeja u Zagrebu* 1919. godine.

Idući je profil posvećen češkom slavistu **Josipu (Josefu) Vajsu** (str. 45–51) koji je obilježio djelovanje Staroslavenske akademije, osnovane na otoku Krku davne 1902. godine. Noviju povijest hrvatskoga glagolizma obogatilo je nastojanjem da se uredi norma hrvatskoga (i češkoga) novocrkvenoslavenskoga jezika te da se priredi latinični prijevod crkvenoslavenskoga *Misala*, kakav je i objavljen 1927. godine (u kom je dvopismeno otisnut samo dio kanona). Vajs k tomu, slijedeći nauk Dragutina Antuna Parčića, izdaje azbukvar i gramatiku s rječnikom pod naslovom *Abecedarium palaeoslovenicum in usum glagolitarum* 1909. i 1917. godine. Iz njegove opsežne bibliografije Tanja Kuštović odabire pomnije prikazati studiju posvećenu najstarijem cjelovitom hrvatskoglagoljskom misalu – *Vatikanskom Illirico 4.*, iz 14. stoljeća, koju je Vajs objavio 1948. godine.

Vinko Premuda (str. 52–56) zasjeo na osmo mjesto hrvatskoglagoljske filološke procesije, kao praktičar, svećenik glagoljaš, ali i istraživač istoimene književnojezične baštine. Doznajemo primjerice koje su mu zasluge u čitanju *Valunske ploče* te zašto se *Bašćanski ostrišci* nazivaju i njegovim – *Premudinim* – imenom, a na kraju stječemo uvid u sadržaj teksta *Najstariji datovani spomenik hrvatske gotice. Prilog grafici i historiji naše književnosti* koji je –

zanimajući se za *Red i zakon sestara dominikanki* iz 1345. godine – objavio u *Nastavnome vjesniku* 1928. godine.

Kao stručnjak za hrvatsku dopreporodnu književnost, posebice jezik i pismo 16-stoljetnih hrvatskih protestanata, **Franjo Fancev** (str. 57–63) također je izborio svoje mjesto u motrenom priručniku. Upravo je ta Fancevljeva rasprava, posvećena jeziku hrvatskih protestanata 16. stoljeća, objavljena u dvama dijelovima tijekom 1916. godine (Rad JAZU), temeljito prikazana u drugome dijelu njegove knjižne *osobne iskaznice*.

Stjepanu Ivšiću, svestranom znanstveniku koji se bavio (i) izučavanjem staroslavenskoga jezika, odnosno hrvatskoglagoljske književnosti i slavenske poredbene gramatike također je posvećeno jedno knjižno poglavlje (str. 64–71), utemeljeno na izučavanjima Stjepana Damjanovića, Ive Pranjkovića i Josipa Lisca. Autorovo pismo zastupa tekst *Sredovječna hrvatska glagoljska književnost*, objavljen 1930. godine, u kom se na poseban način opisuje naše neliturgijsko glagoljsko knjižno blago, poput *Petrisova* i *Žgombićeva zbornika*, odnosno *Zapisa popa Martinca*.

O **Vjekoslavu Štefaniću** (str. 72–77), hrvatskom filologu i svojedobno najboljem poznavatelju glagoljskih rukopisa s otoka Krka, uopće iz Hrvatske, koji je 1962. godine postao ravnateljem Staroslavenskoga instituta u Zagrebu, progovara tumačenje teksta *Nazivi glagoljskog pisma*, objavljenoga u časopisu *Slovo* 1976. godine.

Biografija **Josipe Vrane** (str. 78–83) otkriva nam da je bio profesorom češkoga jezika i poredbene slavenske gramatike na Filozofskom fakultetu u Zagrebu. Bavio se istraživanjem *Miroslavljeva evanđelja*, ali i najstarijega glagoljskog evanđelistara iz *Vatikanskoga misala* (*Illirico* 4.). U knjizi je predložena njegova studija posvećena *Povaljskoj listini* iz 1962. godine.

Josipu Hammu, rođenu u Gatu kraj Belišća, a ne Valpova, kako su nas naučili franjevci trećoredci glagoljaši, djelatni u samostanu i crkvi sv. Josipa Radnika u Belišću, također je posvećeno jedno knjižno poglavlje (str. 84–94). Znademo ga kao autora poznate staroslavenske gramatike i čitanke s rječnikom, prijelomnih 20-stoljetnih obrazovnih priručnika, prvi put objelodanjenih davne 1947. godine, ali i kao suosnivatelja Staroslavenskoga instituta u Zagrebu (1952). Upravo je Tanja Kuštović oblikovala njegov znanstvenički profil, još 2012. godine, za izdanje Matice hrvatske posvećeno Stjepanu Ivšiću i Josipu Hammu. Autorski glas predstavljen je Hammovom studijom o datiranju glagoljskih tekstova, objavljenom u *Radovima Staroslavenskoga instituta* davne 1952. godine.

Slijedi portret hrvatskoga bibliotekara i inkunabulista **Mladena Bošnjaka**, marnoga proučavatelja slavenskih inkunabula, posebice *Misala po zakonu Rimskoga dvora* (str. 95–103).

Sestra **Marija Agnezija Pantelić**, djelatnica Staroslavenskoga instituta posvećena proučavanju hrvatskoglagoljskih liturgijskih kodeksa 14. i 15. stoljeća, također je predstavljena u ovoj knjizi (str. 104–112), a posebno se izdvaja opis njezine studije o glagoljskim liturgijskim knjigama, misalima i brevijarima, počevši s *Bečkim listićima* i *Splitskim fragmentom misala* sve do *Novakova misala* i *Brevijara popa Mavra*, koja je objavljena 1976. godine u časopisu *Crkva u svijetu*.

Grišni dijak **Branko Fučić** najpoznatiji je naš proučavatelj hrvatskoglagoljske epigrafike i istarskoga fresko-slikarstva koji je u motrenom priručniku (str. 113–122) opisan posredstvom nagrađivane knjige o glagoljskim natpisima, objavljene 1982. godine, ali i članka o graničnim područjima glagoljice i ćirilice iz 1987. godine. Posebnim se poglavljem apostrofira njegovo izučavanje (i čitanje) *Bašćanske ploče*.

Svoje je mjesto u nizu znamenitih istraživača hrvatskoga glagoljaštva zasigurno zaslužio i češki znanstvenik **František Václav Mareš** (str. 123–126). Iz njegove biografije doznajemo da je bio ostrašćeni paleoslavist, ali i ornitolog. Angažirao se na *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, a neizostavnom je figurom novije povijesti hrvatskoga glagolizma koja povezuje hrvatski i češki tip novocrkvenoslavenskoga jezika. Predstavljena su njegova izučavanja *Sinajskoga psaltira* i angažman u priređivanju novoga kritičkog izdanja (1997).

Biserka Grabar (str. 127–132) predstavljena je kao istraživačica angažirana na *Rječniku crkvenoslavenskoga jezika hrvatske redakcije*, ali i znanstvenica posvećena izučavanju tema iz srednjovjekovne hrvatske književnosti, posebice hrvatskoglagoljskih apokrifa, u okviru kojih je itekako zasjala njezina klasična filološka izobrazba. Njezina je pisana riječ u knjizi zastupana tekstem o liturgijskom čašćenju Sv. Braće – *Kult Ćirila i Metodija u Hrvata* – objavljenim u *Slovu* 1986. godine, a donesen je – kao i dosada – popis izvora i izbor autoričinih relevantnih djela.

Franjevac trećoredac glagoljaš i djelatnik Staroslavenskoga instituta **Josip Leonard Tandarić**, sastavljač *posljednjega* (postkoncilnog) staroslavenskoga misal(ić)a (*Čin misi s izbranimi misami*, 1980), zaslužni opisivač norme hrvatskoga (novo)crkvenoslavenskoga jezika i autor knjige *Hrvatskoglagoljska liturgijska književnost* (1993), u knjizi je predstavljen na primjeren način (str. 133–138), pri čemu se naglašuje da je u svojim istraživanjima polazio od teksta i *osobe*, baš kao što to – na svoj način – čini i ovaj priručnik. Poblize je k tomu predstavljen njegov članak o hrvatskim glagoljašima i staroslavensko-me jeziku iz 1976. godine.

Pretposljednje mjesto zauzimlje fra **Petar Runje**, *nadasve marljivi i cijenjeni istraživač glagoljaštva* (str. 139–146), autor trinaest knjiga i stotinjak

radova koji su mahom usmjereni na srednjovjekovno glagoljaštvo i franjeve trećoredce glagoljaše. Prikazom dviju njegovih knjiga o glagoljici i glagoljskim knjigama u Zadarskoj nadbiskupiji – *O knjigama hrvatskih glagoljaša* (1998) i *Glagoljica u Zadarskoj nadbiskupiji* (2005), pa i jednoga članka koji se zanima za vrijednost i ugled glagoljskih knjiga u 15. stoljeću (1987) – čitatelj ovoga priručnika može se zainteresirati za autorovo pismo i jedinstven pristup fenomenu glagoljaške kulture i duhovnosti.

Procesiju zatvara akademik **Radoslav Katičić**, s kojim smo se morali oprostiti u kolovozu 2019. godine (str. 147–156). Svestran jezikoslovac, povjesničar i teoretičar književnosti duboku je brazdu *zaorao* i na staroslavenško-glagoljskoj *njivi*, a u motrenom priručniku o njemu progovaraju studije akademika Stjepana Damjanovića. Njih dvojicu mnogošto povezuje, posebice vrlina izvrsnih predavača koji su uvijek rado pomagali (i pomažu) svojim studentima. Katičićeva *filološka arheologija* i *filologija bez tekstova* razotkrivena je Damjanovićevim uvidom u djelo *Uz početke hrvatskih početaka. Filološke studije o našem najranijem srednjovjekovlju* (1993), odnosno u znamenitu knjigu *Litterarum studia. Književnost i naobrazba ranoga hrvatskog srednjovjekovlja* (1998). Prikazan je i Katičićev tekst iz 2008. godine, objavljen u *Slovu* pod nazivom *Glagoljaški udio u dvojezičnoj hrvatskoj književnosti romanike i gotike*.

Intenzivno druženje sa zaslužnim istraživačima hrvatskoga glagoljaštva, koje je Tanja Kuštović okupila u prvome tomu svoga priručnika, ispunja ponosom, ali i svojevrsnim stvaralačkim / istraživačkim nemirom. Pred mladim je naraštajima još toliko posla, premnogo nepodmirenih filoloških dugova. Oni progovaraju praktično iz svakoga od dvadeset portreta zastupljenih u ovoj knjizi. Može se – takvo zapažanje – držati uznemirujućim, shvatimo li da unatoč novim medijima i tehnologijama ne uspijevamo držati korak s našim učiteljima i predšasnicima, što su se našli na stranicama ove knjige, ali može nas – ta spoznaja – jednako tako ispuniti dozom opreznoga optimizma, priznamo li da humanistika i hrvatska filologija itekako žude za novim istraživačima glagoljskoga univezuma, koji će na sigurnim temeljima, utvrdama i bedemima nastaviti gradnju, braneći *boje* svoje znanosti i struke, što je danas izazovno, ali i časno činiti. Među pobrojenim studentima, a i čitateljima ove knjige, da ne kažem *otkrivateljima vremenske kapsule*, zasigurno ima dostojnih kandidata. Autorici Tanji Kuštović, *premosnici* tih dvaju svjetova, aktualnoj proizvođačici i čuvarici glagoljskih znanja, čestitamo stoga na *maru* i *daru*. Veseli nas izlazak drugoga sveska, i drugih *pisanija* iz njezine *meštrije*!

Slika 1. Naslovnica priručnika Tanje Kuštović (2022)

Stručni rad

UDK 811.163.3'1"20"

Suada A. DŽOGOVIĆ (Peja/Peć)

Haxhi Zeka University

suada.dzogovic@unhz.eu

SAVREMENI PRISTUP LINGVISTIČKIM STUDIJAMA 21. STOLJEĆA

(Blagojka Zdravkovska-Adamova, *Супституцијата и елипсата како кохезивни врски во современиот македонски јазик*
[Supstitucija i elipsa kao kohezivne veze u savremenom
makedonskom jeziku], Skopje, 2022)

Knjiga *Супституцијата и елипсата како кохезивни врски во современиот македонски јазик* [Supstitucija i elipsa kao kohezivne veze u savremenom makedonskom jeziku] univerzitetske profesorice dr. Blagojke Zdravkovske-Adamove objavljena je 2022. godine. Recenzenti su prof. dr. Aneta Dučevska i prof. dr. Simon Sazdov, a knjigu je uredila dr. Alexandra P. Taneska.

Zdravkovska-Adamova završila je dodiplomski i poslijediplomski studij na Filološkom fakultetu „Blaže Koneski“ na Univerzitetu „Sv. Kiril i Metodij“ u Skoplju. Na ovom je univerzitetu uspješno odbranila doktorsku disertaciju. Više od dvije decenije radi kao profesorica na Univerzitetu Jugoi-stočne Europe. Osim angažmana na predavanjima, radi i na izradi i ažuriranju nastavnih planova i programa za predmete iz područja makedonskog jezika. Autorica je brojnih znanstvenih radova prezentiranih na značajnim znanstvenim skupovima, objavljenih u renomiranim časopisima. Svojim udžbenicima značajno doprinosi usvajanju makedonskog jezika, u kojima je posebno uočljiv savremen pristup i savremena metodologija učenja jezika.

Znanstveno-istraživački rezultati njenog glavnog lingvističkog interesa prikazani su u njenoj knjizi *Супституцијата и елипсата како кохезивни врски во современиот македонски јазик* [Supstitucija i elipsa kao kohezivne veze u savremenom makedonskom jeziku], koja je predmet ovog izlaganja. Riječ je o opsežnom višegodišnjem istraživanju nove znanstvene discipline označene kao tekst-lingvistika, odnosno lingvistika 21. stoljeća. Suprasintak-tička proučavanja imaju posebno složenu prirodu, prije svega zbog multidis-ciplinarnog pristupa, uzimajući u obzir složenost teksta kao jezične jedinice.

U tom kontekstu važno je istaknuti da se u makedonskoj lingvističkoj znanosti niti jedno monografsko djelo ne bavi nadrečeninim strukturama, pa je ova knjiga pionirski korak kojim makedonska lingvistička istraživanja prate savremena svjetska lingvistička istraživanja.

Ozbiljan istraživački rad i znanstvena razrada problematike ogleđa se u svakoj pažljivo biranoj riječi knjige prikazane na 194 stranice. Koherentnost teksta uočljiva je od samog početka knjige kroz strukturnu organizaciju znanja. Imajući u vidu kompleksnost istraživanja, autorica iznimno ozbiljnim pristupom konkretnu temu obrađuje u šest odvojenih dijelova (uključujući uvod i zaključak) i time daje značajan doprinos ne samo makedonskoj lingvistici, već i savremenoj jezičnoj znanosti. Riječ je o originalnom djelu u kojem su precizno i argumentirano prikazane kohezivne veze supstitucije i elipse.

Knjiga počinje UVODOM u kojem je jasno naznačena svrha istraživanja, odnosno kohezivno prikazati gramatičke i leksičke elemente u tekstu koji čitatelju ili slušatelju omogućuju određivanje značenja teksta. Pritom, rad je usmjeren na koheziju u makedonskim tekstovima, a dvije kohezivne veze – *supstitucija* i *elipsa* – detaljno su razrađene.

U uvodnom dijelu prof. Zdravkovska-Adamova navodi osnovnu literaturu na kojoj se temelji njen rad i jasno prikazuje metodologiju istraživanja. U tom smjeru također možemo zaključiti da se analiza temelji na opsežnoj relevantnoj literaturi i iznimno bogatoj ekscerpiranoj građi iz različitih funkcionalnih stilova, kojom se dobivaju održiva i potkrijepljena znanja. Osim toga, autorica ukratko predstavlja glavna pitanja koja će biti obrađena u narednim poglavljima, ističući ključne pojmove za svako pojedino poglavlje.

Naslov prvog dijela knjige je TEKST I/ILI DISKURS, TEKSTURA, TEKSTUALNOST. U ovom dijelu autorica daje pregled prijelaza iz tradicionalne lingvistike, u kojoj se jezik shvaća kao sistem, na savremenu lingvistiku koju karakterizira fokus na tekst, odnosno diskurs. Pritom, kako navodi, „analiza i teorijsko-metodološka razrada jezičnih jedinica koje predstavljaju nadrečeničnu strukturu karakteristične su za znanstvene tendencije 20. stoljeća. Pomak interesa prema teoretskom pristupu vidljiv je u novoj lingvističkoj disciplini – *lingvistici teksta*, odnosno *tekst-lingvistici*. Posebno se zadržava na definiciji ključnih pojmova u ovom području. Počinje s različitim aspektima definiranja pojma *tekst* od strane različitih lingvista, nedvosmisleno ukazujući na to da je njegovo postavljanje u kratku i preciznu definiciju gotovo nemoguće. Uvođenjem pojma *konteksta* u analizu teksta dolazi se do teorije *diskursa*. Što se tiče distinkcije TEKST: DISKURS, prof. Zdravkovska-Adamova navodi da prihvaća, ali ističe da svrha rada nije iznošenje pojmovno-terminoloških distinkcija. Za definiranje pojma *tekstualnosti* (kao pojma u lingvistici koji se odnosi na karakteristike koje tekst čine različitim, odnosno na svojstva koje ga

određuju kao semantičko-pragmalingvističku cjelinu) i *kriterije tekstualnosti*, prof. Zdravkovska-Adamova uključuje kratke tekstove različitih funkcionalnih stilova. U daljem radu jasno predstavlja sedam kriterija tekstualnosti koje su postavili Beaugrande i Dressler. Ovaj odjeljak zaključuje konceptom *teksture* koji su uveli Halliday i Hasan, a koji predstavlja temelj tekstualnog jedinstva i semantičke ovisnosti.

Drugi dio, KOHEZIJA I KOHEZIVNE VEZE, započinje konceptom *kohezije* unutar lingvistike. Nakon izlaganja četiri različite definicije ovog kriterija, profesorica Zdravkovska-Adamova navodi da on „uključuje korištenje odgovarajućeg sistema gramatičkih ovisnosti kojima se uspostavljaju gramatički odnosi između jezičnih elemenata rečenice i teksta“. Pritom treba naglasiti da se kohezija javlja tamo gdje interpretacija jednog elementa u diskursu ovisi o drugom. Koncept kohezije sistematizira se razvrstavanjem u zasebne kategorije, odnosno referenciju, supstituciju, elipsu, konjunkciju i leksičku koheziju. Svaka kategorija kohezivnih veza uspostavlja se u tekstu različitim karakteristikama – ponavljanjem, izostavljanjem te prisutnošću određenih riječi i konstrukcija. Pojam *kohezivna veza* odnosi se na par kohezivnih elemenata, a autorica svaku kohezivnu vezu dodatno opisuje primjerima iz makedonskog jezika.

Najopsežniji je treći dio, ELIPSA, s obzirom na to da se bavi jednom od središnjih tema ove knjige i da je ovaj kohezivni odnos, prema analizi prof. Zdravkovske-Adamove, češći i tipičniji za makedonski jezik u odnosu na supstitucije. Nakon definiranja elipse kao „složene pojave koja u lingvistici označava izostavljanje jezičnih elemenata koje treba razumjeti iz konteksta, odnosno primatelj treba u skladu s tim popuniti dopuštenu gramatičku prazninu“, autorica se zasebno zadržava na tvorbi *kontekstualne elipse* (u lingvistici označene kao endofora) i *situacijske elipse* (u lingvistici označene kao egzofora), zatim dalje do *sintaktičke*, *semantičke* i *pragmatičke elipse*.

Detaljnije istraživanje ove kohezivne veze prof. Zdravkovska-Adamova izvodi na temelju sintaktičke jedinice u kojoj je elipsa ostvarena, razlikujući imensku, glagolsku i rečeničnu elipsu. Imenska elipsa označava elipsu unutar imenske grupe. Glagolska elipsa označava elipsu unutar glagolske grupe, a rečenična elipsa se definira kao izostavljanje dijela rečenice, ili pak cijele složene rečenice, bez obzira radi li se o parataksi ili hipotaksi. Svaka od ovih vrsta detaljno je objašnjena i potkrijepljena brojnim ekscerpiranim primjerima iz različitih funkcionalnih stilova. Uzimajući u obzir da je elipsa relacija unutar teksta, analizirani su primjeri u kojima je riječ o anaforičkom odnosu (odnosno se upućuje natrag na tekst), ali i o kataforičkom odnosu (izostavljajući, odnosno pretpostavljeni element u eliptičnoj strukturi nalazi se u nastavku teksta). Ova dva tipa su unutar tekstualne elipse (*endoforički odnosi*), za razli-

ku od primjera u kojima je izostavljeni element situacijski određen (*egzoforički odnos*).

Sljedeće središnje pitanje u ovoj knjizi obrađuje četvrti dio – SUPSTITUCIJA. Započinje poređenjem mehanizama ove kohezivne veze s drugima. Nadalje, načelo razvoja je isto kao i u prethodnom dijelu, odnosno definiran je ključni pojam koji označava zamjenu jednog jezičnog elementa drugim (specifičnim), pa je imenska, glagolska i rečenična supstitucija prikazana odgovarajućim primjerima.

Supstitut za imensku grupu u makedonskom jeziku je *ucmomo* – predstavlja leksički element koji zamjenjuje jezični element koji se pojavljuje u istom kontekstu. Glagolska grupa može se zamijeniti supstitutom *npabu/napabu* koji funkcionira kao središte glagolske grupe. Pri rečeničnoj supstituciji riječ je o pretpostavci cijele (dijela) rečenice, a supstitut je *ucmomo*. Na temelju analize primjera iz makedonskog jezika, autorica izdvaja tri zasebne vrste rečenične supstitucije, i to: supstituciju proširene rečenice, supstituciju cijele složene rečenice (nezavisno složene ili zavisno *složene*) i supstituciju dijela rečenice u složenoj rečenici (nezavisno složene ili zavisno složene). Ujedno, za sve pojedine vrste prof. Zdravkovska-Adamova navodi odgovarajuće primjere.

U zadnjem dijelu, ZAKLJUČAK, autorica sublimira rezultate svog istraživanja. Pritom ističemo da je izlaganje zaključaka posebno impresivno i iscrpno. Profesorica, naime, kroz pet prikaza predstavlja sve ključne pojmove i podjele vezane uz dvije kohezivne veze koje su predmet njenog istraživanja, ističući da „i supstitucija, a posebno elipsa, vode ka ekonomičnosti jezičnog izraza“. Sve to potkrijepljeno je relevantnim primjerima različitih funkcionalnih stilova. Nakon izlaganja uključuje tekst koji je sama konstruirala za detaljniji prikaz elipse i supstitucije u makedonskom jeziku.

S obzirom na to da je obilježje modernih lingvističkih studija tekst, a kohezija i kohezivne veze jedno od središnjih pitanja, ova knjiga prof. Zdravkovske-Adamove bavi se iznimno aktualnim problemima u okviru lingvističkih studija 21. stoljeća. Na primjerima različitih funkcionalnih stilova iz makedonskog jezika, iznimno precizno i opsežno prikazuje mehanizme kojima elipsa i supstitucija djeluju kao kohezivna sredstva. Posebno je značajno da se ovim radom ovaj slavenski jezik direktno uključuje u savremene tokove jezičnih kretanja, pa se otvaraju mogućnosti za komparativne analize vezane uz ovu problematiku.

Jasno je da ovakav sadržaj može napisati samo iskusan profesor, stoga ističemo da je autorica Zdravkovska-Adamova jedna od onih znanstvenica koje svojim znanjem i stručnošću nastoje ostvariti dublji trag u znanosti, a to je ovom knjigom i postigla. U tom smislu ova je knjiga doista vrhunac nje-

ne stručnosti i umijeća prenošenja znanja. Afirmirajući se kao univerzitetska profesorica i znanstvenica prof. Zdravkowska-Adamova iskazala je iznimnu stručnost i kvalitetu u pisanju knjiga, koju će znanstvenici, profesori i studenti koristiti u svom radu, obogaćujući dodatno svoje lingvističko znanje. Ujedno, budući da ova knjiga daje pregled novih pristupa proučavanju jezika kao dijela kulturno-obrazovnih promjena, mnogim će znanstvenicima biti poseban poticaj u njihovim budućim istraživačkim aktivnostima.

ARHIVA

Radoje RADOJEVIĆ

ZATVORENO PISMO DOBRICI ĆOSIĆU*

Uvaženi druže Ćosiću,

Nedavno ste bili gost u Crnoj Gori, „koja je željna gostiju“, kako sami kažete. Crnogorci iz Crne Gore (a ne neko drugi iz Crne Gore), dočekali su Vas kao uglednoga pisca, jednoga od klasno bratskih naroda Jugoslavije. U takvim slučajevima, ukoliko se gost u kući ponaša kako treba, često se i slučajni susret gosta i domaćina pretvori u pravo prijateljstvo. No, kako ste se Vi ponašali kao gost u crnogorskoj kući? Jednostavno ste rekli domaćinu da je njegova kuća – Vaša kuća, da su njegova dobra – Vaša dobra, da njega – domaćina – jednostavno i nema na ovome svijetu... U prošlosti, Crnogorci su takve „goste“ opako ispraćali.

Vi ste govorili na Nikšićkim književnim susretima, i ne samo Vi, kao „domaćin“ –uzurpator, a ne kao gost! Ali, kako ne raspoložem stenogramom Vaših riječi, da bih vas mogao citirati ad litteram, neću zboriti o Vašemu verbalnom istupanju, nego o izjavi koju ste dali *Nikšićkim novinama*, broj 139, od 30. maja 1971. godine. Prvo ću integralno citirati jedan veći odlomak iz Vašega intervjuja, da ne bih oštetio Vašu misao „sjeckanjem“ citata, a onda se posebno baviti pojedinim Vašim stavovima.

„Teško je u ovome trenutku određivati se prema Njegošu, a da se istovremeno ne odredimo i prema jednom istorijskom kriminalu koji se vrši sa izvesnih strana i na izvesnim mestima, a sa očiglednim ciljem. Iščupati Njegoša iz celine kulture srpskog naroda – to je upravo ubistvo Njegoša. Nepravde koje mu ti ideolozi čine u toj svojoj takozvanoj reviziji kulturnog nasleđa, a pod tobožnjim naporima za afirmaciju jedne nacionalne kulture, ili jedne nacionalne posebnosti, dakle te ideološke naknade su najteža iznevera Njegoša, njegove univerzalnosti, njegove veličine. Govoreći modernim jezikom, Njegoš je upravo duhovni i etički ideolog oslobodilačke nacionalne svesti srpskog naroda u celini, bez obzira na državne, republičke i druge granice u prošlosti i sadašnjosti. Ja ne znam šta je Njegoš ako nije

* Objavljeno u: *Vjesnik u srijedu*. – God. 20, br. 999 (23. VI 1971), str. 11. Tekst je nastao kao reakcija na Ćosićeve stavove o Crnoj Gori, Crnogorcima i Njegošu, objavljene u *Nikšićkim novinama* 30. maja 1971. godine.

najveći srpski pesnik XIX veka, niti znam šta je srpska kultura ako u njoj nema Njegoša.“

Vaše izjave ne iznenađuju po tome što ste govorili o Njegošu kao o „srpskom pesniku“ i o Crnogorcima kao dijelu „srpskog naroda u celini, bez obzira na državne, republičke i druge granice u prošlosti i sadašnjosti“, nego zbog toga što upotrebljavate neke unižavajuće formulacije.

Vi govorite o „jednom istorijskom kriminalu koji se vrši sa izvesnih strana i na izvesnim mestima, a sa očiglednim ciljem“. Taj „istorijski kriminal“ nije ništa drugo nego insistiranje na nespornome istorijskom pravu crnogorske nacije da se naziva svojim imenom i da svoju kulturu smatra – svojom, tj. da ravnopravno živi s ostalim nacijama u Jugoslaviji! Za društveno-političko uređenje Jugoslavije, u kojemu će se taj „istorijski kriminal“ moći nesmetano činiti, i Vi ste se, valjda, borili u revoluciji, te sada, znači, nijeste samo bivši borac već i bivši „istorijski kriminalac“!

Vi revolucionarnu restituciju prava crnogorske nacije na ravnopravnu egzistenciju (političku, ekonomsku i kulturnu) nazivate „ideološkom naknadom“ za ono što je revolucijom „oduzeto“ Njegošu...

Vi kažete: „Iščupati Njegoša iz celine kulture srpskog naroda – to je upravo ubistvo Njegoša“. Njegoša nije moguće „iščupati“ – „iz celine kulture srpskog naroda“, a da se ne „iščupaju“ Crnogorci „iz celine ... srpskog naroda“. Eo ipso: Crnogorci „nemaju“ nikakvih istorijskih, političkih, moralnih, kulturnih i ostalih pretpostavki za egzistenciju kao nacija; „proglasiti“ Njegoša za najvećega crnogorskog pjesnika – značilo bi: „ubiti“ Njegoša, njegovu poeziju i njegovo ime! Jer, po toj posuvraćenoj, a Vama dragoj „logici“, sve ono što je Njegoš dao u poeziji, kao i njegovo svjetsko pjesničko ime, nije veliko po svojim objektivnim umjetničkim i moralnim vrijednostima (pa zato i univerzalno), nego zbog toga što je u prošlosti Njegoš imenovan srpskim pjesnikom! Ipso facto, Njegoš će, kad bude imenovan isključivo onim što jeste – crnogorskim pjesnikom, ličiti na nekad moćnoga cara iz bajke koji je izgubio carstvo i bogatstvo, pa neđe u tuđoj zemlji – kao prezreni siromašak – plete kotarice ili krpi obuću, „da odere koru leba suha“, kako bi rekao sam Njegoš!

Vi kažete: „Ja ne znam šta je Njegoš ako nije najveći srpski pesnik XIX veka niti znam šta je srpska kultura ako u njoj nema Njegoša“. Međutim, ja znam, a to zna i svaki čovjek koji umije i hoće da istorijski, naučno i politički ispravno i pošteno misli: Njegoš je najveći crnogorski pjesnik ne samo XIX vijeka nego i svih vjekova do danas, a srpska kultura postoji i bez Njegoša – kao značajna tvorevina mnogih generacija srpskih stvaralaca.

Vi se bavite i „proročanstvima“: „Ništa zabludnije, naivnije i neodgovornije od uverenja da su konačno rešeni egzistencijalni, istorijski problemi

naroda na Balkanskom poluostrvu. Mogućnosti istorijskih repriza u svim njihovima oblicima su realne“. Slažem se s Vama da nijesu konačno riješeni „egzistencijalni, istorijski problemi“ naroda bilo kojega područja na svijetu, pa ni Balkanskoga poluostrva (niti će kad biti „konačno“ riješeni). No, nema stvarnih „istorijskih repriza“, a u mogućnost „istorijskih repriza“ na koje Vi očigledno mislite – ne vjerujem!

Vi ste rekli: „Ako kažete da sam istorijski pesimist, neću Vam se opirati! Ali ja nisam pesimist samo u jednom slučaju – ako u ovome narodu, i nama savremenici, postoji živa i burna svest da smo tek počeli da rešavamo svoja bitna istorijska pitanja i da su pozitivni ishodi mogući samo onda ako smo zaista jedinstveni u cilju i sredstvima borenja za novu istorijsku epohu“.

Ne znam što znači biti „istorijski pesimist“, ali bih se u ostalome dijelu ovoga citata složio s Vama pod jednim uslovom: da umjesto riječi „u ovome narodu“ stoje riječi – „u ovim narodima“. Jer, samo jedan narod u SFR Jugoslaviji ne može ostvariti te zadaće, pa sve kad bi Srbi i Crnogorci odista sačinjavali taj „jedan“ narod, koliko god ga u *Književnim novinama* (br. 392. od 5. juna 1971) Vi pozivali na okup radi ostvarenja „nekih bitnih nacionalnih i kulturnih ciljeva“, đe jednačite „nacionalne ideale“ i tako nespojivih ideologa kao što su Svetozar Marković i Stojan Novaković, a po naslovu knjige Svetozara Markovića *Srbija na istoku* naopako tumačite ovo djelo, gotovo taman kao i pop Vladan Popović u *Pravoslavlju* (broj 45, od 30. januara 1969). Vi pišete: „Da Svetozareva Srbija na istoku bude Srbija u čitavom svetu“, a pop Vladan: „Ideju cara Dušana, ili sv. Save, izrazio je Svetozar Marković u onoj svojoj znamenitoj studiji *Srbija na istoku*...“

Crnogorci, znate, imaju iskustva sa „svojštinom“ kakvu Vi pripovijedate. Njegoš, u djelu *Lažni car Šćepan Mali*, piše kako turski beglerbeg poručuje u pismu Crnogorcima:

*Mi smo bili jedno i bićemo
domaća se čeljad posvađala,
pa ćemo se smirit akobogda.*

Čuvši te riječi, proto Avramović uzvikuje:

*Čuješ pasje bezobrazne klapnje:
'Domaća se čeljad posvađala.' –
To će reći da smo s njima jedno.*

Pop Andrija mudro rezonuje:

To će reći da smo mi njihovi.

A proto Avramović se čudi:

Bi li ovo deca napisala?

Nijesmo mi, druže Dobrica, „jedno“ u onome smislu u kojemu Vi tvrdite da jesmo, nego u interesima zajedničkoga i ravnopravnoga socijalističkog načina života; to je i Vama dobro poznato, ali se pretvarate da ne znate. Čak i Vaše ime nešto govori u tome smislu: u Crnoj Gori je Dobrica žensko ime. – A ovo pismo Vama pišem kao „zatvoreno“ da „drugi“ („Mi smo jedno, a oni su drugo“) ne bi čuli kako se „domaća... čeljad posvađala“.

Titograd, juna 1971.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovoj autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi iz crnogorskome ili drugom slovenskome jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Novica VUJOVIĆ Savremeni školski programi u kontekstu tretmana dijalekatskih sadržaja	3
Mirjana Mate KOVAČ Retrospektivna analiza poučavanja na temelju zadatka	19
Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIČEVIĆ Pisana proizvodnja na višoj razini ovladavanja Hrvatskim kao inim jezikom.....	39
Алла ПОМАНЧЕНКО Психолінгвістичні та етнокультурні параметри компаративної картини світу Українців	79
Timothy LUNN & Olga VERHOVTSOVA & Olga ISHCENKO The Power of Satire: How to Laugh About Political Issues	97
Marijana JAVORNIK ČUBRIĆ O povijesnom razvoju engleskog jezika pravne struke.....	113
Ivana MORITZ & Mihaela TAMBOLAŠ Upotreba present perfect na univerzitetskim studentskim dnevnicima.....	129
Sandra LUKŠIĆ & Senka MARINČIĆ Politikvermittlung in tweets: der fall des <i>twitternden</i> us-präsidenten Donald Trump.....	153
Tetiana KOTS Aksiološka i vremenska dimenzija jezične norme	185
Andrijana NIKOLIĆ Postmoderni svijet Dejana Vukovića	195

Srđa MARTINOVIĆ Crnogorska drama Batrić Perović iz 1933. godine	213
Микола КРУПАЧ Вплив чорногорського родоводу на середньовічні мотиви творчості Євгена Маланюка.....	221
Amela LUKAČ-ZORANIĆ & Branislava VASIĆ-RAKOČEVIĆ Metatekst u prozi Pola Oстера	239
Filip KOVAČIĆ & Vendi FRANC & Božica VUIĆ Čitanje i razumijevanje neknjiževnih tekstova	251
Bisera SULJIĆ-BOŠKAILO Nova poetsko-berlinska scena.....	267
Boban BATRIĆEVIĆ Slika Sovjetskoga Saveza u antisemitskoj propagandi crnogorskih kolaboracionista	279
František ŠÍSTEK The Jews of the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral From the Middle Ages Until 1918	289
Ivo GOLDSTEIN Da li kulture sjećanja povezuju ili razdvajaju? – Prostor bivše Jugoslavije 2023. godine.....	315
Tihana LUBINA & Ivana STANIĆ Uloga isusovaca u razvoju hrvatskih školskih biblioteka	323
Suada A. DŽOGOVIĆ & Blagojka ZDRAVKOVSKA-ADAMOVA Feministička kultura javne diplomacije i komunikacije: Dijalektički pristup.....	347
Hajrija ŠKRIJELJ Cultural Heritage in the Function of Tourism Development: A Case Study	361

Marijana ERSTIĆ & Antonela MARIĆ Animals and animality in pasolini's films: <i>La ricotta</i> and <i>Uccellacci e uccellini</i>	379

GRADA

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Izvještaj o proučavanju pjesmarica Ivana Antuna Nenadića iz Arhiva Hazu u Zagrebu	401

PORTRETI

Tanja PAVIĆEVIĆ In memoriam prof. Dr Ratko Božović	423

PRIKAZI

Milivoj BEŠLIN Velikodržavni koncept srpskog nacionalizma: Deficit društvene i političke alternative 1990–2022.	429

Mladen VUKČEVIĆ Riječ Suli.....	435

Jadranka SELHANOVIĆ Radoje Pajović, <i>kontrarevolucija u Crnoj Gori</i> (četnički i federalistički pokret 1941–1945)	439

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ Biografski leksikon hrvatskoga glagoljaštva ili vremenska kapsula hrvatske glagoljice	443

Suada A. DŽOGOVIĆ Savremeni pristup lingvističkim studijama 21. stoljeća	453

ARHIVA

Radoje RADOJEVIĆ Zatvoreno pismo Dobrici Ćosiću	461

TABLE OF CONTENTS

Novica VUJOVIĆ Modern School Curricula in the Context of Dialectology Content	3
Mirjana Matea KOVAČ Retrospective Analysis on the Usefulness of Task-based Language Teaching	19
Marijana BAŠIĆ & Sanja BARIČEVIĆ Written Language Production at a Higher Level of Mastering Croatian as a Foreign Language	39
Alla ROMANCHENKO Psycholinguistic and Ethnocultural Parameters of Comparative Worldview of Ukrainians	79
Timothy LUNN & Olga VERHOVTSOVAV & Olga ISHCENKO The power of satire: How to Laugh About Political Issues	97
Marijana JAVORNIK ČUBRIĆ A Brief Outline of the Historical Development of Legal English.....	113
Ivana MORITZ & Mihaela TAMBOLAŠ Use of Present Perfect in University Students' Journals.....	129
Sandra LUKŠIĆ & Senka MARINČIĆ Mediating politics in tweets - a case study Tweets by US President Donald Trump.....	153
Tetiana KOTS Axiological and Temporal Dimensions of the Language Norm	185
Andrijana NIKOLIĆ The Postmodern World of Dejan Vuković	195

Srđa MARTINOVIĆ Montenegrin Drama <i>Matric Perović – A Bloody Drama in Seven Acts</i>	213
Mykola KRUPACH The Influence of the Montenegrin Pedigree on the Medieval Motives of Evhen Malanyuk's Creativity	221
Amela LUKAČ-ZORANIĆ & Branislava VASIĆ-RAKOČEVIĆ Metatextual Strategies in Paul Auster's Prose	239
Filip KOVAČIĆ & Vendi FRANC & Božica VUIĆ Reading and Comprehension of Non-literary Texts	251
Bisera SULJIĆ-BOŠKAILO New Berlin-Poetry Scene.....	267
Boban BATRIĆEVIĆ The Image of Soviet Union in Antisemitic Propaganda of Montenegrin Collaborationists	279
František ŠÍSTEK The Jews of the Bay of Kotor and the Montenegrin Littoral From the Middle Ages Until 1918	289
Ivo GOLDSTEIN Do Cultures of Remembrance Connect or Set Apart - former Yugoslavia Area in 2023	315
Tihana LUBINA & Ivana STANIĆ The Role of Jesuits in the Development of Croatian School Libraries.....	323
Suada A. DŽOGOVIĆ Blagojka ZDRAVKOVSKA-ADAMOVA The Feminist Culture of Public Diplomacy and Communication: A Dialectic Approach	347

Hajrija ŠKRIJELJ Cultural Heritage in the Function of Tourism Development: A Case Study	361

Marijana ERSTIĆ & Antonela MARIĆ Animals and animality in pasolini's films: <i>La ricotta</i> and <i>Uccellacci e uccellini</i>	379

MATERIAL

Aleksandar RADOMAN & Adnan ČIRGIĆ Study Report of Ivan Antuna Nenadić From the HAZU Archives in Zagreb	401

PORTRAITS

Tanja PAVIĆEVIĆ In memoriam Prof. dr Ratko Božović Eternal homo ludens.....	423

REVIEWS

Milivoj BEŠLIN Great-state Concept of Serbian Nationalism: Deficit of Social and Political Alternatives 1990–2022.....	429

Mladen VUKČEVIĆ The Word About Sula.....	435

Jadranka SELHANOVIĆ Radoje Pajović, <i>kontrarevolucija u Crnoj Gori</i> (<i>četnički i federalistički pokret 1941–1945</i>)	439

Vera BLAŽEVIĆ-KREZIĆ Biographical Lexicon of Croatian Glagolitic or a Time Capsule of Croatian Glagolitic	443

Suada A. DŽOGOVIĆ Contemporary Approach to Linguistic Studies of the 21 st Century	453

ARCHIVE

Radoje RADOJEVIĆ

Closed Letter to Dobrica Ćosić..... 461

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fcjk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Milan Marković

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
100

Ministarstvo
kulture i
medija

**Časopis je sufinansiran na Konkursu
Ministarstva kulture i medija u 2023. godini**

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Katalogizacija u publikaciji
Centralna narodna biblioteka Crne Gore, Cetiње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Journal DOI: <https://doi.org/10.46584/fcjk2020>

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)